

BULLETIN
VAN DEN NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN
BOND.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.
BESCHERMHEER Z. K. H. DE PRINS DER NEDERLANDEN.

TIENDE JAARGANG
TWEEDE SERIE
1917.

UITGEVER: S. C. VAN DOESBURGH.
LEIDEN.

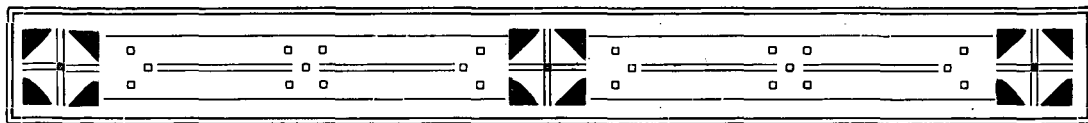
INHOUDSOPGAVE.

	Bladz.
Ledenlijst	1
De Jaarvergadering te Groningen, door E. J. Haslinghuis	197
Openingsrede van den voorzitter Mr. Dr. J. C. Overvoorde	205
Verslag van den waarnemenden secretaris Dr. H. P. Coster	210
Jaarverslag van den Nederlandschen Klokken- en Orgelraad	213
Officiële berichten.	8, 249
Restauratiën in historischen en in zogenaamden nieuwen stijl, door Ad. Mulder	9
Gevraagd antwoord, door J. Kalf	15
Antwoord aan Dr. Jan Kalf, door Ad. Mulder.	112
Modernisatie der klokkenspel-inrichting gewenscht en in 't belang van onze oude speelklokken, door A. Loosjes	23
Antwoord, door J. W. Enschedé.	27
Dupliek, door A. Loosjes	28
De Staatsbegrooting voor 1917, door H. T. v. B.	105
Het daghet in het Oosten, door J. C. Overvoorde	230
's Rijks architectuur-museum, door H. Teding van Berkhout	252
Nederlandsch museum voor Geschiedenis en Kunst. Aanwinsten, door A. Pit	116
Aanwinsten van het Mauritshuis, door W. Martin.	214
Aanwinsten der verzameling-Kam te Nijmegen, door A. W. Bijvanck	219
De legioentekens in de verzameling-Kam, door P. C. J. A. Boeles.	278
Naschrift, door A. W. Bijvanck	280
Noord-Hollandsch borduurwerk van 1639, door J. J. Graaf	256
Een Romeinsche koopacte uit de terp te Tolsum, door P. C. J. A. Boeles	275
Vijfde voorloopig verslag omtrent de schilderijen in de kap van de Zuider- of St. Pancraskerk te Enkhuizen, door J. Six	28
Een fraai interieur te Arnhem, door E. J. Haslinghuis	30
Het bisschopsbeeld in de kerk te Westbroek, door S. M.	34
Beschrijving van Oud-Groningen, door C. H. Peters.	49
Beschrijving van Oud-Groningerland, door C. H. Peters	139

	Bladz.
De St. Catharina- of Kruiskerk te 's-Hertogenbosch, door H. P. C.	227
De Kruiskerk te 's-Hertogenbosch, door J. Stuyt	282
Beglaasde pandramen bij de Observanten te Weert tegen het einde der midden- eeuwen, door fr. D. van Adrichem, <i>O. F. M.</i>	233
Muntvondst te Alblasterdam, door A. O. van Kerkwijk	35
Munt- en penningverzameling P. J. van Dijk van Matenesse, door A. O. van Kerkwijk	233
De Frans Hals van Akersloot, door J. Z.	37
Noord-Nederlandsche miniaturen der 15 ^{de} eeuw in handschriften van den Bijbel, door A. W. Bijvanck	260
Middeleeuwsche glasvensters, door S. Muller F.z.	118
Een XV ^{de} -eeuwsche Nederlandsche miskelk in Zuid-Amerika, door L. van Miert, <i>S. J.</i>	120
Naschrift, door L. van Miert	231
Willem Danielsz. van Tetrode, door E. W. C. Six	125
Boekbespreking	38, 45, 238, 283
Nils Aberg, Die Steinzeit in den Nederlanden, door A. W. Bijvanck	39
De Katakomben, Rome-Valkenburg, door A. W. Bijvanck	41
J. W. Holwerda, De Hunenborg in Twente, door A. W. Bijvanck	44
Verslagen	238, 285
Korte berichten	45, 135, 241, 286
Personalia	48, 248
Verbetering	104, 288

LEDENLIJST.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

EERELID DR. P. J. H. CUYPERS.

BESTUUR:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
Jhr. B. W. F. VAN RIEMSDIJK, Amsterdam,
onder-voorzitter.
Dr. M. P. ROOSEBOOM, 's-Gravenhage, secretaris.
Dr. H. P. COSTER, 's-Hertogenbosch, penningm.
F. A. HOEFER, Hattem.
Mr. W. POLMAN KRUSEMAN, Middelburg.
Jhr. Mr. CH. RUYSDIJK DE BEERENBROUCK, Maastricht.
Jhr. Mr. A. F. O. VAN SASSE VAN IJSSELT,
's-Hertogenbosch.
Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

REDACTIE VAN HET BULLETIN:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
A. O. VAN KERKWIJK, 's-Gravenhage, secretaris.
Jhr. H. TEDING VAN BERKHOUT, Amsterdam.
Dr. A. W. BYVANCK, 's-Gravenhage.
Dr. E. HASLINGHUIS, 's-Gravenhage.
Mej. I. C. E. PEELLEN, 's-Gravenhage.
Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen:

F. A. Hoefer, voorzitter, Dr. A. Beets, Ad. Mulder, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie tot vaststelling van beginselen bij restauratie van monumenten:

Dr. W. Vogelsang, voorzitter, Jan Gratama, secretaris, K. P. C. deBazel, Dr. P. J. H. Cuypers,
Jos. Th. Cuypers, Dr. Jan Kalf, W. Kromhout Czn., Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. B. W. F. van
Riemsdijk.

Commissie tot beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland:

Mr. J. E. Heeres, voorzitter, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, secretaris, J. A. Frederiks en
Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie tot voorbereiding van stellingen betreffende de inrichting en het beheer van Musea:

Dr. Mr. S. Muller Fz., voorzitter, Mr. P. C. J. A. Boeles, Dr. C. Hofstede de Groot,
Dr. H. E. van Gelder, G. J. Honig, Dr. A. Pit en Dr. J. Veth.

Commissie tot voorbereiding van de samenstelling van een lijst van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten:

Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voorzitter, J. J. de Gelder, secretaris, Jhr. H. Teding van
Berkhout, Dr. C. Hofstede de Groot, Dr. E. Haslinghuis, Dr. J. de Hullu en Jhr. B. W.
F. van Riemsdijk.

LEDEN:

Alkmaar, Stedelijk Museum.
 Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
 Amsterdam, Vereeniging Rembrandt.
 Amsterdam, Koninklijk Nederl. Genootschap voor munt- en penningkunde.
 Amsterdam, Regenten der Stichting »Amstelkring".
 Amsterdam, Vereeniging Amstelodamum.
 Amsterdam, Stedelijk Museum.
 Amsterdam, Nederlandsche Bond van Horlogemakers.
 Arnhem, Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
 Arnhem, Arnhemsch Genootschap van oudheidkunde.
 Assen, Provinciaal Museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe.
 Breda, Vereeniging »Stedelijk Museum en Oudheidkamer".
 Delft, Rijksmuseum »Huis Lambert van Meerten".
 Dordrecht, Vereeniging Oud-Dordrecht.
 Dordrecht, Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen.
 Edam, Commissie van beheer en toezicht over Edam's Museum.
 Gouda, Commissie voor de restauratie der St.-Janskerk.
 's-Gravenhage, Rijkscommissie tot beschrijving der Monumenten van geschiedenis en kunst.
 's-Gravenhage, Commissie tot beheer over het Gemeentemuseum.
 's-Gravenhage, Gevangendoor.
 's-Gravenhage, Vereeniging »die Haghe".
 's-Gravenhage, Genealogisch-Heraldisch Genootschap »de Nederlandsche Leeuw".
 Groningen, Commissie van administratie over het Museum voor provincie en stad.
 Haarlem, Museum van kunstnijverheid.
 Haarlem, Commissie van toezicht over het Stedelijk Museum.
 Haarlem, Commissie van het Bisschoppelijk Museum.
 Haarlem, Vereeniging »Haerlem".
 's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen.
 Leeuwarden, Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
 Leiden, Stedelijk Museum »de Lakenhal".
 Leiden, Vereeniging »Oud-Leiden".
 Maastricht, Provinciaal Oudheidkundig Genootschap.
 Rotterdam, Academie van Beeldende kunsten en Technische wetenschappen.
 Utrecht, St. Bernulfusgilde.
 Utrecht, Kunsthistorisch Instituut.
 Utrecht, Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
 Utrecht, Stedelijk Museum van oudheden.
 Zaandijk, Zaanlandsche Oudheidkundige Vereeniging »Honig".
 Zwolle, Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch recht en geschiedenis.

Beets, Mr. N.; onder-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Berkhout, Jhr. H. Teding van; directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Boeles, Mr. P. C. J. A.; conservator Friesch Genootschap te Leeuwarden.
 Bouricius, Mr. L. G. N.; beheerder Stedelijk Museum te Delft.
 Bredius, Dr. A.; adviseur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
 Buisman, H.; conservator Teylers Museum te Haarlem.
 Byvanck, Dr. A. W.; conservator Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
 Crookewit W. Azn., W.; secretaris der Utrechtsche Provinciale Commissie, te Amstersfoort.
 Duparc, Mr. M. J.; referendaris afd. K. en W., te 's-Gravenhage.
 Ebeling, H. J. M.; beheerder Stedelijk Museum te 's-Hertogenbosch.
 Engelen, Jkvr. Cl.; beheerster Oudheidkamer te Zutphen.

Frederiks, J. A.; oud-directeur Museum van kunstnijverheid te 's-Gravenhage.
 Gelder, Dr. H. E. van; directeur Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, te Scheveningen.
 Gelder, J. J. de; conservator Prentenkabinet te Leiden.
 Gratama, G. D.; directeur Stedelijk Museum te Haarlem.
 Grol, H. G. van; conservator Stedelijk Museum te Vlissingen.
 Groot, Dr. C. Hofstede de; oud-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam, te 's-Gravenhage.
 Haslinghuis, Dr. E.; te 's-Gravenhage.
 Haverkorn van Rijswijk, P.; oud-directeur Museum Boymans te Rotterdam, te 's-Gravenhage.
 Henkel, M. D.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Hoefler, F. A.; directeur Overijsselsch Museum te Zwolle, te Hattem.
 Holwerda, Prof. Dr. A. E. J.; directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
 Holwerda, Dr. J. H.; onder-directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
 Hooft, C. G. 't; directeur Museum Fodor te Amsterdam.
 Hoogewerff, Dr. G. J.; secretaris Historisch Instituut te Rome.
 Juynboll, Dr. H. H.; directeur Rijks Ethnographisch Museum te Leiden.
 Kalf, Dr. J.; secretaris Rijkscommissie voor de inventarisatie der Monumenten, te 's-Gravenhage.
 Kam, G. M.; beheerder van het Museum G. M. Kam te Nijmegen.
 Kellen Dz., J. Ph. van der; conservator Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Kerkwijk, A. O. van; directeur van het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage.
 Looy van der Leeuw, Mej. Dr. E. van der; assistente Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Man, Mej. M. de; conservatrice Zeeuwsch Museum te Middelburg.
 Martens, W.; directeur Museum Mesdag te 's-Gravenhage.
 Martin, Prof. Dr. W.; directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage en buitengewoon hoogleeraar
 in de kunstgeschiedenis te Leiden, te 's-Gravenhage.
 Muller Fzn., Dr. Mr. S.; directeur van het Stedelijk Museum te Utrecht.
 Mijnsen, Mr. J. A. G. Verspyck; onderdirecteur van het Koninklijk Penningkabinet te
 's-Gravenhage.
 Neurdenburg, Mej. Dr. E.; assistente Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Notten, M. van; onder-directeur Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Overvoorde, Mr. Dr. J. C.; directeur Stedelijk Museum te Leiden.
 Peelen, Mej. I. C. E.; onderdirectrice Gemeentemuseum te 's-Gravenhage.
 Pit, Dr. A.; directeur Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Polman Kruseman, Mr. W.; secretaris Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen te Middelburg.
 Riemsdijk. Jhr. B. W. F. van; hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
 Rientjes, A. E.; conservator Aartsbisshoppelijk Museum te Utrecht.
 Royer, J. A.; oud-administrateur der afd. Kunsten en Wetenschappen, te Wassenaar.
 Saher, E. von; directeur Museum van kunstnijverheid te Haarlem.
 Schmidt Degener, F.; directeur Museum Boymans te Rotterdam.
 Uytterdijk, Mr. J. Nanninga; directeur Stedelijk Museum te Kampen.
 Vogelsang, Prof. Dr. W.; hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Utrecht.
 Waller, F. G.; oud-waarn. directeur Rijksprentenkabinet te Leiden, te Amsterdam.

CORRESPONDEERENDE LEDEN :

Alberts, G.; Twello.	Baelde, Mej. E.; Rotterdam.
Alphen-Hovy, Douairière van; 's-Gravenhage.	Bakels, Mr. Dr. R. S.; 's-Gravenhage.
Arkel, G. van; Amsterdam.	Balen, C. L. van; 's-Gravenhage.
Assendelft, H. van; Gouda.	Balveren, Mr. W. E. J. baron van; Arnhem.
d'Aulnis de Bourouill, Prof. Mr. J. baron; Utrecht.	Bannier, Dr. W. A. F.; Utrecht.
Baak, H. A. van; Lyon.	Bastert, J.; 's-Gravenhage.
Backer, Jhr. Mr. J. F.; Amsterdam.	Bazel, K. P. C. de; Bussum.
	Beaufort-Hoeufft, Mevr. A. J. de; Utrecht.

Beek Calkoen, Mr. A. J. L. van; 's-Gravenhage.
 Beekman, Dr. A. A.; 's-Gravenhage.
 Beelaerts van Blokland, Jhr. W. A.; Wassenaar.
 Begeer, C. J. A.; Utrecht.
 Bendien, J. G.; Consul der Nederlanden, Bombay.
 Bentinck, G. J. G. C. graaf van Aldenburg; Amerongen.
 Berden, J. W. H.; Amsterdam.
 Beresteyn, Jhr. Mr. Dr. E. A. van; 's-Gravenhage.
 Bergmans, Dr. Paul; Gent.
 Berlage N. zn., Dr. H. P.; 's-Gravenhage.
 Berns, Mr. J. L.; Leeuwarden.
 Bierens de Haan, Mr. Dr. J.; Amsterdam.
 Bilderbeek, W. H. van; Dordrecht.
 Blauw, A. J.; 's-Graveland.
 Blanc, Ch. F. le; Cothen.
 Blok, Prof. Dr. P. J.; Leiden.
 Blok, Mej. I.; Amsterdam.
 Blum, J. H.; Domburg.
 Bode, Dr. W. von; Charlottenburg.
 Boekenpogen, Dr. G. J.; Leiden.
 Boele van Hensbroek, A. W.; Amsterdam.
 Bogert, A. van den; Barneveld.
 Bolk, Prof. Dr. L.; Amsterdam.
 Boll, Mr. V. G. A.; Gorinchem.
 Bolsius, Mr. F. J.; Roermond.
 Bondam, Mr. A. C.; Arnhem.
 Boreel van Hogelanden, Jhr. Mr. J. W. G.; Velsen.
 Bosch, Dr. F. D. K.; Weltevreden.
 Bosch, G. T. M. van den; Alkmaar.
 Bourdrez, J. J. L.; 's-Gravenhage.
 Brandeler, Jhr. Mr. P. A. J. v. d.; 's-Gravenhage.
 Brants, Mej. J., Leiden.
 Bremmer, H. P.; 's-Gravenhage.
 Brenckman, G. J.; Lienden.
 Breuk, Joh. de; Haarlem.
 Brom Jr., A.; Utrecht.
 Brücken Fock, B. F. S. von; Middelburg.
 Brugmans, Prof. Dr. H.; Amsterdam.
 Bruining, Mej. C. G. E.; Alkmaar.
 Bruyn, Mr. L. A. M. de; Ginneken.
 Buma, Mr. W. B.; Huizum.
 Burger, Dr. C. P.; Amsterdam.
 Bussy, Mr. A. de; Utrecht.
 Bijleveld, W. J. J. C.; Leiden.
 Bijleveld, Mr. C. G. J.; Nijmegen.
 Canter Cremers, Mej. W.; Groningen.
 Clarion, H. J.; Hoorn.
 Clemen, Prof. Dr. P.; Bonn.
 Cohen, Dr. W.; Dusseldorp.
 Cohen Stuart, Mr. A. C.; Alkmaar.
 Colenbrander Jr., F. C.; Brummen.
 Collot d'Escury, Th. baron; Oost-Voorne.
 Collot d'Escury—van Doorninck, F. barsse; Hontenisse.
 Cool, W.; Batavia.
 Coster, Dr. H. P.; 's-Hertogenbosch.
 Cremer, J. T.; Santpoort.
 Creutz, Mr. S. baron; Arnhem.
 Crone, G. E. C.; Amsterdam.
 Cuypers, Ed.; Amsterdam.
 Cuypers, Jos. Th. J.; Amsterdam.
 Cuypers, Dr. P. J. H.; Roermond.
 Dam, C. Hzn., H. H. van; Rotterdam.
 Deelder, C.; Utrecht.
 Deen, E.; 's-Gravenhage.
 Deinse, J. J. van; Enschedé.
 Derkinderen, Prof. A. J.; Amsterdam.
 Desertine, Dr. A. H. J. V. M.; 's-Hertogenbosch.
 Destrée, J.; Brussel.
 Diepen, Jan; Valkenburg (L.).
 Dimier, L.; Parijs.
 Dingemans, W. J.; Gorinchem.
 Dissel, E. C. van; Goes.
 Does de Willebois, Jhr. P. J. J. S. M., van der; 's-Hertogenbosch.
 Dolleman, M.; Amsterdam.
 Dongen, J. A. van; Breda.
 Doorn van Koudekerke-Schüssler, Mevr. E. S. T. van; Vlissingen.
 Doorninck, P. van; Bennebroek.
 Doppler, Dr. P.; Maastricht.
 Draisma de Vries, A.; Oosterbeek.
 Drucker, J. C. J.; Londen.
 Dumont, L. C.; Haarlem.
 Dunlop, H.; Delft.
 Dutilh, Dr. J. M.; Rotterdam.
 Duyl-Sprenger, Mevr. K. van; Leeuwarden.
 Dijk, Ds. H. van; Zetten.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van; Amsterdam.
 Eeghen Jr., Ds. P. van; Amsterdam.
 Eekhof, Prof. Dr. A.; Leiden.
 Enschedé, Mr. C.; Haarlem.
 Enschedé, J. W.; Amsterdam.
 Epen, D. G. van; 's-Gravenhage.
 Erasmus, Dr. K.; New-York, U. S. A.
 Erp, F. van; 's-Gravenhage.
 Erven Dorens, A. van; Arnhem.
 Escher-Gleichmann, Mevr. S.; Arnhem.
 Evers, Prof. H.; Rotterdam.
 Everts, Mr. H. H.; Twello.
 Fabius, A. N. J.; Bussum.

Feen de Lille, Mr. B. van der; Alkmaar.
 Feen, Mr. P. J. van der; Doorn.
 Fenema, C. H. van; Groningen.
 Fischer, H. W.; Leiden.
 Fockema Andreae, Mr. J. P.; Utrecht.
 Fokker, Mr. A. J.; Zierikzee.
 Frederiks, Mr. Dr. K. J.; 's-Gravenhage.
 Frederiks, Mr. W. J.; 's-Gravenhage.
 Freise, K.; Halle a./d. S.
 Friedländer, Prof. Dr. M. J.; Berlijn.
 Frimmel, Dr. Th. v.; Weenen.
 Fruin, Prof. Mr. R.; 's-Gravenhage.
 Gallois, Mr. H.; 's-Gravenhage.
 Gelder, Prof. Dr. H. van; Leiden.
 Gelderman, P. J.; Oldenzaal.
 Geloës, R. graaf de; Eysden.
 Gerritsen, H. Ph.; 's-Gravenhage.
 Gevers. Jhr. Mr. H.; Heemskerck.
 Gewin, E. E.; de Bildt.
 Gils, Jac. van; Rotterdam.
 Gils, Dr. Jos. van; Rolduc.
 Gimberg, J.; Zutphen.
 Gips, Prof. A. E.; Delft.
 Glück, Dr. G.; Weenen.
 Goekoop-de Jongh, Mevr. Dr. J. J.; 's-Gravenhage.
 Goeyen, A. de; Zwolle.
 Gol, W. G. F. M. C.; Gouda.
 Goldschmidt, Prof. Dr. A.; Charlottenburg.
 Gonnet, C. J.; Haarlem.
 Goossens, Prof. W.; Rolduc.
 Gorkom, Mr. L. J. C. van; 's-Hertogenbosch.
 Graaf, Mgr. J. J.; Overveen.
 Graft, Mej. Dr. C. C. van de; Utrecht.
 Gratama, Mr. S.; 's-Gravenhage.
 Gratama, J.; Amsterdam.
 Groeninx van Zoelen, Mr. O. T. baron; 's-Gravenhage.
 Gijn, Mr. S. van; Dordrecht.
 Gijsselaar, Jhr. Mr. Dr. N. C. de; Leiden.
 Haak, Dr. S. P.; Arnhem.
 Haarst, J. W. G. van; Arnhem.
 Haas, W. de; IJzendoorn.
 Haffmans, O.; Helden bij Venlo.
 Hake, Dr. J. A. Vor der; Rotterdam.
 Hanssens, A. P.; Stavenisse.
 Harderwijk, P. J. van; Schiedam.
 Harinxma thoe Slooten, Mr. M. J. P. D. baron van; Franeker.
 Harinxma thoe Slooten-Collot d'Escury, Douairière Mr. J. E. baron van; Leeuwarden.
 Hartevelt, H. C.; Leiden.
 Hartman, M. A. C.; Delft.
 Haslinghuis, J.; Rotterdam.
 Hasselt, J. F. B. van; Zalt-Bommel.
 Heek, J. H. van; Lonneker.
 Heeres, Prof. Mr. J. E.; Leiden.
 Heeringa, Dr. K.; Middelburg.
 Heyrmans, Mr. R. H. H. Roelofs; Delft.
 Heyse-Tak, Mevr. B.; Middelburg.
 Hensen, Prof. Dr. A. H. L.; Rome.
 Hermsen, D.; 's-Hertogenbosch.
 Hesterman Jr., J. A.; Amsterdam.
 Hioolen, W.; Middelburg.
 Hirschmann, Dr. O.; 's-Gravenhage.
 Hövell tot Westerflie, Mr. E. baron van; Breda.
 Hogerlinden, J. G. A. van; Arnhem.
 Hoytema, D. van; Culemborg.
 Hoytema, W. van; Culemborg.
 Hollestelle, A.; Tholen.
 Honig, G. J.; Zaandijk.
 Hooff-Gualthérie van Weezel, Mevr. W. van; Deventer.
 Hooff Graafland, Jhr. J.; Wassenaar.
 Hoog Hzn., G. de; 's-Gravenhage.
 Hoogendijk Kzn., J.; Vlaardingen.
 Hoogstraten, J. S. F. van; Arnhem.
 Hoop van Slochteren, Mr. E. J. Th. à Th. van der; Slochteren.
 Hoop van Slochteren, Mr. M. P. Th. à Th. van der; Breukelen.
 Houtsagers, P. J.; Utrecht.
 Houwink Hzn., R.; Meppel.
 Hooykaas Jr., I. B.; Rotterdam.
 Houck, Dr. M. E.; Deventer.
 Hubregtse, J. A.; Burgh (Schouwen).
 Hudig, J.; Rotterdam.
 Huffel, Dr. N. G. van; Utrecht.
 Hugenpoth tot den Berenclauw, Mr. J. B. W. baron van; 's-Hertogenbosch.
 Huges, Dr. J.; Gouda.
 Huizinga, Prof. Dr. J.; Leiden.
 Hulsbergen, H. M.; Meppel.
 Hurgronje, Jhr. Mr. Dr. W. A. J. Snouck; Middelburg.
 Huybers, Dr. H. F. M.; Vught.
 Hylckema Vlieghe, L. H. E. van; Vlaardingen.
 Ingen Housz, Mr. J. F.; Arnhem.
 Jacobsen, Dr. R.; Rotterdam.
 Janssen, Leon baron; Brussel.
 Jesse, Dr. R.; Rhenen.
 Jonge, Jkvr. Dr. C. H. de; Utrecht.
 Jonge, Jhr. Mr. J. A. de; 's-Gravenhage.
 Jonge van Ellemeet, Jhr. Mr. B. M. de; Assen,

Joncheere, H. W. de; Velp (G.).
 Jongh, H. C. de; Zalt-Bommel.
 Joosting, Mr. J. G. C.; Groningen.
 Juten, W. J. F.; Bergen op Zoom.
 Kalcken, G. van; Haarlem.
 Karnebeek, Jhr. Mr. Dr. H. A. van; 's-Gravenh.
 Kasteele, Mr. J. van de; 's-Gravenhage.
 Kasteleyn-Beyerink, Mevr. H.; Scheveningen.
 Keppel, J. R. baron van; Ukkel bij Brussel.
 Kernkamp, W. J.; Edam.
 Kesper, Dr. L. A.; 's-Gravenhage.
 Kinschot, Jhr. C. Ph. L. van; Tiel.
 Kleyntjens, Jos.; Katwijk a/R.
 Kloot Meyburg, H. van der; Voorburg.
 Knottenbelt, W. C.; Paterswolde.
 Koch, Mr. F. C.; Rotterdam.
 Kok, J. Jurriaan; 's-Gravenhage.
 Koning, Mr. A. H.; Finsterwolde.
 Korevaar-Hesseling, Mevr. E.; Rijswijk (Z.-H.).
 Kramer, J. C.; Vrijenban bij Delft.
 Kroes-Ligtenberg, Mevr. Dr. Ch.; Rotterdam.
 Krol Kzn., J.; Haarlem.
 Krom, Dr. N. J.; 's-Gravenhage.
 Kromhout Czn., W.; Rotterdam.
 Kronig, J. O.; 's-Gravenhage.
 Krook, L.; Zwolle.
 Kruse, John.; Stockholm.
 Krüsemann, B. D.; Bodegraven.
 Kuile, Mr. G. J. ter; Ambt-Almelo.
 Kuyk, J. M. van; Assen.
 Labouchère, A.; Rijswijk (Z.-H.).
 Landweer, G. J.; Assen.
 Lanschot, A. J. A. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, A. W. J. van; Vught.
 Lanschot, Mr. E. J. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, Mr. E. P. van; Breda.
 Lantsheer, Mr. H. F.; Arnemuiden.
 Lanz, Prof. Dr. O.; Amsterdam.
 Lary, R.; Dordrecht.
 Lasonder, Dr. L. W. A. M.; 's-Gravenhage.
 Leendertsz, P.; Nijmegen.
 Leeuw, O.; Nijmegen.
 Lennep, Jhr. H. J. Deutz van; Heemstede.
 Lette, N. J. C. S. H.; Brielle.
 Leyssius, Jhr. Mr. Th. van Rheineck; 's-Gravenhage.
 Ligtenberg, Mej. Dr. C.; Leiden.
 Ligtenberg, R.; Woerden.
 Lilienfeld, Dr. H.; Leipzig.
 Lint, Dr. J. G. de; Gorinchem.
 Loon, Jhr. E. H. van; 's-Gravenhage.
 Loosjes, Mr. A.; Amsterdam.

Loudon, Jhr. H.; Wassenaar.
 Lugt Azn., F.; Blaricum.
 Luykx-van Oosterzee, Mevr. L.; Tulsa, U. S. A.
 Macco, H. F.; Berlin-Steglitz.
 Madsen, K.; Kopenhagen.
 Maesen de Sombreff, Jhr. Mr. L. van der; Hulsberg (Limburg).
 Martens van Sevenhoven, Jhr. Mr. A. H.; Arnhem.
 Meekhoff Doornbosch, P. H.; Baflo.
 Meerkamp van Embden, Mr. A.; Middelburg.
 Meerman, G.; Geldermalsen.
 Meerman, Joh. A.; Delft.
 Mees, Mej. N. Alting; Rotterdam.
 Mees, Mr. W. C.; Rotterdam.
 Meeuwen, Jhr. Mr. P. L. van; 's-Gravenhage.
 Meilink, Dr. P. A.; 's-Gravenhage.
 Meinsma, Dr. K. O.; Zutphen.
 Mengelberg, W.; Utrecht.
 Mensing, A. W. M.; Amsterdam.
 Meulen; Dr. W. W. van der; 's-Gravenhage.
 Meyer, J. de; Amsterdam.
 Michels, L. C.; 's-Hertogenbosch.
 Miedema, Dr. R.; Schoonhoven.
 Mock, Jhr. J. L.; Santpoort.
 Modderman, H. J. H.; Naaldwijk.
 Moens, J. F.; Alkmaar.
 Molengraaff, Prof. Mr. W. L. P. A.; Utrecht.
 Moll, Dr. F. D. A. C. van; Rotterdam.
 Moll, Dr. L.; Ouderkerk a/d. IJssel.
 Moll, Mr. W.; 's-Gravenhage.
 Moquette, Mej. Dr. H. C. H.; Rotterdam.
 Morren, Th.; 's-Gravenhage.
 Mulder, Ad. I. M.; 's-Gravenhage.
 Mulder, W. C.; Leiden.
 Muller, Dr. H. P. N.; 's-Gravenhage.
 Mulock Houwer, J. A.; Groningen.
 Muysken, C.; Baarn.
 Mijs, A.; Oostburg.
 Mijs, U. J.; Middelharnis.
 Naerssen, Jhr. W. R. van; Gorinchem.
 Nardus, L.; Suresnes.
 Nieukerken, M. A. van; 's-Gravenhage.
 Nottebohm, O.; Antwerpen.
 Nijhoff, W.; 's-Gravenhage.
 Nijland, Mr. M. C.; Rotterdam.
 Nijland, Hidde; 's-Gravenhage.
 Olst, G. J. van; Ressen (Geld.).
 Onnes van Nijenrode, M.; Breukelen.
 Oppenraay, Dr. R. M. van; Rome.
 Orbaan, Dr. J. A. F.; Rome.
 Os, H. O. van; Zalt-Bommel.

Pallandt van Rosendael, F. J. W. baron van; Rosendaal (Gld.).
 Pattist, Ds. J. N.; Aardenburg.
 Perquin, P. J.; Blitar (Oost-Java).
 Peters, C. H.; 's-Gravenhage.
 Petri Jr., Dr. J. P. L.; Amsterdam.
 Pleyte, Mr. H.; Middelburg.
 Pluym, W. A. E. van der; Amsterdam.
 Poelman, Dr. H. A.; Groningen.
 Polak, M.; Rotterdam.
 Poll, Jhr. Ch. van de; Heemstede.
 Portheine Jr., H.; Arnhem.
 Posthumus Meyjes, C. B.; Amsterdam.
 Pot Bzn., Mr. C. W. van der; Leiden.
 Prinsen J. Lzn., Dr. J.; Nijmegen.
 Pijnacker Hordijk, Mr. P. A.; Leiden.
 Pijnappel, P. A.; Hilversum.
 Rambonnet, N. S.; Elburg.
 Rechteren Limpurg, A. Z. graaf van; Dalfsen.
 Regt, W. M. C.; Oudshoorn.
 Regteren Altena, Mej. J. Q. van; Apeldoorn.
 Reenen-Völter, Mevr. M. van; Bergen (N.-H.)
 Reigersman, Jhr. Mr. A.; Breda.
 Riele Gzn., W. te; Deventer.
 Roest van Limburg, Th. M.; Amsterdam.
 Romeny-Rooseboom, Mevr. E.; Wassenaar.
 Rooseboom, Dr. M. P.; 's-Gravenhage.
 Rouffaer, G. P.; 's-Gravenhage.
 Royen, Mr. J. A. van; Zwolle.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A.; Utrecht.
 Rutten, M.; Maastricht.
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr. Mr. Ch.; Maastricht.
 Ruys de Perez, P.; Bloemendaal.
 Rijckevorsel, Dr. E. van; Rotterdam.
 Rijckevorsel, Jhr. Mr. F. J. J. M. van; 's-Bosch.
 Rijnbach, A. A. van; Alkmaar.
 Sandberg, Jhr. Mr. W. B.; Haarlem.
 Sanger, Mr. A. W. F. H.; Groningen.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A. F. O. van 's-Hertogenbosch.
 Sassen van Vlierden, Mr. Ch.; Breda.
 Schaepkens van Riepst, J.; Maastricht.
 Schaepman, Mgr. Dr. A. C. M.; Driebergen.
 Schaik, Mgr. J. A. S. van; Culemborg.
 Scheepens, W. C. L.; 's-Gravenhage.
 Scheidius, Mr. E. G. C.; Arnhem.
 Scheidius, E. P. A. M.; Arnhem.
 Scheltema, P. H.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, Dr. D. F.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, C. W. Lunsingh; 's-Gravenhage.
 Schevichaven, H. D. J. van; Nijmegen.
 Schimmelpenninck v. d. Oye v. d. Poll en Nijenbeek, A. baron van; 's-Gravenhage.
 Schneider, Dr. H.; 's-Gravenhage.
 Schoengen, Dr. M.; Zwolle.
 Scholtens, J.; Helden (Limburg).
 Schölvink, Mr. J. G.; Amsterdam.
 Schönfeld, Mr. H. J.; Winschoten.
 Schouten, J. L.; Delft.
 Schrijnen, Prof. Dr. Jos., Utrecht.
 Schuylenburg, Mr. W. C.; Utrecht.
 Serraris, Jhr. Mr. Th.; 's-Hertogenbosch.
 Six, Prof. Dr. Jhr. J.; Amsterdam.
 Six, Jhr. C. C. Th.; Amsterdam.
 Six, Jhr. J. W.; 's-Gravenhage.
 Sluyterman, Prof. K. L.; Wassenaar.
 Smeth van Alphen, P. A. J. baron de; 's-Gravenhage.
 Smidt van Gelder, P.; Heemstede.
 Smit, J. A. J.; Breda.
 Smit, Mr. J. P. W. A.; 's-Hertogenbosch.
 Smit, Mr. W. P. A.; Arnhem.
 Snoeck, Jhr. Mr. M. W.; Zwolle.
 Spoon, J. Jz., A.; Rotterdam.
 Staring, A.; Voorschöten.
 Steenis, H. A. van; Kesteren.
 Sterck, J. F. M.; Heemstede.
 Steur, J. A. G. van der; 's-Gravenhage.
 Stockum Jr., W. P. van; 's-Gravenhage.
 Stolk, Mej. G. P. van; Rotterdam.
 Stolk, J. B. van; Scheveningen.
 Stork, D. W.; Hengelo.
 Stork, W.; Hengelo.
 Storm Buijsing, C.; Zutphen.
 Stuart, Mr. Th.; Amsterdam.
 Stuijt, J.; Amsterdam.
 Swaving, W. O.; Middelburg.
 Sypenstein, Jhr. C. H. C. A. van; 's-Gravenhage.
 Tadema, J. L.; Haarlem.
 Teding v. Berkhout, Jhr. Mr. P.; Aerdenhout.
 Tellander, A.; Hilversum.
 Tenhaeff, Dr. N. B.; 's-Gravenhage.
 Tepe, A.; Dusseldorp.
 Térey, Prof. Dr. G. von; Budapest.
 Terveer; Houtrijk en Polanen.
 Tex, K. den; Utrecht.
 Tienhoven, Mr. P. van; Haarlem.
 Tombe, J. W. des; de Bildt.
 Tonnet, Mej. M.; Calcutta.
 Tromp van Holst, A. M.; Amersfoort.
 Tutein Nolthenius, R. P. J.; Delft.
 Tuyll van Serooskerken v. Zuylen, F. L. S. F. baron van; Zuilen.

Tuyll van Serooskerken v. Heeze, S. J. baron van; Heeze (N.-Br.) Unger, Dr. W. S.; Middelburg. Valentiner, Dr. W.; New-York. Valkenburg, Mr. M. M. van; 's-Gravenhage. Veder, Jan; Haarlem. Veenstra, G. J.; Leeuwarden. Verbeek, Dr. R. D. M.; 's-Gravenhage. Verheul Dzn., J.; Rotterdam. Verheul Dzn., C.; Rotterdam. Verkade, E. G.; Delft. Vermeulen, Prof. Dr. A.; Ukkel bij Brussel. Verschrage, A. J. A.; Breda. Verschuer, Mr. W. F. K. baron van; Arnhem. Veth, Dr. J.; Bussum. Vinhuizen, J.; Middelstum. Visscher. Mej. R.; Leeuwarden. Visser Bzn., G.; Schiedam. Visser, Dr. M. W. de; Leiden. Vissering, Mr. G.; Amsterdam. Voet Jr., E.; Bloemendaal. Vogel, Prof. Dr. J. Ph., Leiden. Voorst tot Voorst, Mr. A. E. J. baron van; 's-Hertogenbosch. Voorthuysen, L. J. van; Domburg. Vos, Mr. P. H. de; Galle (Ceylon). Voûte, M. P.; Amsterdam. Vries, R. W. P. de; Amsterdam. Vries, Prof. Dr. S. G. de; Leiden.	Vries van Doesburgh, Mr. J. de; Leeuwarden. Vriesendorp, J.; Amsterdam. Vrijman, J. A. W.; 's-Gravenhage. Waller, J. D.; Heemstede. Weissman, A. W.; Amsterdam. Weiszäcker, Prof. Dr. H.; Stuttgart. Wentink, J. C.; Utrecht. Wentink Jr., E. G.; Utrecht. Wesselman van Helmond, Jhr. C. F.; Helmond. Weve, J. J.; Nijmegen. Wieder, Dr. F. C.; Wageningen. Wiersum, Dr. E.; Rotterdam. Wilde, F. W. J.; Amsterdam. Wilde, W. J. de; Utrecht. Wrangel, Dr. E.; Lund (Zw.). Wrangel auf Lindenberg, Jhr. E. von; Deventer. Wurfbain, Mr. J. G.; Worth-Rheden. Wurfbain, Dr. J. W.; Velp (G.). Wijnbergen, F. M. A. J. baron van; Arnhem. Wijngaarden, Mr. P. J. van; Rotterdam. Ijzerman, J. W.; 's-Gravenhage. Zeverijn, C. C.; Hilversum. Zuiden, D. S. van; 's-Gravenhage. Zuyen, D. H. van; Breskens. Zuylen v. Nijevelt, Mr. J. A. H. baron van; 's-Gravenhage. Zwierzina, W. K. F.; Leiden. Zijll de Jong, Th. J. A. van; 's-Gravenhage. Zijnen, B. A. J. van der Hegge; Utrecht.

Voorloopig bericht.

De algemeene vergadering wordt dit jaar gehouden te Groningen, waarschijnlijk op 6 en 7 Juli, met gelegenheid tot deelneming aan eene excursie in de stad en omgeving op 7 en 8 Juli. De voorbereiding geschiedt door de Commissie van Ontvangst, bestaande uit de H.H. Mr. J. A. Tellegen, voorzitter, Mr. A. W. F. K. Sanger, penningmeester, Mr. J. G. C. Joosting, secretaris, Jhr. W. G. Feith, B. Dorhout Mees, Jhr. L. A. F. van Swinderen en J. Venhuizen.

Voorloopig bestaat het plan om, behalve de stad Groningen, ó. a. Uithuizermeden, Menkema, Uithuizen, Usquert, Rottum, Middelstum, Stedum en, zoo mogelijk, Bedum te bezoeken. Een uitvoerig plan zal tijdig aan de leden worden toegezonden.

RESTAURATIËN IN HISTORISCHEN EN IN ZOOGENAAMDEN NIEUWEN STIJL.

Het was in het jaar 1874.

Jhr. Mr. Victor de Stuers had zijn bekend artikel »Holland op zijn smalst'' in de Gids doen verschijnen en daardoor voor goed de attentie gevestigd op de stiefmoederlijke behandeling der Nederlandsche monumenten.

Als gevolg van zijn bazuingeschal werd in genoemd jaar de Commissie van Rijksadviseurs benoemd, welke Commissie echter, na een vierjarig bestaan, wegens oneenigheden onder de leden, door den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken werd opgeheven. De heer De Stuers, die destijds Referendaris, Chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen was, bleef verder alleen belast met het toezicht op de restauratie van monumenten. Hoe hij zich van zijn taak gekweten heeft is alom bekend; slechts de ingewijden weten, met hoeveel zorg en toewijding een restauratie werd voorbereid.

Wanneer bijv. een schilderij uit een particuliere of Rijks-verzameling moest worden hersteld, dan werd vooraf van dit schilderstuk eene fotografische opname gemaakt, waarop aangegeven werd, welke partijen zouden worden behandeld en welke gedeelten onaangetast moesten blijven. Er werd a. h. w. een proces verbaal opgemaakt en dit met het schilderij aan den restaurateur overhandigd. De grootste kunststukken werden met een gerust geweten aan de restaurateurs toevertrouwd en nimmer heb ik klachten gehoord over de restauratie van een zoo behandeld meesterstuk.

Met het restaureeren van monumenten ging hij ongeveer op dezelfde wijze te werk. Was een of ander belangrijk bouwwerk aangewezen om gerestaureerd te worden, dan werd van de gevels, nadat deze van de eventueel dekkende pleisterlaag waren ontdaan, een fotografische opname gemaakt, terwijl de ingediende restauratie-teekeningen aan een grondig onderzoek werden onderworpen. Uit alle meer of minder bekende verzamelingen werden teekeningen, die zooveel mogelijk den oorspronkelijken toestand nabij kwamen, opgeëischt; deze werden met de restauratie-teekeningen vergeleken, welke laatste zóólang werden gewijzigd, totdat de teekeningen eindelijk konden goedgekeurd worden. Vooral werd zorg gedragen dat het materiaal, waarmede gerestaureerd werd, van dezelfde soort was en dezelfde afmetingen had als de bouwstof, waaruit het gebouw bestond.

Het doel van Jhr. de Stuers was: door restaureeren het bouwwerk voor verder verval te behoeden en het in een zoodanigen toestand te brengen, dat het zooveel mogelijk den oorspronkelijken toestand nabij kwam.

Deze wijze van restaureeren is mij altijd voorgekomen de ware te zijn.

Wordt niet bij het restaureeren van schilderijen een aaneensluiting gezocht tusschen het te restaureeren deel en hetgeen behouden blijft?

Worden bij het herstellen van oude gobelins niet met zorg de draaddikte en kleurnuances vastgesteld, zoodat het bij aflevering van het werk zelfs den deskundige moeilijk valt om uit te maken, waar de restauratie is aangevangen en waar deze geëindigd is?

Wordt bij het bijwerken van kostbare tapijten anders gehandeld?

Zal men aan een gothische tafel of stoel, waaraan een steunpunt ontbreekt, het ontbrekende deel wel ooit in een anderen stijl herstellen?

Zal de onontwikkelde boerin bij het herstellen van een kleedingstuk niet instinctmatig naar een stof zoeken, die het meest overeenkomst heeft met het te repareren voorwerp?

Deze vrouw restaureert onbewust in goede richting.

Mij dunkt er zijn gegevens genoeg, die aantonen, op welke wijze gerestaureerd

Grote kerk te Gouda.

Oude topgevels, waarop de bladen nog aanwezig zijn.

moet worden en de manier, waarop tot nu toe door wijlen Jhr. de Stuers en Dr. P. J. H. Cuypers is voorgegaan komt mij nog immer als de ware wijze van werken voor.

Veertig jaren lang is deze werkwijze gevolgd en mochten in den aanvang fouten zijn begaan, gezegd moet worden, dat de restauratiën van den lateren tijd weinig te wenschen overlaten.

Veertig jaren lang heeft men van geen oppositie gehoord, tot er eindelijk van jongere geslachten stemmen opgaan, die de gevolgde werkwijze veroordeelen en een andere daarvoor in de plaats willen stellen.

De Rijks-commissie voor het inventariseeren van monumenten heeft het noodig geoordeeld, dat zij door eenige leden uit haar midden op de jaarlijks te houden Denkmahlpflegevergaderingen in Duitschland zoude worden vertegenwoordigd. Op die

congressen werd gesproken over het inventariseeren, het behoud der gedenkteekenen en over al datgene, dat in meer of mindere mate hiermede verband hield. Nieuwe denkbeelden op restauratiegebied werden opgedischt. Het ligt voor de hand, dat de meeningen niet altijd eensluidend waren, maar indachtig aan het spreekwoord »du choc des opinions jaillit la vérité", werden door meer en minder hoogstaande persoonlijkheden oude en nieuwe stellingen verkondigd, besproken, beoordeeld, gewikt en gewogen in de hoop tot eene unanieme vaststelling dezer stellingen te kunnen geraken. Het is hier niet de plaats hierover verder uit te weiden. Alleen zij vermeld, dat, waar nieuwe ideeën op

restauratiegebied bij velen ingang vonden, ook restauratie in historische lijn door menigeen, en niet door de minsten, als de ware werd aangehouden. ¹⁾

Het behoeft geen betoog, dat deze nieuwe richting, vooral bij jongeren, in den smaak viel en aan die congressen en aan die afgevaardigden hebben wij het te wijten, dat zoetjes aan ook in ons land meeningen in die richting werden verkondigd, ingang vonden en vasteren vorm aannamen.

De Voormannen vonden dra volgelingen met het resultaat, dat eindelijk op eene vergadering van den Oudheidkundigen Bond stellingen werden aangenomen, behandelende de grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken. Al zijn deze stellingen vastgesteld, toch bezitten zij niet aller goedkeuring. Ze bevatten zeker veel goeds, zooals van zelf spreekt, doch in menig artikel wordt met een »schadenfreude» aan de restauratie in historische richting een »seitenhieb» toegedacht. Zoo wordt in de artikelen X, XIII en XIV veel te veel vrijheid gegeven aan de bouwmeesters, die bekwaam, fijnvoelend, ja zelfs kunstenaar moeten zijn. Waar gemeentebesturen, kerkvoogden en particulieren, ook bij het verstrekken van eene Rijkssubsidie voor de restauratie van het aan hunne zorg toevertrouwde bouwwerk, gerechtigd zijn, hun eigen architect aan te stellen en waar deze laatste allicht bovengenoemde hoedanigheden meent te bezitten, lijdt het geen twijfel, dat aan zulke bouwmeesters in genoemde artikelen te veel vrijheid is gegeven. ²⁾

In het 2de deel van art. XIX en in art. XXIII wordt het herstellen in oorspronkelijken toestand als ongeoorloofd voorgelaten. Doch heeft men wel eens bedacht, dat sinds de voltooiing, als ik het zoo noemen mag, van onze grootste Gothische kerkgebouwen, men voortdurend, eeuwen lang, aan deze bouwwerken heeft moeten herstellen en dat bijna nergens reparatiën aan balustraden, pinakels, fialen hebben plaats gehad in een anderen stijl. ³⁾

En waar de ouden in denzelfden stijl hebben hersteld, waarom moet ons dit dan nu belet worden?

1) Men leze slechts de verschillende verslagen van de Denkmahlpflege-dagen in de jaargangen 1902, 1907-1912 in de Bulletins van den Oudheidkundigen Bond.

2) Doordat de Regeering niet het recht heeft de leiding van een herstellingswerk aan iemand op te dragen kan het eerste gedeelte van Art. XXX wel vervallen.

Het tweede gedeelte: »men vermijde, dat dezelfde bouwmeester vele herstellingswerken leidt,» vind ik een onding. Ik heb juist bij het toezicht op de veelvuldige restauratiën opgemerkt, dat de persoon, die reeds meerdere restauratiën had geleid, tenslotte goed ging restaureeren, terwijl de nieuwelingen op dat gebied als jonge paarden in toom gehouden moesten worden om vandalisme inplaats van restauratie te voorkomen.

3) Aan de Nieuwe kerk te Amsterdam komen renaissance gegevens voor; ook bevindt zich een voetstuk in François premier stijl in het zuider portaal aan de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch. Deze moeten natuurlijk behouden blijven. De uitzonderingen bevestigen trouwens den regel. Renaissance verhoogingen op Gothische torens, als o. a. te Zwolle, Arnhem, Rotterdam, komen meermalen voor. Tegen zoo iets heb ik geen direct bezwaar, daar de afscheiding nauwkeurig wordt aangegeven.

Menigeen zal zeker verlangend uitgezien hebben naar eene restauratie in den geest als vervat in de stellingen, door den Oudheidkundigen Bond vastgesteld. Vrij onverwachts wordt ons te Gouda een voorproefje daarvan aangeboden.

De Groote kerk te Gouda is sinds eenige jaren in restauratie en de architecten, daarmede belast, behooren onder de bouwmeesters, die door de Voormannen der moderne richting zonder twijfel bekwaam, fijnvoelend en kunstenaar zullen worden geacht. Voor zoover ik het begrijp, is deze restauratie nu de verwezenlijking van de denkbeelden der

Groote kerk te Gouda.
Westgevel van den Zuidbeuk.

vorengenoemde Voormannen. Beschouwen wij nu eens deze restauratie, dan is zij m. i. op het zachtst uitgedrukt een voorbeeld, hoe niet gerestaureerd moet worden. De bouwmeesters of de bouwmeester — (want ik meen vernomen te hebben, dat zij niet in overleg met elkander werken, doch om het andere jaar zelfstandig optreden, hetgeen aan de harmonie van het gerestaureerde gebouw zeer zeker niet ten goede zal komen) — hebben of heeft hier eene restauratie tot stand gebracht met absolute vermindering van alle historische vormen. Zoo zijn op de gevelafdekkingen zorgvuldig alle crochets (bladen) weggelaten, terwijl deze op de meeste oude topgevels nog voorkomen en als heerlijke voorbeelden hadden kunnen dienen. Onder het groote venster en over de zijnissen zijn tympanlijsten, waarop versieringen zijn aangebracht, die of wel geheele onkunde verraden met den oorspronke-

lijken toestand, of wel er op wijzen dat men met opzet de oude bouwvormen heeft willen verkrachten. Daar aan onkunde der bouwmeesters wel niet gedacht mag worden, wil ik aan de lezers van het Bulletin, voor zoover zij zulks niet weten, mededeelen, dat tympanlijsten hier in Nederland overal ongeveer het zelfde profiel vertoonen en dat de op die lijsten op afstanden liggende bladen moeten voorstellen het groeien der bladvormen uit die lijst. Daarom bestaat de stengel, die het blad met de lijst verbindt, meestal uit wortelvormige takjes terwijl het uiteinde een bol- of knolvormig gewas voorstelt.

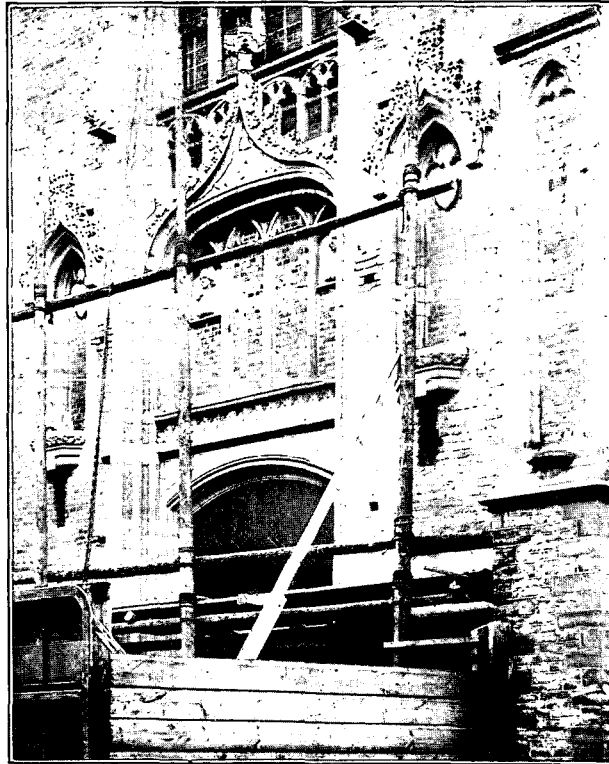
En wat hebben de kunstenaars nu gedaan? Boven de nissen wordt de tympanboog

vervangen door een aaneenschakeling van doornenkroontjes, waarop zonder het minste verband eerst 3, dan 4 en verder 5 sterretjes zijn aangebracht om dan door een verzameling van een 20-tal naast en boven elkander geplaatste sterretjes het idee van een kruisbloem weer te geven. Wil men aan deze kroontjes en aan deze sterren misschien een symbolische beteekenis toekennen? Maar toch is deze restauratie niet de juiste. Waar men met zekerheid weet, dat de toestand anders geweest is, mocht men deze versieringen niet aanbrengen, hoe gezocht symboliek men deze ook wil voorstellen.

De groote tympanboog in het midden is iets minder slecht behandeld; opeengestapeld eikenloof moet nog eenigszins het oorspronkelijk idee weergeven. De kruisbloem, die hier den tympanboog bekroont, is in den hedendaagschen stijl bewerkt, doch de ouden wisten heel wat meer elegance en karakter aan hun beeldhouwwerk te geven. Ik vraag mij af, of de Bouwmeester, die hoogst modern handelde, nog niet beter geslaagd zou zijn, indien hij zijn doornenkroontjes vervangen had door golvende lijnen, die de zee moesten voorstellen, met hier en daar een duikboot, terwijl de sterretjes dan door luchtschepen waren te vervangen geweest. Het nageslacht zou dan niet getwijfeld hebben, dat deze creatie in de oorlogsjaren was tot stand gekomen. De Kapitein van de U-boot in den vorm van een krijgsman is reeds in de tympanvulling aanwezig.

Over de schilden in de nissen, de borstbeelden boven den toegang en de dieren op plankjes, gezeten naast het groote venster, zal ik maar niet reppen. Al deze versieringen zijn fantasieën, die de modernen zich veroorloven, doch die door de Voormannen bij historische restauratiën zoo zeer gewraakt zijn.

De toegangsdeur, die door de ouden steeds gemaakt werd door geprofileerde strooken op een raam- of regelwerk te bevestigen, met aan de voor- of achterzijde zichtbare gehengen en waarvan nog een overvloed van voorbeelden aanwezig is, is hier vervangen door een deur met Hindeloopsch snijwerk.

Groote kerk te Gouda.
Westgevel van den Zuidbeuk. Detail.

Deze restauratie is een mislukking en indien zij is geschied in overeenstemming met de bedoelingen van de Voormannen, die ons de stellingen van den Bond hebben bezorgd en genoemde heeren aan deze restauratie hunne sanctie schenken, dan weten wij ten minste waaraan wij ons bij restauratiën volgens hun recept te houden hebben.

Met een oud gebouw mag men niet experimenteeren.

Onbegrijpelijk is het, dat zoo een restauratie is tot stand kunnen komen. Art. XXV der stellingen vraagt toezicht van Regeeringswege, Art. XXVII eischt overlegging van eene volledige opname van het bouwwerk in opmeting en photo en ik voeg hier nog bij ook van de *details*. Art. XXVIII vordert opname in teekening en photo van alle ontdekte bijzonderheden, het bijhouden van een dagboek, enz. Waar zijn al deze photo's van vóór en gedurende den bouw, die als overtuigingsstukken voor eene goede restauratie zouden kunnen dienst doen?

Waarom zijn bij deze restauratie de verschillende stellingen van den Bond niet opgevolgd, of gelden deze alleen voor bouwmeesters in historische richting?

Bij elke restauratie, vooral bij die van eenigen omvang, dienen eene photo van den van pleister ontdanen gevel, de restauratietekeningen en naderhand de details aan het Departement van Binnenlandsche Zaken te worden ingezonden, opdat het Departement, als dit door eene Rijksbijdrage medezeggingskracht heeft verkregen, deze ter goedkeuring aan den met het toezicht belasten architect kan doorzenden. Kunnen de bouwmeesters zich niet vereenigen met de inzichten van den adviseur der Regeering, dan dient bij een hooger lichaam een eindbeslissing mogelijk te zijn. Evenals bij geschillen van gemeenten onderling een hooger beroep open staat bij de Koningin, evenzoo moet er een lichaam zijn, waar bouwmeesters, die zich niet kunnen vereenigen met het restauratieplan van den door de Regeering benoemden architect met het Rijkstoezicht belast, in hoogste instantie uitspraak kunnen verkrijgen. Een groote commissie, zooals Art. XXIX aangeeft, is overbodig; hiervoor is geen voldoende werk, maar een kleine commissie van een twee- of drietal hoogstaande deskundigen, die slechts bijeengeroepen worden zoodra zich een dergelijk geval voordoet, zou aanbeveling verdienen.¹⁾ Waar de bouwmeester zich neerlegt bij de beslissing van den Regeerings-adviseur blijft de door mij bedoelde commissie thuis.

In het voorgaande heb ik willen aantonen, dat de restauratiën volgens historischen lijn, zooals deze door de heeren Jhr. de Stuers en Dr. P. J. H. Cuypers werden betracht, niet van de slechtste zijn geweest; dat de Voormannen, die ons de stellingen bezorgd hebben en die hunne wetenschap op de Denkmahlpflege-dagen hebben opgedaan, »plus royalistes que le roi» zijn, d. w. z. dat zij hier in veel moderner zin willen optreden dan de Duitsche heeren op de congressen bedoeld hebben. Verder heb ik mijn oordeel willen uitspreken over de restauratiën in moderne richting, in 't bijzonder over

1) Een dergelijk geval zou zich — indien hier Dr. P. J. H. Cuypers niet adviseur was — nu reeds kunnen voordoen. Immers indien de adviseur de uitbetaling der Rijkssubsidie ontraadt, omdat niet volgens zijn voorschriften is gehandeld en indien de bouwmeesters zich niet neerleggen bij zijn advies, dan ware een hooger beroep hier noodzakelijk.

de eerste proeve daarvan, die naar ik meen de goedkeuring der Voormannen der nieuwe richting heeft.

Ik hoop, dat mijn artikel beantwoord zal worden en dat onomwonden verklaard worde of deze restauratie de verwezenlijking is van de ideeën der Voormannen, en waarom geen rekening gehouden is met de nog versche stellingen, door den Oudheidkundigen Bond vastgesteld.

Misschien word ik nog eens een bekeerling op restauratiegebied, doch tot zoolang roep ik: Heere, behoed ons in het vervolg voor dergelijke gerestaureerde monumenten.

's-Gravenhage, Maart 1917.

ADOLPH MULDER.

GEVRAAGD ANTWOORD.

Het is nu zeven jaar geleden, dat het restauratievraagstuk door den Oudheidkundigen Bond werd aan de orde gesteld en in studie genomen. In 1910, op de voor alle leden, ook voor den heer Mulder, toegankelijke vergadering te Gouda, brachten de heer Jos. Cuypers en Prof. Vogelsang praeadviezen erover uit, die leidden tot de instelling eener commissie voor het ontwerpen van grondbeginselen en voorschriften. Na eenige jaren zond die commissie haar verslag in, waarin zij een aantal stellingen formuleerde en toelichtte, die — met eenige tegenvoorstellen van hare leden Dr. Cuypers, Jhr. van Riemsdijk en Jhr. de Stuers — in de vergadering te Arnhem, in 1915, ampel werden besproken. Het principieel geschil, dank zij de tegenvoorstellen der minderheid goed geformuleerd, is daar, na lange debatten, beslecht, en zoo konden in 1916, zonder veel praten, de stellingen worden vastgesteld, waarmede, sedert, de Maatschappij van Bouwkunst, het Genootschap Architectura et Amicitia, de Bond van Nederlandsche architecten en de Federatie van beeldende kunstenaars alle hunne instemming hebben betuigd. Gedurende heel dien tijd van voorbereiding, overweging en overleg heeft de heer Mulder, toch zoo na bij de praktijk van het vraagstuk betrokken, op geene wijze in het openbaar van belangstelling doen blijken. Hij zweeg. En nu hij, post festum, eindelijk ertoe komt zich uit te spreken, nu gaat hij met geen woord op de principieele vraagstukken in, verklaart, dat hij de sinds bijna een halve eeuw in ons land even trouw gevolgde als bestreden restauratiemethode voor »de ware wijze van werken» houdt, beweert apodictisch, dat enkele der stellingen van den Bond niet deugen, maar onthoudt zich van iedere poging de overwegingen, die aan onze opvatting ten grondslag liggen, te weerleggen, of met iets anders dan algemeenheden zijn eigen inzicht te verdedigen.

Het is jammer, want naar dezen veteraan der oude garde hadden wij gaarne geluisterd.

Tot een principieele bespreking van het vraagstuk geeft des heeren Mulder's ontboezeming nu geen gelegenheid¹⁾. Alleen omdat hij *vraagt* beantwoord te worden, en

1) Ik voor mij voel daaraan trouwens op het oogenblik geen behoefte, omdat ik in een uitvoerig opstel, dat ik te gelegeren tijd hoop uit te geven, het restauratievraagstuk reeds heb toegelicht.

omdat ik voor iemand van zijne verdienste jegens onze monumenten wel eenige moeite over heb, geef ik gehoor aan de uitnoodiging van de Redactie, hem te woord te staan.

Over het Goudsche geval zal een der leiders van de restauratie den heer Mulder ongetwijfeld gaarne inlichten. Ik voor mij betreur het, dat men daar — wat den heer Mulder schijnt te zijn ontgaan — verzuimd heeft, voor de herstelling van het metselwerk handvormsteen in passende kleur te gebruiken, maar overigens meen ik, dat het bijzonder moeilijke geval tot een zeer gelukkige oplossing is gebracht. Het gold hier de herstelling van een ingang en nissen, welker hoofdvorm en profielen voldoende waren bewaard gebleven, om ze zonder bezwaar te kunnen aanhouden, doch waarvan alle versierende onderdeelen, hogels, kruisbloemen, enz., te zeer geschonden waren, om behouden te blijven ¹⁾. Tot een poging, niettemin deze fragmenten toch zoo getrouw mogelijk te volgen, bestond te minder reden, omdat het geheele werk de kennelijke blijken droeg, uit de nadagen der Gothiek te stammen, uit de handen te komen van een meester, die tamelijk gedachteloos vormen toepaste, waarvan de zin hem eigenlijk reeds was ontgaan. Zoo had hij zich, bij het kappen van hogels op den rug der bogen, niet behoorlijk rekenschap gegeven van de eischen der steensnede, die hier, omdat er baksteen bij zijn bergsteen aan moest sluiten, een rechthoekigen grondvorm vorderde — en een gebogen lijf, als hij gemaakt heeft, niet toeliet.

De restaureerende architecten hebben van het oude gehouden wat mogelijk was, verweerde stukken door nieuwe vervangen, aan de boogblokken natuurlijk den vorm gegeven, welken de artistieke logica voorschreef, en toen het nieuwe versierende beeldhouwwerk laten maken door Zijl — een waarlijk voortreffelijke keuze, omdat geen van onze moderne beeldhouwers zóózeer als Zijl in zijn werk nog verwantschap toont met de bedoelingen van de gothische plastiek.

Er is dan ook onmiskenbaar zekere harmonie ontstaan tusschen het oude en het nieuwe werk, en wie niet alle »qualiteitsgevoel» mist, herkent in dit laatste dadelijk de kunstenaarshand. Sober- maar fijn-versierde deuren, die op het Friesche kerfsneewerk, waarnaar de heer Mulder verwijst, evenveel lijken, als een marokijn-lederen vrouwenmuiltje op een veekoopersklomp, leggen nog wat sterker klemtoon op het moderne karakter . . . van dit werk uit 1916.

In zóóverre zijn hier dan zeker de beginselen van den Oudheidkundigen Bond gevolgd, dat het ziellooze namaakwerk, waarmede slaafsche daglooners al zoovele onzer gothische monumenten hebben onteerd, met kracht geweerd is, en de frissche, levende kunst van een artist gevraagd.

Na dit intermezzo kan ik overgaan tot de meer algemeene beschouwingen van den heer Mulder.

1) Het zal niet noodig zijn te zeggen, dat de heeren Jos. Cuypers en Kromhout voor opnamen van den gevonden toestand ruimschoots hebben gezorgd. Voortreffelijke foto's daarvan zijn door hunne tusschenkomst verkregen voor de verzameling der Monumentencommissie.

Ik moet dan beginnen met op een ernstige misvatting van onzen geachten tegenstander te wijzen, want zijne vergelijking van het herstellen van schilderijen met het restaureeren van bouwwerken gaat zóó erg mank, dat men zich afvraagt, of zij wel beenen heeft om op te staan.

Twintig jaar geleden al schreef Jan Veth in dien prachtige reisbrief uit Keulen, waarop ik straks terugkom: »Zou iemand . . . het in zijn hoofd krijgen de dokters van Rembrandt's in de vlammen verschroeide Anatomie naar een overgebleven krabbel weder rond het lijk te schilderen, iemand Van Eyck's grisaille van Sinte Barbara in kleuren durven uitvoeren? Het ware een overmoed, die te duidelijk als euvelmoed zou gelden. En toch ware de aan een enkele gestelde opgaaf, om zich dus met den scheppingsgeest van één groote te trachten te vereenzelvigen, hoe onmogelijk ook, nochtans minder absurd, dan die, om door een tijdelijk daartoe gepreste uitgebreide bende, het gansche vermogen der onder velerlei beschavingsinvloeden, onder bizondere rassenkruising, onder den eigenaardig bevruchtenden geestesinvloed van opeenvolgende groote predikers eener gemoedsreligie en in den natuurlijken gang eener hooge architecturale volksoontwikkeling gezamenlijk opgegroeide Keulsche bouwhutten, in een gansch anderen tijd, voor speciaal gebruik te heroveren.»

Het onderscheid tusschen schilderijen-herstellen en gebouwen-restaureeren is toch ook duidelijk! Om een schilderij »zijn oorspronkelijken toestand nabij te doen komen,» vervangt men een slecht-geworden vernislaag door een nieuwe, vult men misschien berstjes en gaatjes aan, verwijdert men een kennelijke — zelfs chemisch zichzelf verradende — overschildering, en om het beter te bewaren, verdoekt men het — maar wat hebben al deze behandelingen, wat heeft zelfs plaatselijk bijwerken, gemeen met het architectonische restauratieproces, dat oude, authentieke, echte stukken vervangt door nieuwe, dat heele muren wegbreekt, gewelven vernieuwt, luchtbogen maakt waar ze ontbreken, oude torenspitsen afneemt en nieuwe in anderen vorm ervoor in de plaats stelt, dat, om den *verdwenen* »oorspronkelijken vorm» terug te brengen, de laatste overblijfselen van het oude gebouw onherroepelijk verminkt!

Wanneer men aan Rembrandt's Nachtwacht de stukken ging aanplakken, die, naar sommiger meening, eraf gesneden zijn, en de aldus tot hare »oorspronkelijke» afmetingen teruggebrachte schilderij ging bijschilderen, dan zou men iets doen, dat *eenigermate* lijkt op wat de heer de Stuers gedoogde, toen hij b. v. met Rijksgelden het voor twee derden verdwenen kerkje van St.-Odiliënberg liet herbouwen. Maar zelfs dan zou men toch de oude schildering ongeschonden laten — en de operatie te St.-Odiliënberg is alleen mogelijk geweest door het oude werk zoo goed als onherkenbaar te maken. Maar de man, die het oneindig geringer kwaad aan Rembrandt dorst bedrijven, zou voor een misdadigen dwaas worden aangezien . . . en het veel grooter misdrijf, dat men jegens den bouwmeester van St.-Odiliënberg beging, noemt de heer Mulder rustig »de ware wijze van restaureeren»!

Ik weet, dat ook deze vergelijking ten slotte niet opgaat: om een oud bouwwerk te behouden, *moet* men, helaas, dikwijls edeler deelen beroeren dan om een schilderij te

redden. Maar aan deze hinkende vergelijking maak ik mij opzettelijk schuldig, om den heer Mulder goed te doen gevoelen, hoe misplaatst zijn beroep op schilderij-herstellen is, als hij over restaureeren van bouwwerken praten wil.

De heer Mulder is al niet beter op dreef, wanneer hij ons op het aardige boerinnetje wijst, dat bij haar mans blauw-katoenen boezeroen een lap van dezelfde kleur en stof zoekt. Want dat is nu juist een van de dingen, die wij prijzen en aanbevelen — en waarin de oude school geregeld tekort schiet. En wanneer de heer Mulder nu met een ernstig gezicht komt vertellen, dat door den heer de Stuers c. s., »vooral werd zorg gedragen, dat het materiaal waarmede gerestaureerd werd van dezelfde soort was en dezelfde afmetingen had als het oude», dan kan ik niet anders antwoorden, dan dat hij, alweer, zich heel erg vergist.

Voor zooveel het bergsteen betreft, zal ik niet diep op de zaak ingaan. Waar de ouden op groote schaal natuursteen toepasten, namen zij wat zij krijgen konden: het is volstrekt geen zeldzaamheid, dat de meest verschillende groeven, in Duitschland, België en Frankrijk, steen leverden voor hetzelfde gebouw. Die groeven zijn ten deele nu niet meer in gebruik, leverden deels ook slecht materiaal, zoodat de eisch van »dezelfde soort» niet strikt vol te houden, en zelfs niet altijd verstandig is. Wij eischen daarom »dezelfde of zooveel mogelijk overeenkomstige soort bergsteen», en wenschen, dat in »geaardheid» (korrel) en »kleur» zooveel mogelijk overeenstemming besta. Het geval wordt anders, wanneer men met inheemsche natuursteen te doen heeft, zooals in Limburg herhaaldelijk voorkomt. Daar heeft de gebruikte steen meer beteekenis, en het is daarom kenschetsend voor de achteloosheid, waarmede de oude school ook dit onderdeel van het vraagstuk behandelt, dat bij zoo belangrijke monumenten als de O. L. Vrouwe- en de St. Servaaskerk te Maastricht zeer ernstig is gezondigd. De bouwmeester van de onderhelft van het choor der O. L. Vrouwekerk had de zuilen, die het choor van den omgang scheiden, afwisselend van gele Limburgsche steen en blauwe Belgische steen (petit granit) opgetrokken, een kleurwerking zoekend, die ook op andere plaatsen zijn werk kenmerkt. De zuilen hadden, tijdens de kerk voor profane doeleinden misbruikt werd, nog al geleden en waren daarom in 1837 gemarmerd. Inplaats nu de bedoeling van den bouwmeester te eerbiedigen door eene herstelling, die hier geen enkel historisch of aesthetisch bezwaar had, heeft men bij de restauratie al de zuilen glanzend zwart geschilderd, zoodat zij den indruk maken van gepolijst graniet te zijn!

Bij het westportaal van dezelfde kerk is, inplaats van de oorspronkelijke, inheemsche steen, buitenlandsche steen gebruikt, en aan het choor der St. Servaas heeft men Duitse steen toegepast, en een stelselmatige afwisseling van rood en grijs gemaakt, die er nooit bestaan heeft ¹⁾.

1) Dit laatste is geschied buiten medeweten van Dr. Cuypers: het schijnt, dat men van diens afwezigheid gebruik heeft gemaakt, om aan een wensch van den toenmaligen Deken gevolg te geven. Hier ligt de fout dan aan het toezicht. Maar dit gemis aan toezicht, dat bij alle restauraties voorkomt, is, onzes inziens, een bewijs te meer van den weinigen ernst der oude school. Ook hierin trachten onze stellingen te voorzien.

Dat is de zorgvuldigheid bij bergsteen.

Maar het materiaalprobleem is, in ons land, van oneindig meer belang voor onze nationale bouwstof bij uitnemendheid: de baksteen. En hoe »de ware wijze van werken» zich aan dat prachtige materiaal heeft vergrepen, hoezeer in dit opzicht de oude restauratiewijze strijdig is met goeden smaak en gezond verstand, dat kan bijna elk van Rijkswege gerestaureerd monument laten zien, aan eenieder, die voor de bekoorlijkheid der oude baksteen ook maar eenig gevoel heeft. Het is waarlijk niet nu voor het eerst, dat daarop wordt gewezen. Laat ik alleen maar herinneren aan wat de heer Croockewit — dadelijk door den schilder 't Hooft en den architect Van Gils gesteund — een paar jaar geleden geschreven heeft, toen de heer Mulder zelf de oude gasthuiskapel in Amersfoort met de kille machinale steen liet beklampen: »dat de fraaie gloed van de prachtige oude baksteen zoo verloren gaat, dat inplaats van het mooie oude metselwerk met al zijn toevalligheden dan het doodsche werk komt der leelijke, kleurlooze moderne steen, schijnt niemand te hinderen.»

Wil de heer Mulder eens een statistiekje geven van de onder Rijkstoezicht gerestaureerde gebouwen, waarbij handvormsteen in de goede kleur is gebruikt... en van die, bij welke men zich met machinale steen heeft tevreden gesteld? Ik ben benieuwd, of hij dan nog de zorg voor het materiaal in de oude school durft roemen!

De heer Mulder maakt blijkbaar een grapje, als hij ons voorhoudt, dat vroeger aan oude gebouwen bijna nergens »reparatiën» (ik cursiveer) aan balustraden, pinakels, fialen hebben plaats gehad in een anderen stijl." Ik zeg een grapje, omdat wij voor *reparatiën* niet denken aan een anderen stijl: als een deel van een oude balustrade verweerd is, willen ook wij dat vernieuwen in den ouden vorm. Maar als de balustrade geheel is verdwenen en »gerestaureerd" moet worden, dan zullen wij ons wel driemaal bedenken of wij »vieux jeu" mogen maken, en vermoedelijk in negen van de tien gevallen doen als vroegere geslachten, door aan de nieuwe borstwering de vormen te geven van onzen eigen tijd. De gevallen, waarin men oudtijds herstellingen van eenigen omvang, of uitbreidingen van een oud gebouw, in een vroegeren stijl poogde uit te voeren, zijn gelukkig zeldzame uitzonderingen: bijna ieder oud monument bewijst, dat elke nieuwe periode haar eigen vormen koos, zoodra er bij het oude iets *bijkwam*. Dat weet de heer Mulder zoo goed als ik. Ook in dit opzicht zijn *wij* het, die de historische lijn willen volgen.

Al wat wij tegen de oude restauratiemethode hebben, is beknopt samengevat in de stellingen van den Bond. Maar het is daarom nog geen nieuwe vinding van ons-zelfen, doch alleen de nauwkeurige formuleering, op streng-wetenschappelijk onderzoek der monumenten gegrond, van wat door velen vager is gevoeld en gezegd, alzoolang er in ons land »gerestaureerd" wordt.

Het is dan ook, voor wie de geschiedenis kent, waarlijk komisch den heer Mulder

— in ernst? — te zien beweren, dat men »40 jaar lang geen oppositie heeft gehoord” tegen de gebruikelijke manier van restaureeren, en dat eerst het bijwonen van »Denkmalpflegetage” door afgevaardigden van de monumentencommissie aanleiding heeft gegeven tot verzet tegen de heerschende methode!

Was dan niet het geharrewar in het College van Rijksadviseurs, en de opheffing ervan, mede een gevolg van het reeds toen gerezen verzet tegen de geheel ten onrechte zich als »historisch” aanbevelende restauratiemethode? Hebben niet Gosschalk en Vosmaer hun in het College begonnen strijd daarbuiten vinnig voortgezet?

Heeft de heer Mulder nooit vernomen, dat de heer Weissman, ruim dertig jaar geleden — op 25 October 1886 —, een rede hield over »moderne antiquiteiten”, waarin hij o. a. zeide: »wij zijn bezig, door restauratie onze oude bouwwerken te bederven, en pas een volgend geslacht zal het onzinnige dezer handelwijze inzien”? Hij betoogde toen verder: »men conserveere, maar restaureere niet” . . . »in het vervolg moesten wij liever trachten, de bedreigde monumenten te beschermen door, onzer oudheidkundige roeping getrouw, tegen te ingrijpende restauraties te waken” . . . enz. enz. Is dit niet geheel in den geest van wat de Oudheidkundige Bond nu wil?

Heeft de heer Mulder nooit gelezen, wat Gosschalk, in 1891, naar aanleiding der eerste »restauratie” van de Groote zaal op het Binnenhof, schreef over, »een archaeologisch-architectonisch diletantisme, dat in den heer de Stuers maar al te veel steun vond”?

Weet de heer Mulder niet, hoe krachtig de Stuers in 1893 is aangevallen, o. a. door Moes, Derkinderen en Veth, wegens de z.g. restauratie der gewelfschildering van Warmenhuizen?

Is hem het sterke protest tegen de oude restauratiemethode ontgaan, in 1895 door de Maatschappij van Bouwkunst geuit, toen de Minister van Binnenlandsche Zaken gelden aanvroeg, om een plan te laten ontwerpen voor de restauratie der Grafelijke zalen — protest, dat zelfs verwerping van den begrootingspost ten gevolge had?

Heeft hij nooit den brief over den Keulschen Dom gelezen, dien ik straks reeds citeerde, door Jan Veth in 1898 geschreven, en daarin de welsprekende verzuchting: »dat reusachtige steengevaarte is nu een met platte schablonenkennis afgeprutst brokstuk, een juist door zijn uiterlijke volkomenheid op het deerlijkst verminkt monument geworden”?

Is de heer Mulder wáárlijk zoo'n vreemdeling in Jeruzalem, . . . of houdt hij zich maar zoo, om de oppositie, nu zij tot een ernstig en stelselmatig verzet geworden is, als de nieuwe uitvinding van eenige heethoofden te kunnen voorstellen?

Veel vroeger dan in Duitschland is in Nederland het gevaar van het »restaureeren” gevoeld, en de »Denkmalpflegetage” zijn voor de Nederlandsche beweging slechts van bijkomstig belang geweest. Om dit aan te toonen moet ik wel spreken van mijn persoonlijk aandeel in den strijd, want het is duidelijk, dat de heer Mulder mijn werk vooral bedoelt, als hij op de verslagen van Nederlandsche deelnemers aan de Deutsche congressen wijst.

Welnu, het is 22 jaar geleden, dat ik voor het eerst in het openbaar mij met een

monument heb ingelaten, en die eerste bemoeiing, in 1895, is een klacht geweest over . . . den heer Mulder, omdat hij bij een te Westergeest ontdekte muurschildering ontbrekende deelen op den muur had bijgeteekend¹⁾ — een klacht dus tegen de opvattingen, die toen het restaureeren beheerschten, en helaas nog altijd — ga in Zutphen zien — onze oude muurschilderingen stelselmatig verminken.

Omstreeks denzelfden tijd protesteerde ik in de »Revue de l'art Chrétien» tegen de »restauratie» van het interessante kerkje te Nederhorst-den-Berg, en in 1897 schreef ik, naar aanleiding der restauratie van den zuider transeptgevel der Nieuwe kerk te Amsterdam, een opstel, dat ik thans vermoedelijk gedeeltelijk anders zou schrijven, maar waarin toch deze, reeds geheel met mijn tegenwoordig inzicht strookende, zinsnede voorkomt: [De geprezen piëteit van den architect heeft niet kunnen beletten], »dat de geheele thans gerestaureerde gevel *vernieuwd* is en dat zelfs het oude beeldhouwwerk grootendeels werd vervangen door nieuw, gemaakt *niet* door een bekwamen beeldhouwer, maar door eenige, door den heer Meyjes in dienst genomen, steenhouwers, aan wier fijngevoeligheid, geleid door den architect zelf, het is overgelaten de oude voorbeelden zoo getrouw mogelijk na te volgen.»

Tien of twaalf jaar dus vóór ik, in 1907, het eerst een »Denkmalpfegetag» bezocht, was ik al overtuigd van het gevaar der »restauratie»-werken. Maar mijn bezwaar gold aanvankelijk vooral de aesthetische gevolgen, en op de Duitsche congressen heb ik, door den omgang met enkele vakgenooten, gemeenschappelijk bezoek aan »gerestaureerde» monumenten en luisteren naar de debatten, eerst goed leeren inzien, hoe verderfelijk, uit wetenschappelijk oogpunt, het »restaureeren» is.

Sinds 1904 bracht mijn dagelijksch werk mij ook voortdurend meer in aanraking met gerestaureerde gebouwen, ik had hun geschiedenis op te sporen uit wat hun muren nog vertellen — en ik ging zien, dat de restauratie hen tot leugenaars maakt. Zoo ben ik door de feiten gedwongen te gaan twijfelen ook aan de historische juistheid der door de Stuers en Dr. Cuypers geleide restauraties. Maar mijn eerbied voor beiden ging zóó ver, dat ik langen tijd liever mijzelf dan hen heb gewantrouwd — tot het onderzoek der bouwgeschiedenis van het kasteel Doorwerth mij deed zien, hoe onwetenschappelijk zij te werk gingen. Het bleek mij, dat zij het gebouw niet hadden bestudeerd, en naar zeer voor de hand liggende historische gegevens en oude afbeeldingen zelfs niet gezocht, omdat zij — aprioristisch werkend — niet eerlijk trachtten te achterhalen hoe het monument geweest was, maar eenvoudig decreteerden: zóó moet het zijn geweest. En ik ben toen — om een geval, dat op zichzelf niet zoo heel gewichtig was, maar dat een uitnemende gelegenheid gaf, om de voosheid hunner methode zonneklaar te bewijzen — een strijd begonnen, waarvan ik nog nimmer spijt heb gehad, ook omdat de droevige ervaring, daarbij opgedaan, mij aanleiding gaf, het restauratievraagstuk nogeens opnieuw, en nu zuiver principieel, te overwegen.

1) Later is gebleken, dat vermoedelijk niet de heer Mulder, doch een ander het bijteekenen had verricht — maar mijn grief gold natuurlijk allerminst den persoon, doch het feit en het stelsel.

Welke redenen wettigen de instandhouding van oude gebouwen in die mate, dat zelfs de Staat ervoor te waken heeft? Toch geen andere, dan de redding van bedreigde schoonheid en de ongeschonden overlevering aan het nageslacht der gedenkteekenen van het verleden. Beide deze motieven verzetten zich — ieder op zijne wijze en in verscheiden mate — tegen een wijze van restaureeren, die niet het *behouden* van bestaande dingen beoogt, doch het *maken* van nieuwe, een stelsel, dat niet het *oude* gebouw zelf wil *bewaren*, doch *nieuw* voltooiën een gebouw, dat zien laat hoe architect X of Y zich voorstelt, dat het voorhanden monument eruit heeft gezien, toen het pas uit de handen van zijn bouwers kwam.

Ik ontken niet, dat deze voorstelling van X of Y belang kan hebben, maar ik beweer, dat zij volkomen voldoende in teekeningen, maquettes desnoods, kan worden vastgelegd, en ik houd vol, dat wij het recht niet hebben de verbleekte restes van een oude schoonheid en de laatste sporen van een verdwijnend verleden op te offeren of te verminken voor de fantasie van X of Y.

De ruïne van het kasteel de Haar b. v. had een geringe historische beteekenis en eenige schoonheidswaarde. Het voor millioenen herbouwde kasteel heeft het stukje geschiedenis verduisterd, en — hoeveel talent ook eraan ten koste is gelegd — geen nieuwe schoonheidswaarde voor de oude in de plaats gesteld. Het is »vieux neuf” en »vieux jeu”, het is bekwaam, knap, een virtuozenstuk desnoods, het is ook een historisch document in zooverre het de burgérlijke romantiek van de negentiende eeuw illustreert: liever in een tooneeldécor dan in een goed en levend huis te wonen — maar het is het oude kasteel niet en geen nieuw kunstwerk. Zoo iets te maken moge een particulier persoon vergund zijn — het gaat niet aan, voor dergelijke gril de gemeenschap kosten op te leggen.

»Restauratie” van monumenten op de oude manier is daarom met de plichten van den Staat niet te vereenigen.

Zóó grondig als het kasteel de Haar bij de »restauratie» is opgeruimd, gaat men slechts zelden te werk, omdat, gelukkig, de middelen ertoe ontbreken. Maar ik beweer toch, en kan bewijzen, dat de z.g. historische restauraties, in ons land uitgevoerd, ook die van de Stuurs en Dr. Cuypers, in omvangrijke mate monumenten hebben verminkt, moderne fantasieën er voor in de plaats gesteld. Ik gevoel volkomen de draagkracht van deze bewering en daarmede de verplichting haar te staven.

Ik noem daarom gaarne man en paard, en verklaar dan bij dezen, mij beperkend tot eenige monumenten van eminent belang, voor zeer ernstig geschonden, d.w.z. benadeeld in hun schoonheidswaarde, vervalscht als historische getuigen, of beide:

de kloostergang van den Dom te Utrecht,
de abdijkerken van Rolduc en Susteren,
de O. L. Vrouwekerk en de St. Servaaskerk te Maastricht,
de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch,
de kerk te Stedum,
het stadhuis te Middelburg.

En ik nodig den heer Mulder uit, daar voor schriftelijke gedachtenwisseling hierover ons beiden de tijd ontbreekt, in een vergadering, die de Oudheidkundige Bond ongetwijfeld gaarne zal beleggen, voor twee of drie, door hem uit dit lijstje aan te wijzen monumenten, het pleidooi voor mijne stelling aan te hooren en zijnerzijds het tegendeel vol te houden.

En wanneer de heer Mulder, of eenig ander aanhanger der »ware wijze van restaureeren», niet bij machte blijkt ten aanzien van deze allerbangrijkste monumenten staande te houden, dat zij goed zijn gerestaureerd — dan hoop ik, dat dit hem tot nadenken zal brengen over het bij deze restauraties gevolgde stelsel — dat zelfs een zoo groot kunstenaar als Dr. Cuypers en een zoo scherpzinnig man als de Stuers zóó jammerlijk deed falen. Misschien wordt de heer Mulder dan inderdaad nog eens »een bekeerling op restauratiegebied!»

Hij zal dan stellig ook wel inzien, dat de beginselen van den Oudheidkundigen Bond aan den leider van een restauratiewerk veel zwaarder eischen stellen, dan de vroegerheerschende, al te lichtvaardige opvatting deed, en daarom begrijpen, welke moeilijke taak een regeeringscommissie te vervullen krijgt, aan wie raad en toezicht bij restauratiewerken zou worden opgedragen.

Het zal hem dan duidelijk worden, dat dit geen administratieve »raad van hooger beroep» kan zijn, maar dat het een college worden moct, dat in de moeilijke, aesthetische en kunsthistorische vraagstukken, die zich bij restauraties voordoen, leiding en raad kan geven, met een gezag, dat op kunnen en kennen berust — een college daarom, waarin, naast begaafde en fijnvoelende architecten, ook kunsthistorici zitting hebben, en vooral ook beeldhouwers en schilders.

Maart 1917.

JAN KALF.

MODERNISATIE DER KLOKKENSPEL-INRICHTING GEWENSCHT EN IN 'T BELANG VAN ONZE OUDE SPEELKLOKKEN.

In zijn contra-betoog bepaalde de heer J. W. Enschedé zich tot een afkeuring van de modernisatie »naar Vlaamschen trant», zooals hij het noemde (zie »Bulletin» 1915, blz. 278 vlg.). Nu ik ga trachten het standpunt te verdedigen van hen, die meenen, dat aan het klokkeninstrument *voortdurend* alle veranderingen, die verbeteringen genoemd kunnen worden, moeten worden aangebracht, zoodat modernisatie der in den tijd der nationale verslapping wat ten achter geraakte carillons niet langer mag worden uitgesteld, lijkt het me beter de kwestie algemeener te stellen; het is zeer goed denkbaar, zelfs waarschijnlijk, dat nog andere verbeteringen dan die, welke het Mechelsche stelsel brengt, mogelijk en gewenscht blijken. Dit brengt het voordeel mede, dat een bespreking van de eigenaardigheden van dit stelsel, die me in het »Bulletin» minder op haar plaats schijnt, gemakkelijk vermeden kan worden.

Het gaat dus om de vraag: *behoud van den ouden toestand of verandering, onverschillig welke, mits zij slechts verbetering is.*

Maar reeds dadelijk doet zich, als wij ons aan de beantwoording zetten, een nieuwe vraag voor: behoud van wèlken ouden toestand? De tegenstanders van verandering der carillon-inrichting stellen het steeds voor, of we met een oud instrument te doen hebben, dat langen tijd, laten we zeggen 2¹/₂ eeuw, zich rustig en onveranderd in een toren heeft bevonden en thans plotseling door verandering wordt belaagd.

Deze voorstelling is echter geheel in strijd met de werkelijkheid. Er is steeds, behalve dan in de futlooze eeuw, waarin men alle zorg voor het eigene overbodig scheen te achten, aan het klokkenspel gewerkt, gewijzigd en verbeterd; korthedshalve verwijs ik naar de geschiedenis en de zoo welsprekende klokken-samenstelling der verschillende carillons, opgenomen in mijn »Torenmuziek in de Nederlanden». Reeds als men aan de klokken alleen denkt, moet men toegeven, dat een klokkenspel geen »monument» is, waaraan elke verandering per se als verknoeiing moet worden gebrandmerkt. In theorie moge een klok den »tand des tijds» weerstand kunnen bieden, de geschiedenis der carillons leert, dat langzaam maar onafwendbaar de oude klokken door nieuwe worden vervangen. En daar de nieuwe klok, al is zij op denzelfden toon gestemd, reeds door afwerking en opschrift van de oude verschillende, een *geheel nieuw, ander voorwerp is* (geheel anders dus dan bij snaren), verandert langzamerhand onvermijdelijk door de veranderde klokken-samenstelling het geheele instrument, dat hierdoor echter geenszins minderwaardig behoeft te worden, maar evengoed zijn taak kan blijven vervullen; men denke aan den Mechelschen beiaard, met zijn thans van 12, aan dien van Enkhuizen's Zuidertoren, met zijn thans van 8 verschillende gieters afkomstige klokken.

Van de meest belangrijke wijzigingen der inrichting noem ik hier: de toevoeging van 2 tot 9 klokken, waartoe omstreeks 1700 en later in verschillende plaatsen besloten werd, de vervanging van het tuimelaarstelsel door het broekstelsel, de verbetering in de opstelling der klokken (de kleine boven de groote), de technische verbeteringen, waardoor het mogelijk was de bespeling met de vuist door een vingerdruk te vervangen, de vervanging — in een achtal plaatsen — van de oude speeltafel met de trommelstokvormige toetsen door eene met »piano»-toetsen, enz. enz. Zijn dit alles geen ingrijpende veranderingen, die nochtans, voor zoover ze inderdaad verbeteringen zijn, slechts toejuicing verdienen?

Het is mij dan ook een raadsel, dat men het klokkenspel op één lijn stelt met schilderijen van Rembrandt, de vleeschhal te Hâarlem, de *Gijsbreght* of het *Toonnel des aerdrijs*!

Een klok is niet alleen kunstvoortbrengsel van een bepaalden tijd, maar heeft bovendien tot taak, muziek voort te brengen, die van alle tijden is. Dit laatste zal een speelklok alleen kunnen doen, als de inrichting, die bestemd is haar klanken ten gehoor te doen brengen, voortdurend op de hoogte van den tijd gehouden wordt.

In theorie klinkt dat heel fraai, zal men misschien zeggen. Maar men zal zich

herinneren, hoe de heer Enschedé er op wees, dat de »tonale functies" der oude klokken die niet op vasten toon zijn gestemd en wier stemming niet toelaat in verschillende toonsoorten zuiver te spelen (om het zoo populair mogelijk uit te drukken), verhindert van het klokkenspel een modern muziekinstrument te maken.

Nemen wij een oogenblik aan, dat dit inderdaad juist is. Dan volgt daaruit onmiddellijk (omdat het afdraaien van oude klokken om ze op toon te brengen, niet te verdedigen is), dat de oude klokken door nieuwe, volgens de moderne vereischten gestemde klokken moeten worden vervangen. In de 16de en 17de eeuw zijn tal van klokken, en herhaaldelijk alle klokken van een carillon, door andere vervangen, omdat zij niet meer voldeden. Waarom zouden wij niet hetzelfde mogen doen, als werkelijk het bezwaar der oude stemming zoo ernstig is, dat het verhindert, van het klokkenspel een muziekinstrument te maken, dat aan den thans heerschenden smaak voldoet?

Maar zoo ernstig is dit bezwaar niet. Wij hebben het te Mechelen gehóórd, dat klokken, wier stemming ongetemperd is, werkelijk schoonheids-emoties kunnen opwekken bij het thans levende geslacht, en wij weten, dat de ongeloovigen door het spel van een kunstenaar op een volgens het Mechelsche stelsel ingericht klokkenspel zullen worden bekeerd. Al wat wij vragen, is: schort uw oordeel op en luister zelf. Geenszins ontkennen wij, dat de oude stemming der klokken de keuze van voor een oud klokkenspel geschikte muziek beperkt. Maar de geheel bijzondere aard, de geheel bijzondere roeping van het klokkenspel met zijn gemeenschapskarakter maken tòch reeds een beperking noodzakelijk, waarvan de gevolgen, zooal niet geheel, dan toch grootendeels met die van de andere beperking samenvallen; en waarlijk. het klokkenspel is niet het eenige muziekinstrument, waarop niet alle muziek zonder eenige beperking kan worden ten gehore gebracht. Het klokkenspel vraagt zijn eigen muziek. Héél simpel moet die muziek zijn voor het instrument van en voor het geheele volk, dat moet uitzingen wat leeft in de ziel van het volk. Moduleeren (van de eene toonsoort in de andere overgaan) is daarvoor niet noodig, al kan het misschien wel eens gewenscht zijn. Maar gaarne aanvaarden wij de weinig hinderlijke beperking, door de oude stemming opgelegd, omdat wij het niet te verdedigen achten, op zich zelf prachtige klokken (die met hun zuivere stemmen nóg kunnen spreken van de bekwaamheid der oude klokgieters en nóg schoonheids-emoties kunnen opwekken) hetzij dan in den toren, hetzij in een museum, voor altijd tot zwijgen te doemen; en dit te minder, waar het twijfelachtig is, of op het oogenblik klokken van dezelfde schoonheid kunnen worden gegoten.

Het is dus voor een niet gering gedeelte piëteit tegenover onze oude klokken, die er ons van doet terugdeinzen, de noodzakelijke modernisatie der oude carillons tot in de uiterste consequentie door te zetten, de modernisatie, die zal beletten, dat de muziek der oude klokken op den duur tòch verstomt. Acht men het echter, zooals de heer Enschedé, piëteitloos en bovendien onmogelijk, de oude klokken tot brengers van nieuwe schoonheid te maken, dan moeten zij door nieuwe klokken vervangen worden.

En als wij, waar dat maar eenigszins mogelijk is zonder oude schoonheid te schaden, liefst de *oude* speeltorens een nieuw geluid, een nieuw leven willen geven, dan geschiedt dit uit overwegingen van denzelfden aard als die, welke er toe brengen te wenschen, dat het oude Amsterdamsche Raadhuis op den Dam, zoo eenigszins mogelijk, weer het Stadhuis van het huidige Amsterdam worde.

Tegen modernisatie der oude carillons zijn nog meer bezwaren opgeworpen, die ik reeds elders weerlegde en die een herhaalde weerlegging niet waard zijn. Zoodat ik meen mij te kunnen bepalen tot wat in het »Bulletin» tegen carillon-verandering is te berde gebracht. Mij rest dus nog een bespreking van de meening, dat de nieuwe beiaardkunst niet past bij het typisch Hollandsche stadsbeeld.

Het oude carillongebeier, zooals dat tot voor enkele tientallen jaren ook overal in Zuid-Nederland gehoord werd, zou behooren bij ons *Hollandsch* stedschoon, terwijl een *Vlaamsch* beiaardconcert bij dat stedschoon niet past. Maar als dat oude gebeier, *van Vlaamschen oorsprong zijnde*, zoo wonderwel bij het Hollandsche stadsbeeld past, is er dan niet eenige reden om aan te nemen, dat dit met het nieuwe gebeier, óók in Vlaanderen voor het eerst ten gehooore gebracht, eveneens het geval zal zijn? Zal dit nieuwe gebeier zelfs niet nog beter bij het *moderne* Hollandsche stadsbeeld, bij de electrisch verlichte Breestraat te Leiden, de Grootte Markt te Haarlem, waarover de electrische trammen rijden, passen, dan het oude? De vragen stellen is: ze beantwoorden en natuurlijk in bevestigenden zin. Het leelijke, dat helaas het moderne Hollandsche stadsbeeld maar al te veel vertoont, zal zelfs nog meer met de nieuwe schoonheid der klokken vloeken, dan het schoone, dat uit vroeger tijd overbleef. Dat nieuwe schoonheid, boven oude schoonheid haar klanken strooiende, een machtigen indruk maakt, is ons in het oude Mechelen gebleken.

»Onze (oude) carillons vertegenwoordigen het laatste stadium van een muziekperiode, die voorbijgegaan is en onherroepelijk tot het verleden behoort», zegt de heer Enschedé en ik geef het hem gaarne toe. Ik laat er de logische gevolgtrekking op volgen, dat daarom onze torenmuziek, tenzij als kunstmatig in stand gehouden antiquiteit, alleen behouden kan worden, als tot modernisatie der carillons wordt overgegaan. De heer Enschedé moge dat behoud niet wenschen, *wij achten het onze vaderlandsche plicht er voor te strijden en het typisch-Nederlandsche klokkeninstrument weder in eere te herstellen.*

Tegennatuurlijk en onwaar is het, iemand van dezen tijd eenige malen per week op een verouderd muziekinstrument te laten spelen ten aanhoore van gansch een stad. Even dwaas zou het zijn, in oude Raadhuizen een zeventiende eeuwsche Vroedschap te laten vergaderen op ouden trant, al zouden buitenlanders het wellicht allervermakelijkst vinden. Evenals het Bestuur, zoo moet ook het klokkenorgaan eener levende stad *van dezen tijd zijn.*

De stilstand in de voortdurende en noodzakelijke ontwikkeling van ons klokkeninstrument, een stilstand, die sommigen thans kunstmatig willen bestendigen, is niet

straffeloos gebleven. Bij de groote massa van het volk is de belangstelling voor zijn klokkenmuziek thans nog heel gering. Op den duur moet daarvan een verstommen der torenmuziek het gevolg zijn, welke verwaarloozing der oude klokken of overbrenging er van naar musea met zich zal brengen. Dat moet moet verhinderd worden. Caveant consules.

Amsterdam.

A. LOOSJES.

De vraag waar het om gaat wordt beheerscht door de acustiek en de aethetica, voor welke behandeling men daarbij muzikaal geschoold moet zijn. De vraag is niet of met de Mechelsche carillon-inrichting effecten bereikt kunnen worden, met een ander systeem onmogelijk. De waardeering daarvan is een subjectieve. Wel is de vraag o. m., of volgens dat systeem al dan niet aangetast wordt de schoonheid van klokkenklank als zoodanig. Dat kan de ervaring uitmaken; die leert, dat bij het Mechelsche systeem de klokwand niet kan geraken in volle en volwaardige trilling en dat de klok bijgevolg niet geeft het volle, ronde, warme geluid, dat zij, mits goed geconstrueerd, geven kan. Om dat verschil in geluidskwaliteit te kunnen waarnemen, moet men, wat als van zelf spreekt, geoefend zijn in het analyseeren van muzikale tonen en zich niet laten verschalken door uitwendigen, onwerklijken schijn.

De mogelijkheid bestaat, dat bij klokken, niet gegoten volgens het Hemony-beginsel en de Hemony-techniek, twee niet van elkaar te scheiden dingen, de Mechelsche wijze van aanslag niet schaadt, omdat die klokken anders en dikwijls inférier zijn; ik heb daarvan geen ervaring. Het is echter onbetwistbaar, dat de schoonheid van klokkenklank door aanslag volgens het Mechelsche stelsel, wel te onderscheiden en onafhankelijk van het daarmede te bereiken uitwendig effect, bij Hemony-bellen zeer belangrijk achterstaat bij den klokkenklank verkregen door aanslag volgens het, laat ik het noemen, Hollandsche systeem. Het verschil in timbre tusschen onze carillons en onze speelwerken, waartoe dezelfde bellen dienen, maar verschillend aangeslagen, nl. inwendig door een klepel en uitwendig door een hamer, is te dezen opzichte beslissend, om den voorkeur te geven aan de traditioneele wijze van klepel-aanslag.

De Mechelsche richting is vereenzelvigd met Denijn. Geen zijner Vlaamsche collega's, die bespelen carillons volgens zijn denkbeelden vervormd, kunnen bereiken wat hij doet. Zijn stelsel is één met hem en met hem alleen. Dank zijne verbluffende virtuositeit vervaagt hij de fouten van zijn stelsel. Virtuositeit en schijn, reclame maken en effect najagen is zoozeer zijn streven, dat aan zijn kunstenaarsschap ernstig getwijfeld moet worden. Immers, ware hij een waarachtig artist, hij zoude gevoelig zijn geweest voor de schoonheid van klokkenklank, door hem als iets secundairs beschouwd, gesteld nl., dat hij, Vlaming, gevoel kan hebben voor Amsterdamsche Hemony-bellen.

Dat de eerbiediging van die werkelijke en waarachtige schoonheid der Hemony-klokken samen gaat met het historische beginsel, is slechts een toevallig iets.

Door de sedert ontbonden Utrechtsche carillon-commissie, waarin Mr. A. Loosjes

zitting had, is met algemeene stemmen, dus ook der zijne, geoordeeld, dat modernisatie van de oude carillon-inrichting niet noodig is. (Het rapport terzake dezer voorgestelde en verworpen vervlaamsching van het Utrechtsche Dom-carillon is afgedrukt in de Raadsstukken der Gemeente Utrecht 1916. Gedrukte verzameling n°. 109, 22 Sept. 1916. Zie aldaar blz. 5 bovenaan).

J. W. ENSCHEDÉ.

DUPLIEK.

De bovenstaande beschouwingen van den heer E. gaan mijns inziens geheel langs mijn betoog heen; ik meen dan ook te kunnen volstaan met de opmerking, dat door de voornaamste wijziging, welke de Mechelsche inrichting brengt, slechts bereikt wordt, dat de klepel na aanslag niet, als bij de oude inrichting, nog even in beweging blijft en heen en weer schommelt, doch dadelijk tot rust komt, zoodat hij terstond wederom kan aangeslagen worden. Deze inrichting, voor de Mechelsche speelwijze noodzakelijk, doch ook voor de oude speelwijze een verbetering, brengt in den aanslag zelve geen verandering.

Merkwaardig is de beslistheid, waarmee de heer E. zich uitlaat over de virtuositeit van iemand, wiens spel hij nimmer hoorde. De bewering, dat het Mechelsche stelsel één is met Denijn en met hem alleen, is o. a. voldoende weerlegd in een artikel van M. A. Brandts Buys jr. in »het Muziekcollege" van 1 Maart l.l., waarnaar ik belangstellenden verwijs.

De in haar algemeenheid zonderlinge vraag, den leden der Utrechtsche klokkenspelcommissie voorgelegd, of zij modernisatie der oude carillon-inrichting *noodig* achten (noodig waarvoor?), kon moeilijk anders dan ontkennend beantwoord worden. Dat ik intusschen deze modernisatie *zéér wenschelijk* acht, behoef ik niet meer te zeggen.

A. LOOSJES.

Wij plaatsen op verzoek van Mr. Loosjes nog deze dupliek, doch achten thans ook de discussie hiermede gesloten.

RED.

VIJFDE VOORLOOPIG VERSLAG OMTRENT DE SCHILDERINGEN IN DE KAP VAN DE ZUIDER- OF ST. PANCRASKERK TE ENKHUIZEN ¹⁾.

Zooals in het vorig verslag, van twee jaar geleden, reeds vermoed werd, ontbreekt de kruisafslating. De kruisiging beantwoordt niet aan een der anti-typen van het Speculum, maar staat tegenover de serpentbijting als in de Biblia pauperum en vrij trouw daarnaar gevolgd. Hetzelfde geldt van de kruisdraging, waar Isaäc het hout en Abraham de toorts juist zoo dragen als in het blokboek. Maar de tegenhanger van de geeseling, die in dezen bijbel ontbreekt, sluit zich waarschijnlijk wel weer bij den Spiegel aan, waar *Job, flagellabatur a demone et ab ure* onder de voorstelling staat van Job op den mesthoop uitroepend: *fit nomen Domini benedictum*, terwijl hij door den duivel

1) Bulletin 1912 blz. 51, 1913 blz. 87, 1914 blz. 167, 1915 blz. 59.

met een geesel, door zijn vrouw met woorden gestriemd wordt. Hoewel al de laatste vakken bijzonder goed te voorschijn zijn gekomen, kan ik, zonder herhaald onderzoek, niet zeker zeggen, dat deze geschiedenis is afgebeeld — wel, dat zeker niet, als te Naarden, de geeseling van de Maccabeën, een drietal broeders, is geschilderd.

De doornenkroning, in het volgend vak, naar het Speculum gevolgd, vervangt dan misschien de bespotting. Er zijn echter in dit schip nog vijf tafereelen schoon te maken en daar het Noorder schip reeds de gevangenneming heeft, blijven voor de elfde en twaalfde travee niet veel anders dan de bespotting, naar het Speculum, en de handen-wassching van Pilatus, volgens de Biblia pauperum, tenzij wij voor een nieuwe verrassing komen te staan.

In elk geval blijkt langzamerhand, dat de Armenbijbel naast den Spiegel onder de voorbeelden van onzen schilder een niet onbelangrijke plaats innam.

Ook thans zijn weer verscheidene groote photographiën gemaakt, weer bij den Heer Dekma te Enkhuizen voor f 3.— per stuk verkrijgbaar; zij zijn in onderstaand overzicht met een * gemerkt.

Zuiderbeuk:

Koornis: Het laatste oordeel.

Noordzijde.

- *1. Hemelpoort.
- *2. Hemelvaart.
- *3. Uitstorting van den Heiligen Geest.
- *4. Verlossing van de heilige vaders uit de hel.
- *5. Opstanding.
- 6. Graflegging.
- 7. Kruisiging.
- 8. Kruisdraging.
- 9. Geeseling.
- 10. Doornenkroning.

Zuidzijde.

- *1. De duivel in de hellepoort.
- *2. Eliah ten hemel varende.
- *3. Mozes ontvangt de tafelen der Wet.
- 4. Abraham uit Ur der Chaldaeëen verlost.
- *5. Simson draagt de poorten van Gaza weg.
- 6. Jonas door het zeemonster verslonden.
- 7. De Serpentbijting.
- 8. Isaac draagt het hout voor zijn offer.
- 9. Job.

Verdere opnamen zijn onderhanden.

Aan den onderkant van een balk zijn nog overblijfselen van opschriften gevonden, zoover ik kan lezen woorden van het Ave, hoewel in wonderlijke volgorde, misschien door herhalingen ontstaan; zoover leesbaar: gratia | plena | | maria | uniber | | benedict | tecum | dominuꝝ.

In de laatst verschenen aflevering van Gustaaf van Kalcken's, Peintures ecclésiastiques du moyen-âge, Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & fils, verschenen drieëndertig verkleinde lichtdrukken van de meeste opnamen van de Noorderkap der kerk, Pl. XII—XXIX en naar de Zuiderkap, Pl. I—XI en XXX—XXXIII.

In dit verslag mag een woord van hulde niet ontbreken aan de nagedachtenis van den heer J. W. Lakeman, den penningmeester der Commissie, aan wien het te danken is, dat dit werk werd ondernomen. Wij allen betreuren, dat hij niet voltooid heeft mogen zien wat zoozeer zijn belangstelling had.

J. SIX.

EEN FRAAI INTERIEUR TE ARNHEM.

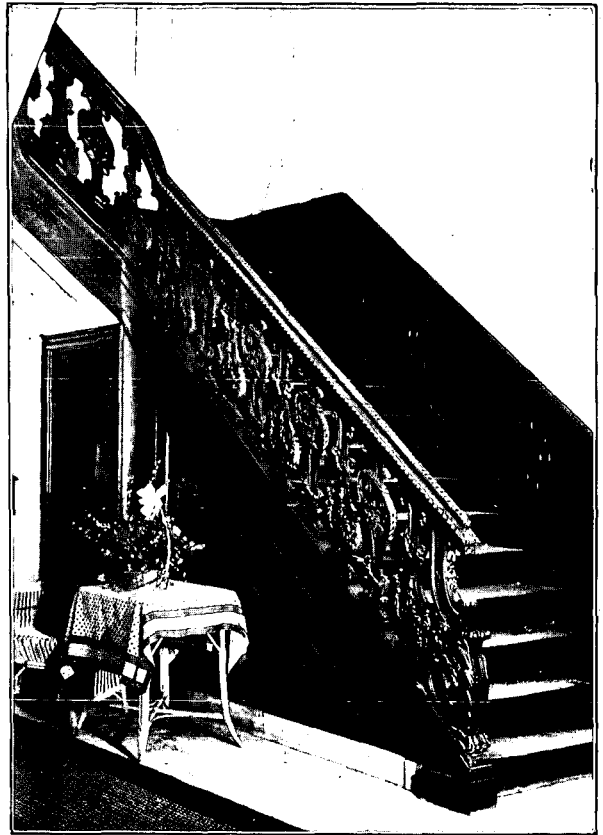
De overblijfselen van vroeg-achttiende-eeuwsche binnenarchitectuur zijn te onzent niet zoo talrijk meer, dat men, bij het binnentreden van een huis, waarvan de gevel de herinnering aan dien tijd wakker roept, toch niet blijde verrast zou zijn, als men daar, niet alleen langs gang en trap, maar ook in een aantal vertrekken, de gaaf bewaarde voortbrengselen van de binnenhuiskunst der Lodewijk XIV-periode aantreft. Weliswaar had in het aan Oud-Arnhem gewijde nummer (Juni 1915) van het Bulletin de heer A. van Erven Dorens op zijn wandeling langs de oude gebouwen dezer stad ook op den gevel van het pand n°. 56

De »Olde Munte»,
Bakkerstraat No. 56.

aan de Bakkerstraat gewezen, en wel had hij met enkele woorden ook het bezienswaardige interieur herdacht, maar toen ik het inwendige van dit huis gezien had, besloot ik den lezers van het Bulletin er iets meer over mede te deelen, en vooral hun eenige der details te laten zien.

Het huis draagt van ouds den naam »De olde munte», zooals het juist genoemd Bulletin-artikel vertelt, omdat in de vijftiende eeuw te dier plaatse een munthuis gevestigd was. In welke betrekking dit laatste stond tot het gebouw »De munte», waarin aan het begin dier zelfde eeuw het St. Petersgasthuis gevestigd was,

Trap.

weet ik niet. Het is hier ook van geen belang, daar van dat middeleeuwsche gebouw niets anders meer over is dan een stuk zijgevel met trappen. Het tegenwoordige woonhuis dagteekent uit den aanvang der achttiende eeuw. Van de oorspronkelijke gevel-ordonnantie, die door de wijziging der kozijnen geleden heeft, ten gevolge waarvan o. a. het mezzaninokarakter van de bovenste vensterreeks minder duidelijk is geworden, zijn nog over: de kroonlijst met haar zware gebeeldhouwde consoles, en de versierde deurtravee in het midden. Boven de deur, die nog de oorspronkelijke is, prijken onder een kroon de geallieerde wapens van

Plafond in de voorkamer.

de geslachten Brantsen en de Vree. Dit maakt het preciseeren van den bouwtijd gemakkelijk. Den 25^{en} October 1729 trouwde Mr. Johan Brantsen, ontvanger-generaal van Veluwe, met Hester Henriette de Vree. Voor dit echtpaar is het huis dus gebouwd, en het jaartal, dat wij straks op eene plafondschildering zullen vinden, stemt hiermede geheel overeen ¹⁾.

De omlijsting van den ingang bestaat uit een paar pilasters, geflankeerd door de

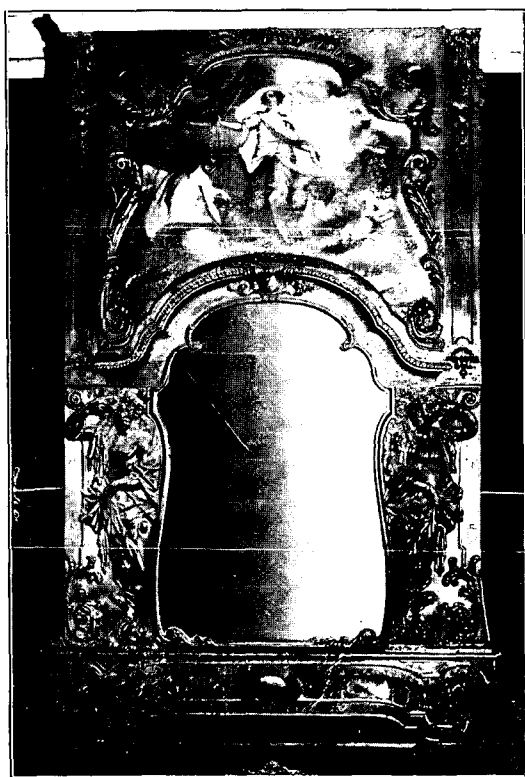
1) Een andere verbintenis tusschen dezelfde twee families had in 1734 plaats, toen Hendrik Willem Brantsen, secretaris van Arnhem, huwde met Elisabeth de Vree.

bekende Lodewijk XIV-voluten, die we, in strakker en vroeger vorm, ook terzijde van het middenvenster der eerste verdieping opmerken. De vorm van de lambrekijnen in de bekroning boven den ingang, die reeds iets krulligs krijgen, wijst er eveneens op, dat dit huis in de late periode van het »Louis-XIV'' gebouwd is.

Gaan wij thans binnen, dan wekken al dadelijk de stucversieringen aan de wanden en het plafond der vestibule onze bewondering, vervolgens ook het in denzelfden trant getooide trappenhuis, dat zijn licht uit een lantaarn ontvangt. Een zeer fraai voorbeeld van achttiende-eeuwsche houtsnijkunst biedt de leuning van de groote trap. Zoowel deze als de in de gang uitkomende deuren hebben ook nog het oor-

Detail van plafond in de voorkamer.

Schoorsteenbetimmering in de voorkamer.

spronkelijke paneelwerk bewaard.

In de voorkamer, die men bij het binnentreden aan de rechterhand heeft, maakt allereerst het rijk geornamenteerde plafond met zijn groote schildering indruk. Wij zien hier een mythologische voorstelling, blijkbaar een vergadering van Olympische goden. De groepeeren en de wijze, waarop Venus en Minerva elkander aanzien, doen vermoeden, dat de schilder een godentwist, zooals de Ilias en de Aeneïs dien schilderen, heeft uitgebeeld.

Het tafereel is gemerkt: A. Elliger 1730. De schilder moet dus de in 1701 geboren en in 1781 te Ede op de Veluwe gestorven Antonie Elliger zijn, zoon en leerling van Ottmar Elliger (te Hamburg geboren in 1666). Hij was bekend als schilder van geschiedkundige onderwerpen, portretten en genrestukken, maar vooral van wand- en schoorsteenschilderingen met mythologische en allegorische voorstellingen, die hem, volgens

Immerzeel, aan wien ik de voorgaande bijzonderheden ontleen, »vlug van de hand gingen, maar niet vrij van oppervlakkigheid waren, en van de zijde van het koloriet zich ook niet bijzonder aanbeveelden”. Dit laatste verwijt wordt in het lexicon van Thieme-Becker gepreciseerd: »seinen Werken wird ein missfarbenes Rot und Blau nachgesagt”, eene qualificatie, die, voor zoover ik althans in het schemerdonker der kamer kon constateeren, ook voor de onderhavige schilderij niet te onpas is.

In deze zelfde kamer bevindt zich een eikenhouten betimmering, waarvan het

Deur en dessus-de-porte in voorkamer.

Schoorsteen in achterkamer.

lijstwerk nog een paar allegorische voorstellingen omvat: één boven de dubbele deur naar de achterkamer en een boven den schoorsteen. De betimmering van dezen laatste heeft, zooals op de afbeelding duidelijk te zien is, later een wijziging ondergaan, want er is geen aansluiting tusschen het benedendeel met de uit consoles zich ontwikkelende vrouwegestalten (die aan een vroeger tijdperk van het Lodewijk XIV herinneren) en het bovengedeelte. Vermoedelijk is dit laatste van elders (uit de achterkamer?) hierheen overgebracht.

Begeven we ons door de porte-brisée naar de achterkamer, dan vinden we ook

deze met een stucplafond overdekt. Hier is de versieringstrant evenwel iets jonger en is de invloed van den Lodewijk-XV-stijl reeds te bespeuren.

Een der fraaiste stukken van dit interieur valt nog te bewonderen in de achterkamer aan de achterzijde van de gang. Boven den bont-marmeren schoorsteen staat een kleine langwerpige spiegel, waarvan de vergulde lijst een prachtig decoratieve vulling in het midden-penant vormt, die, meer dan de tevoren beschreven details, het fijnere werk, zooals het in Frankrijk gemaakt werd, te binnen roept. Het bovenste vak van den schoorsteenboezem prijkt wederom met een mythologische voorstelling: de vrijage van een boschgod met een nimf. Deze schilderij lijkt, evenals het schoorsteenstuk en de sopraporta in de voorkamer, van dezelfde hand als de groote plafondschildering¹⁾.

E. J. HASLINGHUIS.

HET BISSCHOPSBEELD IN DE KERK TE WESTBROEK.

De mededeeling over het bisschopsbeeld te Westbroek in het vorige nummer van het Bulletin is in bijzonderheden niet geheel juist. Het is inderdaad helaas waar, dat het beeld van zwarten steen uit het midden der 14de eeuw voor eenige jaren, toen ik het voor het laatst zag, los lag in eene nis, die te ondiep was, zoodat het gevaar van vallen niet geheel uitgesloten was. Het is ook waar, dat het bijzonder gewenscht is, dat pogingen aangewend worden om dien toestand principieel te verbeteren; toen ik voor eenige jaren, als toenmalige voorzitter der Provinciale monumenten-commissie, ondershands deed aanbieden daarvoor te zorgen, werd dit aanbod vierkant geweigerd; afstand van het stuk aan mijn museum, waartoe ik vroeger ook al eens pogingen gedaan heb, viel evenmin in den smaak. De toestand is waarlijk bedenkelijk; want er is niet de allergeringste belangstelling voor het kunstwerk, en naar ik indertijd vernam, spelen de catechisanten ermèe en erop.

Onjuist is echter de mededeeling, dat de voorgestelde bisschop Boudewijn van Holland zou zijn; daar deze in 1196 overleed, kan reeds één blik op het beeld overtuigen, dat hij de afgebeelde persoon niet kan zijn. Ik kan echter gelukkig mededeelen, welke bisschop dan wèl voorgesteld is: het is Boudewijn van Sterckenborch, bisschop van Tripoli in partibus, Cistercienser-monnik en wijbisschop van bisschop Jan van Arkel, die 23 Maart 1366 gestorven is en in de St. Servaasabdij te Utrecht (in het graf van bisschop Wilbrand van Oldenburch, ov. 1233) begraven werd; zijne tombe, die als bijzonder prachtig geroemd wordt, dagteekende van 1372. Waarom die juist in de kerk van Westbroek geplaatst werd (waar denkelijk zijn hart of zijn ingewand ter aarde besteld was) blijkt niet; hij was wijbisschop voor Friesland, maar deze waardigheid verklaart het verband met Westbroek niet.

S. M.

1) Ik mag niet nalaten den eigenaars van het huis dank te zeggen voor hun toestemming om den fotograaf zijn werk te laten doen.

MUNTVONDST TE ALBLASSERDAM.

30 November 1916 werd op een bouwterrein naast het »Huis te Kinderdijk" een steenen potje (baardmannetje) opgegraven, waarin zich de volgende munten bevonden:

I. GOUDEN MUNTEN:

Gelderland. Filips II. 1565—1576. Gouden Reaal. Van der Chijs¹⁾, pl. XXIV. 1.

Alsvoren. Halve Gouden Reaal. Van der Chijs, pl. XXIV. 3.

Brabant. Karel V. 1515—1555. Gouden Reaal te Antwerpen geslagen. De Witte²⁾, pl. XXXVIII. 659.

Zonnekroon als voren, 1543 te Antwerpen geslagen. De Witte, pl. XXXIX. 664.

Filips II. 1555—1598. Gouden Reaal te Antwerpen geslagen. De Witte, pl. XLI. 669.
2 stuks.

Halve Reaal alsvoren, te Antwerpen geslagen. De Witte, pl. XLI. 701.

Vlaanderen. Filips de Goede. 1419—1467. Gouden Rijder (Cavalier d'Or). Deschamps de Pas³⁾ no. 46.

Alsvoren. Gouden Leeuw. Deschamps de Pas, no. 31.

Engeland. Eduard IV. 1461—1483. Gouden Angelot, ingestempeld met het wapenschildje van Zeeland. Kenyon⁴⁾, pl. V. 38.

Henry VII. 1485—1509. Gouden Angelot, met lelie als muntteeken op beide zijden. Kenyon, pl. VII. 51.

Elisabeth. 1558—1602. Gouden Angelot, met een kruisje als muntteeken op beide zijden. Kenyon, pl. XIII. 89.

Spanje. Ferdinand en Isabella. 1474—1516. Dubbele gouden dukaat, met S. tusschen de beide borstbeelden. Heiss⁵⁾, pl. 20. 74.

II. ZILVEREN MUNTEN.

Gelderland. Karel van Egmond. 1492—1538. Snaphaan. Van der Chijs, pl. XVIII. 38.

Alsvoren, met wapenschildje van Roermond onder den ridder. Van der Chijs, pl. XXVII. 42.

Filips II. 1555—1576. Filipsdaalder 1557. Van der Chijs, pl. XXV. 8.

Alsvoren. 1558. Met DVX GELR. Van der Chijs, pl. XXV. 8.

Alsvoren. 1558. Met DVX GEL. Van der Chijs, pl. XXV. 9.

1) P. O. van der Chijs. De munten (der Nederlanden) van de vroegste tijden tot de Pacificatie van Gent. Haarlem, 1851—1866.

2) Alph. de Witte. Histoire monétaire des Comtes de Louvain, ducs de Brabant et marquis du Saint Empire Romain. Anvers, 1894—1899.

3) Deschamps de Pas. Essai sur l'histoire monétaire des Comtes de Flandre. Paris, 1861—1866.

4) R. L. Kenyon. The gold coins of England, arranged and described. London, 1884.

5) A. Heiss. Descripción general de las monedas hispano-cristianas desde la invasión de los Arabes. Madrid, 1865—1869.

- Alsvoren, 1561. Ingestempeld met het wapenschildje van Zeeland. Van der Chijs, pl. XXV. 11.
- Halve Filipsdaalder, 1563. Van der Chijs, pl. XXVI. 16.
- Alsvoren, 1564. Van der Chijs, pl. XXVI. 16.
- Vijfde Filipsdaalder, zonder jaar. Van der Chijs, pl. XXVI. 19.
- Alsvoren, 1564. Van der Chijs, pl. XXVII. 24.
- Bourgondische Kruisrijksdaalder, 1567. Van der Chijs, pl. XXVII. 32. 12 stuks
- Alsvoren, 1568. Van der Chijs, pl. XXVII. 32. 6 stuks.
- Alsvoren, 1569. Van der Chijs, pl. XXVII. 32.
- Vijfde Filipsdaalder, 1571. Ingestempeld met het wapenschildje van Holland. Van der Chijs, pl. XXVII. 26.
- Filipsdaalder. Van der Chijs, pl. XXV. 14.
- Holland.* Filips de Schoone, meerderjarig, 1496—1506. Stuiver, 1499. Van der Chijs, pl. XXII. 28. 2 stuks.
- Filips II. 1555—1581. Filipsdaalder 1557, ingestempeld met het wapenschildje van Holland. Van der Chijs, pl. XXIX. 12.
- Kruisrijksdaalder 1557, met CO. HOL. Van der Chijs, pl. XXXIII. 57. 4 stuks.
- Alsvoren, 1567 met COES. HOL. Van der Chijs, pl. XXXIII. 56.
- Alsvoren, 1568 met C. HOL. Van der Chijs, pl. XXXIII. 58. 6 stuks.
- Halve Filipsdaalder, zonder jaar, ingestempeld met het wapenschildje van Holland. Van der Chijs, pl. XXX. 24.
- Alsvoren, 1572. Met dezelfde instempeling. Voorzijde als van der Chijs, pl. XXXI. 25.
- Vijfde Filipsdaalder, 1572. Met dezelfde instempeling. Van der Chijs, pl. XXXI. 35.
- Halve Filipsdaalder, 1573. Met dezelfde instempeling. Van der Chijs, pl. XXXIX. 53. 5 stuks.
- Alsvoren, 1573. Zonder instempeling.
- Alsvoren, 1574. Ingestempeld met het wapenschildje van Holland. Van der Chijs, pl. XXXIX. 54.
- Alsvoren, 1574. Zonder instempeling. 2 stuks.
- Utrecht.* Filips II, als Heer van Utrecht. 1555—1576. Bourgondische Kruisrijksdaalder 1568, ingestempeld met het ovale wapenschildje van Zeeland. Van der Chijs, pl. XXIV. 17.
- Alsvoren, 1568. Zonder instempeling. 12 stuks.
- Alsvoren, 1569. Van der Chijs, pl. XXIV. 18. 3 stuks.
- Alsvoren, 1570. Van der Chijs, pl. XXIV. 19. 2 stuks.
- Overijssel.* Filips, als Heer van Overijssel. Bourgondische Kruisrijksdaalder 1567. Van der Chijs, pl. XIX. 15. 6 stuks.
- Brabant.* Filips de Schoone, meerderjarig, 1494—1506. Double Sol. 3 exemplaren, waarvan 2 beschadigd.
- Karel V. 1515—1555. Vlieger, 1542 te Antwerpen geslagen. De Witte, pl. XXXIX. 672.

Filips II. 1555—1576. Filipsdaalder, 1558 te Antwerpen geslagen, ingestempeld met het wapenschildje van Holland. De Witte, pl. XLI. 710.

Filipsdaalder, 1561, alsvoren. Zonder instempeling. De Witte, pl. XLII. 713.

Halve Filipsdaalder, 1563. Ingestempeld met het wapenschildje van Holland. De Witte, pl. XLII. 719.

Halve Filipsdaalder, 1564 te Maastricht geslagen, met dezelfde instempeling. De Witte, pl. XLIII. 721.

Bourgondische Kruisrijksdaalder, te Antwerpen geslagen, 1567. De Witte, pl. XLIV. 736. 9 stuks.

Alsvoren, 1568. De Witte, pl. XLIV. 736. 8 stuks.

Filipsdaalder, te Antwerpen geslagen, 1572. De Witte, pl. XLII. 713.

Alsvoren, 1573. De Witte, pl. XLII. 713.

Alsvoren, 1574. De Witte, pl. XLII. 714.

Vlaanderen. Filips II. 1555—1598. Filipsdaalder 1557, ingestempeld met het wapenschildje van Holland. Heiss III, pl. 174. 97.

$\frac{1}{5}$ Filipsdaalder, 1565. Heiss III, pl. 174. 101.

Filipsdaalder, 1562. Ingestempeld met het wapenschildje van Holland. Heiss, pl. 174. 97.

Bourgondische Kruisrijksdaalder, 1567. Heiss III, pl. 174. 103. 4 stuks.

Alsvoren, 1568. Heiss III, pl. 174. 103. 2 stuks.

Kamerrijk (Cambrai) Aartsbisdom. Lodewijk van Berlaimont. 1570—1596. Thaler, 1572. Ingestempeld met het wapenschildje van Holland¹⁾.

Milaan. Karel V. 1535—1554. Grosso met den H. Ambrosius.

De jongste munt is de halve Filipsdaalder van Holland. van 1574, zoodat de munten kort na dien tijd zullen moeten zijn begraven.

's-Gravenhage, Januari 1917.

A. O. VAN KERKWIJK.

DE FRANS HALS VAN AKERSLOOT.

Iedereen zal gaarne den heer J. J. Graaf gelukwenschen met het feit dat — »de loop der dingen hem in staat heeft gesteld, zoowel om een kunststuk in vaderlandsch bezit te doen blijven, als om er de vereering aan te helpen verzekeren van een dankbaar nageslacht» — zooals hij dit in het laatste Bulletin vertelde met betrekking tot den Frans Hals van Akersloot. Maar daarbij beschuldigt hij mij als berichtgever van »Onze Kunst» (Nov. 1916) van allerlei onjuistheden en verdraaiingen en haalt buitendien verscheidene uitspraken over dit schilderij aan, die van anderen komen, zoodat het lijkt alsof die »grove onwaarheden» zonder uitzondering van mij zouden zijn. Daarom hier

1) Deze munt, die ontbrak in het Kon. Penningkabinet, werd door den eigenaar, den heer P. Lels, aan die verzameling ten geschenke aangeboden.

nog een enkel woord over de zaak. — Het schilderij hing in onwaardigen toestand in het Bisschoppelijk museum. Het is vreemd, dat jaren-lang noch de eigenaars in Akersloot noch de museum-Commissie begrepen, dat een restauratie wel degelijk tot hun taak behoorde. Toen die nu ten langen leste plaats had, is er een schilderij van Hals wel niet ontdekt, maar toch herboren. Het heeft nu eerst reputatie gekregen en is nu eerst te beoordeelen. Het is natuurlijk, dat Moes, Bode en Hofstede de Groot het stuk niet genoemd

Frans Hals. Portret van Nicolaas Stenius.

hebben. Bij een schilderij in zulk een verwaarloosden staat is immers de grootste voorzichtigheid gebod. Al heeft het de aandacht getrokken »juist om de kreuken en gebarsten plekken» zooals de heer Graaf verzekert, men kan het een kunsthistoricus niet kwalijk nemen, dat hij naar andere kwaliteiten zoekt en zijn oordeel in een geval als dit maar liever opschort. En waarom protesteerde de heer Graaf nooit, toen de verschillende schrijvers over het oeuvre van Hals van dit schilderij niet repten? Waarom moest hij wachten tot na de restauratie, nu de algemeene aandacht erop gevestigd is? En waarom wordt het schilderij, nu het eindelijk de »vereering» kan genieten, waarop het recht heeft, niet op nieuw geplaatst in het Bisschoppelijk museum en wordt het verbannen naar het afgelegen Akersloot?

De heer Graaf vindt het »onnoozel» dat er bij mijn opstel reproducties geplaatst waren van het schilderij voor en na de restauratie. Opdat de vrienden van Hals' kunst

die krasse uitspraak kunnen toetsen gaat de eerste reproductie er hier op nieuw bij. Toont deze foto soms zoo'n gaaf doek dat men het niet »ontramponneerd» zou mogen noemen?

J. Z.

BOEKBESPREKING.

BESCHRIJVING DER UTRECHTSCHER STADSZEGELS.

Deze uitgave is een vermeerderde en omgewerkte herdruk van de beschrijving, welke door Mr. S. Muller Fz. achter het gemeente-verslag van 1905 werd gegeven, en waarbij gebruik gemaakt is van de belangrijke vondsten in lateren tijd, vooral door de onderzoekingen van den adjunct-archivaris Mr. W. C. Schuylenburg.

In afwijking met de bij de eerste bewerking gevolgde chronologische indeeling zijn de zegels thans beschreven in 9 series naar de namen die op de zegels voorkomen, onafhankelijk van hun gebruik, hetwelk in den loop der jaren niet steeds gelijk bleef. De bewerker heeft dit systeem echter niet logisch doorgevoerd. In afd. 3 toch zijn de stads-secreetzegels beschreven en in afd. 4 volgen daarop de stadszegels voor lijfrenten, welke echter zich zelf in het opschrift als secreetzegels aankondigen, zonder eenige aanduiding, dat die alleen voor de rentebrieven bestemd waren. Dit blijkt wel uit de toelichting, doch niet uit de zegels, zoodat hierbij toch de door den schrijver eerst veroordeelde indeeling naar het gebruik is gevolgd.

Bij elke afdeeling is een uitvoerig overzicht gegeven en bij de afbeeldingen der zegels zijn beschrijvingen en korte nadere toelichtingen gevoegd, die ook belangrijke bijzonderheden bevatten over de stempelsnijders¹⁾.

Het boekje is, zoowel wat druk, als wat de reproducties der zegels betreft, met veel zorg uitgevoerd.

J. C. O.

DE NEDERLANDSCHE MUSEA, afl. 3.

Deze aflevering bevat eenige afbeeldingen van Italiaansche meubelen uit de 16de eeuw en van Fransch beeldhouwwerk uit de 13de en 14de eeuw in het Nederlandsch museum en van eenige nieuwe aanwinsten, zooals de merkwaardige door het Nederlandsch museum verkregen torenklok van Hekelingen, uit 1285, eenige grepen uit de collectie Loudon en het schilderij van Aert van Gelder in het museum Boymans.

In het opschrift van de klok is de naam van den gieter foutief gelezen; er staat Chrispianus en niet Christianus. Wellicht kan deze fout nog bij het hardrukken van de korte beschrijving in afl. 4 verbeterd worden. Daarvoor wordt ook een samenvattend overzicht over de Italiaansche meubelen en de oud-Fransche beeldhouwwerken toegezegd.

NILS ÅBERG. Die Steinzeit in den Niederlanden. Uppsala Universitets Årsskrift, 1916.

De oudste overblijfselen van menschelijke beschaving in het Noordwesten van Europa dagteekenen uit het begin van den jongeren steentijd. Het is het tijdperk, dat men heeft genoemd naar de afvalshoopen, die het eerst in Denemarken zijn onderzocht, de *Kökkenmöddinger*. Reeds in zoo ouden tijd kan men twee gebieden onderscheiden: een Noordelijke beschaving in Denemarken en Scandinavië, die men *Ertebölle* noemt, en een West-Europeesche in Noord-Frankrijk, België en Engeland, het *Campinien*. Tusschen deze beide gebieden ligt een streek met uiterst geringe vondsten, van Nederland tot de Elbe, maar toch moet er een verbinding zijn geweest. De ontwikkeling der typen van wapens en werktuigen immers is in de twee gebieden in den oudsten tijd nog geheel gelijk. Eerst in een latere periode bespeurt men onderscheid. Opmerkelijk is het, dat West-Europa de oudere vormen bewaarde, terwijl in het Noorden nieuwe typen ontstonden.

1) Zie het uitvoerig artikel van Mej. M. de Man in »Archievenblad» 1916-1917, 3de aflev., bl. 130.

In Nederland vindt men zeer weinig voorwerpen, die uit de oudste periode dateeren. Talrijker zijn de vondsten uit het tweede tijdvak en men kan dan reeds ook in ons land twee gebieden onderscheiden: het Zuiden, Limburg, Noordbrabant en Gelderland, onder den invloed van West-Europa, en het Noorden, voornamelijk Drente, dat onder den invloed staat van Denemarken. De grens tusschen de twee gebieden loopt van de Zuiderzee door Overijssel in de richting van Munster. Het zijn de wapens en werktuigen, die door hun verschillende vormen de getuigen zijn van het onderscheid van beschaving. Door tabellen en een kaart kan de toestand in Nederland worden duidelijk gemaakt. — Uitvoerig heeft de Heer Åberg het onderscheid beschreven in zijn *Studier öfver den yngre stenåldern i Norden och Västeuropa* (Norrköping, 1912). — De scheiding tusschen de twee gebieden van beschaving in Nederland bespeurt men nog in lateren tijd. In het Zuiden bleef de oudere toestand, terwijl men in het Noorden een verdere ontwikkeling waarneemt. Daar alleen zijn de nieuwe vormen van werktuigen en wapens, van vaatwerk en van grafmonumenten te vinden.

In het Noordelijk gebied heeft men te onderscheiden tusschen de beschaving der hunnebedden en der enkelvoudige graven. Niet alleen in den vorm van het graf, ook bij het aardewerk, de wapens en werktuigen zijn verschillen. — Hunnebedden komen alleen in dit Noordelijk gebied voor, met uitzondering van het hunnebed aan de Lage Vuursche. Ten Zuiden van Nederland vindt men deze grafmonumenten eerst weder in Bretagne en Midden- en Zuid-Frankrijk. Zonder eenigen twijfel zijn de hunnebedden dus uit het Noorden naar Nederland gebracht. En inderdaad vertoonen het aardewerk, de werktuigen en wapens in de hunnebedden groote overeenkomst met de vondsten in Denemarken. — Naast de hunnebedden treft men in het Noordelijk gebied de enkelvoudige graven aan. Deze graven bevatten de bekers met een gebogen profiel en de touwbekers. In Gelderland vindt men bovendien in de grafheuvels nog klokurnen. Deze urnen zijn uit later tijd dan het hunnebedden-vaatwerk, dat ook op de Veluwe aan het Uddelermeer is gevonden. Waarschijnlijk zijn de klokurnen met de touwbekers verwant. Ook de graven, waarin dit aardewerk voorkomt, vertoonen groote overeenkomst met de enkelvoudige graven. Maar zonder twijfel zijn de klokurnen jonger, want zij zijn reeds met bronzen voorwerpen te zamen gevonden.

Bijzonder uitvoerig worden de verschillende typen van strijdbijlen beschreven. Duidelijk is de verwantschap met de vondsten in Hannover en Jutland. Maar de invloed van het Noorden was in Nederland slechts zwak. De meest karakteristieke typen komen niet voor of zijn ten minste uiterst zeldzaam. — Aan de strijdbijlen in het Noorden wijdde de Heer Åberg een werk: *De nordiska stridsyxornas typologi* (Norrköping, 1915). — Later werden de verbindingen met het Noorden nog minder en zij zijn eindelijk geheel verbroken. En dit afbreken der verbindingen blijkt in de geheele beschaving: de werktuigen verliezen meer en meer de typische vormen, de latere steengraven ontbreken, het aardewerk heeft geen overeenkomst meer met het Noordelijk.

In den bronstijd is in het geheel geen invloed van het Noorden te bespeuren in

Nederland. De krachtige beschaving van Scandinavië met haar rijke vormen drong tot ons land niet door. Hier was toen slechts een zeer weinig ontwikkeld leven, als in het geheele Noordwesten van Duitschland. Waarschijnlijk is de invloed van het Noorden afgenomen, toen de volken zich meer en meer gingen toelekken op den landbouw. Zij trokken van de kust verder het land in en zochten vaste woonplaatsen. Als jagers en visschers hadden zij altijd veel meer aanraking met de buitenwereld gehad.

Zoo is het te verklaren, dat de invloed van het Noorden in ons land eindelijk geheel verdween, terwijl deze invloed zich wel deed gelden in het Zuiden en Oosten van Europa. Op dezelfde wijze is wellicht ook te verklaren het achteruitgaan van den West-Europeeschen invloed in een vroegere periode. Het is zeer goed mogelijk, dat de ontwikkeling van de typen van wapens en werktuigen in het Noorden krachtiger was, terwijl in ander opzicht de Westelijke beschaving reeds tot een hooger trap was gekomen.

Uit den aard der zaak kunnen alle onderzoekingen en beschouwingen over den »Steentijd" in Nederland nog slechts tot zeer onzekere resultaten komen. Nieuwe vondsten, nauwkeuriger bestudeeren van het materiaal, ook buiten Nederland, zullen wellicht een geheel nieuw inzicht geven. Door uitvoerige tabellen en kaarten is deze studie op een vasten grondslag opgebouwd. Daar vindt men de vóór-historische voorwerpen bijeen, geordend naar hun aard en de vindplaats.

Dr. Holwerda heeft de wapens en werktuigen steeds buiten beschouwing gelaten bij zijn onderzoekingen. De Heer Åberg is van meening, dat ook deze voorwerpen door de ontwikkeling van hun vormen in staat stellen, den gang der vóórgeschiedenis te beschrijven. Ieder, die belang stelt in onze oudste geschiedenis, moge van zijn werkje kennis nemen.

A. W. BIJVANCK.

DE KATAKOMBEN, Rome-Valkenburg. Gedenkschrift samengesteld door de archaeologische commissie van advies der Katakomben-stichting.

De katakomben in de steengroeven bij Valkenburg verdienen algemeene waardeering, niet alleen om de »educatieve vorming", die ervan zal uitgaan voor de »huisgenooten des geloofs", maar ook om de zorgvuldige en wetenschappelijke nabootsing van het oorspronkelijk. Reeds werd het eerste lustrum der katakomben gevierd en het Bestuur der Katakomben-Stichting besloot bij deze gelegenheid een gedenkschrift uit te geven. Dit gedenkschrift is samengesteld door de Archaeologische Commissie, die bij het werk der reproductie wetenschappelijken raad gaf.

Bij haar adviezen heeft de Archaeologische Commissie steeds het standpunt ingenomen, dat men zich streng had te bepalen tot een getrouwe reconstructie van hetgeen nu nog te Rome wordt aanschouwd. De Commissie meende, dat de beteekenis van het Valkenburgsche werk zou verminderen, wanneer men van deze regel afweek. Alleen werd een uitzondering gemaakt voor de in elk opzicht overtuigende reconstructie,

die Baron Kanzler had ontworpen van de graven der martelaren Felicissimus en Agapitus in de katakombe van Praetextatus. Deze reconstructie werd te Valkenburg uitgevoerd. En terecht kwam de Commissie tot dit besluit, want de wetenschappelijke waarde van het werk te Valkenburg zal slechts vermeerderen, wanneer daar de voornaamste deelen der katakomben te zien zijn in den oorspronkelijken toestand volgens de voorstelling van de beste onderzoekers. Een dergelijke restauratie zou, alleen reeds als wetenschappelijke proef, zeer belangrijk en nuttig wezen. En tegen een reconstructie van den oorspronkelijken toestand kan bij een kopie nooit eenig bezwaar zijn. Het origineel immers blijft op die wijze onaangetast.

In het gedenkschrift der Katakomben-Stichting vindt men de afbeeldingen der reconstructie te Valkenburg van de Capella Graeca uit de katakombe van Priscilla, van het graf der HH. Felicissimus en Agapitus en van de Basiliek uit het Coemeterium maius. Deze afbeeldingen geven een uitstekenden indruk van de zorg en toewijding, aan het werk besteed.

Het boek wordt geopend door de portretten, met een kort bijschrift, van de overleden leden der Archaeologische Commissie: Pater G. Gietman S. J., Mgr. Dr. Gisbert Brom en van het corresponderend lid Augusto Bevignani, in leven Inspecteur der Romeinsche katakomben. Vervolgens verhaalt P. Albers S. J. de »Beknopte geschiedenis der Romeinsche katakomben.» Hierbij is een kaartje gevoegd van Rome en omgeving met de aanduiding der katakomben, waaruit te Valkenburg een gedeelte is weergegeven. Prof. Dr. F. Pijper somt op »De voornaamste werken over de katakomben te Rome» en beschrijft uitvoerig de bekende boeken van Bosio, De Rossi, Le Blanc, Garrucci, Wilpert en Marucchi. »De muurschilderingen der katakomben» worden besproken door Dr. C. F. X. Smits. Dr. P. J. H. Cuypers verhaalt de geschiedenis van »De reproductie van Romeinsche katakomben te Valkenburg» en Dr. H. T. Oberman geeft een »Verslag der werkzaamheden van de Archaeologische Commissie.» In het artikel »Rome en de Valkenburgsche Katakomben» deelt Mgr. Dr. B. Eras mede, hoezeer te Rome aan het Valkenburgsche werk warme sympathie en krachtige medewerking is verleend. Prof. Dr. Jos. Schrijnen beschrijft »Das neuentdeckte Fresco in der Cäcilia-krypte», gevonden door eenige Nederlanders, die Rome bezochten ten behoeve van het werk te Valkenburg. Door de censuur was dit artikel geweigerd voor de Römische Quartalschrift. Waarschijnlijk daarom verschijnt het hier in het Duitsch. Er bij gevoegd is de fraaie reproductie in kleuren van een Christuskop, met Italiaansche hoffelijkheid als »Salvatore Olandese» betiteld. Met »La crypte de Ste Cécile» door Fred. Sarton wordt de rij der artikelen over de katakomben besloten.

Men mist een kunsthistorische beschouwing. De vraag naar de herkomst van de schilderingen in de katakomben met de voorstellingen, die men aldaar vindt afgebeeld, wordt nergens aangeroerd. Hoe deze vraag door de Commissie zou zijn beantwoord, is zeker niet twijfelachtig. Immers uitsluitend uit de Romeinsche katakomben zijn voorbeelden voor de reproductie ontleend. En toch zouden ook in aanmerking zijn

gekomen de katakomben van San Gennaro te Napels met een versiering, die in geen enkel opzicht onderdoet voor de Romeinsche, of de ruime katakomben bij Syracuse, of de schilderijen te Cagliari op Sardinië, die men houdt voor de beste navolging der decoratië te Alexandrië, of de merkwaardige graven van Cyrene, of eindelijk een der katakomben te Alexandrië, die na de ontdekking grootendeels zijn vernield.

Hoewel te Rome de rijkste overblijfselen zijn bewaard en zeker nergens het aanleggen en decoreeren van grafruimten zulk een omvang en ontwikkeling heeft genomen, is het toch zeer waarschijnlijk, dat Rome niet het initiatief had. In het Oosten zijn de voorbeelden voor de Romeinsche katakomben te vinden en wellicht was Alexandrië de plaats, waar de eerste cyclus van Oud-Christelijke voorstellingen is ontstaan.

Eveneens ontbreekt een artikel over de inschriften der katakomben, maar dit gemis wordt ruimschoots vergoed door de verhandeling van Prof. Dr. W. Goossens over de »Oud-Christelijke gedenkteekenen in Nederland.» Het materiaal voor de studie van het oudste Christendom in ons land is uit den aard der zaak zeer gering. In deze zeer nuttige verzameling van de Christelijke oudheden vindt men beschreven en verklaard: de grafschriften uit S. Servaas te Maastricht, een gesneden steen met Christelijk symbool uit Nymegen, het stukje brons met een kruis, in 1913 gevonden in het grafveld te Rijnsburg en een Christelijke lamp uit de opgravingen bij Wijk-bij-Duurstede.

Is in deze verhandeling van de katakomben geen sprake, de laatste, en zeker niet de minst belangrijke, is niet eens aan Christelijke oudheden gewijd. Dr. J. H. Holwerda publiceert hier het resultaat van zijn opgraving op den Goudsberg bij Valkenburg. — Daar zijn ontdekt de grondslagen van een langwerpige vierkant steenen gebouw, omgeven door een palissade met een gracht. Dergelijke blokhuisen, *burgus* genaamd, zijn ook in Duitschland gevonden. En een afbeelding is bewaard op de reliëfs van de zuil van Keizer Marcus Aurelius (op de Piazza Colonna te Rome) van dergelijke sterkten aan de grens langs den Donau. Uit het gevonden aardewerk blijkt, dat het gebouw slechts korten tijd heeft bestaan in de jaren omstreeks 300 na Christus.

Een voor militaire doeleinden versterkte plaats was tot dusver in Zuid-Limburg niet bekend en behalve te Heerlen en Maastricht zijn geen overblijfselen gevonden van Romeinsche beschaving uit dezen tijd. De welvarende hoeven, waarvan men de sporen op zooveel plaatsen in Zuid-Limburg heeft ontdekt, zijn allen in denzelfden tijd, in de eerste helft der derde eeuw, verlaten en niet zelden door brand verwoest. Zonder twijfel is dit het werk van de Germanen, die de grenzen hadden overschreden in de jaren van burgeroorlog en verwarring in het Romeinsche Rijk. Eerst tegen het einde der eeuw wist Diocletianus na het herstel van de rust in het Rijk ook de grenzen krachtiger te beschermen. Dr. Holwerda vermoedt, dat het blokhuis op den Goudsberg heeft behoord tot de versterkingen, door dezen Keizer gebouwd. Het zou dan zijn aangelegd ter bescherming van den weg van Tongeren over Maastricht, Heerlen en Gulik naar Keulen. Verlaten is het blokhuis volgens de meening van Dr. Holwerda onder Constantijn, die de troepen van de grens terugnam om garnizoen te leggen in de versterkte steden van Gallië. — Ons

land is intusschen in dien tijd geenszins door de Romeinen ontruimd. De maatregel van Constantijn den Groote hangt samen met zijn politiek in Gallië, waardoor hij aan de steden meer beteekenis wilde geven. Voor de verdediging van het land was een reeks wel versterkte steden beter dan de zwak bezette lange linie langs de grenzen. Tongeren, Maastricht, Keulen behoorden tot deze vestingen; de steden te Nijmegen en Xanten zijn in dien tijd door de Romeinen voorgoed opgegeven.

Aan het einde van het boek vindt men lijsten van de gereproduceerde constructies, schilderingen, inschriften, sacrophagen en oudheden en van de boeken in de bibliotheek der Stichting.

De Katakomben-Stichting, die ten doel heeft »de studie van de Christelijke oudheid te bevorderen en de kennis daaromtrent te verbreiden», hoopt na den oorlog haar bibliotheek nog te kunnen vermeerderen en een museum te bouwen. Deze uitgave zal, naar het Bestuur hoopt, de »Valkenburgsche studiën op het gebied der Christelijke oudheid» inleiden.

A. W. BIJVANCK.

J. H. HOLWERDA. De Hunenborg in Twente.

De Hunenborg, de oude schans of sterkte, gelegen in den driehoek tusschen Oldenzaal, Ootmarsum en Denekamp in de Gemeente Weerseloo, heeft reeds vroeg de aandacht getrokken van allen, die belangstellen in de oude geschiedenis van Twente. Eenige jaren geleden aangekocht door de Vereeniging »Oudheidkamer Twente», is het monument in den zomer van 1916 door Dr. Holwerda onderzocht. — Het was oorspronkelijk een groote omwalde heuvel in het moerassige land, omgeven door een breed water, dat alleen des zomers bij groote hitte uitdroogde. Aan de zuidkant was het kleinste gedeelte, de groote of hooge Hunenborg, geheel omsloten door een wal met gracht, terwijl de lage Hunenborg eveneens door een wal werd begrensd.

De opgravingen hebben zich bepaald tot de hooge burcht, een ovaal terrein, ongeveer 150 × 100 M. groot. Het bleek, dat de wal om de burcht heeft bestaan uit een palissade van drie Meter hoogte en daarachter een breede naar binnen langzaam aflopende wal, waarvan de kern was opgebouwd uit heiplaggen. De ingang was aan de zuidzijde. Daar was een onderbreking in de palissade van zes Meter breedte tegenover een plek in de gracht, die ook thans nog doorwaadbaar is. Ook naar de lage burcht was een uitgang met een dam over de gracht. De lage Hunenborg was niet versterkt.

In het zuidelijk gedeelte van de hooge Hunenborg, tegen den wal aangebouwd, werden de zware grondslagen ontdekt van een vierkant steenen gebouw. De steenen waren bijna allen uitgebroken, maar in den grond waren nog de sporen van het fundament zichtbaar.

Om het thans ontdekte te verklaren, kunnen ter vergelijking andere ringwallen dienen in het Saksische land, vooral de Hunneschans aan het Uddelermeer, die door Dr. Holwerda in 1908 is ontgraven. Bij de Hunneschans was de wal veel hooger en

zwaarder, maar daar ontbrak het steenen gebouw van de Hunenborg. Zulk een vierkant gebouw met zeer breede stevige muren binnen een omwalling is anders geen zeldzaam verschijnsel. Het is de oudste vorm van het Middeleeuwsche kasteel. In een dergelijk kasteel was het steenen gebouw tegelijkertijd woning en het voornaamste deel der versterking. De Hunenborg kan dus nooit een talrijke bevolking hebben geherbergd, zooals de Hunneschans, waar meerdere groote woningen zijn ontdekt. En dientengevolge is het aantal der gevonden gebruiksvoorwerpen veel geringer. Ook de tijd der twee sterkten is verschillend. Werd aan het Uddelermeer vroeg-Saksisch aardewerk gevonden, in de Hunenborg kwam slechts aardewerk voor, dat is te dateeren in den Karolingischen tijd. Het aardewerk met glazuur uit de 10de en 11de eeuw ontbreekt zoo goed als geheel. Waarschijnlijk is de sterkte dus uit de negende eeuw. En Dr. Holwerda spreekt het vermoeden uit, dat de burcht met den steenen toren is gebouwd in den tijd van Karel den Groote. Het was dus wellicht de zetel van een Frankischen graaf, aangesteld om te heerschen over de Saksers.

Het bericht van de opgraving is verschenen in »Verslagen en mededeelingen» van de »Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis». Het is zeer te hopen, dat het Rijksmuseum van Oudheden weer spoedig in de gelegenheid zal worden gesteld, de resultaten der opgravingen in eigen tijdschrift bij elkander te publiceeren. De »Oudheidkundige mededeelingen», die jaren lang op zoo voortreffelijke wijze getuigden van het werk van het Museum, zijn na 1913 niet meer verschenen.

A. W. BIJVANCK.

RONDGANG DOOR HET RIJKS-MUSEUM Huis Lambert van Meerten te Delft, 1917.

Door den directeur A. le Comte is een korte gids voor de bezoekers geschreven, waarin bij de belangrijkste bezittingen van het museum eenige toelichtingen gegeven worden. Een prettig geschreven boekje, waarvoor alle bezoekers den schrijver dankbaar zullen zijn.

KORTE MEDEDEELINGEN.

In verband met berichten over weinig welstand bij de partikuliere bouwmeesters in Duitschland wijst de Bouwwereld van 28 Febr. ll. op eene mededeeling in de »Deutsche Bauhütte» van 8 Februari over regeeringssteun aan de Saksische architecten. Het ministerie van Binnenlandsche Zaken aldaar stelt ten behoeve der architecten gelden beschikbaar voor opmetingen van oude bouwwerken. Als er nu ook maar voldoende controle wordt geoefend, dat deze gelegenhedsopmeters ook betrouwbare opmetingen inleveren, kan deze noodmaatregel ook aan de oudheidkunde ten goede komen; zoo niet, dan zullen de onvoldoende, dus valsche opmetingen een gevaarlijk pendant vormen van de door sommige Deutsche architecten voorgestelde massa-restauratie van de geteisterde monumenten in het oorlogsgebied.

Amsterdam. — Het huis Kloveniersburgwal 77, in 1650 door Vingboons gebouwd, wordt afgebroken. Het diende sedert langen tijd als fabriek, maar had niettemin de oorspronkelijke gevelordonnantie nog vrij goed bewaard. De vensters waren natuurlijk gewijzigd, ook het beeldhouwwerk van het frontispice, dat het middendeel bekroonde, was verwijderd, maar de twee pilasterorden boven elkaar, het bordes en de hardsteen plint, alsmede de kroonlijst met fronton geven een goed beeld van den oorspronkelijken toestand. De verdeeling van den plattegrond heeft slechts weinig verandering ondergaan, en op de eerste verdieping vindt men nog de overblijfselen van de oude betimmering. Dit alles verdwijnt weer.

Delft. — »De Bouwwereld" van 14 Febr. j.l. deelt mede, dat het Nederl. Openluchtmuseum van de Delftsche Oliefabriek en van de Gist- en Spiritusfabriek ten geschenke heeft gekregen den ouden korenmolen aan het kanaal Delft—Den Haag. »De molen zal voor rekening van de schenkers te Arnhem worden herbouwd. Het gebouw, dat uit de eerste helft der 17de eeuw dagteekent, meet 12 M. in doorsnede en 26 M. in hoogte. Aan beide zijden voert een inrijpoort naar binnen, waar een afgescheiden gedeelte tot paardenstal is ingericht; het maalbedrijf en de bergingsruimte zijn verdeeld over vijf verdiepingen. Om de derde verdieping ligt de breede molenomgang, het beweegbare dak is met riet gedekt." »

Gorinchem. — De oude oliemolen »De Eendracht", staande op den Wal, vlak bij de voormalige Waterpoort, is afgebroken.

Groenloo. — Een der schaarsch geworden, met snijwerk versierde houten poortbogen, zooals vroeger talrijke boerderijen in den Achterhoek er bezaten, is verleden jaar wegens het verbouwen van den gevel aan de Liesvelderstraat verwijderd. Gelukkig heeft het Openluchtmuseum, dat reeds een dergelijken boog, uit Nede afkomstig, bezat, er de hand op kunnen leggen. De bedoelde boog draagt het jaartal 1623.

Groningen. — Bij de verbouwing van het Provinciehuis, die thans een eind gevorderd is, heeft men, naar de N. R. Ct. mededeelt, op verzoek der Archeologische Commissie het oude geveltje van het huis-Cardinaal (vroeger aan de O. Kijk in 't Jatstraat), dat sedert 1890 opgeborgen was, weer voor den dag gehaald en gerestaureerd. Het dagteekent van 1669.

Haarlem. — De Commiezenhuisjes, die ter plaatse van de in 1824 gesloopte Groote Houtpoort zulk een aardige afsluiting van de Houtstraat geven, zullen, als de gemeenteraad van Haarlem zijn zin krijgt, moeten verdwijnen. Drie van de vier wethouders waren er tegen, en ook de burgemeester bestreed het voorstel tot afbraak.

Bij Kon. Besl. van 30 Januari j.l. is dit gemeenteraadsbesluit evenwel geschorst tot 1 Juli 1917. De verordening tegen ontsierende reclame is aangenomen.

Nunen (B.) — Het kapelletje in het gehucht Opwetten, dat door den eigenaar van de hand gedaan was, is door den nieuwen koper afgebroken, volgens de »Meyerijsche Courant". Het gebouwtje, waarvan het dak in 1836 hersteld was, verkeerde den laatsten tijd in bouwvalligen toestand, het uurwerk stond sinds 1880 stil, alleen de luiklok deed nog dienst bij brand. De laatste jaren diende de kapel tot brandspuithuis.

Waterpoorten te Sloten. — Op voorstel van Ged. Staten van Friesland is door de Staten in de vergadering van 16 Januari ll. uit de provinciale fondsen eene subsidie van f 870.— verleend, zijnde 25% der geraamde kosten voor de herstelling van de twee waterpoorten en het aangrenzend gedeelte stadsmuur.

Ubbergen. — In de jaren 1915 en 1916 zijn onder leiding van Dr. Holwerda opgravingen verricht in den tuin van het Hotel Valk en op het plateau van den Kopschen Hof. Dr. Holwerda vermoedt, dat daar *Oppidum Batavorum* heeft gelegen, dat door *Claudius Civilis* op zijn terugtocht van *Castra Vetera* bij Xanten naar het eiland der Batavieren werd verwoest. De Gemeenteraad van Nijmegen heeft thans besloten, voor deze opgravingen gedurende vijf jaren jaarlijks een subsidie te verleen van f 300.—, onder voorwaarde, dat een representatieve verzameling der gevonden voorwerpen benevens een exemplaar van de kaarten en photo's van het werk kosteloos wordt afgestaan aan het Gemeentelijk Museum der stad.

N. R. C., 11 Maart 1917.

Utrecht. — In »Het Centrum" klaagt een schrijver, die zich noemt Geerten Gossaert de Mabuse Jr., over den verwaarloosden toestand der gewelfschilderingen en der oude ruiten van de St. Janskerk. Deze laatste zijn op geheel onoordeelkundige wijze versneden en aan elkaar gevoegd, waarbij een glazenmaker, toen de ruitjes niet pasten, hier en daar het lood naar buiten heeft gedrukt, zonder er zich om te bekommeren, of er ook braken.

Dan de gewelfschilderingen, wier toestand zoo deerniswaardig is, dat men spoedig zal kunnen zeggen: »Hier zijn in 't jaar onzes Heeren 1916 nog gewelfschilderingen zichtbaar geweest."

Een oude gevelsteen te Oud-Zevenaar. — Niet ver van de R. K. Kerk bevindt zich, onder Oud-Zevenaar, een boerenhuizing, Poelwijk geheeten. Zij staat op het gebied van een voormalig kasteel Poelwijk, waaromtrent ik geen nadere bijzonderheden weet¹⁾.

In den gevel van dit huis is een steen geplaatst die, in een omlijsting-Lodewijk XV,

1) In het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bevindt zich een teekening van dit kasteel door C. Pronk. Het vertoont zich daar als een vrij aanzienlijke huizing met grooten vierkanten toren en afzonderlijk staande portierswoning.

een Latijnsch opschrift draagt, waarboven twee ovale wapenschilden met leeuwen als schildhouders. Het eene schild is te herkennen als dragende het wapen van Hövell, van welk geslacht in 1766 een vrouwelijk lid huwde met eenen van Hugenpoth (toen eigenaars van het kasteel).

Het opschrift is, zooals het ook zelf aangeeft, een tijdvers:

Chronicum

IIS STONIXA DEI CVI FIDO TVENTI
A TVTELAS FIDA PATRONA FERAS.

Tezamen levert dit het jaartal 1681 op, waarmede de stijl van den steen in 't geheel niet overeenstemt. Er dient minstens een jaar of zestig bij opgeteld te worden.

Wat de bovenstaande woorden reeds doen vermoeden, wordt bevestigd door nader onderzoek van den steen: er ontbreekt een stuk aan, en de voluutvormige versiering aan den (objectief-) rechterkant is er later bij gehakt.

Het was nu een aardige puzzle om het ontbrekende te vinden, waarbij de metriek die de beide regels blijkbaar beheerscht, goede diensten kon bewijzen. Het toevoegen van een paar lettergrepen voor elken regel, die bovendien het jaartal konden corrigeeren, zou van het tijdvers een leesbaar distichon maken.

Zoo kwam de volgende conjectuur tot stand:

AVXILIIIS STO NIXA DEI CVI FIDO TVENTI
BARBARA TVTELAS FIDA PATRONA FERAS.

Hetgeen, vertaald, wil zeggen:

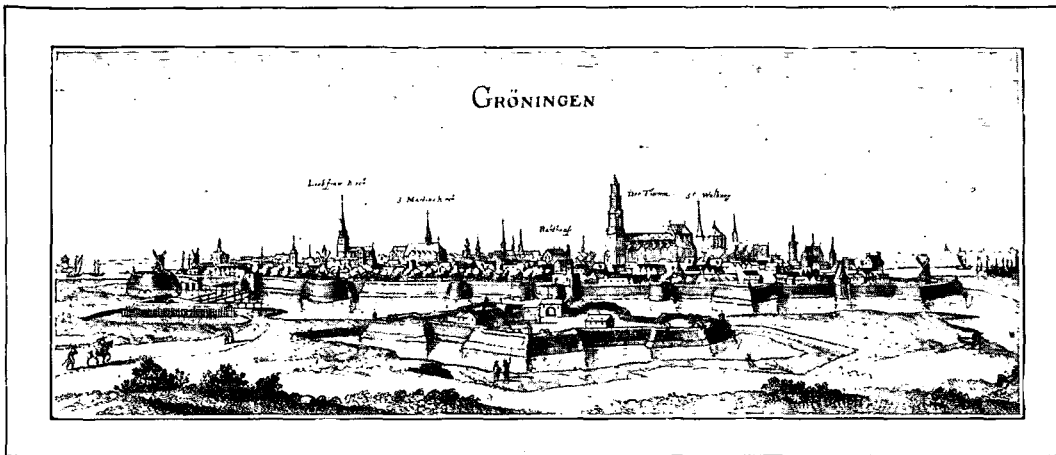
Ik (het huis n.l.) sta hier steunend op de hulpstroepen Gods, in wiens schut ik betrouw,
Barbara, trouwe patrones, biedt gij mij uw bescherming.

Het jaartal 1747, dat men nu krijgt, komt uitnemend met den stijl van den steen overeen. Inplaats van Barbara kan men wellicht nog andere heiligennamen invullen. Groot is de keus echter niet, omdat namen met L, C, D of M ons te laat in den tijd brengen.

E. J. HASLINGHUIS.

Dr. A. W. Byvanck opende zijne lessen als privaat-docent in de Klassieke archeologie aan de Rijks-Universiteit te Leiden den 7^{en} Februari 1917 met eene rede getiteld: de Ondergang der antieke Kunst.

Dr. Elisabeth Neurdenburg opende hare lessen als privaat-docente in de kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam den 29^{en} Januari 1917 met eene rede over: Onderwijs in de kunstgeschiedenis een eisch voor algemeene ontwikkeling.

Afb. 3. Gezicht op de stad, omstreeks A°. 1607, naar C. Merian.

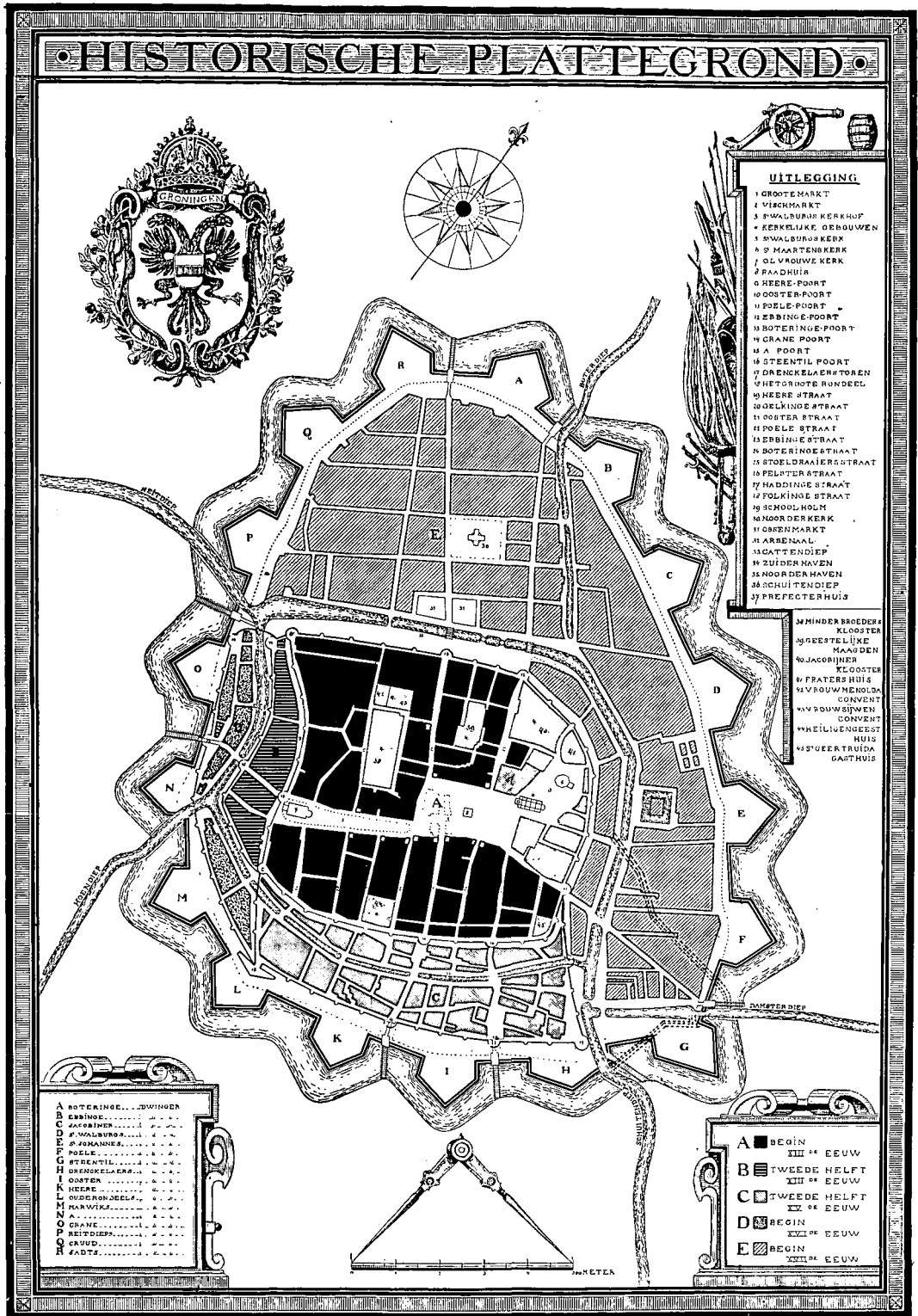
oud-groningen.

»De Provincie *Groningen* is in menig opzicht, en niet het minst in Oudheidkundig opzicht, eene der belangrijkste van ons land».

Op grond van het op de vorige algemeene vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond genomen besluit, om in 1917 die vergadering te houden in de stad *Groningen*, ontving ik van den Voorzitter het verzoek, in het Bulletin van dien Bond, een beknopt Oudheidkundig overzicht te willen geven van de Stad en van de Provincie *Groningen*, een verzoek volgaarne aanvaard.

De Heeren de Jager te *Groningen*, de uitgevers van den Groningschen Volksalmanak waren bereid, kosteloos ter verluchting dier beide afdelingen, beschikbaar te stellen de clichés der in dien almanak achtereenvolgens verschenen afbeeldingen, terwijl het Bestuur van de Maatschappij van Bouwkunde te *Amsterdam* goedvond, daarvoor voor niet te hoogen prijs verschillende clichés af te staan, van de vele, gemaakt voor mijne studies *Oud-Groningen*, in 1906 en *Oud-Groningerland*, in 1912, beiden opgenomen in het Tijdschrift dier Maatschappij.

Hierdoor werd het mogelijk twee afleveringen met tal van afbeeldingen te voorzien, te meer daar de Redactie bereid bleek, daarin mede nog verschillende in portefeuille slapende afbeeldingen op te nemen, overtuigd als zij is, dat oude bouwwerken zich het best laten beschrijven, *niet* in woorden, maar in lijnen; zij vragen, zij *eischen* afbeeldingen, om gezien, begrepen en gewaardeerd te kunnen worden, en . . . om u te kunnen uitnoodigen tot een bezoek ter plaatse.

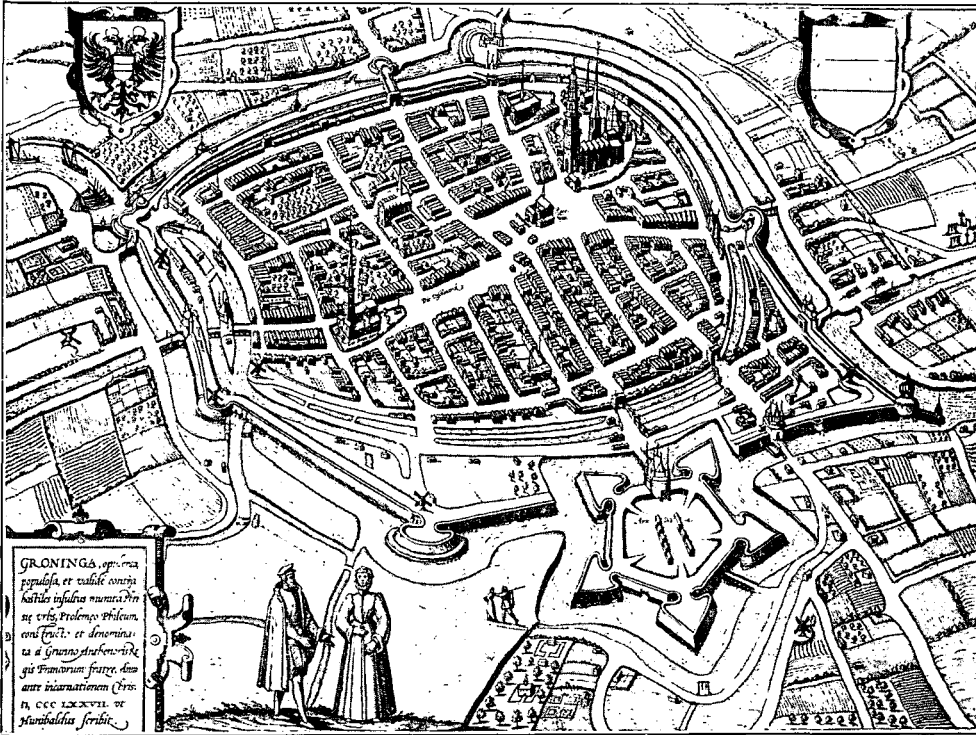

Afb. 1.

STAD EN LANDE.

Er bestaat een hoogst eigenaardig, reeds eeuwen doorlopend, sterk sprekend verband tusschen die twee, tusschen de *Stad* en het *Gewest Groningen*, een verband, zooals we dit, op *die* wijze en in *die* mate, in geen enkel ander gewest terugvinden.

De *Stad* en het *Gewest*, de *Stad* met de *Ommelanden*, zooals het reeds in A°. 1380 heette, zij zijn, zij vormden als het ware één geheel, elkaar in tal van opzichten aanvullend, steunend, kracht en beteekenis gevend, elkaars welvaart en bloei bevorderend.

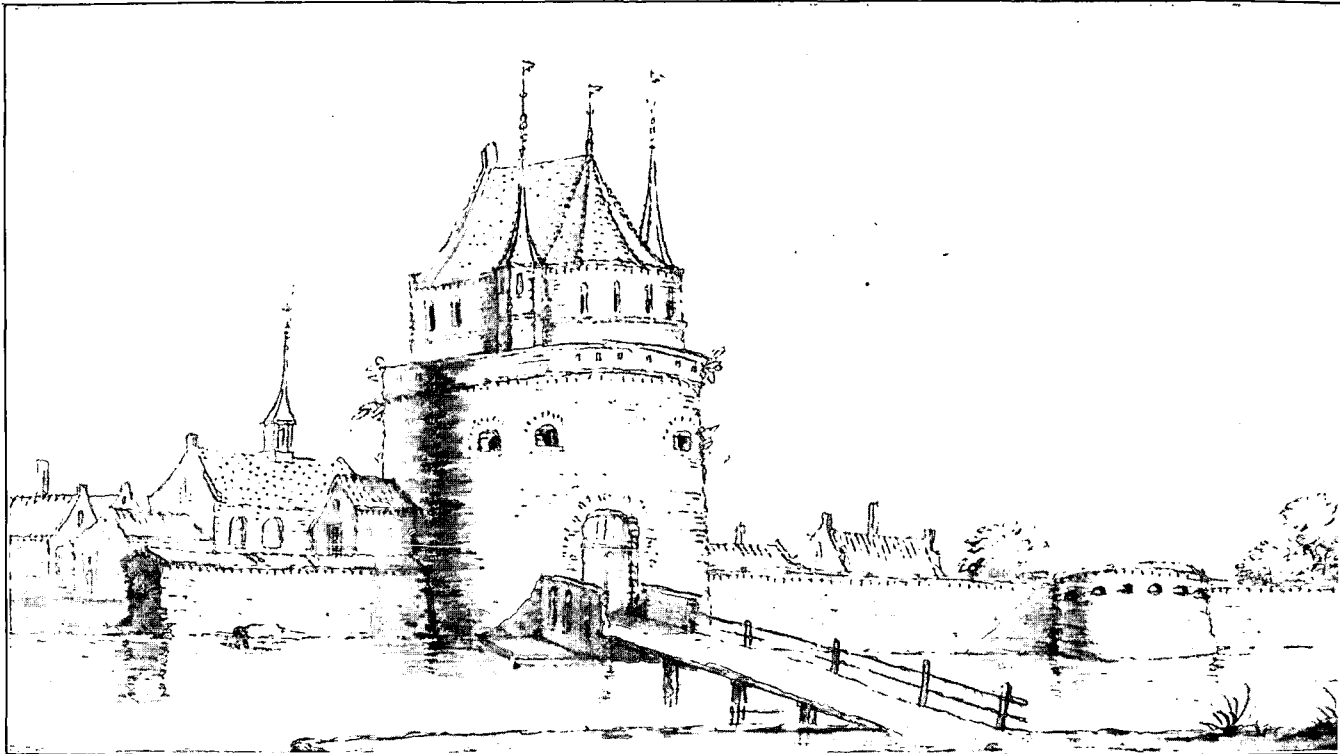
Afb. 2. Plattegrond der stad van omstreeks A°. 1575, naar Braun en Hogenberg.

De *Stad*, nadat hare oorspronkelijk landbouwdrijvende bevolking, misschien reeds vóór of in de Xde eeuw, langzamerhand grootendeels was veranderd in, vervangen door eene handels- en bedrijfs-bevolking, zij werd nu de gewestelijke markt-, de koop- of ruil-plaats, met al de voordeelen en met al de beteekenis daaraan oudtijds onwillekeurig verbonden.

Die voordeelen en die beteekenis reeds vroegtijdig en ten vollen inziende, wist zij, de *Stad*, bij voortdoring te *beletten*, desnoods met geweld, het ontstaan en de ontwikkeling eener *tweede* gewestelijke markt-plaats, eener *tweede* stad in de Provincie, die *haar* naam droeg.

Te vergeefs schenkt Koning *Hendrik IV*, in dato 25 April 1057, aan *Adelbert*, Aartsbisschop van *Hamburg*, ten behoeve van de kerk aldaar, de (Groninger) graafschappen *Hunsingo* en *Fivelgo*, met het recht om een *markt* op te richten in de hoofdplaatsen *dier* graafschappen in de dorpen *Winsum* en *Garrelsweer*, beiden tevens munt- en tol-recht verleenend¹⁾; geen *dier* beide dorpen, zelfs het gunstig gelegen *Winsum* niet, heeft zich echter van wege het verzet der oude Stad, tot markt-plaats *kunnen* ontwikkelen.

Te vergeefs trachtte het dorp *Westeremden*, in de XII^{de} eeuw, gelegen aan de rivier de *Fivel*, destijds nog eene bevaarbare, in de *Eems* uitstroomende rivier, met behulp

Afb. 4. De buitenste Ooster-poort, omstreeks A^o. 1575.

van het landschap *Fivelgo* om Stad te worden, met het recht van *stapel* en van eigen *mint*; de Stad *Groningen*, gesteund door het landschap *Hunsingo*, verzet zich daartegen in 1232, en *Westeremden's* rivier verzandt in het verloop *dier* eeuw, en in *het* stille, nu een paar uur van zee afgelegen dorp, getuigt alleen nog de monumentale kerk, welke beteekenis het in die eeuw moet gehad hebben.

Te vergeefs wist het dorp *Appingedam* op de vergadering van de Overheden der Friesche Zeelanden met de Overheden van *Fivelgo*, in 1327 aan den *Upstalboom* bij

1) Zie: Groninger Oorkondenboek, No. 24.

Aurich in Oost-Friesland gehouden¹⁾, zelfbestuur en stedelijke voorrechten te verkrijgen, — door den tegenstand der stad *Groningen*, welke de afsluiting van *Appingedam's* rivier, de *Fivel*, en het maken eener sluis te *Delfzijl* doorzette, verloor die plaats haar weg naar zee en hare beteekenis als handels-, als markt-plaats.

Ook *Houwerzijl*, dat in de XII^{de} of XIII^{de} eeuw eene marktplaats aan de *Hunze* moet zijn geweest, wist niet tot ontwikkeling te komen, evenmin als *Farmsum*, in het jaar 1415 eene bekwame haven genoemd.

En het *laatst* zag de stad *Groningen* haar toekomst bedreigd, toen Duc d'Alve in 1568, na den slag bij *Jemmingen*, »door de ingenieurs Vitelli en Pacciotto te *Delfzijl* ende *Farmsum* een forme van een Stad liet afmeten, die hij daar wilde bouwen, ende *Marsburg* noemen, ende daer door Bischoep *Knijf* eene Kerckplaats dede wijen, doch op de bede der Groeningers bleef 't achter, het soude *Groeninghen* vernedert hebben.”

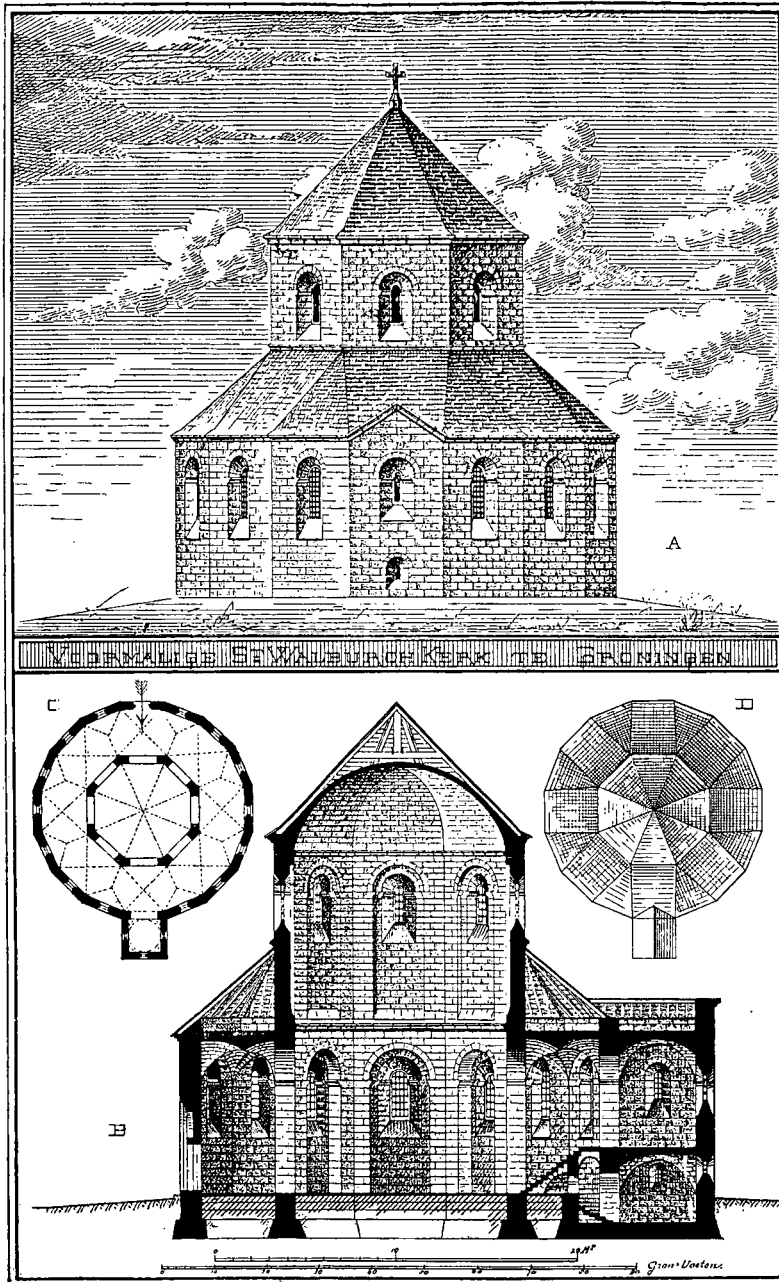
Afb. 5. De Heere-poort, gebouwd A°. 1621.

Zoo was *Groningen* de *eenige* markt- en handels-plaats, de *eenige*

stad in het gewest gebleven. Dat heeft haar moeite en soms zelfs hevigen strijd gekost, o. a. in de jaren 1231 tot 1256 met de *Fivelgoërs* en de *Hunsingoërs*, met de stoere bewoners der voornaamste, der zes gewestelijke landschappen (*Fivelgo*, *Hunsingo*, het *Wester-kwartier*, het *Oldampt*, ('t Olde Ambacht), *Westerwolde* en het *Goo-recht*).

Bij dien strijd werd de Stad zelfs ten jare 1282 belegerd, ingenomen en verplicht ten deele hare ommuring en hare poorten en tevens alle *stinsen* of *steen-husen* binnen

1) Zie: Groninger Oorkondenboek, Nos. 307 en 309.

Afb. 6. De in het begin der XVII^{de} eeuw gesloopte St. Walburgis-kerk.

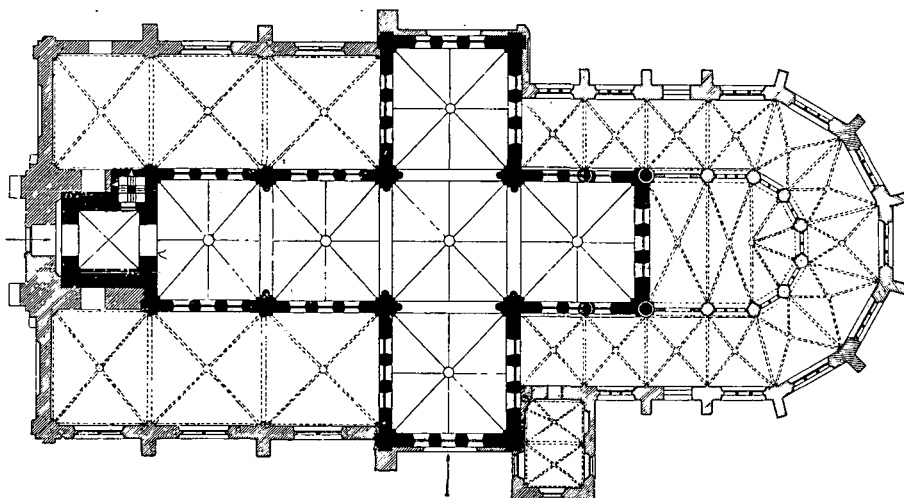
plateau vormt, ruim 7 M. boven Amsterdamsch Peil, veilig voor alle zeevloed, tevens door een bijna altijd begaanbaren weg verbonden over *Covordia* met *Westphalen*, met de

de stad tot op hun keldergewelven toe af te breken, doch dien strijd wist zij te benutten tot haar voordeel, te doen eindigen in een verbond met *Fivelgō* eerst, met *Hunsingo* later, en . . . trots dien nadeeligen strijd en de afbraak hunner steenhuisen, zien wij haar kooplieden in 1257 handel drijven in Engeland en is zij in 1258 alomme bekend door haar paarden- en haar houtmarkt.

Trouwens vanwege hare bij uitstek gunstige ligging was zij in dit gewest van den vroegsten tijd af, als het ware door de natuur zelve, ter bewoning, tot eene plaats van betekenis aangewezen, bestemd. Nagenoeg midden in dat gewest toch, was zij, die stad, gelegen boven op het uiteinde van dien steenachtigen bergrug, den *Hondsrug*, die, beginnend in *Westphalen*, door *Drente* loopt, in hoogte en breedte toenemend, en ter plaatse der stad een

steden *Münster* en *Osnabrück*. De beide bijgelegen riviertjes, de *A* en de *Hunze*, zich vereenend tot eene door de *Lauwers* zeewaarts stroomende rivier, het *Reit*-diep genaamd, gaven hare, toen kleine schepen, toegang tot de Noord- en door deze tot de Oost-zee, en — reeds in de tweede helft der VIIIste eeuw, tijdens het leven van *Ludger*, kwamen hare kooplieden met die schepen de marktplaats *York* bezoeken en reeds in de volgende eeuw hadden enkele hunner kantoor- en waren-huizen in *Keulen* en in *Maintz*.

Als het ware op de grens gelegen van de *Friesche* bevolking in het noorden en westen en van de *Saksische* in het zuiden en zuid-oosten, kreeg *die* stad, waarin, beveiligd tegen overstromingen en als belangrijke markt- en handels-plaats, reeds vroegtijdig van beide zijden zich velen met der woon kwamen vestigen, eene gemengde, eigenaardige,

Afb. 7. De Onze Lieve Vrouwe-kerk ter A.

eene *eigen* bevolking, minder stug en stijf dan de *Friezen*, minder bedachtzaam en langzaam besluitend dan de *Drenten* en wel degelijk en soms stoer, maar tevens zakelijker, beslist, vooruitstrevender en vlugger van begrip, zooals trouwens eene handels- bedrijfs- en markt-stad noodig had. (Zie: Dr. H. Blink's »De Nederlandsche Natie», in den 32sten jaargang van de »Vragen van den Dag».)

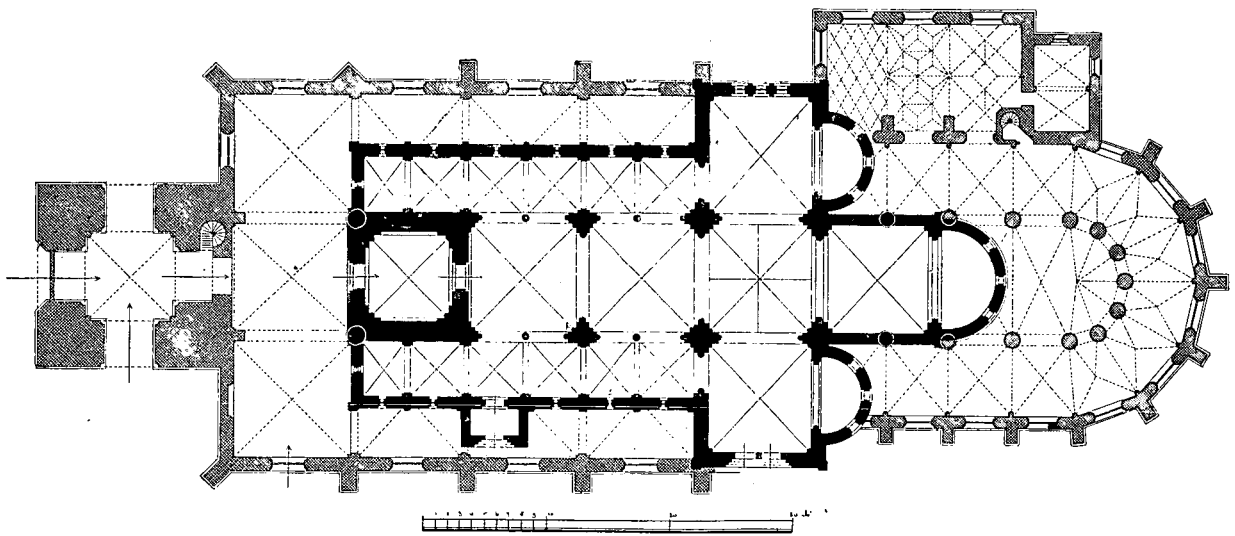
De *Groningers*, want zoo mag ik die *eigen* bevolking wel noemen, zij ontwikkelden zich inderdaad tot een *eigen* type, kenbaar verschillend tot op het heden in tal van opzichten van de bewoners van *Drente* en *Friesland*.

Eene bijzonder gunstige omstandigheid kwam de stad *Groningen* in hare ontwikkeling bovendien nog ten goede.

Op 2 Januari 1024 schonk Keizer Hendrik II het Graafschap *Drente* aan de

Utrechtsche Kerk, en kreeg zij, de jonge in dat Graafschap gelegene stad, den Bisschop van *Utrecht* tot haar Heer, en toen Koning Hendrik III daarna op 21 Mei 1040 zijn landgoed: »in villa *Cruoninga*, situm in comitatu *Trente*», met al de gebouwen, onderhoorigen, munt en tol zelfs ¹⁾, aan diezelfde kerk schonk, kwam zij daardoor tevens in veelvuldige en bijna alledaagsche zakelijke betrekking met het Dom-Kapittel en in betrekking ook met de stad *Utrecht*, destijds de voornaamste markt-, handels-, en ontwikkelings-plaats in ons land, betrekkingen, welke haar handel en bedrijf, hare zakelijke en geestelijke ontluiking ten goede kwamen.

Ofschoon reeds vroegtijdig, reeds in 1020 »met plancken ende stricketenen, met een houten tuijn bevestet» ²⁾, ging zij zich ten jare 1110, in navolging van de stad *Utrecht* en van buitenlandsche markt-plaatsen, ter meerdere veiligheid, ongevraagd, zonder toestemming

Afb. 8. De Sint Maartenskerk.

van haar Heer, den Bisschop, *ommuren*, 't geen deze niet dulde, zoodat zij twee jaar later verplicht werd die ommuring weder af te breken, edoch ten jare 1162, *is* zij op nieuw ommuurd en wel zoodanig, dat de Bisschop haar vruchteloos belegerde. Zij *is* en *blijft* van *nu* af eene ommuurde stad, eene beveste poorte en dat is zij gebleven ruim zeven eeuwen aaneen, tot bij Kon. besluit van 18 April 1874 de vesting *Groningen* werd opgeheven; sedert zijn hare wallen, poorten en bruggen geslecht, hare grachten ten deele gedempt en is zij, als voor ruim 850 jaren, *weder* eene *opene* stad geworden.

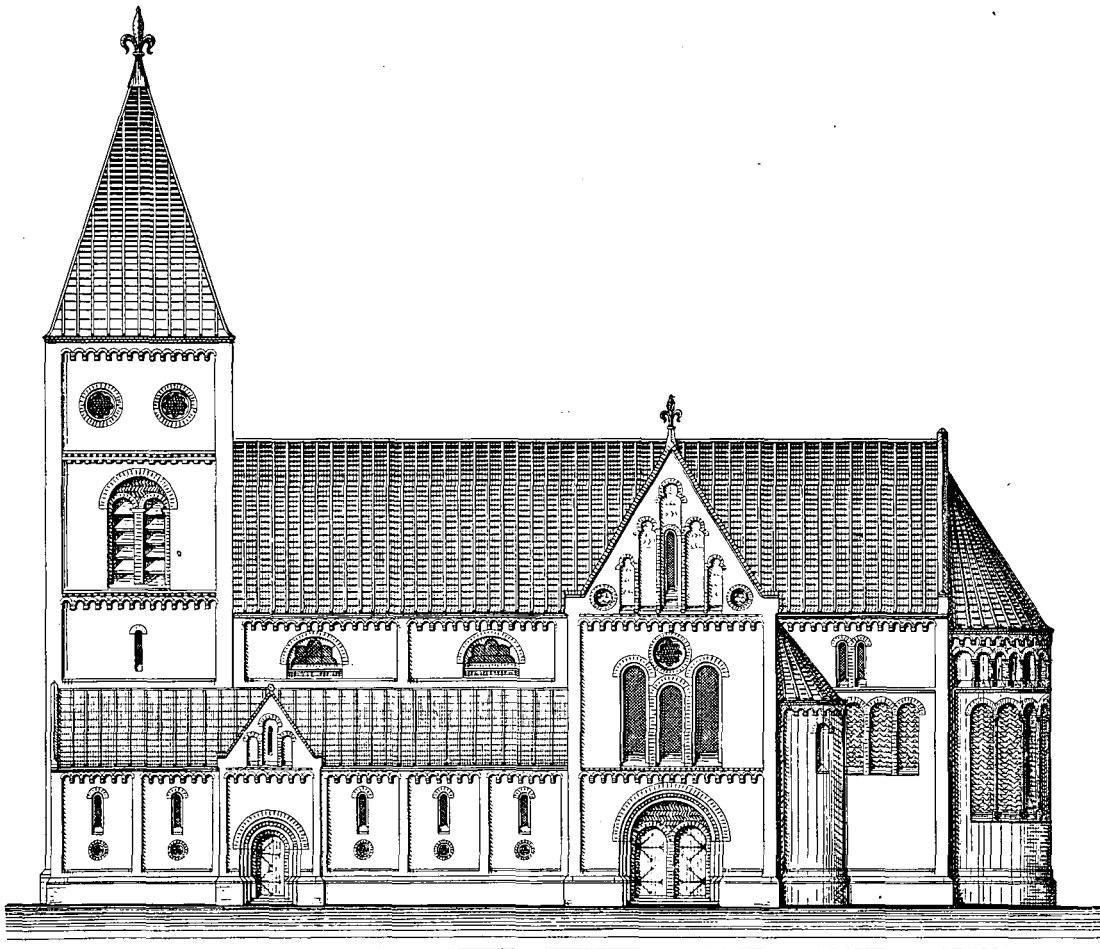
De veiligheid, het verzekerd te zijn tegen overvallen, plundering, brandstichting en moord, maakte in die vroegste tijden met hun partij-twisten en onderlingen strijd,

1) Zie: Groninger Oorkondenboek Nos. 13 en 17.

2) Zie: Ubbo Emmius: »De Rerum Frisiarum Historia», Liber VI.

soms van dorp tegen dorp, van borg tegen borg, doch niet het minst in de XVIde eeuw met al haar bestuurswisselingen en oorlogen, het wonen binnen de stad tot iets bijzonder aantrekkelijks, en menig borg-bewoner en menig op leeftijd komend hoeve-bezitter, gaat met zijn gezin, zich *daar* vestigen.

Doch ook voor hen, wien het eentonige, kalme landbouw-bedrijf *niet*, maar

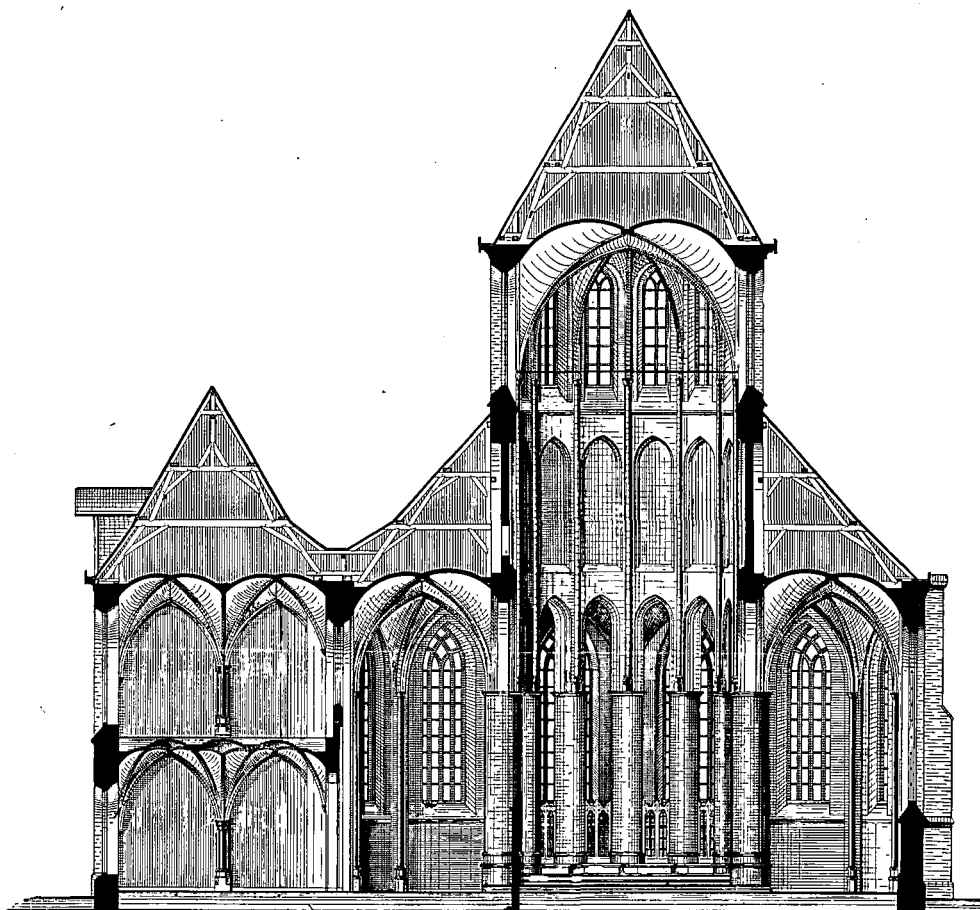

Afb. 9. De Sint Maartenskerk in de XIIIde eeuw.

het druk afwisselende, het onrustige, het moeilijke handels- en bedrijfs-leven *wel* aantrok, of wier geest op den duur meerdere ontwikkeling en meerdere wrijving vroeg, dan het platteland hen *kon* aanbieden, voor die allen werd nu de *Stad* het aantrekkingspunt.

Zij toch was reeds vroegtijdig het middelpunt van het gewestelijk leven, de bestuurs-zetel voor zooveel er toen te besturen viel; op hare jaar- of vrij-markten, die 3 weken aaneen duurden, kwam al wie in het gewest iets te ruilen of in te koopen had, de

hoogere rechtszittingen, zij hadden plaats in de Stad, waarin tevens al de gewestelijke kloosters hun refugia en vertegenwoordigers hadden, en voor wie op de klooster-scholen van *Aduard* of *Wittewierum* geen plaats mogt zijn, zij vonden in de sint-Maartens-school der stad, hare Latijnsche school, en later op hare ten jare 1615 gestichte *Academie*, hetgeen zij zochten.

Afb. 10. Doorsnede over het XV^{de}-eeuwsche koor met kapel der Sint Maartenskerk.

Reeds vroegtijdig heeft *de Stad* hare plaats in het Gewest begrepen, getuige het verbond dat zij ten jare 1258, na haren strijd met *Fivelgo* sloot en ofschoon kortzichtig eigenbelang vooral in zake het *stapelrecht*, waardoor zij het Gewest cijnsbaar trachtte te maken aan hare markt, menigmaal de goede verhouding langen tijd verstoorde, bevorderde zij van andere zijde, bijna voortdurend veel, wat aan het Gewest tevens ten goeden kwam.

Voor het aanleggen en onderhouden van begaanbare wegen, voor het graven van

diepen of kanalen, voor verbetering van de uitwateringstoestand was zij bijna altijd te vinden, neen meer, daartoe ging bijna altijd *van haar de stoot, van haar de zakelijke steun uit, mits steeds onder één beding, dat elk dier wegen, dat elk dier diepen, naar, door of over de Stad moest loopen, hare markt, haar verkeer ten goeden moest komen.*

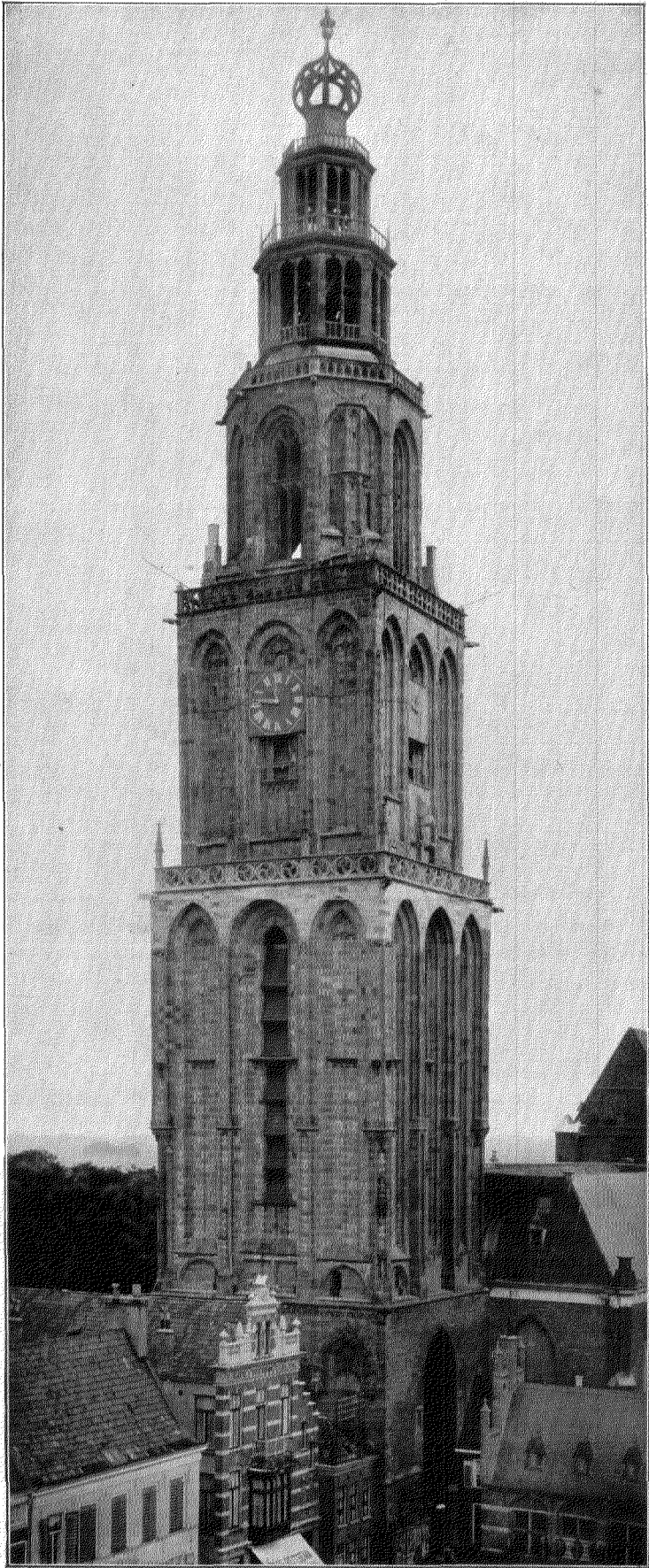
Zóódoende, is zij in werkelijkheid geworden het gewestelijk middelpunt, waarin alle wegen en vaarten uitmonden of zich kruisen, elk dorp bijna, het had op 't laatst zijn *eigen snik naar- of zijn eigen wagen-dienst op de Stad.*

En eenmaal ten vollen beseffend wat het Gewest voor *haar en hare toekomst* beteekende, koopt zij geleidelijk verschillende heerlijkheidsrechten aan in 't landschap *Westervolde* vooral, en gaat zij in het begin der XVIIde eeuw er toe over, om verschillende uitgestrekte veenderijen in en zelfs buiten het Gewest gelegen, in eigen bezit over te nemen, en perceelswijze uit te geven op erfpacht, met den eisch, den ondergrond onmiddellijk na de ontvening in cultuur te brengen, ze tevens voorziende van de noodige straatmest.

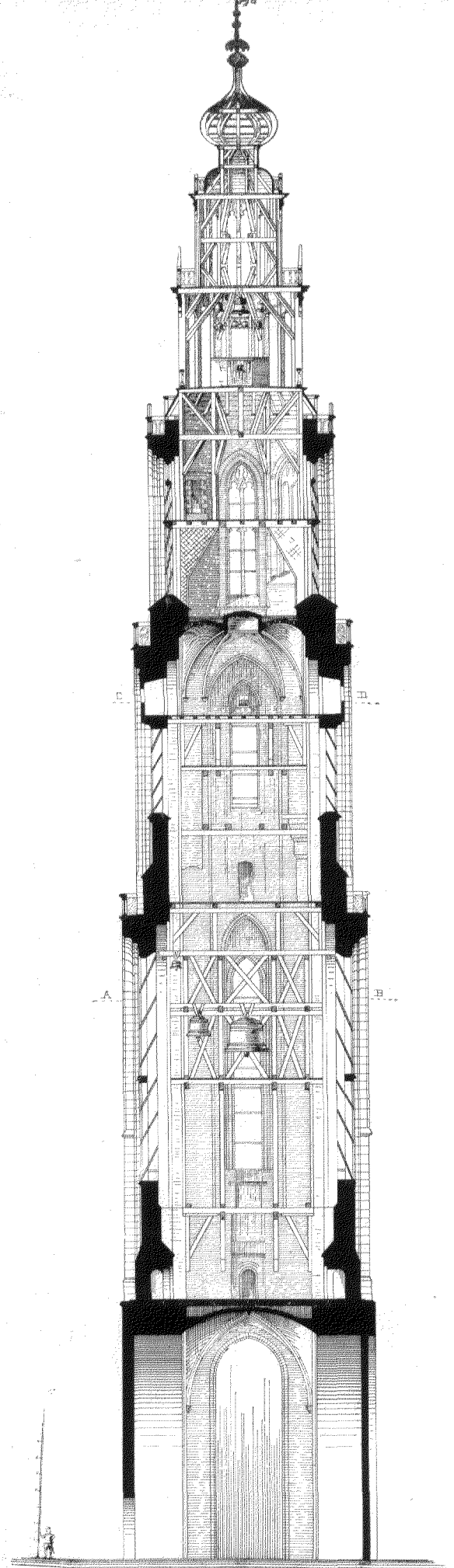

Afb. 11. De St. Maartenskerk in haren tegenwoordigen toestand.

Zoo ontstonden de Groninger veen-koloniën met haar welvarende, hoogst eigenaardige streek-dorpen en haar nijvere, vooruitstrevende bevolking, welke in het Gewest eene bedrijvigheid en eene fabrieks-nijverheid bracht, daarin voorheen ongekend, tevens

Afb. 12. De Martini-toren in opstand.

Afb. 13. De Martini-toren in doorsnede.

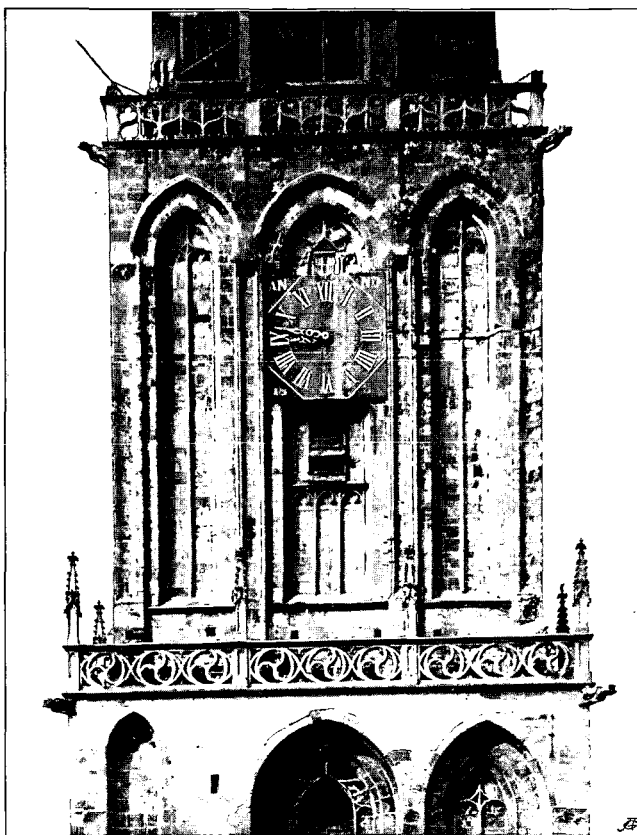
er een zakelijken geest inbrengend, met tal van bijzondere ontwikkelings-eischen, gunstig terugwerkend op Stad en Gewest¹⁾.

Stad en Lande, die twee, vóór en in de eerste helft der XIII^{de} eeuw, op zich zelf staande, zich elk op eigen wijze ontwikkelend, zij kwamen na jaren van strijd in het midden dier eeuw, ten jare 1258,²⁾ tot een verbond, dat bij herhaling verlengd, gewijzigd, verlopen, feitelijk toch tot aan het einde der XVIII^{de} eeuw in stand is gebleven.

De Stad, zij was inderdaad meer dan zes eeuwen aaneen het gewestelijk handels-ontwikkelings- en bestuurs-centrum, als veste, als verdedigbare woonplaats, het gewestelijk veiligheids-verblijf in tijden van gevaar en als kruis-, begin- of eind-punt van bijna alle gewestelijke wegen, diepen en vaarten, het hoofd van het gewestelijk lichaam tevens.

Voor het Gewest, was de aanwezigheid, het *bezit* dier ééne Stad, op wier groote jaar-markten, Drenten, Friezen, Hollanders, Oostzeeërs, Westphalers, enz., enz. met hun waren op schepen, op hessewagens, of op lastdieren geladen, of als mars-kramers zaam kwamen, een groot voordeel en een gemak tevens.

Bovendien vond het Gewest in *die* Stad alle bedrijven bijeen, aan wier voortbrengselen het behoefte had, en tevens al wat de wetenschap en het zakelijk leven destijds te bieden had, en . . . de wederzijdsche behoefte aan elkaar, van Stad en Gewest, zij vond de welsprekenste uiting in het feit, dat op het laatst, dat in het midden der XIX^{de} eeuw bijna elk gewestelijk

Afb. 14. Martini-toren, de tweede bovenverdieping met eersten en tweeden trans.

1) In het Tijdschrift voor Economische Geographie, jaargang 1913, heeft Dr. H. Blink, op het helderst de ontwikkeling van het Groningsche Volkskarakter en tevens de ontwikkeling van Groningen als Landbouw-provincie aangetoond, eene studie waarnaar ik in 't bijzonder meen te mogen verwijzen.

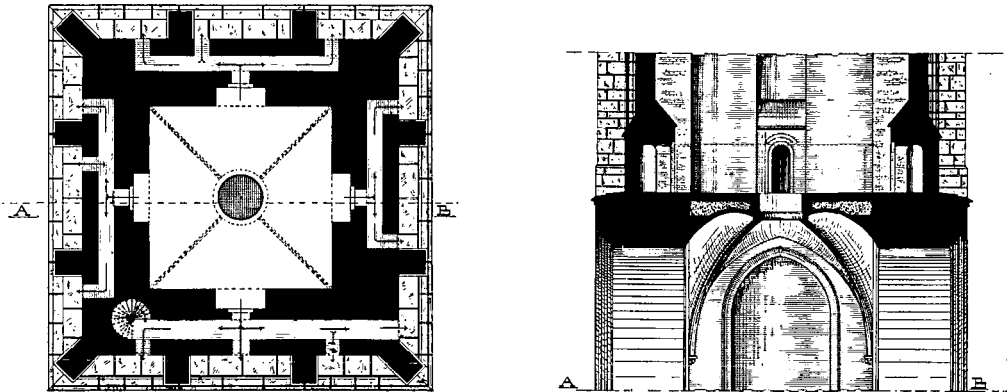
2) Zie: N. Westendorp's: »Jaarboek voor de Provincie Groningen,» waarin op dat jaar, dat zgn. altijd durend verbond uitvoerig is beschreven.

dorp of gehucht, door een weg of vaart, door een *eigen* snik- of wagen-dienst met de Stad was verbonden.

Versnippering in eenige *kleine* op elkaar najverige steden, het ware voor het Gewest geen *voordeel* geweest, integendeel.

In die *éene* groote stad toch, vond het platteland, eene geestelijke strooming de zijne aanvullend, daad-kracht niet zelden de zijne prikkelend, en voorts de noodige opleiding, vorming en plaatsing zoo noodig, voor zijn degelijkste zonen niet alleen, maar bij voortdoring ook voor de vele boerenzoons, welke, doordien het *beklemrecht* hier grond-versnippering belette, in huns vadersbedrijf geen plaats vonden.

Voor hen, wien het stille, slijtend landleven te bezwarend of te drukkend werd, was die Stad steeds een welkomme woonplaats, die tevens opnam en in verschillenden zin een uitweg bood aan de plattelands-overbevolking. Ook de groote inpolderingen door de Stad, vooral in de laatste jaren aan de Dollard tot stand gebracht, waardoor tal van

Afb. 15 en 16. De Martini-toren. Plan en doorsnede van den voet der eerste boven-verdieping.

hectaren vruchtbaar land werden gewonnen, kwamen zoowel haar als vooral het gewest ten goede.

Op bouwkundig gebied ging zij, de stad, nadat de *Cisterciënser kloosterlingen* tegen en in het begin der XIII^{de} eeuw de gewestelijke *baksteen*-bouw tot volle ontwikkeling hadden gebracht en de *gewelf*-bouw meester waren geworden, nádien steeds vóór, in de XVII^{de} eeuw in de burgerlijke bouwkunst zelfs eene bijzondere plaats innemend, *eenig* daar in het noorden, evenals in de stad *Emden* zulks toen had in het aangrenzende Oost-Friesland, met welk gewest Groningen eeuwen door in tal van betrekkingen stond.

En voor de Stad, was dat grootendeels vruchtbaar geweest, met zijn onafhankelijke, meerendeels welvarende bevolking, welke bij haar met al gemaak en met al hare behoeften ter markt en ter inkoop kwam, was dat rondsomme gelegene achter, dat *Omme-land*, eene voortdurende bron van inkomsten, waaraan tal van bedrijven haar bestaan en ontwikkeling dankten, eene bron tevens van nieuw bloed, nieuw leven, nieuwe krachten.

Stad en *Land*, zij vulden elkander in tal van opzichten aldus aan, zij hadden en hebben elkaar noodig, noodig ter wederzijdsche volle ontwikkeling.

Ofschoon met de eeuwen *die* wederzijdsche invloed telkens andere vormen aannam, telkens eene eenigzins andere beteekenis kreeg, zich in andere, meerdere richtingen uitte, is zij toch eer toe- dan afgenomen, toegenomen zelfs in hoogerem zin, en de praktische, de heldere geest der *Groningers*, deze is er borg voor, dat die wederzijdsche invloed ten goede, dat de waarde van de *Stad* voor het *Gewest* en die van het *Gewest* voor de *Stad*, ten beider bate, zal *blijven* toenemen.

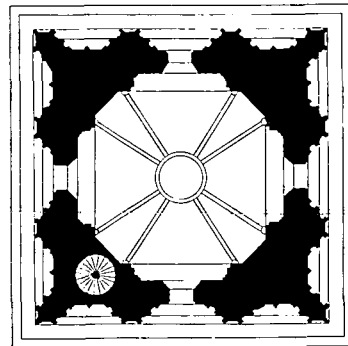
DE STAD.

Groningen, de merkwaardigste, niet de mooiste stad van ons land, komt bij name »Groninga» genoemd, in nog bestaande geschreven stukken eerst voor ten jare 1006¹⁾, en dat nog wel in eene oorkonde waarvan *Westendorp* in zijn Jaarboek zegt, dat de echtheid betwijfeld wordt.

Toch bestond zij als woon- en zelfs als markt- en handels-plaats reeds eeuwen vóórdien, maar, gelegen als zij was in het hooge, toen moeilijk bereikbare noorden, kreeg zij zelden ander bezoek uit den vreemde dan van kooplieden, en deze schreven niet, en *Ludger* (744—809), die aan de Friezen en Saksers op last van Karel de Groote het Christendom bracht en haar daartoe in de jaren 777—794 bij herhaling bezocht, — hij vermeldt niet eens haar bestaan en gaat ten jare 795 voor goed naar *Saksen*, sticht daar de beroemd geworden Benedictijner abdij *Werden* aan de Roer²⁾, en sterft als *eerste* bisschop van *Munster*.

En het door hem bekeerde *Gewest*, het werd nu kerkelijk gevoegd bij *zijn* bisdom, doch door de schenking van keizer Hendrik II in 1024 van het Graafschap *Drente*, waarin de *Stad Groningen* gelegen was, aan de Utrechtsche Kerk, kwam die stad onder het bisdom Utrecht, en kreeg zij den bisschop van *Utrecht* nu tevens tot *Heer*.

Na *Ludger* kwamen reeds spoedig, in de jaren 800—810 de *Noormannen*, de *Lauwers* in en de *Hunze* opzeilen³⁾ en de markt-plaats *Groningen* en de bede-plaats *Bedum*

Afb. 17. Plan ter hoogte van het gewelf der tweede boven-verdieping.

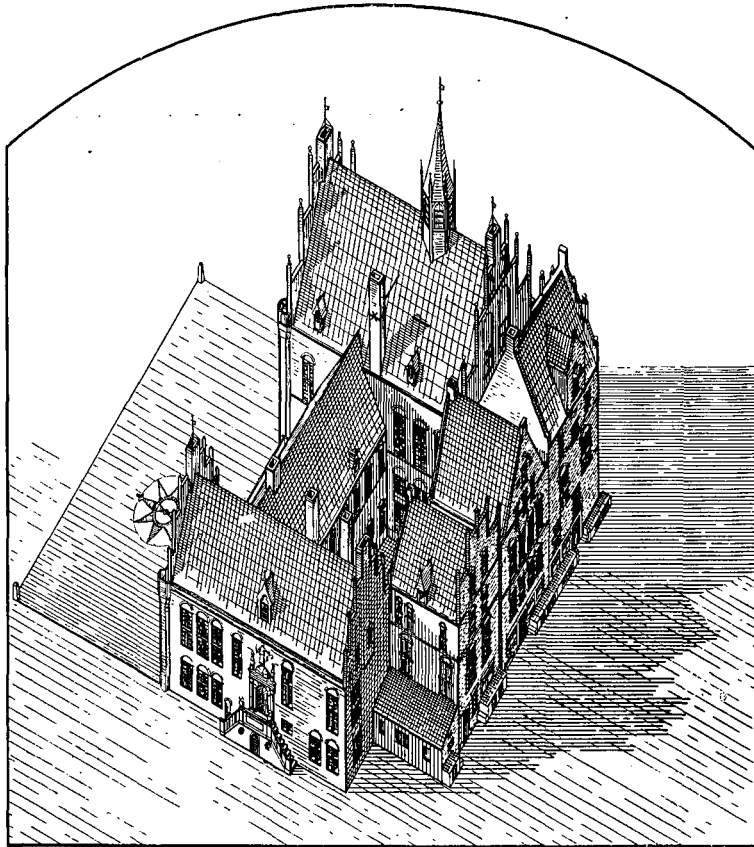
1) Zie: Groninger Oorkondenboek, No. 12.

2) De groote vereering, welke *Ludger*, na zijn dood als heilige genoot, uitte zich vooral in talloze schenkingen aan deze door hem gestichte abdij; in eene oorkonde van omstreeks het jaar 1000 (Zie Gron. Oork. boek No. 10) komen niet minder dan 168 plaatsnamen voor, bijna alle in Oud-Groningerland gelegen, waaruit die abdij *toen* vaste inkomsten trok, een bewijs, dat de meeste dorpen in *dit* gewest, als woonplaats reeds *in* en misschien wel vóór IXde eeuw bestonden. Zie daarover mede *N. R. Westerhoff's* »De oude Geographie der provincie *Groningen*», in deel VI van de »Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde, inzonderheid der Provincie *Groningen*».

3) Zie: J. H. Bolhuis, »de Noormannen in Nederland,» blz. 38 en volgende.

en tal van bijgelegene buurten en dorpen verwoesten, zij kwamen enkel om te rooven, te plunderen, te vernielen. Zij schreven evenmin . . . en van het aanwezig zijn en van de ontwikkeling dier kleine markt-plaats, bezitten wij voor 18 Nov. 1006 geen enkel schriftelijk gegeven, en eerst uit de schenking van 21 Mei 1040, waarbij koning Hendrik III aan de Utrechtsche kerk geeft zijn: »*Predium in villa Cruoninga*», met al de en met al het daartoe alstoen behorende¹⁾, komt er eenig historisch licht, en blijkt, dat er in die *villa* toen reeds *munten*- en *tol*-recht gevestigd en zij dus reeds eene handels- en markt-

plaats van eenige beteekenis was, trouwens volgens een handschrift van *H. Alting* (1583—1644), had zij zich reeds vóórdien met een houten *tuyn*, met gracht, wal en palisadeering, omsloten, omveiligd.

Afb. 18. Het Raad- en wijnhuis in vogelvlucht (c. 1643), naar Haubois.

Oorspronkelijk begonnen als een Drentsch dorp, bestond die markt-plaats in haar eerste bestaans-eeuwen uit een grooten langwerpigen *Brink*, bezet met hoog opgaand geboomte, met een van groote rol-steenen opgezette put in het midden, en ter weerszijden omzet met lage *houten* stolp-hoeven met *riet* gedekt, die echter, naarmate de markt toenam in beteekenis en het landbouwbedrijf er

langzamerhand plaats maakte voor tal van andere bedrijven, allengs vervangen werden door meerdere kleine *houten* bedrijfs-huizen, deels tevens nog voor eenig boerengedoe bestemd.

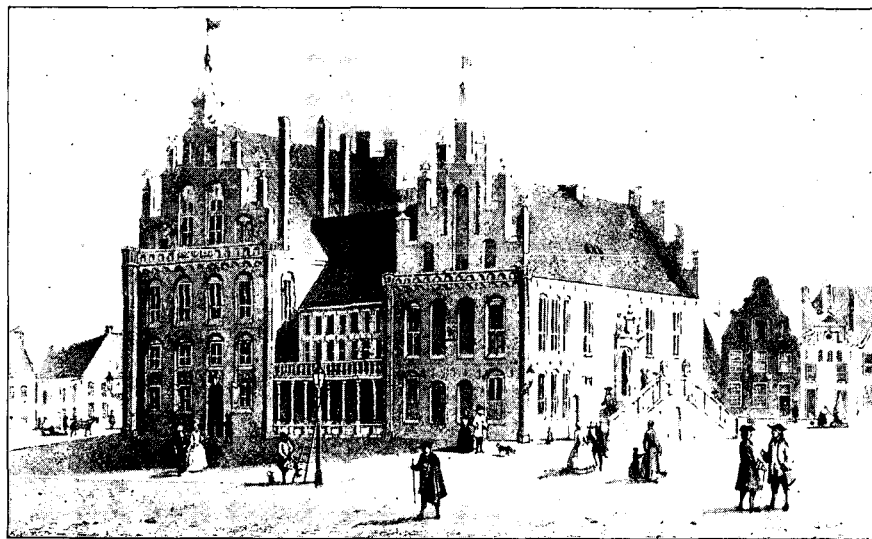
Twee hoofdwegen, een den Hondsrug volgende, en noord- en zuid-waarts, en een oost- en west-waarts het land ingaande, kruisten zich op den *Brink*, langs welks noord-zijde het Keizerlijk landgoed gelegen was, tijdens Karel de Grootte waarschijnlijk aldaar

1) Zie: Groninger Oorkondenboek, No. 17.

gevestigd en ingericht, om ook in het noorden, op de grens van Friesland en Drente, een verblijf te hebben, misschien wel voor den Gouw-graaf, en om ook van daar het noodige te kunnen betrekken.

Dit landgoed bestond, behalve uit verschillende stolp-hoeven, door familia bewoond, en uit enkele casa's of woonhuizen, meerendeels uit tal van grootere en kleinere houten werk- en bergplaatsen en stallingen, voorst uit tuinen, boomgaarden, enz.¹⁾ en besloeg, te oordeelen naar de uitgestrekte terreinen, welke tegen en in de XIIIde eeuw aan die zijde der Stad voor stichting van kloosters beschikbaar bleken, misschien wel $\frac{1}{3}$ van haar oppervlak, groot binnen hare eerste ommuring en omwalling \pm 46 hectaren.

Dit landgoed nu, met al wat daartoe buiten die omwalling behoorde, ten jare 1040 aan de *Utrechtsche* kerk afgestaan, bracht haar de markt-plaats, nu in voortdurende,

Afb. 19. Raad-Wijnhuis.

zakelijke en huishoudelijke aanraking met den Bisschop van *Utrecht*, haar Heer, en met de handels-stad *Utrecht*.

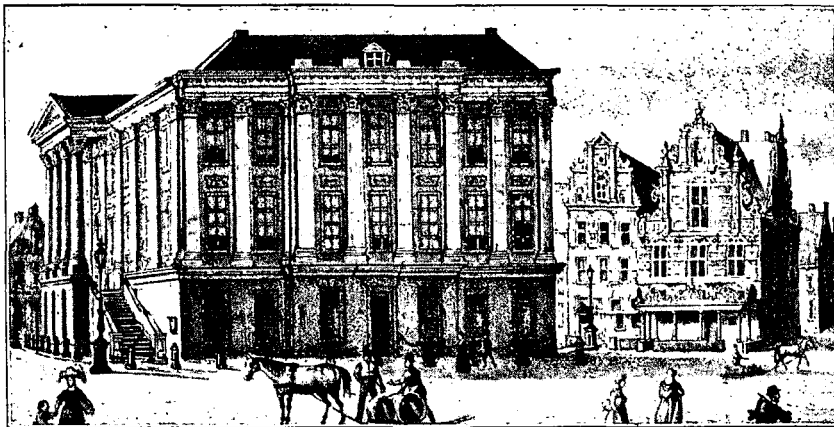
Zoo bracht *dit* landgoed, dat in Karolingischen tijd aan de plaats invloed en beteekenis had gegeven, haar nu in bizondere betrekking met het Dom-Kapittel en met den Bisschop, en met het middelpunt der toenmalige geestes-ontwikkeling, de stad *Utrecht*.

Naast dat landgoed, was het voornaamste gebouw hare *kerk*, met hetgeen daartoe

1) Uit de: »Capitulare de villis vel curtis Imperatoris» van Carolus Magnus, waarin alles op het nauwgezest is omschreven en dat begint met de woorden: »Wij willen, dat onze landgoederen, die wij ten onzen behoefte ingericht hebben, uitsluitend ons zelve en niet anderen zullen dienen», blijkt op het volledigst den geheelen omvang, de beteekenis en het beheer dier landgoederen, waartoe destijds uitgestrekte landerijen behoorden.

behoorde, hare *eerste* kerk, eene *houten* bid-kapel, zij is waarschijnlijk, hoezeer (volgens Wiarda I. bl. 168) tijdens den inval der Noormannen versterkt en verdedigd, toen verbrand en in diezelfde eeuw met behulp en steun, misschien wel op aandrang mede van den op het keizerlijk landgoed verblijfhoudenden Gouw-graaf, vervangen door eene onbrandbare, door eene *steen* kerk, van *tuf*-steen, daartoe door enkele kooplieden, welke met hun schepen op de Rijn-steden handel dreven, meegenomen, eene kerk wat haren bouwvorm betreft, blijkbaar getrouw gevolgd, hoezeer in alle deele kleiner en zonder bovengalerij, naar die door Karel de Groote in de jaren 796 tot 804 bij zijn paleis te *Aken* gebouwd.

Even als in deze was haar achtzijdig, hooger opgaand en overkoepeld midden-gedeelte, groot ± 11.70 M. in binnen-diameter, door acht elleboogvormige hoekpijlers met rond-bogen verbonden, gescheiden van een zestienzijdigen, overwelfden om-gang, van ± 24.20 M. buiten-diameter. Aan hare oostzijde was een klein koor uitgebouwd,

Afb. 20. A°. 1834. Het Raadhuis en het Goud- en Zilversmids-keurhuis.

ter wille eener daaronder aanwezige krocht, hoog 12 treden boven de bevoering, in welke krocht de reliquiën van *sinte Walburga* werden geborgen en vereerd, aan welke, na hare plechtige overbrenging, de kerk gewijd was¹⁾.

Dit betrekkelijk kleine kerkje, Groninger's *eerste* parochie-kerk, zij is misschien reeds vrij spoedig onvoldoende in grootte geworden, doch dat hinderde destijds minder, gewoon als men was, om, binnen geen plaats vindende, staande onder het hooge oude kerkhofgeboomte den dienst te volgen, een kerkhof, alstoen tevens benut voor de terechtzittingen in de open lucht, waartoe een gedeelte, bewijze van *hof*, door stengeldoornen was afscheiden.

Wel werd zij, in de XI^{de} of XII^{de} eeuw door een aan-bouw vergroot en met een *tuf*-steen toren verrijkt, doch daar zij zich van wege haren centraal-vorm voor eene doelmatige vergrooting niet eigende, bouwde men omstreeks het midden van de eerste helft der XIII^{de} eeuw eene grootere, eene *tweede* parochie-kerk, de *sint Meertenskerk*, op het zelfde kerkhof, ten zuidwesten van haar.

Alle bijzondere diensten en plegtige gebeurtenissen, zij vonden echter bij voortduring

1) In: Groningsche Volksalmanak, jrg. 1893, bl. 157, heb ik deze kerk uitvoerig behandeld.

plaats in de oude parochie-kerk, die tot in het jaar 1594 in gebruik schijnt te zijn gebleven; toen echter, het was tijdens de belegering der stad door Prins Maurits, zag zij hare daken ontdoen van het lood, waarmede deze gedekt waren, om daarvan kogels te kunnen gieten; van nu af kwam zij buiten dienst, werd zij verwaarloosd, en hadden de regen en de vorst volop gelegenheid hare gewelven en bovenmuren te ontzetten, met het gevolg, dat zij in Augustus 1611 ten deele instortte, waarop bij Raadsbesluit van 13 November van dat jaar, haar sloopingsvonnis volgde. Toch duurde het nog tot het voorjaar van 1627, dat »de reste van St. Wolbricks kercke werd wechgebrocken ende geamoveerd" — en, haar tufsteen tot cement werd vermaald en verbruikt.

En . . . als gold het eene dierbare doode, werd nu ter plaatse waar ze bijna acht eeuwen gestaan en gediend had, een zerk gelegd en daarop hare beeltenis gebeiteld, een zerk, sedert echter spoorloos is verdwenen, en waarvan eene afbeelding in geen der vele geschriften over Groningen, in de XVII^{de} eeuw verschenen, is opgenomen.

Zij verdween, evenals zij gekomen was, stillekens, zonder dat zelfs een *Ubbo Emmius*, die haar *kende*, het waard vond, in zijne studie over de Stad een enkele bladzijde ook maar aan haar te wijden; hij had blijkbaar geen oog op, geen gevoel voor een oud historisch monument, en liet haar,

en mede de abdij van *Aduard* verdwijnen, zonder er voor in de bres te springen, en zonder ons van die beide zoo hoogst belangrijke monumenten eene getrouwe beschrijving na te laten.

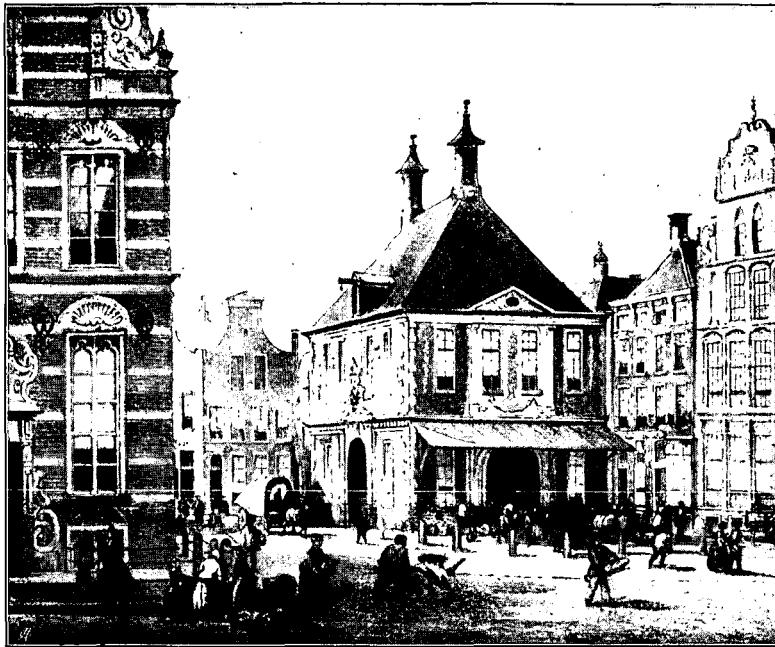
Zij verdween, en . . . ware zij niet in tal van oude stukken bij herhaling genoemd, en op de oudste kaarten en aanzichten der stad afgebeeld, dan zou voorzeker haar vroeger bestaan reeds vóórlang betwijfeld, ontkend en betwist zijn, en meer dan één Mr. boekgeleerde haar reeds opgenomen hebben onder de sprookjes van Moeder de Gans.

Afb. 21. Het oude Rechtshuis na de restauratie.

Was in de IX^{de} eeuw de belangrijkste gebeurtenis in die jonge zich ontwikkelende handels-plaats, de bouw dier *steen*, dier overwelfde kerk, blijkbaar de *eerste* in Noord-Nederland, in algemeenen vorm overeenkomende met de nog bestaande Karolingische kapel op het Valkhof te *Nijmegen*, in de XI^{de} eeuw was zulks, dat zij de Bisschop van *Utrecht* tot Heer kreeg en de overdracht van het Keizerlijk landgoed aan de Utrechtsche kerk, zoodat van nu af een gedeelte daarvan, dat gelegen op den noordoostelijken hoek der Breede Merckt en bewesten het Sint-Walburchs kerkhof, tot Prefecten-Hof, tot verblijf van 's Bisschops Prefectus, werd benut en ingericht.

Zelve vond zij het reeds vóór dien tijd echter noodig, zich ter dekking tegen overvallen

Afb. 22. De verdwenen Waag.

te beveiligen, zich te omwallen, te omgrachten en te palisadeeren. In het begin der XII^{de} eeuw echter die voorloopige beveiliging onvoldoende vindend, ging zij zich ongevraagd nu ommuren en bepoorten, en komt zoodoende in strijd met haar Heer, die wel inszag, dat zulks, gevoegd bij den stoeren aard van hare bewoners, hare onderdanigheid niet zou doen toenemen.

Gedwongen hare ommuring en hare poorten geheel of ten deele af te breken, om-

muurd en bepoort zij zich eenige jaren later opnieuw, en . . . na een nieuw gelukkigen strijd met den Bisschop, die haar nu te vergeefs belegerde, wist zij hare eigen muren te veroveren en voor goed te behouden, en een *beveste* woonplaats te blijven, eene zaak van beteekenis destijds voor eene markt-, eene handels-plaats.

Met de XIII^{de} begint echter hare belangrijkste eeuw.

Ofschoon eene eeuw vol moeite en zorg, vol strijd en rampspoed, wist zij toch, zóó groot was bereids hare levenskracht en zakelijke ernst, bijna elke ramp in haar voordeel om te zetten en tevens in *al* datgene op 't verstandigst te voorzien, wat zij als *handels-stad*, en *nu* en in de naaste toekomst noodig had.

Zij begint met haar haven meer westwaarts naar de rivier de A te verplaatsen, zich tevens aan die zijde uitlegend, en haar oude haven te dempen en daarmee hare markt-ruimte te vergrooten.

Neven hare Sint-Walburgs-Kerk, voorlang reeds te klein, bouwt zij zich met toestemming van den Bisschop, omstreeks 1220, eene nieuwe, eene tweede parochie-kerk, haar sint Meerten, en eenige jaren later, in 1246, vervangt zij hare bij de haven staande sint Nicolaaskapel door eene derde parochie-kerk, door hare Onze Lieve Vrouwe ter A.

Bij den grooten familie-strijd over de Prefectuur in April 1227 in brand geraakt, gaat zij, nog bijna geheel van hout gebouwd, grootendeels in vlammen op; welnu, die eenige gelegenheid, zij benut ze, om haar geheelen aanleg bijna, om de richting, den onderlingen afstand en de breedte harer straten, thans voor goed te verbeteren, tevens eene normale diepte voor de huis-erven aan de hoofdstraten vast te stellen, een daad van ingrijpende beteekenis, met alle zorg overwogen, getuige de ruime en regelmatige indeeling dezer stad, wier op de beide markt-pleinen uitmondende hoofdstraten bij die uitmonding alle werden vernauwd, ten einde bij oploopen, die beide pleinen des te gemakkelijker met kettingen te kunnen afsluiten ¹⁾, terwijl

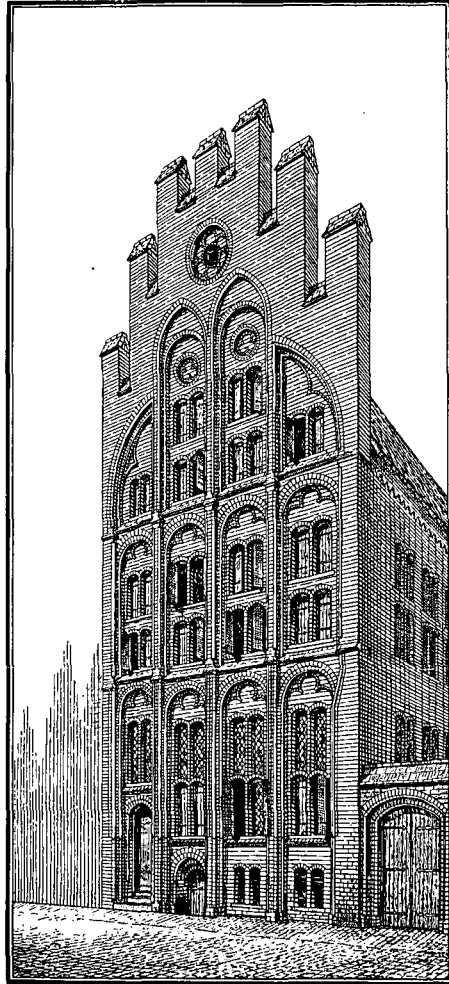
1) De Ooster-sstraat, breed gemiddeld 14 M., is vernauwd tot 10 M.; de Gelkinge-sstraat, breed ± 13 M. tot ± 6.50 M.; de Heere-sstraat, die bij den herbouw hare oorspronkelijke breedte van 9 M. had behouden, is versmald tot 7 M.; de Pelster-sstraat van 11 tot ± 6 M.; de Boteringe-sstraat van 11 tot 8 M. en de Ebbinge-sstraat van 12 tot 9 M. De vernauwingen zijn op den historischen plattegrond, afb. 1. duidelijk te zien.

Afb. 23. De oude baksteenen gevel in de Brug-sstraat.

die zelfde straten bij haar uitleg bij de poorten bijna alle meer of min werden verbreed tot *wagen-pleinen*, o. m. de Ooster- en de Heere-straat vrij sterk zelfs, — de van buiten komende wagens toch moesten dáár worden afgespannen en mochten of konden niet verder de stad inrijden.

Haar *houten* markt-hal, tevens raad-huis, afgebrand zijnde, vervangt zij dit nu

Afb. 24. De gevel in de Brug-straat, gerestaureerd gedacht.

door een midden op de Breede Merckt geplaatst, *steenen* raadhuis. Hare kooplieden die zulks vermochten, zij herbouwen hunne afgebrande *houten* huizen nu in *steen*, en wel zoo, dat zij deze zoo noodig kunnen verdedigen, die *steen-husen* of *stinsen* bij voorkeur plaatsend op den hoek van eene der op de markt-pleinen uitlopende hoofd-straten.

De 25 jarige hevige strijd, van 1231 tot 1256, met een groot deel van het Gewest, eindigde zelfs met de inname der Stad, die verplicht werd enkele harer poorten met de aangrenzende muurgedeelten te slechten, en om de *steen-husen* harer kooplieden tot op hun kelder-gewelven toe af te breken, die strijd werd in 1258 echter gevolgd door een verbond met *Fivelgo*, dat den grondslag vormde tot eene betere verhouding tusschen Stad en Gewest, waarbij beiden blijvend gebaat waren.

Trots de pestilencie en den hongersnood, welke haar tijdens haar gewestelijken strijd teisterden, be- raamde zij toch het plan om haar rivier *de Hunze* stadwaarts te verleggen, een werk in 1259 uitgevoerd, en hare kooplieden, wij vinden deze nu in drukke vaart op *Engeland*, op de *Oostzee* vooral¹⁾, in Vlaanderen en aan den Rijn.

Vóór of in 1285 behoort zij reeds tot de *Hanze-steden* en op 29 April 1298, stelt Jan I, Graaf van Holland en Zeeland, zijne havens te *Dordrecht* en elders in zijne landen open voor hare kooplieden.²⁾

Omstreeks 1245 vinden wij er de Minderbroeders gevestigd en reeds in het bezit van een klooster, eene orde, welke destijds een zeer gunstigen invloed had op de verbetering van het in vele opzichten gedaalde godsdienstig leven.

1) Zie: Groninger Oorkondenboek, Nos. 171 en 172.

2) Zie mede aldaar, No. 202.

Vóór 1276 was er reeds een Heilige-Geest-gasthuis met kapel in de *Pelster*-straat, dat nog bestaat, in welk jaar de Bisschop het daartoe behoorend kerkhof inwijdde¹⁾, en vóór het einde dier eeuw, zijn er in de Stad een drietal Vrouwen-kloosters en Begijnen, voor welke in de toenmalige maatschappij een nuttige en ruime werkring voorhanden was.

Bij gemis aan meerdere zakelijke bescheiden uit dien tijd, valt het moeielijk nu volledig te waardeeren, wat zij, die energieke handels-stad in die eeuw, trots alles, tot stand bracht, eene eeuw, waarin *Groningen* toen, meer dan ooit in historischen tijd, door buitengewone zeevloed en zware overstromingen geteisterd werd, getuige het ontstaan van den *Dollard* door den vloed van 1277.

In geen enkele volgende eeuw, heeft zij zooveel werk van blijvend nut tot stand gebracht, zij verlegt en verbetert haar haven, verdubbelt hare markt-ruimte, vergroot haar eigen oppervlak en daartoe mede hare ommuring, wijzigt hare geheele straat-indeeling, splitst zich van *éne* in *drie* parochiën, bouwt twee nieuwe parochie-kerken, een nieuw raadhuis, een Heilige Geest-huis, meerdere kloosters en begint met haar *houten* woonhuizen door *steen* en hare *rieten*- door *pannen*-daken te vervangen, en verbetert tevens door een verbond, hare verhouding met het Gewest.

Het was niet Groningen's rustigste, niet haar welvarendste, maar zakelijk hare grootste eeuw, met *Utrecht* behoorde zij *toen* tot eene der eerste steden van ons land.

In en met de XIV^{de} eeuw komen er meerdere bescheiden, komt er bestuurs- en gilde-licht, van die eeuw bezitten wij het *Oldermans*-boek²⁾, het *Stads*-boek of stedelijk wetboek, en de statuten van verschillende harer gilden. Beducht voor machtige bureu, zorgde de Stad in het bezit te komen van de bijgelegene kasteelen *Groenenberg*, *Selwert* en het *Cortinghuis* en sloopt deze.

En, om ontslagen te worden van al de rechten en lasten³⁾, welke het Dom-kapittel krachtens de schenking van het *in* en *bij* de Stad gelegen keizerlijk landgoed nog uitoefende en veroorzaakte, nam zij van dat Kapittel in 1392, voor den tijd van 100 jaar, bij pachtbrief al die rechten en tevens het *Goo*-recht over, zijnde dit laatste het bestuursrecht in hoofdzaak over de bijgelegen landstreek, waarin oorspronkelijk het meerendeel der landerijen en hoeven van bedoeld landgoed gelegen waren⁴⁾.

In de XV^{de} eeuw, ofschoon aanvangende onder invloed van de twisten tusschen de Schieringers en de Vetkoopers, met strijd tegen den Vorst-Bisschop, destijds eene

1) Zie alsboven, N. 141.

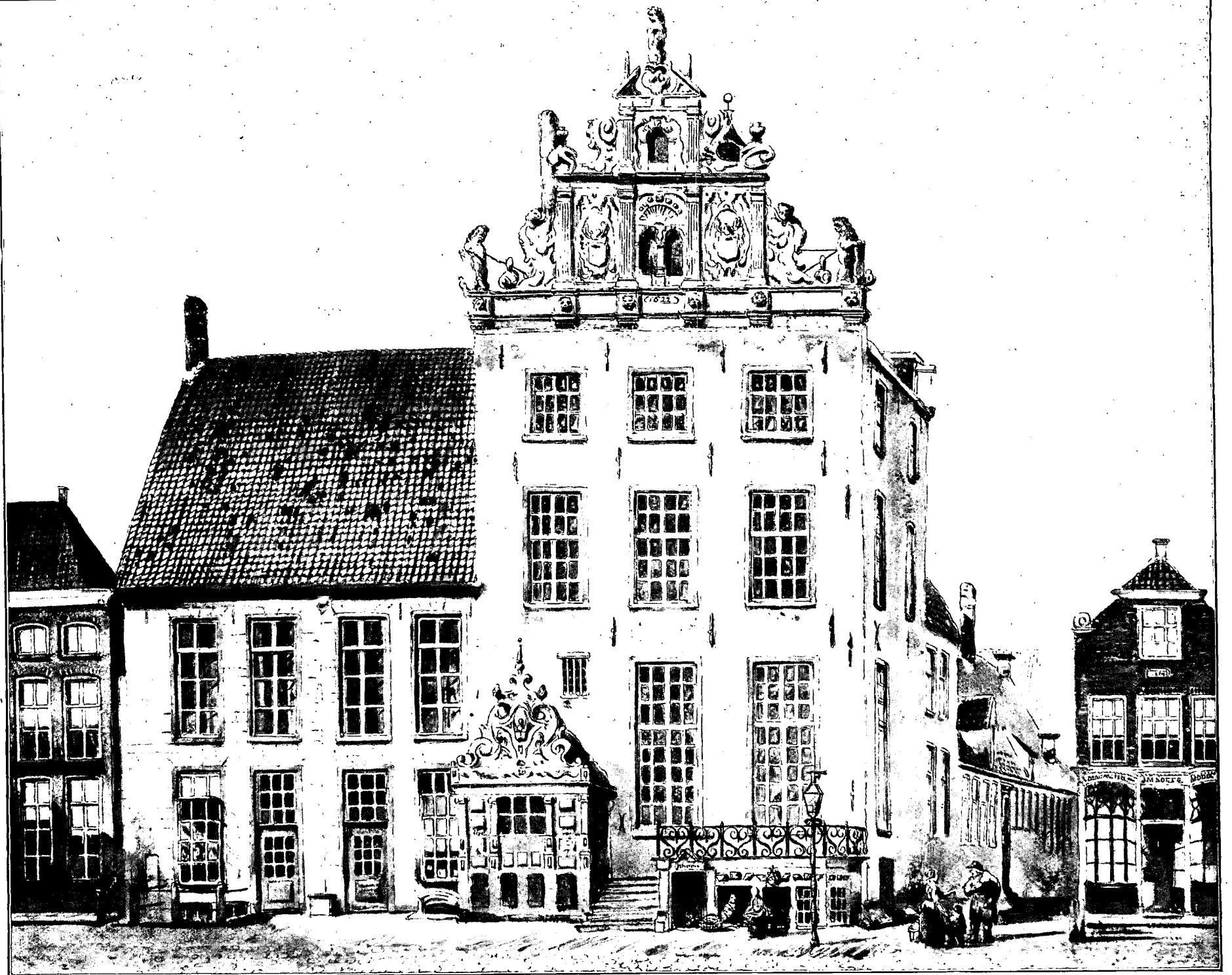
2) Het *Oldermans*-boek is eene verzameling van stukken, van 1434 tot 1770, het Gilde-, Water- en Stapel-recht der Stad betreffende.

3) Met opzet gebruik ik dit woord, want de uitoefening der heerlijkheidsrechten begon voor haar meer dan lastig te worden, nadat het Domkapittel van Utrecht op 8 Juli 1371 aan de Heeren van *Koelvorden* en van den *Oldenhave* de heerlijkheid te *Groningen* en *Selwert* met *Wolde* en *Gho* verpacht had; (zie in het Groninger Oorkondenboek No. 590).

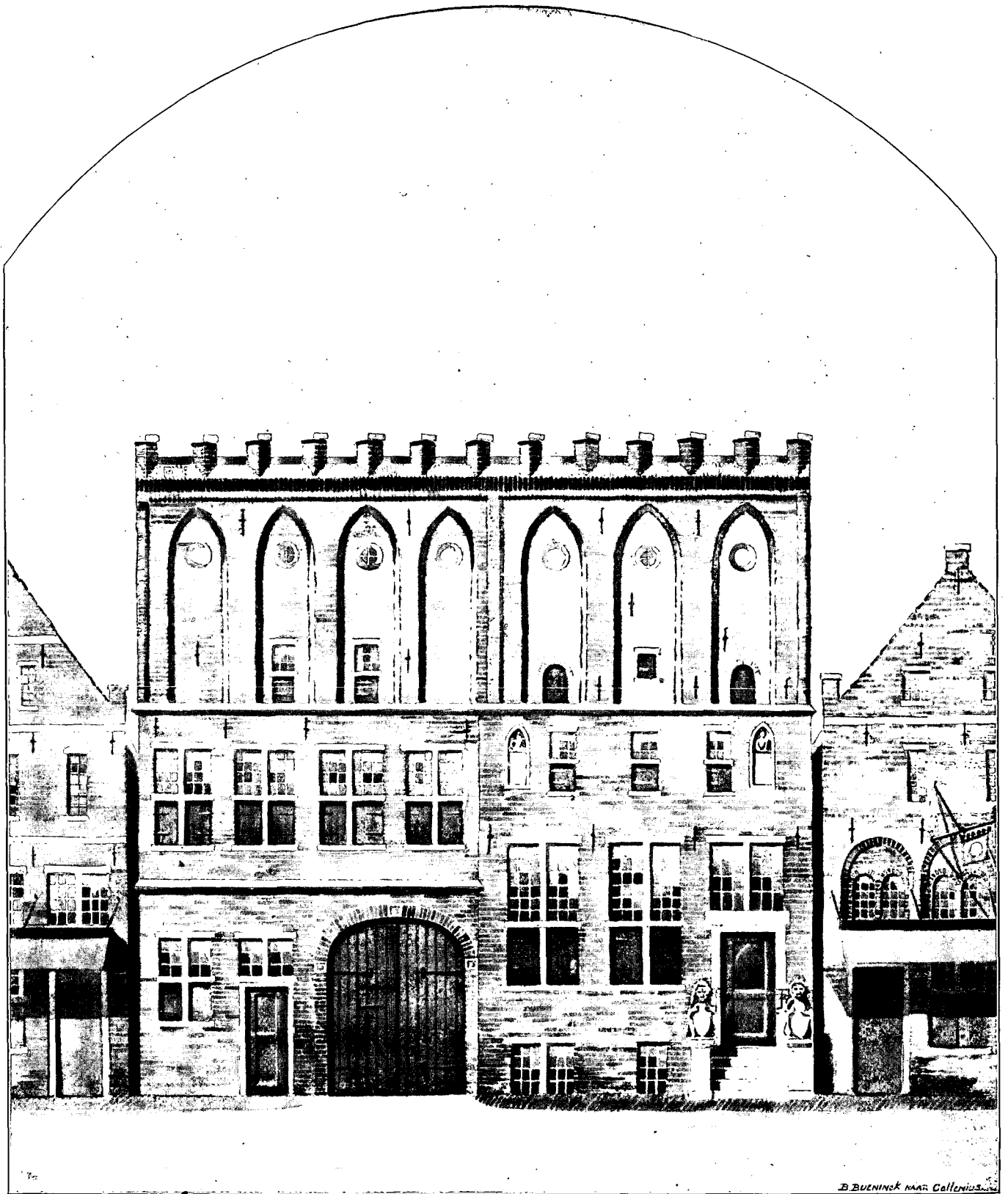
4) Zie *A. Ypey* en *H. O. Feith*. »Oudheden van het *Goorecht* en *Groningen*, ontleend aan den giftbrief van Hendrik III van den jare 1040.»

Afb. 25. Het gewezen huis »Quintus» in de Ooster-sstraat.

Afb. 26. De gewezen stins, aan de zuidzijde der Vischmarkt.

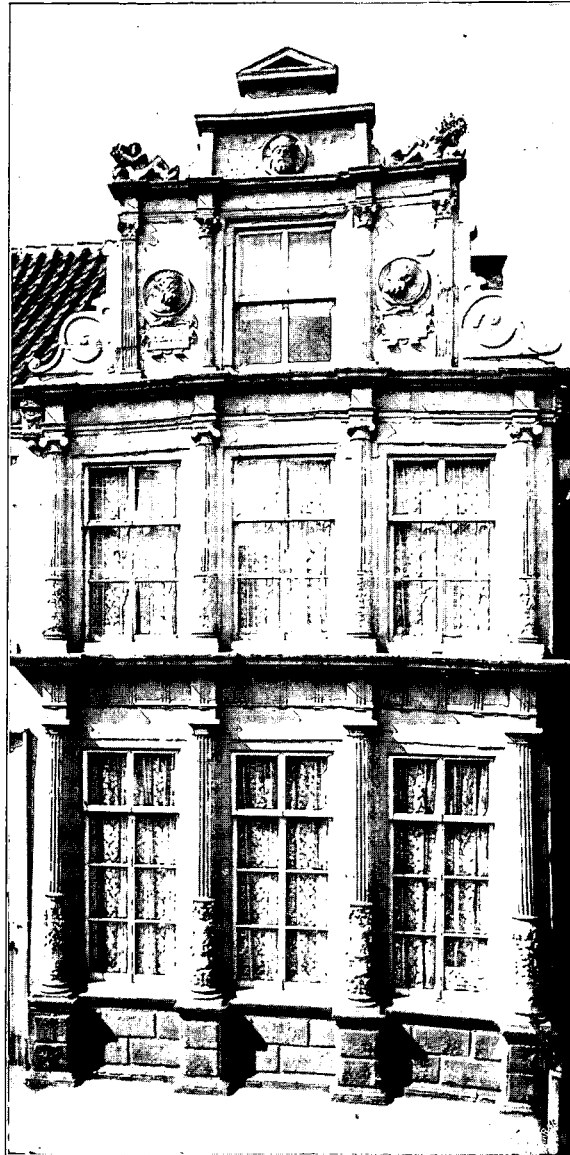

Afb. 27. Het gewezen huis »de 13 Tempels'' in de Oude-Boteringe-straat.

krachtige persoonlijkheid, Frederik van Blankenheim, een strijd eindigende met den bevredigings- of zoen-brief van 28 Sept. 1405¹⁾, in deze eeuw bereikte de Stad haar grootsten bloei, het toppunt van hare macht en van haar zakelijk overwicht in het noord-oosten van ons land. Die macht en dat overwicht echter overschattend, mengde zij zich tegen het einde dier eeuw in de verwarde gelegenheden en partij-toestanden van de Friezen over de Lauwers, »weckende (zegt *Alting* in zijn *Hs.*) vreemde heerschappije, ende heur eijgen gesach daerbij verliesende,» hopende (zegt *Beninga*), »datse West-frieslandt solden onder hem nemen in 't verbint, so hadden se een Koninckrijk, ende mochten wesen *Venediens* gelijcke,» doch daarvan niet dan rampen en verdriet oogstend.

De belangrijkste werken in deze eeuw door de Stad uitgevoerd zijn: 1°. het maken en graven eener vaart, het *Damster*-diep, in 1424, via *Appingedam* naar *Delfzijl*, en aldaar door de Schermster zijl in de *Eems* uitmondend, eene vaart, niet enkel haar schepen directen toegang tot die rivier gevend, maar tevens hare verbinding met *Fivelgo* en de waterloozing van dat landschap belangrijk verbeterend.

2°. Na jaren lang gedraald te hebben, om de voor-stad, welke zich bezuiden buiten hare ommuring langzamerhand gevormd, en veiligheidshalve reeds herhaaldelijk verzocht had ommuurd en omgracht te worden in zich op te nemen, gaf daartoe het ultimatum op 17 Sept. 1469 door *Karel de Stoute* aan de Stad gesteld, zich binnen een maand in zijne macht te begeven, onverwachts den

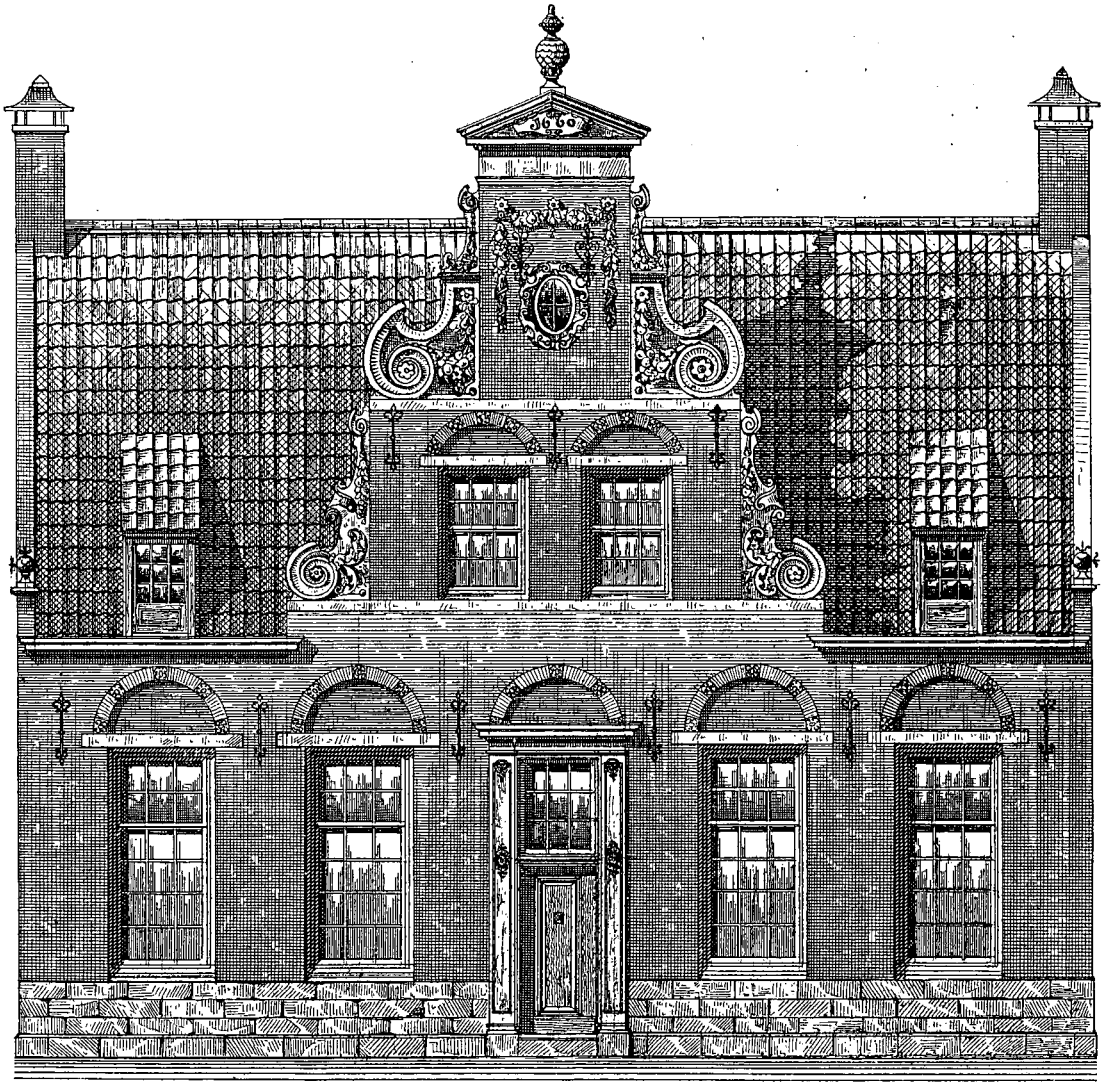

Afb. 28. Het gewezen huis »Cardinaal» in de Kijk-in 't Jat-straat.

1) Zie: Groninger Oorkondenboek, Nos. 1218 en 1219.

stoot, en . . . overhaast wordt nu die voorstad beveiligd, *ommuurd*, *omgracht* en bepoort en bij het stede-lichaam aangesloten, hetwelk daardoor aan *die* zijde nu een *dubbele* ommuring met buiten- en binnen-poorten verkreeg.

3°. Achtereenvolgens bouwt zij zich in 1417 een Wijnhuis bezijden haar Raadhuis,

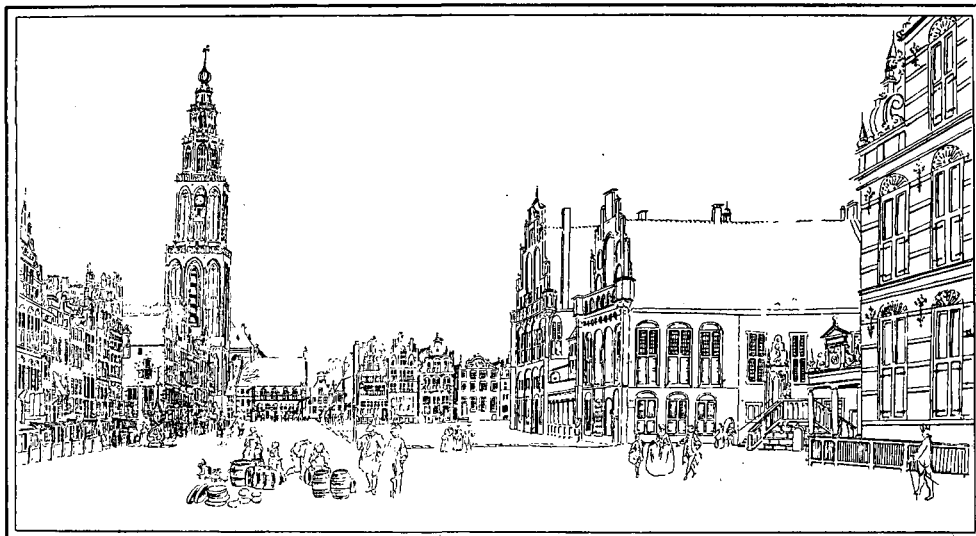
Afb. 29. Gevel van A°. 1660, aan het Martini-kerkhof.

dit laatste in 1443 door een *nieuw* vervangend, in 1452–60 een nieuwe sint Maartens-toren, die door het onweer getroffen en dientengevolge instortend, in 1469–82, meer westwaarts, door haren nog bestaanden monumentalen Martini-toren wordt vervangen; tevens vergroot zij twee harer parochie-kerken, hare sint-Maartens- en A-kerk, beiden voorziende met

markt-pleinen, bouwt zich meerdere gasthuizen en kloosters en ruimere scholen, en begint in samenwerking met den Bisschop van Munster, in 1483, met het graven van een scheepvaart-kanaal door *Westerwolde* en via *Bellingwolde* naar de *Dollard*, een kanaal, echter niet voltooid.

De XVI^{de} eeuw, zij was grootendeels eene lijdens-eeuw; in haren nood, geen voldoenden steun vindend bij haar heer, den Bisschop, zocht zij dien steun nu elders, eerst bij Graaf *Edzard* van Oost-Friesland, toen bij den eer- en krijgsvruchtigen Hertog *Karel* van Gelder, tot eindelijk Keizer *Karel V* de hem aangeboden heerschappij over haar aanvaart en zij dezen 8 Juni 1536 huldigt en trouwe zweert als haar Heer.

Nu komt er tenminste rust, haar handel begint te herleven, haar welvaart begint terug

Afb. 31. De noord- en oostzijde der Grootte Markt, naar C. Pronk, ± 1750.

te komen, doch op een 30-jarigen vreedestijd volgde een 30-jarige tijd vol onrust en strijd.

Wel werd zij in 1568 tot eene Bisschop-stad, en haar sint Meerten tot Cathedraal verheven, doch, volop deelend in de beroeringen van dien tijd, was zij nu in Staatsch, dan in Spaansch bezit, tot zij op 24 Juli door Prins Maurits ingenomen, tot de Unie der Vereenigde Nederlanden toetreedt, tot de Hervorming overgaat, de stichting 'eener Hooge School overweegt, en, om de Dollard te *kunnen* bedwingen, die zich ten koste van het Gewest steeds dieper landwaarts in had uitgebreid, noodgedrongen *begint* met dezen te bedijken en ten deele in te polderen, en in vruchtbaar kleiland te veranderen.

Gebouwd is er in deze eeuw al heel weinig van eenige beteekenis, slechts het kleine, op den noordoostelijken hoek der Grootte markt staande Olde Rechthuis in het jaar 1509 en de helaas in 1893 gesloopte mooie zandsteenene kolom-gevel met het jaarcijfer

1559 en de drie Vorsten-busten in den topgevel getuigt voor haar kunstmaak, doch tevens van vreemden invloed.

In de XVIIde eeuw echter vond zij haar vroegere daad-kracht, haar vroegere energie weder ten vollen terug, ofschoon deze zich eerst uitte in verzet tegen de Staten-Generaal, zoo zelfs, dat deze zich genoopt zagen haar in het jaar 1600, door den bouw eener *citadel* bezuid-oosten harer ommuring, zooals ook *Alva* in 1568 gedaan had te dwingen om haar aandeel in de algemeene lasten te dragen en op te brengen.

Daar bij de jongste belegering hare ommuring en verdere verdedigings-werken niet meer bestand gebleken waren tegen het toenmalige geschut, werd, en zulks vooral op aandrang van Prins *Maurits*, het plan ontworpen tot vervanging dezer werken door betere, een plan, dat van stadszijde werd uitgebreid door den eisch, om *gelijktijdig* eene vergrooting

Afb. 32. De huizen-rij langs de oost-zijde der Grootte Markt, naar Haubois, ± 1643.

van haar nuttig grondvlak tot stand te brengen, dat voldoende zoude zijn voor minstens een of twee eeuwen toename van bevolking.

Die beide denkbeelden, goed overwogen, ampel besproken en ter uitvoering aan bekwame technici toevertrouwd, zij werden vastgelegd in een grootsch plan, dat in de jaren 1607–24 werkelijkheid is geworden, met geldelijken steun van de Staten-Generaal ¹⁾, de Stad *Groningen* maakte tot eene veste van den eersten rang en haar oppervlakte van 68 hectaren binnen de oude ommuring toen, vergrootte tot 121 hectaren binnen den nieuwen vesting-gordel.

Die uitleg, op het doelmatigst behandeld, in zoo korten tijd bij zoodanigen omvang uitgevoerd, die haar nuttig grondvlak met 47 % en met 32.5 hectaren vergrootte en

1) In de Raadsbesluiten en mededeelingen vind ik op 19 Juli 1620: dat alstoen de Stad reeds fl. 1.3000.000 tot hare nieuwe fortificatiën had uitgegeven.

terzelfder tijd *al* hare verdedigingswerken naar toenmaligen eisch geheel vernieuwende, is *eenig* in de geschiedenis *onzer* steden; 1) geen enkele stad, behoudens *Amsterdam*, heeft haren uitleg, een voor meer dan twee eeuwen, zóó breed opgevat, en dank zij den doelmatigen herbouw der Stad in 1227, tot zulk een goed geheel met het bestaande weten op te lossen.

Terzelfder tijd, in 1612, begon zij met hare veen-ontginningen 2) en met den aanleg der daartoe noodige scheeps-kanalen. In A°. 1617 had men met groote kosten reeds 1200 roeden diep gegraven en wel tot aan het westelijke en vermaarde meer, het Sappe- of Duivelsmeer, om zijn groot geraas zoo genoemd. Het volgende jaar werd met merkelijke kosten dit meer droog gemaakt en in volgende jaren werd het met gruppen en een doorgaand diep van 460 roeden lengte voorzien en vervolgens doorgetrokken tot aan *Zuidbroek* over 1000 roe lengte, »zo dat A°. 1628, den 26 Maart het eerste *schip* door de ongehoofelijke en onbekende weg tot verwondering van veel duizenden van menschen is gevaren, en weinige dagen is de eerste *wagen* daarop gevolgd.”

In geen der vroegere eeuwen, de XIII^{de} misschien uitgezonderd, is er *in* en door de Stad zooveel tot stand gebracht en gebouwd als in *deze* eeuw.

In 1611 werd eene nieuwe straat naar de Breede Merckt, de Zwane-straat aangelegd, aldus genoemd naar het daartoe onteigende en afgebroken huis »*de Zwaan*”.

In 1614 werd door Stad en Lande saam de Academie gesticht, en zulks na heel wat vergaderens en overleggens gedurende eenige jaren.

In de jaren 1614 tot 1637 had plaats de verbinding van het Schuiten-diep met het A-diep en de haven en wel door middel van het Suider- of Catten-diep, zijnde de door den uitleg van 1469 daarvoor beschikbaar gekomen zuidelijke Stads-gracht, terwijl, op aandrang der aanwonenden, de Gelkinge-, Pelster-, Folkeringe- en Harderinge-straten tot aan dit diep werden doorgetrokken en met vaste bruggen daarover voorzien.

In 1627 besloten de Staten van Stad en Lande tot den bouw van een Wapen- of Artillerie-huis, waartoe zij beschikbaar stelden de materialen van het af te breken klooster te *Thesinge*, »sonder dat nochtans die Kercke aangetast zal worden” 3).

1) Blijkens de Raadsbesluiten werd 23 Nov. 1619 voorgesteld en besloten de Stads-bolwerken van boomen te voorzien, »op de maniere als in *Breda*, en ten dien einde 3 roeden grond bijlangs de wallen vrij te houden van betimmeringe,” zoodat toen reeds die mooie wandelweg rond de stad werd aangelegd, die eerst met de slechting harer wallen in de XIX^{de} eeuw verdween.

2) Reeds in 1262 kocht de abdij van *Aduard*, benoordwesten van de stad gelegen, van ingezetenen van *Zuidlaren* eenige veenen om daaruit turf te graven, blijkbaar hooge veenen, want er is sprake van den grond, die ná het turfgraven overblijft. Zie: Gron. Oork.b. No. 131.

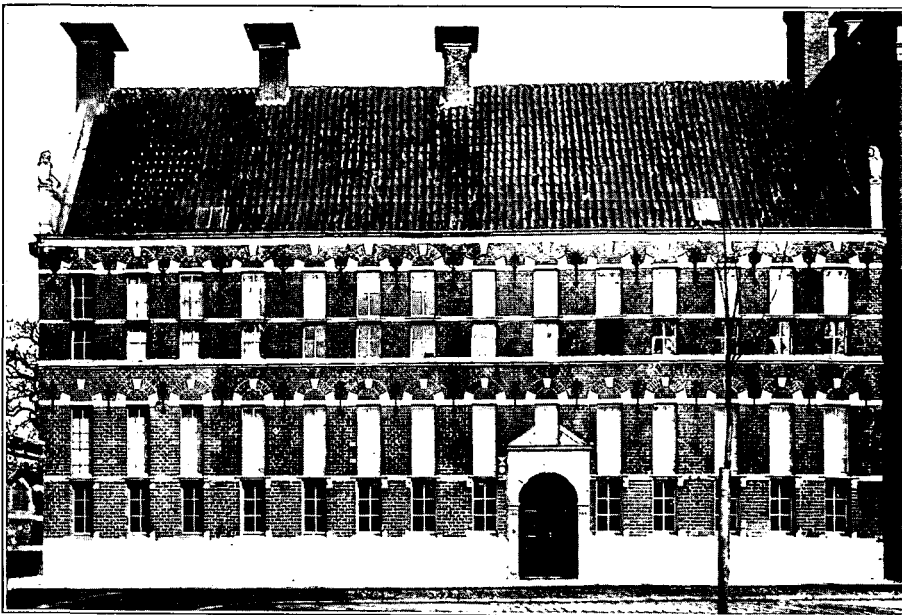
Die abdij, die handel en zelfs overzeeschen handel dreef met *Hamburg* en *Bremen*, in hetgeen haar uitgestrekt grondbezit meer voortbracht, dan zij voor eigen onderhoud noodig had, kreeg op 8 Nov. 1250 van den Bisschop vrijdom van tol voor het vervoer van hout, turf en vee, zoo te land als te water door het Sticht.

3) In de jaren 1600—1602 werd op gelijke wijze door die Staten voor de inrichting der gewezen sint Maartens-school tot Provincie-huis 10.000 steen bestemd uit het daartoe af te breken klooster te *Selwerd* en in 1607 tot 1624 diende de zandsteen en het verder bruikbare, te sloopen van de gebouwen der voormalige abdij te *Aduard*, voor den bouw der nieuwe poorten en verdedigingswerken der stad.

In 1629 werd de rivier de *Hunze*, bij het dorp *Garnwerd*, belangrijk in haar beloop verbeterd.

In 1634 werd aan de westzijde der *Botteringe-straat* gebouwd een *Corps de Garde* met open beneden galerij, wier boog-Openingen echter in de XVIII^{de} eeuw zijn gedicht.

In 1635 werd gebouwd het zgn. *Collecte- of Provinciaal belasting-huis*, dat later tot *Goud- en Zilver-smids-Keurhuis* diende en dat zoolang het onveranderd was gelaten, zijn typische kruisvensters nog bezat en er die eigenaardige open galerij met haar *Toscaansche* kolommen en cartel-bekroningen nog vóór stond, het sierlijkste gebouw der *Stad* was, ontworpen door *Johan Isbrants*, die in 1629 *Garwet Peters*, de ontwerper en uitvoerder van den grooten uitleg der stad en van hare nieuwe poorten, enz. als *Stadsbouwmeester* was opgevolgd.

Afb. 33. Gevel van het Doofstommen-Instituut, A°. 1917.

In 1660 werd de nieuwe *Waag* gebouwd, en in de jaren 1660—1665, in navolging der *Noorder-Kerk* te *Amsterdam*, de eerste *Protestantsche Kerk* de zóó karakteristieke *Nieuwe Kerk* en zulks door den toenmaligen *Fabriek-meester* der *Provincie*, *Coenraet Roeloffs*, op het daartoe bij voorbaat op het plan van uitleg aangewezen groote kerk-plein, waarvan het tot kerkhof bestemde gedeelte echter reeds onmiddellijk in gebruik was genomen.

Eerst in 1694 werd aan de *Lutherschen* toegestaan een eenvoudig eigen kerkgebouw te mogen stichten en in 1698 werd onder leiding en op aanwijzing van onzen beroemden vesting-ingenieur, *Menno van Coehoorn*, de vesting, welke in het rampspoeds-jaar 1672 van 19 Juli tot 28 Augustus het beleg van den *Bisschop* van *Munster* en den *Keurvorst* van *Keulen* roemrijk had doorstaan, aan de zuidzijde, onder *Helpen*, belangrijk verbeterd en met nieuwe werken uitgebreid.

Niet meer tevreden was men nu met de hoogst eenvoudige woon-wijze en woon-inrichting in het meerendeel der XVde eeuwsche huizen, slechts bestaande uit één ruim en hoog vertrek gelijkstraats, voor een deel met eene tusschen-verdieping voorzien, een vertrek, dat zoowel tot woon-, kook- en slaap-ruimte als tot werk- of bedrijfsplaats tevens diende, terwijl de daarboven aanwezige lage verdiepingen, door eene open trap en ophaalluiken in de zolders daarmede verbonden, voor berging der voorraden werden benut.

De tot welvaart gekomen kooplieden, zoowel als de enkele land-jonkers of borg-

Afb. 34. Detail van den gevel van het Doofstommen-Instituut.

heeren, welke zich met hun gezin in de Stad met der woon begonnen te vestigen, zij wenschen nu een *geheel en al* ter bewoning ingericht huis, met een van hun kunstzin getuigenden voorgevel en smaakvol betimmerde vertrekken, een huis, staande liefst op den hoek eener straat aan een der drie markt-pleinen of op dien eener in eene hoofdstraat uitmondende zijstraat, ten einde zij-licht te hebben, iets van veel belang voor eene aangename bewoning. Ofschoon het meerendeel dier toen gebouwde huizen, en dat wel de belangrijkste, reeds voor lang zijn gesloopt of tot onkenbaar wordens zijn veranderd in winkel- of koffie-huizen, met steeds grooter spiegelruiten, zijn er gelukkig toch nog verschillende gevels uit de eerste helft der XVIIde eeuw, zij het dan ook geen enkele meer geheel intact overgebleven, welke niet enkel getuigen van den goeden smaak en van den kunst-zin van dien tijd, maar tevens dat, evenals *deze* Stad

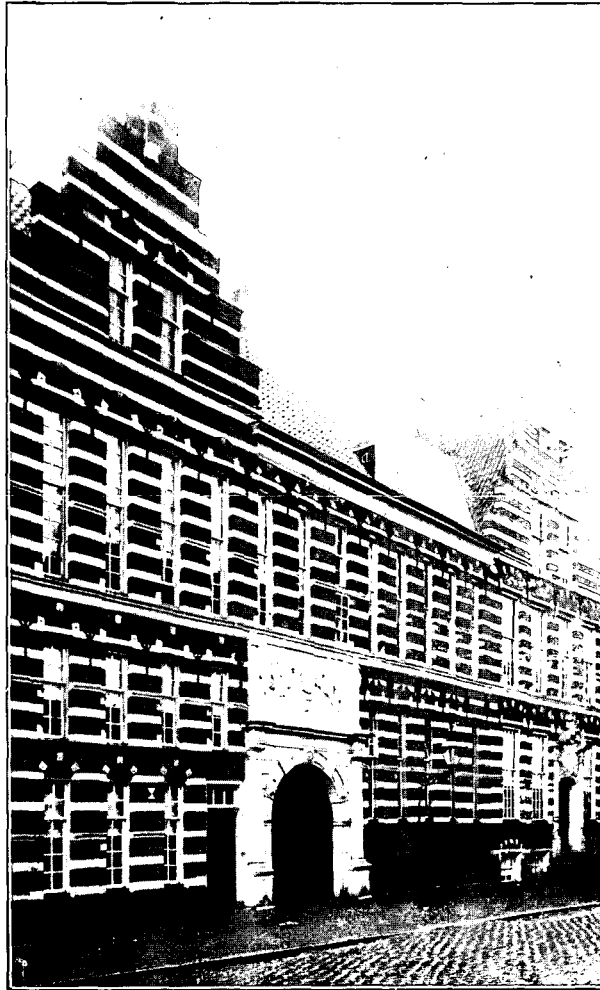
en *dit* Gewest tijdens de midden-eeuwen aan haar kerkelijke baksteen-bouw een *eigen* karakter, *eigen* bouw-vormen wist te geven, zij ook nu bijna twee eeuwen later den nieuwen stijl volgend, daarin iets bizonders, iets *eigens*, wist te leggen, dat men alléén hier en in het aangrenzend Oost-Friesland aantreft, welks architectuur evenals voorheen *met* de *Groninger* in karakter en behandeling blijft overeenstemmen. Het meest en het bijna onmiddelijk opvallende in de woonhuis-gevels der stad en in de gevels der vroegere gewestelijke borgen is het groote aantal lange, smalle vensters op elke ver-

dieping, vensters in de stad meestal gedekt en ontlast door een halfrond boogje met gebeeldhouwde sluitstenen, een sierlijk gebeitelde zand-steenen schelp omsluitend.

Het *kruis*-venster overal elders toen regel, was hier bijna uitzondering, het komt voor, o. m. in de gevels van het Collecte-huis, maar bij voorkeur bezigt men toch het lange, smalle venster, door een steenen kalf halverwege in tweeën gedeeld en het ondergedeelte met een luik sluitbaar. Juist die lange smalle venstervormen, met die kleine boogjes en sierlijke schelpjes ze dekkend, en die zandsteen gevel-banden ze bindend, bedriegen u in de afmeting van de gevels dier huizen, die veel langer en veel hoger schijnen dan zij in werkelijkheid zijn. Daar zit, trots hun eenvoud, iets eigenaardigs, iets aparts in die gevels, dat onmiddellijk vervalt bij verandering der vensterafmetingen, zij worden dan smaller, lager, armer, ondanks alle versiering daaraan overigens besteed. Ook die leuke lage hoofdingangen, die meestal op 't sierlijkst behandelde topgevels en die ziende krul-ankers, zij geven te zamen aan het Groninger-huis een bijzonder cachet ¹⁾, welke huistijpe men wel in *Emden*, maar in onze steden verder nergens zóó terugvindt.

Was de XVII^{de} eeuw *Groningen's* belangrijkste eeuw, de XVIII^{de} daar-entegen was, zoo al eene niet van ruste, dan toch eene waarin weinig belangrijks, niets grootsch werd ondernomen, doch waarin het in de vorige eeuw ondernomene kalm werd voortgezet en men nu ten deele op het verleden teerde.

Het ingrijpendst gedeelte dier eeuw, was voor de stad, de omwenteling, de komst

Afb. 35. Het voormalige huis »Ewsum», het tegenwoordige Gerechtshof, in de Oude Boteringe-straat.

1) Eene zelfde schelp-versiering boven de vensters, komt sporadisch in enkele steden meer voor, o. m. in *Amersfoort*, *Deventer*, *Enkhuizen* en *Koevorden*, dezelfde typische venstervorm echter nergens.

van een nieuw tijdperk, dat, beginnend met de Bataafsche Republiek en met den roes van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, alles overboord wierp wat aan oude rechten en banden, aan vroegere verhoudingen en plichten herinnerde, en haar, *de Stad*, welke zich bijna vier eeuwen aaneen, als eene kleine republiek had gevoeld en gedragen, nu plots onttronde, en deed afdalen tot een ondergeschikt Staats-deeltje, tot ééne der 3000 gemeenten, verplicht om de wetten voor het Staats-geheel *elders* gemaakt, om de

Afb. 36. De hoofdingang van het Gerechtshof.

torens uit de XV^{de} eeuw. Haar Raad- en Wijn-huis uit het midden dier zelfde eeuw, reeds sedert jaren in alle opzichten onvoldoende, het wordt gesloopt en op den 29sten van Grasmaand 1793 wordt de eerste steen gelegd van een *nieuw* Raadhuis, in *klassieken* stijl, welks bouw van wege de tijdsomstandigheden in de jaren 1795 tot 1802 gestaakt, den 16^{en} van Wijnmaand 1806 zoover gevorderd was, dat daarin toen de eerste Raadsvergadering kon worden gehouden. Eerst in 1810 was dit »Domus Sanatoria'', zooals het toen wel genoemd voltooid, werd, dat uitgevoerd naar het ontwerp van een bekwaam

rechtspraak daartoe *elders* vastgesteld, om de belastingen daarvoor *elders* uitgeschreven, om het onderwijs, enz. voor het *geheel* noodig geoordeeld, gehoorzaam en kalm te moeten ondergaan, ook al mochten zij met hare *eigen* belangen in menig opzicht in strijd zijn of komen.

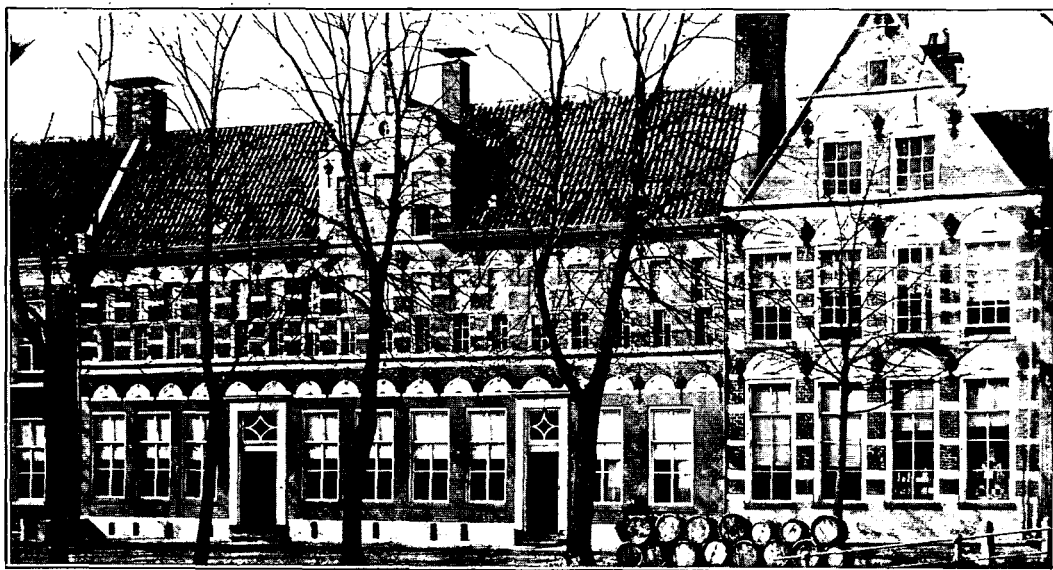
Hare geheele verhouding tot, hare plaats in het Gewest, zij is van *nu* af eene geheel andere; nam zij tot dusverre in menig opzicht daarin eene *bevoorrechte* plaats in, thans had zij te zorgen in ontwikkelings- en in economischen zin, voor handel, verkeer, in elk opzicht trouwens, het gewestelijk middelpunt, zoo al niet te *worden* nog, dan toch te *blijven*.

Gebouwd is er in *deze* eeuw veel minder, en het daarin gebouwde is tevens van minder kunstgehalte. Haar in 1710 ingestorten A-toren verving zij in 1726 door een nieuwen, door een karakteristieken toren, nog een der beste van *dien* tijd uit ons land, maar die toch niet in de schaduw kan staan van haar Martini-

Amsterdamsch architect, J. O. Huslij, hoe imposant ook in zich, toch op *dit* markt-plein, met zijn omgeving, evenmin thuis behoort, als het Raadhuis, volgens het ontwerp van J. van Campen op den Dam te Amsterdam.

In de XIXde eeuw, weet zij, de reeds duizendjarige stad, nadat in 1814 de Franschen vertrokken waren, en haar handel en scheepsvaart, bij besluit van Mei 1810 in de Provincie ten eenemale verboden, langzamerhand weder iets begon te herleven, dank zij den ondernemenden, zakelijken geest, die haar als van ouds bezielde, zich spoedig volkomen aan te passen aan den in alle opzichten zoo geheel veranderden toestand, aan de nieuwe eischen, en de nieuwe ontwikkelings-voorwaarden.

Voorheen moeielijk bereikbaar, geïsoleerd van een groot deel des hands, wordt,

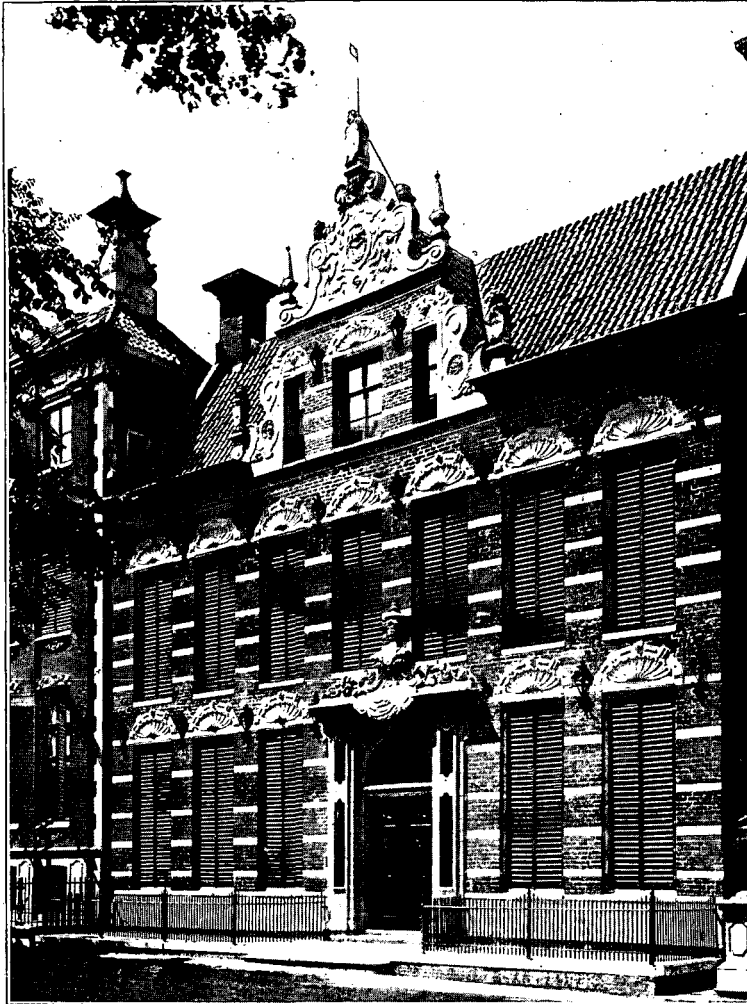
Afb. 37. Gevel van A^o. 1631 staande aan de Spil-sluisen.

te beginnen met den aanleg van den Rijksweg over *Haren* naar *de Punt*, in 1824 aanbesteed voor fl. 72.353.75, dat isolement gaandeweg opgeheven. In 1827 was de straatweg tot *Assen* gereed en in 1839 werd die doorgetrokken tot *Zwolle*; in 1841 is die naar *Leeuwarden* gelegd.

In 1842 kwam de *eerste* stoomboot door het Reit-diep; in 1864 kreeg de stad via de *Lemmer* eene geregelde stoomboot-verbinding met *Amsterdam*, en 1 Juli 1866, door de opening van de spoorweg-lijn naar *Leeuwarden*, over deze stad, via *Zwolle* aansluiting met *Utrecht* en *Holland*, op 1 Mei 1866, door de indienststelling van de lijn *Assen—Meppel—Zwolle*, gevolgd door eene meer directe aansluiting, terwijl in 1868 de lijn naar *Nieuweschans* en in 1884 die naar *Delfzijl* werd geopend.

Ter zelfder tijd, namelijk van af 1835, begon de aanleg van dat net van grint-

wegen, dat nu bijna elk dorpje in de Provincie met de stad verbindt, waarvan alleen tusschen de jaren 1845 tot 1880 over de 100.000 str. Meter zijn gelegd, terwijl tevens sedert 1826 begonnen werd met het graven van tal van vaarten en diepen naar en in alle gedeelten der Provincie, waaronder in 1856 een groot scheepvaart-kanaal naar *Delfzijl*,

Afb. 38. Gevel van A°. 1627, aan de Osse-markt.

naar de *Eems*. Al die groote werken, meeren-deels op aandrang van en met geldelijken steun der stad uitgevoerd, terwijl tevens door haar met de vroeger begonnen veenont-ginningen en indijkingen werd voortgegaan, kwamen het verkeer, den bloei en de welvaart van Stad en Gewest beiden ten goeden. De Groninger graanbeurs kreeg langzamerhand zelfs groote beteekenis, en nadat hare vesting in 1874 was opgeheven en zij zich nu naar alle zijden vrijelijk kon uitbreiden, verdubbelde zij in korten tijd opnieuw haar grondvlak, terwijl hare bevolking van 26.049 inwoners in 1809, in 31 December 1904 bleek te zijn aangegroeid tot 71.490.

Bouwwerken van bizon-dere kunstwaarde, en in een *eigen* architectorisch karakter uitgevoerd als voorheen, kwamen in deze

eeuw in de stad niet tot stand; het was *de* eeuw der utiliteitswerken, de eeuw van de opheffing van haar isolement, de eeuw van het *verkeers*-wezen, en het eischen van *spoed*-verbindingen en in hare tweede helft die van buitengewone uitbreiding van wetenschappelijk onderwijs, op elk gebied, de eeuw van tal van nieuwe, meest sociale eischen, daarbij in haar haast vaak alles opruimend wat haar maar even hinderde of in den weg

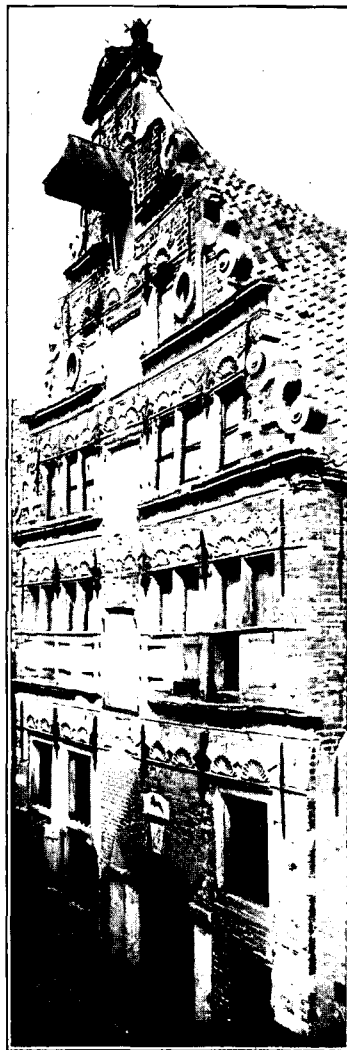
stond, om 't even of het kunst- of oudheidkundige, of historische waarde had, tot er eindelijk zooveel goeds was opgeruimd en gesloopt, dat er eene *tegenbeweging* ontstond, zich op 't laatst uitend voor het *verplicht* behoud van alles wat maar *oud* was en maar van eenige kunstwaarde geacht werd te zijn.

Uit dit kort overzicht in vogelvlucht van de stad, vanaf de IX^{de} tot en met de XIX^{de} eeuw, alzo over een tijdvak van elf achtereenvolgende eeuwen, blijkt m. i. opvallend een zeer eigenaardig feit, en wel dit, dat in het leven *dezer* stad over *dat* tijdvak, bij herhaling, als het ware telkens opnieuw, op eene eeuw van bijzondere *daadkracht* en ontwikkeling, er eene is gevolgd van *rust*, van betrekkelijken *stilstand*, van *teruggang* soms.

Was in IX^{de} eeuw, na zich hersteld te hebben van hare verwoesting door de Noormannen, de bouw eener *steenen* eener *overwelfde* kerk, een feit, getuigend van hare toenmalige beteekenis als markt-plaats reeds, uit de X^{de} eeuw is geen enkele daad van belang geboekt, zij schuilt geheel in 't duister. In de XI^{de} eeuw daarentegen komt er licht, zij krijgt nu den Bisschop van *Utrecht* tot Heer, en de *Utrechtsche* kerk tot bezitster van het keizerlijk landgoed, binnen en om haar gelegen en komt daardoor in veelvuldige aanraking met de *Stad Utrecht*, destijds de eerste *Stad* van ons land. In het begin der XII^{de} eeuw in strijd gekomen met haar Heer, over hare ommuring, was zij eerst tegen of in het begin van de helft dier eeuw in staat hare *eigen* ommuring te veroveren, zich van *nu* af steeds vrijer gevoelend, steeds vrijer bewegend.

Met de XIII^{de} eeuw begint voor haar, begint de voor het stede-lichaam zelf belangrijkste eeuw, die waarin zij haar haven verlegt, hare markt vergroot, hare rivier stadwaarts leidt, haar geheelen aanleg blijvend verbetert, twee nieuwe parochie-kerken sticht en hare verhouding tot het Gewest ten goeden regelt. In de XIV^{de} worden het stadsbestuur, de rechtspraak, de statuten der gilden, enz. nader geregeld, gewijzigd en verbeterd en pacht zij van het Dom-kapittel het Goorecht en de rechten van het Kapittel in de stad.

In de XV^{de} eeuw bereikt zij haar grootsten bloei, haar grootsten invloed en macht in en over het Gewest, en ten teeken daarvan bouwt zij zich zelve nu een blijvend monument, haar sint Meertens-toren, in zijn eenvoudigen hoofdvorm, een der merkwaardigste midden-

Afb. 39. Gevel met schelpvensters te Emden.

eeuwsche torens van ons land. Overmoedig geworden, mengt zij zich in de netelige West-Friesche aangelegenheden, met het resultaat, dat de volgende, de XVIde eeuw, haar lijdens-eeuw werd, waarin zij, bij haar eigen Heer geen steun vindend, uit zelfbehoud elders steun moest zoeken, en dien eindelijk vond bij *Karel V*, onder wiens zoon, zij volop deelt in al de onrust en strijd van den Spaanschen tijd.

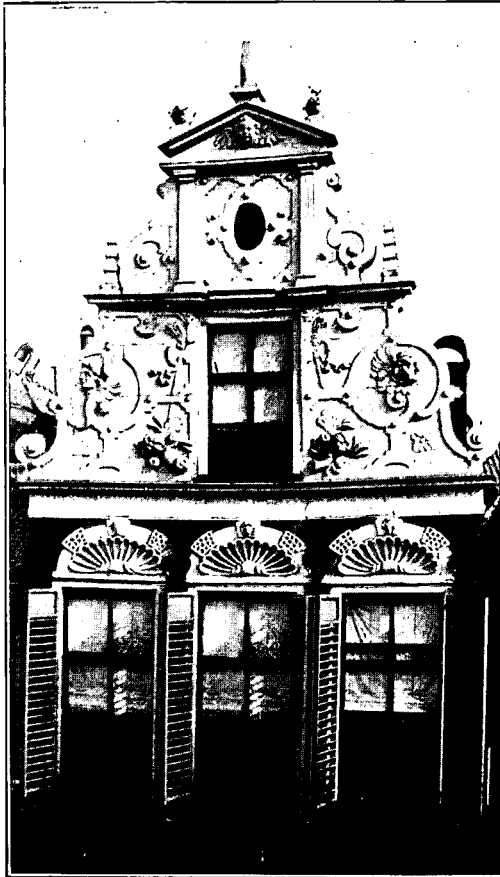
In de XVIIde brengt zij haar grooten uitleg tot stand en omringt zij zich tevens

rondsomme met nieuwe vestingwerken. Zij begon hare veen-ontginningen en hare inpolderingen, tevens tal van smaakvolle openbare gebouwen stichtend, terwijl hare eenvoudige midden-eeuwsche koopmanshuizen, nu bij tien- en twintigtallen door gerieflijker en meer sierlijke woonhuizen worden vervangen.

Tijdens de XVIIIde eeuw, in hoofdzak teerend op het in de vorige tot stand gebrachte of verworvene, maakt zij op het einde de Staats-omwenteling mede, welke hare verhouding tot het Gewest ten eene male veranderde, en, na in de XIXde eeuw, het leed van den Franschen tijd vergeten te zijn, zorgt zij dat haar isolement vervalt, dat zij naar alle zijden spoor- en stoomboot-verbindingen krijgt, en helpt zij op 't krachtigst mede, dat *elk* dorp in de Provincie, door een *eigen* weg of een *eigen* vaart met haar in verbinding komt.

De XIIIde, de XVde, de XVIIde en de XIXde eeuw, dat zijn inderdaad haar merkwaardigste eeuwen, *elk* voor zich, eene minder vluchtige, eene volledige beschouwing en behandeling overwaard.

Vol levenslust en levenskracht opende zich voor haar, de tegenwoordige, de XXste eeuw, wel is waar niet zonder tal van moeilijk oplosbare maatschappelijke vraag-

Afb. 40. Topgevel in de Poele-straat.

stukken, die een koel bestuurs-hoofd, een helder bestuurs-verstand en een krachtige hand eischen, tot zij plots moest deelen in al de lasten, in al het leed, en evenzeer in de toevallige baten, welke de groote, de bijna reeds drie jaren durende Europeesche strijd rondom zich verspreidt.

Wat deze eeuw, dientengevolge vooral, haar nog zal brengen, voorspoed of leed, dat ligt voor een ieder nog in de toekomst verscholen.

Na dit vluchtig overzicht, waarin het steeds bedrijvig en vaak groot verleden dezer stad voldoende uitkomt, verwijs ik hen die meerdere gegevens daaromtrent mochten wenschen naar mijne studie *Oud-Groningen*. Ik zal nu de gegeven afbeeldingen nog kortelijk toelichten.

Afb. 1. — De Historische Plattegrond der Stad

toont hare ontwikkeling in grondvorm en haar achtereenvolgenden uitleg.

De zwarte kern toont den aanleg der stad binnen hare oudste, de reeds in 1162 aanwezige ommuring, zooals deze op het regelmatigst was gewijzigd na den grooten brand van 1227, welke blijkbaar hare geheele zuidelijke helft verwoestte.

De vroegere *binnen*-haven is reeds in een marktplein, de Visch-markt, veranderd en bij den gelijktijdigen eersten of westelijken uitleg B, overgebracht naar de buiten-gracht.

De tweede Parochie-kerk, die van sint Maarten, is reeds gebouwd, en wel op den n. o. hoek van het Breede Marktveld, kort bij en op het kerkhof der aloude, der eerste parochiekerk, die van Sint-Walburg.

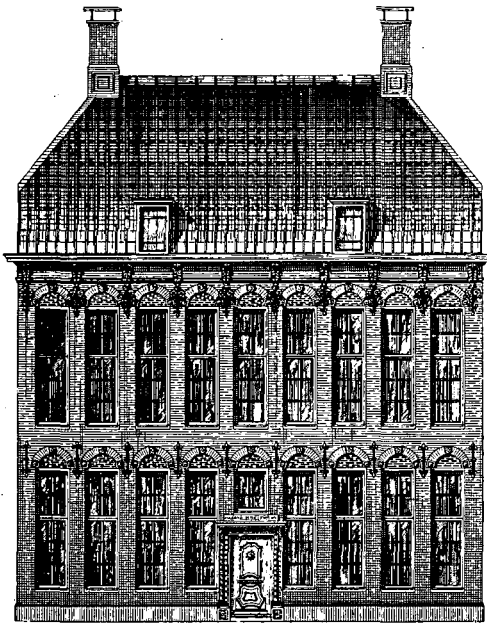
De derde parochiekerk, die van Onze Lieve Vrouw Ter A, staat reeds op het westelijk einde van het nieuwe, het tweede markt-plein en het Heilige Geest Gasthuis verkreeg bij den nieuwen aanleg der stad in 1227, eene voor *dien* tijd buitengewone afmeting.

Het gewezen keizerlijk praedium, dat, voor zooveel het *binnen* de stad was gelegen, waarschijnlijk besloeg het noordelijke Stads gedeelte, vanaf de Stoeldraaiers-straat tot aan de priesterwoningen der sint Walburgs-kerk, dat landgoed

is reeds behalve het Prefecten-hof gelegen aan de Breede Markt benoord-westen der Martini-kerk, grootendeels zoo niet geheel in klooster- en particulier bezit overgegaan.

De oude markthal tevens raadhuis, staat midden op het marktveld, den ouden Brink, en de bewesten daarvan in stippellijnen aangegeven huisblokken en straten, toonen aan, hoe dat marktveld, in verloop van tijd, aan *die* zijde is ingekort en bezet, terwijl de op de hoeken der marktstraten gearceerde vierkantjes, de aldaar reeds in de XIIIde eeuw staande *steen*-husen of stinsen en straatvernauwingen aangeven.

Eerst in de tweede helft der XVde eeuw volgde de opname der bezuiden de stad reeds voorlang gegroeide voorstad, binnen de daartoe uitgelegde ommuring en omgrachting, de tweede uitleg C, waarbij de gewezen *buiten*-gracht wordt veranderd in een *binnen*-diep als scheepvaartverbinding.

Afb. 41. Gevel van A°. 1668, in de Kijk-in 't Jat-straat.

In het begin van de XVI^{de} eeuw, omstreeks 1517—1525, had de kleine, de volgende westelijke uitleg D plaats, de haven veiligheidshalve binnen de ommuring brengend, waarop in de jaren 1607—1624 de groote, de oostelijke doch in hoofdzaak noordelijke uitleg E volgde, die het nuttig oppervlak der stad bijna verdubbelde en haar terzelfder tijd met geheel nieuw verdedigings-werken, met zeventien bastions en nieuwe poorten voorzag; in het plan van uitleg werden direct de noodige terreinen aangewezen voor de stichting eener Protestantsche kerk, voor den bouw van een arsenaal en een gevangenis, voor den aanleg eener vee-markt, voor scheepstimmerwerven, pakhuizen, opslagplaatsen enz. Tevens blijkt uit dit plan de ligging en aansluiting der vijf vaarten of *diepen*, die de stad verbinden met Friesland, met de Lauwers, met de Eems, met Drenthe en met hare Ommelanden of het Gewest.

Afb. 2. — Plattegrond in vogelvlucht van omstreeks A^o. 1575.

Deze plattegrond ontleend aan de Steden-atlas van *Braun* en *Hogenberg* en in originali, als kopergravure groot 31 bij 43 cm., werd door *Guicciardini* verkleind, doch overigens onveranderd overgenomen in de VI^{de} uitgave, die van 1584, van zijne in 't Latijn geschreven »Beschrijving der Nederlanden.»

Het is de stad, zooals zij was in den Spaanschen tijd, met het dwang-kasteel van *Alva*, vlak vóór haar Heerepoort gelegen, die poort zelve benuttend tot toegang van de stad naar het kasteel en omgekeerd, ten behoeve van welke »*Arx Nova*» hare XV^{de} eeuwse zuidelijke ommuring en omgrachting voor een groot deel was verbroken en vergraven.

De vroegere ommuring is aan *die* zijde ten deele, en langs de oost- en noord-zijde tot aan het Riet-diep met al heur poorten nog aanwezig. De haven, welke bij den tweeden westelijken uitleg D belangrijk werd vergroot, verdubbeld in oppervlak, en in eene *binnen*-haven veranderd, schijnt slechts bestemd voor de kleine scheepsvaart, want de los- en laadplaatsen voor de zeeschepen, het *Reit-diep* bevarend, bevinden zich op den n. w. hoek der buiten-gracht, blijkens de beide aldaar aanwezige loskranen en liggende schepen.

Op de omwalling staan de destijds daarop zelden missende typische kleine vierkante houten standaard-molens.

De aloude sint *Walburgs*-kerk komt in haar centraal-vorm duidelijk uit achter de sint-Martini-Kerk en het groote *Jacobijnen*- of *Predikheeren*-klooster, deels nog ommuurd, grenst op het n. o. einde der (Oude) *Ebbinge*-straat aan den Stadsmuur, evenals het groote *Heilige Geesthuis* op het z. w. einde der *Pelser*-straat. Midden op de *Brede Markt* staat het Raad- en *Wijnhuis* met zijn torentje en de *Gulden*-straat, ten koste dier Markt, aangelegd, is aan haar noord-einde kennelijk nog in groei.

Buiten de stad, is de oude *Heir*-weg door het Kasteel onderbroken en ligt bij dien weg een leprozen-huis; tegenover het voorste bastion van het kasteel staat een galg ter waarschuwing, terwijl het groote galge- en radveld is gelegen aan het *Diep* buiten de *Steen*-tilpoort.

Het latijnsche opschrift zegt: dat »Groninga, door *Ptolomeus Phileum* geheeten, volgens *Hunibaldus* ten jare 377 vóór Christus, door *Grunno*, een broeder van *Anthenor*, den Koning der Franken, zou zijn gesticht,“ het is echter gebleken, dat *Hunibaldus* nooit heeft bestaan en dat de op zijn naam staande »Geschiedenis van af den Trojaanschen Oorlog tot Clovis“ eerst in de XV^{de} eeuw is geschrevenen uitgegeven door *Trithemius*.

Afb. 3. — Aanzicht der stad omstreeks het jaar 1607.

Dit aanzicht, ontleend aan *Caspar Merian's* »*Topographia Germaniae Inferioris*“, in 1659 te Frankfort uitgegeven, stelt, in gravure groot 14 bij 35 cM., de stad voor, gezien van hare zuidzijde, met het in de jaren 1600 tot 1607 vóór de Oosterpoort aanwezige kasteel der Staten, en nog vóór den aanvang der nieuwe verdedigingswerken, van daar dat vóór de Heerepoort, uit voorzorg, een driehoekig bastion met palissaden omzet en omgracht, schijnt aangebracht te zijn. Hoezeer dit aanzicht in verschillende opzichten onjuist is, geeft het toch vrij duidelijk, zij het ook in overdreven afmetingen, de verschillende kerken, kloosters, gasthuizen en het raadhuis aan, alle met hunne torens. Eigenaardig echter is het, dat de terzelfder tijd door *Merian* in dat werk opgenomen plattegrond der stad haar nieuwe verdedigingsgordel reeds volledig aangeeft, en daardoor de beschouwer van het aanzicht bepaald in de war brengt.

Afb. 4 en 5. — Gezicht op de oude buitenste Ooster- en op de nieuwe Heerepoort.

De buitenste Oosterpoort, gebouwd bij de *ommuring* der zuidelijke voor-stad in 1469, is nog een kasteel-poort, een op zich zelf als het ware verdedigbaar gebouw, met overwelfde doorgangs-verdieping gelijkstraats, daarboven met lage overwelfde verdieping bezet met twee of meer kanonnen, en hierboven een omgang met borstwering en eene daaruit opgaande verdieping, omzet met schietspleten en gedekt met eene beleide bekapping, en hare trap-torens met spitsen.

In aansluiting met deze poort zien wij eene lage *ommuring*, waarboven de achterstaande huisjes, met hunne daken uitkomen, eene *ommuring* versterkt door rondeelen met kanonnen bezet.

Vóór de poort ligt eene vaste houten brug, zonder ophaal-gedeelte.

De *Heerepoort* daarentegen, in 1621 in de nieuwe vesting-werken, in de groote omwalling gebouwd, is weinig anders, dan een met zware deuren sluitbaren doorgang, breed 3.50 hoog 4.75 M., door de omwalling, aan de buiten- of vóórzijde voorzien met eene smaakvol in zandsteen uitgevoerde bekleeding, wier kleine halfronde met schelpen gedekte nissen, groot 0.55 bij 1.02 M., tusschen de vrijstaande Dorische kolommen, de kroonlijst dragend, versierd met daarop gebeitelde kanonnen, misschien wel bestemd waren voor de beelden van *Gruno* en *Mars*; thans staat het 6.65 M. hooge frontstuk dezer in 1878 gesloopte poort te *Amsterdam* op het open terrein van het Rijks-Museum.

Afb. 6. — De sint Walburgs-kerk.

Groningen's oudste parochie-kerk, hare in tufsteen in de IX^{de} eeuw gebouwde hoogst merkwaardige centraal-vormige kerk, is gesloopt helaas in een tijd, in de jaren 1611—1627, waarin men geen oog had op en geen gevoel voor een oud historisch gebouw en zulks het allerminst voor een gebouw van den Katholieken eeredienst, toen zelfs op 't strengste verboden, zóó zelfs, dat elk voorwerp, dat elk gebouw, dat daaraan herinnerde uit den booze werd geacht.

Het was betrekkelijk eene kleine kerk, de zestienvoudige overwelfde omgang \pm 24 M. in buiten-diameter en de achthoudige opgaande, overkoepelde binnen-bouw \pm 13 M. in buiten-diameter, bij \pm 23.75 M. hoogte in den koepel. Aan hare oostzijde was uitgebouwd een klein vierkant koor, 12 treden binnen de kerk opgaande, waaronder 8 treden neergaande de verwelfde krocht was, waarin de reliquiën van sinte Walburga werden bewaard en vereerd. Het volledigst is deze kerk¹⁾ beschreven in de kroniek van *S. Benninge*, en het beste afgebeeld door *E. Haubois*, op een plattegrond der Stad van 1652, gegraveerd door *S. Savrij*.

Afb. 7. — De onze Lieve Vrouwe- of A-kerk.

Groningen's derde parochie, hare O. L. Vr.- of A-Kerk, 8 September 1247 ingewijd, ter vervanging eener kleine aan de vroegere haven staande St. Nicolaas-kapel, toont in haren hoogst regelmatigigen kruis-vorm, en op 't eenvoudigst van baksteen gebouwd en overwelfd als zij is, geheel en al het karakter van eene der groote Groninger dorpskerken uit dien tijd.

Binnenwerks breed ruim 8.50 M., met recht gesloten koor, met aangesloten west-toren en achtgratige gewelven gedekt, was zij van af dien toren tot aan haar oostelijke koormuur lang 35.50 M.

In 1425 echter werd dat koor vervangen, door een nieuw, door een grooter met verwelfden omgang, en in de jaren 1465 en 1466 werd zij met behoud van haar midden- en van haar dwarsschip, voor het overige veranderd in eene drie-beukige kerk met ingebouwd west-toren.

Die toren in 1671 door den bliksem getroffen en ten deele afgebrand en vernieuwd, stortte ten jare 1710 in, waarna hij vervangen werd door den nog bestaande hoogst eigenaardigen toren van 11.10 M. zijde bij ruim 75 M. hoogte, in zijn opstandsvorm eenig in ons land.

De afb. 8. 9. 10. 11. — De sint Maartens-kerk.

De Sint-Maartens- of Groningens tweede parochie-kerk, werd gebouwd omstreeks 1210 tot 1220, en was, blijkens hetgeen daarvan in de tegenwoordige Martini-kerk nog aanwezig is, eene in baksteen uitgevoerde kruiskerk (afb. 8) met één gewelfvak uitspringend koor

1) Zie mijne uitvoerige studie in den Gron. Volksalmanak, jrg. 1893, bl. 157.

met halfronde sluiting, voorts met smalle zijbeuken den west-toren insluitend en met eene uitgebouwde halfronde abside aan de oostzijde van elk der beide dwarsschips-armen, eene kerk binnen hare zijbeuken breed 19.40 M. en lang, van af den oostelijken torenmuur tot tegen de koor-sluiting, 42.60 M.

Afb. 9, toont haar in opstand, met hare door halve rozetvensters van boven belicht midden-schip, met haar sier-galerij onder het boogfries van de koor-abside, met één smal en één rozetvenster, in elk der kleine zijbeuk-travées, een opstand in hoogte, die van het oude nog bestaande dwarsschip, en verder gevolgd naar het oude stadszegel, dat deze kerk volkomen getrouw voorstelt, en vroeger nog aan oorkonden van het jaar 1245 voorkwam, doch nu eerst aan enkele vanaf het jaar 1276 voorkomt (zie de slotafbeelding).

Bij eene midden-schipsbreedte van 9 M., heeft zij eene hoogte van 17.10 M. tot de kruin der gewelven; op 't eenvoudigst uitgevoerd, enkel met ornamentaal gebeitelde kapiteelen, de daken met platen lood gedekt. Haar dwarsschip was van binnen breed 8.50 bij eene lengte, over drie travées verdeeld, van 28.50 M.

Te klein geworden, werd zij in den loop der XVde eeuw belangrijk vergroot, haar koor afgebroken en vervangen, door een 24.50 M. lang *binnen-koor* met zeven zware baksteen kolommen, de middelste in de as der kerk staande, de halfronde sluiting, vormend met spitsbogige sluitingen en overwelfden omgang, breed 5.60 M., waartegen aan de noordzijde werd aangebouwd eene kapel met twee overwelfde verdiepingen en eene overwelfde sacristy met overwelfde schatkamer er boven.

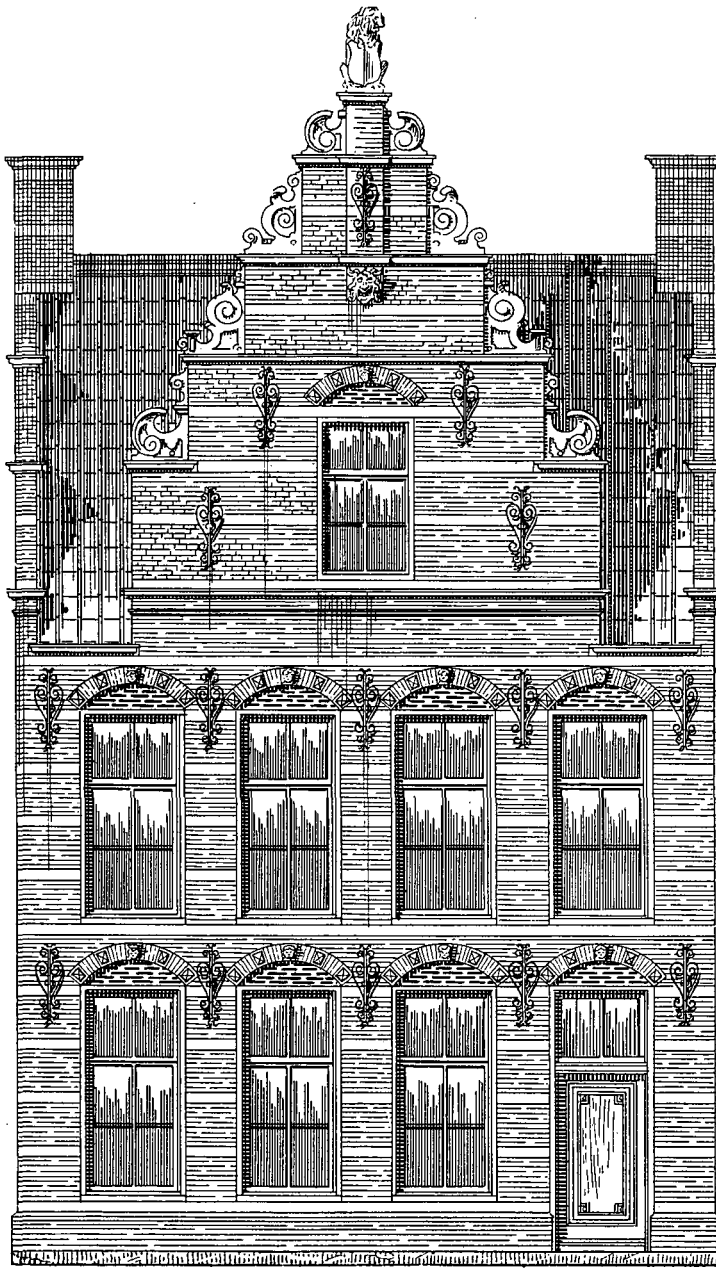
Dat binnen-koor, hoog in den gewelf-kruin 26.70 M. + vloer, en met zijn dak hoog boven dat van het dwars- en middenschip uitstekend, mist van buiten niet enkel de gewone steunbogen, maar tevens steunbeeren en zelfs pilasters, en is, trots zijn verwaarloozing in menig opzicht, nog steeds het indrukwekkendste binnengedeelte dezer kerk.

Na den bouw van dat nieuwe koor, werden de zijbeuken vervangen door drie overwelfde dwarsbeuken ter breedte en hoogte der middenschip travées en ter lengte van het dwarsschip, waartegen in 1461–1464 een westtoren werd aangebouwd, die, na in

Afb. 42. Gevel in de Heere-straat.

de Paaschweek van 1465 door den bliksem te zijn getroffen, in 1468 instortte, de aangrenzende gewelfvelden der kerk vernielend.

Afb. 43. Gevel in de Kijk-in 't Jat-straat.

Reeds het volgende jaar meer westwaarts begonnen met den bouw van eenen nieuwen toren, werd terzelfdertijd de kerk aan die zijde een dwarsbeuk verlengd, even als de drie overige met tot aan in de kruin der gewelven oploopende vensters met eenvoudige traceeringen in baksteen, en met topgevels en dwarsdaken (zie afb. 10), die later helaas zijn afgebroken en vervangen door een omgaand dak met houten kroonlijst, en de oude vensters in glas en lood gedicht, door houten ramen met groote ruiten. Toen omstreeks 1912 het gewelf in den zuidelijken dwarsschips-vleugel bouwvallig bleek, is dat gewelf en tevens die vleugel van binnen naar eisch gerestaureerd.

Afb. 11 geeft een duidelijken blik in de kerk, zooals zij nu is, en is genomen staande in het middenschip tegen den zuid-westelijken dwarsschips-pijler, en van daar ziende naar den noord-westelijken hoek; de aanzetlijst op wier hoogte voorheen de half-ronde bogen zich ontwikkelden, de smalle zij-

beuken van het middenschip scheidend, is duidelijk zichtbaar evenals hetgeen er rest van de pijler-colonnetten onder die bogen.

Afb. 12, 13, 14, 15, 16, 17. — De Martini-toren.

Deze derde, in de jaren 1469 tot 1482 gebouwde Martini-toren, Groningen's welvaarts-monument, is in zijn telescopischen, schijnbaar hoogsteenvoudigen vorm, een bijzonder merkwaardig, zeldzaam en stout stuk werk, een meesterstuk der XV^{de} eeuw ¹⁾.

Zoo maar, als ware zulks de natuurlijkste zaak ter wereld, zoo maar rustend met zijn reuzen gewicht, dat bij stormweer eene sterk slingerende beweging aanneemt, op een viertal elleboogvormige baksteen-pijlers, door spitsbogen verbonden, is het een dubbele doorgangstoren, ter verbinding van markt en kerkplein, en tot toegang ter kerke, met doorgangen van 4 M. breedte bij 13.70 M. hoogte, feitelijk een *arc de triomphe*, grootscher en monumentaler dan die van oud-Rome.

En, als ware de ons helaas onbekende bouwmeester daarmee nog niet tevreden, maakt hij binnen den voet van den op die vier groote spitsbogen rustenden bovenbouw, in het 2.70 M. zware muurwerk, aan elk der vier zijden nog loopgangen, breed 0.65, hoog 2 M. (zie afb. 13 en 14), toegang gevende op 15.70 M. + straat, tot de aan elke zijde tusschen de overhoeksche hoek- en de beide tusschen-contreforten aanwezige nissen met haar steenen zitbanken, om aldaar desgewenscht plaatsnemend, het markt- en stadsgewoel kalm te overzien is, eene constructieve stoutheid, eenig in haar soort.

Op den rustig gehouden onderbouw, in grondvlak een vierkant vormend van 15.10 M. zijde, begint nu, onder uitsparing dier contreforten, welke zich, aan elk der vier zijden, met de spitsbogen waarmee zij van boven in elkander overgaan, oplossen tot eene diepe omlijsting van drie hooge nissen, de *tweede*, de 23.20 M. hooge verdieping, uitwendig even als de beide volgende geheel in zandsteen opgetrokken en op 38.90 M. + straat, afgedekt door eene lijst met daarop rustende *à jour* balustrade, den eersten trans of omgang afsluitend.

De breedte van dien omgang, 1.25 M., is tevens die (zie afb. 15) van den

Afb. 44. Twee zandsteen schoorsteen-beelden.

1) Voor meerdere gegevens verwijs ik naar de uitvoerige studie over dezen toren, verschenen in den Groninger Volksalmanak, jrg. 1904, blz. I en vv.

terugsprong der daarop volgende *derde* verdieping, wier *midden-nissen* zijn geopend tot galmgaten evenals die der lagere, der *tweede* verdieping, (zie de afb. 12 en 14). Op 55.10 M. + straat afgedekt met lijst en balustrade, vormt haar terugsprong den *tweeden*, smalleren trans, waaruit nu opgaat de *vierde*, de achtkante, de geheel à jour gehouden lantaarn-verdieping, aldus behandeld ter wille van het in hare groote venstervormige openingen te plaatsen klokken-spel; de hoekzijden rustend op de daartoe de derde verdieping van boven sluitende zware steenen overwelfing (zie de doorsnede, afb. 17). Slechts ééne zijde, de zuid-westelijke, dezer zgn. lantaarn-verdieping, is van wege de daartegen aangebrachte steenen wentel-trap niet à jour behandeld.

Afgedekt op 67.80 M. door den *derden* trans, begint op dezen (zie de doorsnede) het in hout met lood bekleeding, uitgevoerde *boven-gedeelte* van den toren, welk gedeelte in 1577 afgebrand, in 1627 aldus is herbouwd en bestaat uit twee à jour verdiepingen te zamen hoog 14.50 M.; de onderste of vijfde op 79.80 M. + straat afgedekt ter vorming van den *vierden* trans, ten wiens behoefte de laatste of *zesde* verdieping weder terug-springt. Een à jour peer op gesloten voet rustend vormt de bekroning van dezen 95 M. hoogen toren, een sieraad der stad, bij helder weer op uren afstands in de Provincie zichtbaar.

Afb. 18, 19, 45 en 46. — **Het vroegere Raad- en Wijn-huis.**

Groningen's vierde Raadhuis, ten jare 1443 ter vervanging van het te klein geworden gebouwd, ter zelfde plaatse, midden op de Brede Merct, en waartegen in 1460—70 een nieuw wijn-huis oostwaarts werd aangebouwd, vormde daarmee feitelijk een |—| vormig geheel. De oudste- of west-vleugel, hoog twee verdiepingen, was het eigenlijke Raadhuis, met het beeld der Justicia boven den hoofdingang, met verhoogden stoep met dubbelen opgang toegang gevende tot de groote hal, waartegen aansloot de midden-vleugel met de vrije zale, de hoofdmannen-kamer, met hare negen smalle vensters, waarlangs in 1624 eene breed »Gallerie» was aangebracht, waarop de Stads-speellieden zich elken dag lieten hooren, terwijl het er vóórgelegen »Pleyne» van vlakke klinkers met arduin-steenen windroos in het midden, diende tot wandelplaats voor hen, wien de balkeien, waarmede de markt belegd was, te pijnlijk voor de voeten werd.

Aan de zuidzijde waren tegen het laatst der XV^{de} of in het begin der XVI^{de} eeuw, tegen deze gebouwgroep, drie koopmanshuizen, aangebouwd, met hunne potkasten, buitenkelder-ingangen en zitbanken, zaam een eigenaardig geheel vormend, alles in baksteen uitgevoerd en met achthoekige contreforten op de hoeken van de noordelijke gevels der beide zijvleugels, bij den op een boogfries uitgekraagden weergang in open erkers eindigend, waarboven de slanke topgevels met hun overhoeksche pinakels en groote spits-bogige nissen zoo karakteristiek uitkwamen.

Den 6^{en} Maart 1770 werd besloten dit alles aftebreken en door een nieuw, een grooter en monumentaler Raadhuis te vervangen, en daartoe in 1774 eene prijsvraag uitgeschreven, waarvoor 21 plans inkwamen, van welke dat J. v. Huslij uit Amsterdam

de uitgeloofde prijs van 100 Ducaten werd toegekend, wien daarop bij contract mede de bouw werd opgedragen. Daarop volgde in 1776 de afbraak van het oude Raad- en Wijnhuis, nadat vóóraf F. Beckeringh alle gevels eerst in teekening had gebracht.

Afb. 20. — **Het nieuwe Raadhuis.**

De bouw van dit nieuwe, Groningen's vijfde Raadhuis, begonnen in 1777, doch reeds spoedig gestaakt ter wille van wijzigingen in het ontwerp, werd eerst in 1792

Wijnhuis.

Raadhuis.

Afb. 45. Het vroegere Raad- en Wijn-huis. Noordgevel ¹⁾.

doorgezet, daarop van af Februari 1795 tot in 1802 wegens de toenmalige treurige tijdsomstandigheden opnieuw gestaakt en eerst in 1810 geheel voltooid.

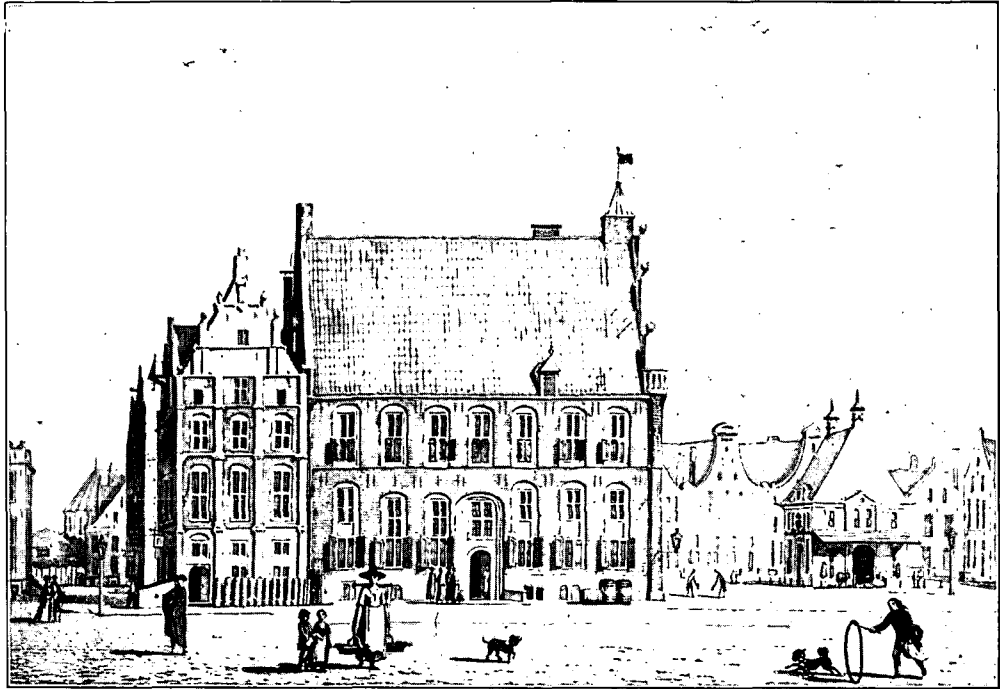
Doelmatig van plan, in □ vorm, is het een alleszins deftig gebouw, een waardig stadhuis, dat zijn tijd en zijn ontwerper alle eer aandoet en waaraan trouwens ook geen geld gespaard is. Eerst in het laatst der XIX^{de} eeuw is de aan hare westzijde opene binnenplaats door een tusschenvleugel gesloten.

1) De afbeeldingen nos. 45, 46, 47 en 48 werden ons nog op het laatste oogenblik ter beschikking gesteld, toen de eerste vellen reeds afgedrukt waren. Zij konden daardoor niet meer in de gewenschte volgorde worden tusschengevoegd.

RED.

Afb. 21. — Het oude Rechthuis.

Dit oude gebouw, blijkens zijn gedenksteen met opschrift: »Justicia et Pax Osculate sunt. A°. 1509'' alstoen gesticht en in baksteen uitgevoerd, in een stijl den overgang vormende van dien der XV^{de} met dien van het begin der XVI^{de} eeuw, diende tot rechthuis, doch van 1641 tot 1876 tot hoofdwachter; het had in de jaren 1841 tot 1876 eene open galerij langs zijn voorgevel, bestaande uit vier zandsteenen Dorische kolommen, en was door de Genie bepleisterd. In 1898—9 gerestaureerd en van zijn pleisterlaag en noordelijken aanbouw ontdaan, werd het in den ouden toestand terug-

Afb. 46. Het vroegere Wijnhuis en de Waag.

gebracht, doch van wege de voortdurende verhooging van de bestrating van het Markt-plein, in die vier eeuwen minstens 2 voet, schijnt het nu in dat plein zooveel weggezakt te zijn.

Afb. 22 en 46. — De Waag.

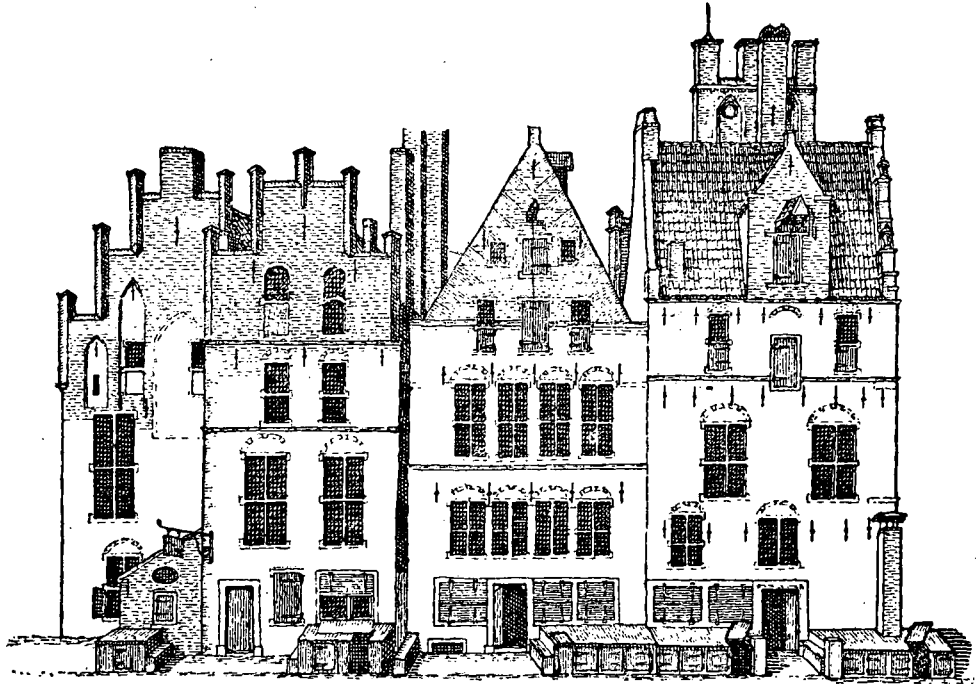
Waar Groningen's oudste waag heeft gestaan, is onbekend, wel blijkt dat er in 1430 tegen het oude Raadhuis, onder een afdak, eene gelegenheid om te wegen werd aangebracht, sedert de Lutke waghe genoemd, totdat in 1581 »Tusschen beide Markten'', daartoe een gebouw werd ingericht.

Van 1615 tot 1659 bleef men in den Raad seuren over den bouw eener *nieuwe* waag, die eindelijk in de jaren 1660—62 werd uitgevoerd in den sierlijken stijl van dien tijd met guirlandes en festoenen en gezet op den noord-westelijken hoek der Grooten Markt, met een afgepaald halfroond pleintje er vóór, tot opslag van het ter weging aangebodene.

Ongelukkigerwijze werd zij in 1874, op 't bescheidenst eenig onderhoud vragend, bij kort proces bouwvallig verklaard, en alstoen door den Raad tot afbraak veroordeeld en gesloopt.

Afb. 30. — De Grooten Markt.

Op het eigenaardigst komt de Grooten Markt met hare omgeving uit op den grooten

(Raanhuin.)

Drie Koopmanshuizen.

Afb. 47. De Koopmanshuizen bezuiden tegen het Raad- en Wijnhuis aangebouwd.

plattegrond in vogelvlucht der stad, van omstreeks 1643, geteekend door den landmeter *E. Haubois*, gegraveerd door *J. L. Langeweerd*,¹⁾ in originali groot 0.95 bij 1.11 M.

Op dien plattegrond toch is elk, ten vollen in het gezichtsvlak gelegen huis of perceel, als het ware in portret afgebeeld, voorgesteld in zijn juiste vormen en afmetingen en eigen karakter, met eene zorg en eene accuratesse, vrijwel eenig in hare soort, en aan dezen plattegrond tot in zijn details eene hooge waarde gevend.

1) Zie mijne uitvoerige studie over deze kaart, in den Groninger Volks-almanak, Jaargang 1916, waarin zij iets verkliend, ter grootte 0.78 bij 0.90 M. is gereproduceerd.

Op het daarvan hier afgebeelde gedeelte, afb. 30 zien wij op den n. o. hoek der »Brede Merct'' op het getrouwst voorgesteld de sint Maartens kerk met toren, het daarvóór staande oude Recht-Huis met zijn kaak en houten peerd, het Raedt-Huys met Plein er neven, de Butter Merct, waarop een zestal banken, de vier markt-pompen, de Gulden-straat ter lengte van 7 huizen, en ook, wat er van de vroegere stinsen, die op den hoek der Gelkinge-, der Ebbinge- en der Botteringe-straat nog restte, hun bijna blinde zijgevels en hun hoogte. De gevels van de huizen-rei staande aan de oostzijde der markt, komen elk voor zich, scherp uit, (zie afb. 32) en mede die van de huizen in het begin der Ebbinge- en der Gelkinge-straat, alsook die van de huizen aan de oostzijde der Gulden- en der Heer-straat, enz.; duidelijk spreken daarin de vele XVde eeuwsche baksteen topgevels met hun pinakels, in karakter geheel overeenstemmende met die van het Oude Raad- en Wijn-huis, waarin het smalle, lange, typische Groninger venster voorkomt met het al en niet overboogde kruisvenster.

Op afb. 31, genomen naar eene teekening van C. Pronk van omstreeks 1750, zijn alle verhoudingen veel minder juist, en de details minder correct. Het Raad- en Wijn-huis en de zijgevel van het Provincie Collect-Huys met zijn galerij, zijn daarop veel te groot voorgesteld evenals het oude Rechthuis ten opzichte van de huizen aan die zijde der markt, de waag is echter met opzet weggelaten om het eigenaardige van de verschillende huizen staande aan de noordzijde der markt ten vollen te doen uitkomen.

Afb. 23 en 24. — De oude baksteen gevel in de Brug-straat.

De gevel van het huis nu tot pakhuis *New-York* dienend is vrijwel de eenigste nog bestaande middeneeuwsche gevel van de vele, die volgens de caerte van *Haubois* in 1643 nog in de hoofdstraten en aan de beide marktpleinen der oude stad stonden. Dit huis is breed 8.75 bij 17.35 M. diepte, heeft één kelder, nu vier verdiepingen, een zolder en vliering, de voorgevel is zwaar 1 M., de zijgevels 0.64; in den westelijken zijgevel staande aan den open gang naar het achtererf, waren een 40 jaren geleden nog aanwezig enkel kruisvensters met gemetselden midden-stijl en getoogd kalf, als op de restauratieschets van den voorgevel (afb. 24) zijn aangegeven.

Afb. 25, 27, 28 en 32. — Verdwenen woonhuisgevels.

Honderde eigenaardige, meer of minder merkwaardige gevels van vroegeren, vooral middeneeuwschen tijd, zijn er in deze stad spoorloos verdwenen, omdat men het onnoodig achtte, daarvan vóór hunne slooping ook maar eene schets te maken en deze te bewaren; uit het groote plan in vogelvlucht der stad blijkt echter afdoende hun bestaan en betekenis, doch ze zijn daarop zóó klein, dat het vergrootglas noodig is, om ze te kunnen waardeeren. Bij toeval echter is van een viertal huizen, staande aan de oostzijde der Oude-Boteringestraat, vóór hunne verdwijning door den schilder H. Collenius, tusschen 1706—1712 in *Groningen* werkende, eene schets gemaakt, en deze zelfs uitgewerkt voor

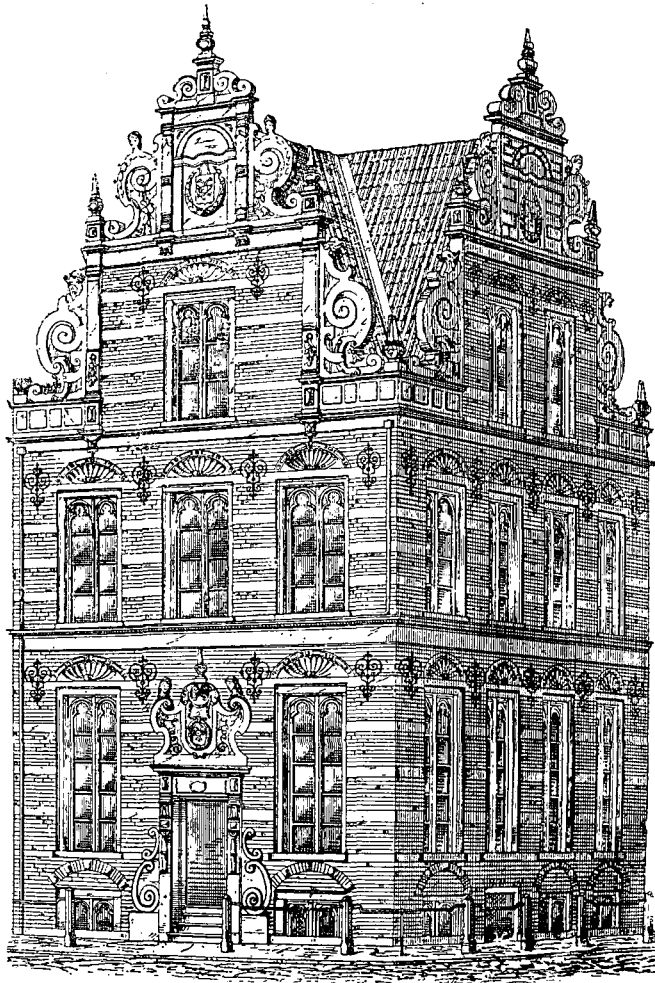
éene behangsel-schildering, afb. 32 in een der vertrekken van het, voor het huis »met de 13 Tempels», in de plaats gekomene. Met die 13 tempels bedoelde men de 13 korte pinakels staande op de zware afsluit-rollaag boven de spitsbogige nissen van den opgaanden gevel, die de daarachter gelegen daken van het dubbele huis maskeeren.

Karakteristiek zijn mede de beide aangrenzende kleine gevels.

Van lateren bouwtijd is de, helaas in 1893 gesloopte, rijk bewerkte kleine zandsteenen gevel, afb. 28 van het zgn. huis »Cardinaal», in de Kijk-in-'t-Jat-straat, blijkens zijn jaarcijfer in 1559 gebouwd, met Dorischen onder-, Ionischen midden- en Corinthischen bovenbouw, een gevel waarvan de afbraak, ruim 23 jaar met alle zorg bewaard in het Groninger Museum, eindelijk voor een herbouw benut is kunnen worden.

Reeds vroeger, in 1837, was gesloopt het in het begin der Oosterstraat aan hare westzijde staande groote huis met zandsteenen gevel, inrijpoort en stoep, potkast en buiten-kelderingang van A°. 1617, ons bewaard in een aquarel van den Groninger schilder J. Ensing, welke in het midden der XIX^{de} eeuw leefde en werkte (afb. 25).

Het was een van Groningen's rijkste gevels, bijna intact tot op het laatst in eere gehouden, hetgeen volstrekt *niet* het geval was met den gewezen stins, het huis *Wijchel*, het latere refugium van het Kruisheeren-klooster te *Ter Apel*, zijnde het groote huis staande aan de zuidzijde der Vischmarkt op den oostelijken hoek der Pelster-straat, met zijn rijken topgevel van A°. 1622, in de tweede helft der XIX^{de} eeuw gesloopt en door de Fransche kerk vervangen. Uit de afbeelding naar een aquarel van A. J. van Prooyen blijkt voldoende de beteekenis van dit groote huis met zijn zandsteenen stoep, zijn kelderwoning gedekt door een omhekt bordes, zijn portaalsgewijze uitgebouwde hoofdingang, met tweede kelderwoning er onder.

Afb. 48. Het Provincie Collectehuis, later goud- en zilversmids Keurhuis.

Tevens toont die teekening, hoe eenvoudig in het midden der XIX^{de} eeuw de winkelhuizen, staande op een der beste standen nog behandeld werden, voorzien slechts van een half rond vóór springend uitstalvenster met kleine ruiten, ter weerszijden van de glazen deur (afb. 27).

Afb. 48. — **Het Goud- en Zilversmids-Keurhuis.**

Dit kleine gebouwtje, met zijn drie straatgevels, in het geheel eene breedte van 8.65 M. bij 10.20 M. diepte beslaande, is in 1635, gebouwd tegenover de westzijde van het oude Raadhuis, op het noordeinde der *Suupstraat*, ten koste der Marktruimte in verloop van tijd aangelegd. Zooals het vroeger en nog in 1838 was, toen *Ensing* er een aquarel van schilderde, een der mooiste gebouwen der stad, is het sedert, ontdaan van zijn typische galerij en nadat zijn kruisvensters in groote venstergaten waren veranderd, een curiosum geworden, in zooverre, dat men komt tot de vraag, wat bewoog toch wel het Stadsbestuur dit karakteristieke gebouw zóó te laten ontsieren, en hoe komt het, dat het niet reeds vóór lang besloot, het in zijn vroegeren in-pittoresken toestand terug te brengen?

Afb. 33—37, 39 en 41. — **De smal-vensterige gevels.**

Groningen bezat in het begin der XV^{de} eeuw, in zeker opzicht, eene *eigen* gevelarchitectuur, het opvallendst, het karakteristiekst sprekend in de enkele daarvan overgebleven exemplaren, waarvan het oudste is het vroegere huis *Ewsum*, staande aan de westzijde der oude *Boteringe-straat* (zie afb. 35), een gevel 25.40 lang, doch schijnbaar van wege zijn talrijke vensters, zijn zandsteen banden en cordons, een 40—50 % langer.

In 1585 voor schuld verkocht, kwam het in bezit van het klooster te *Selwerd* en bij de secularisatie in 1594 in dat der Provincie, en voorts door aankoop aan Burgemeester *A. Coenders*, welke het ten deele verbouwde en o. m. in 1612 het 8.50 M. breede avant-corps met geheel andere, met kruisvensters liet zetten. In 1754 Provinciaal Hof van Justitie geworden, werd in 1775 de stoep met den hoofdingang, op afb. 36 voorgesteld, aangebracht. Eigenaardig zijn in het oude gedeelte de slechts 0.55 breede, 3.20 M. lange vensters, voorheen alle op cordonhoogte door een steenen kalf in tweeën gedeeld, het bovengedeelte gedicht met glas in lood, het onder-gedeelte met een opgeklampt draaibaar luik, zooals een aquarel van 1774 zulks duidelijk aantoont.

Een dankbaarder gevel is die van het Doofstommen-Instituut, van A^o. 1627 (afb. 33), staande aan de beplante *Osse-markt*, of het *Guyot-plein*, met hare veertien vensters in rij en gelid lang 20.75 M., hoog twee verdiepingen of tot bovenkant kroonlijst 8.80 M. De vensters zijn alle nog in het bezit van het hen in een onder- en een bovengedeelte verdeelend kalf, doch de luiken, waarmee het ondergedeelte van de vensters der verdieping gelijkstraats voorheen gedicht werden, zijn verdwenen, alsmede omstreeks 1835 de trapjes-topgevel, met zijn fronton- en leeuwbeekroning aan het geheel hoogte gevend. Afb. 34 toont in detail, de even eenvoudige als gelukkige behandeling van de in zandsteen uitgevoerde omsluiting van den ingang.

De 20.25 M. lange gevel staande aan de noord-zijde der Spilsluisen, met zijn achttien vensters op de verdieping, elk dezer breed 0.70 hoog 2.85 M., alle door een half ronden boog en een gebeeldhouwde schelp gedekt, toont geheel hetzelfde karakter als evengenoomde gevel, bezit nog den uit het midden opgaanden topgevel, doch mist gelijkstraats helaas zijn vroegere vensters (zie afb. 37).

Op het eigenaardigst komt die zelfde venster-vorm met schelp-afdekking voor in een gevel te *Emden*, zie afb. 39, welke stad in menig opzicht de Groninger architectuur volgde; door bijna algeheelen overgang der dammen in zandsteen stijlen, vormen de vensters van dezen gevel als het ware een aanéengesloten groep.

In en na de tweede helft der XVII^{de} eeuw wordt echter, met behoud van den smallen venstervorm, alles eenvoudiger, zie afb. 41.

Afb. 29, 38—40 en 42—44. — **Gevels met bredere vensters.**

Terzelfdertijd van de smal-vensterige bouwde men echter in de stad ook gevels met bredere en met kruisvensters, zooals die van het Collecte Huijs en zooals het drievensterige geveltje met elegant gebeitelden zandsteen top in de Poele-straat, met zijn fronton en cherubijn-bekroning, zie afb. 40 en zooals de deftige gevel aan de Osse-markt (afb. 38), breed 15.35 M., met zeven vensters, elk in den dag 1.35 bij 3.20 M., op de bovenverdieping, de vensters met schelpen en zandsteen dekboog, en het geheel met zandsteen banden, doch zonder cordon, welke anders tot heden zelden ontbreekt. Uit het midden van den gevel gaat op een topgevel met rijk gebeitelde bekroning en een wapenschild en windvaan vasthoudende leeuw; op het boven- en onder-fries van dien topgevel staat geschreven:

»Hij heeft wel geboijt,
Wie op Godt vertroijt —
Godt geve dat ick hier in Vrede schuijlen mach,
En also ontgaen des Werelts Donderslach.»

In plaats van schelpen zijn in de timpans der beide smalle topgevel-vensters cherubijnen gebeiteld.

Het eenvoudige doch smaakvolle trap-geveltje (afb. 29) van A^o. 1660, breed 14.20 M., hoog slechts ééne verdieping, staande aan de zuidzijde van het Martini-kerkhof, toont reeds duidelijk eene verandering in opvatting en behandeling, 't geen minder sterk spreekt in den met schelp-vensters voorziene gevel, (afb. 42) staande in de Heere-straat met zijn streng belijnden topgevel, terwijl de 8.30 M. breede gevel in de Kijk-in 't Jatstraat, (afb. 43) toont, hoe door een gepast geplaatste en goed opgeloste topgevel, aan een bescheiden gebouw, met weinig kosten een bijzonder karakter en afmeting is te geven.

De beide zandsteen beelden, op (afb. 44) voorgesteld, zijn afkomstig van een

kunstvol gebeitelde schouw uit de tweede helft der XVI^{de} eeuw, vermoedelijk uit het oude Raadhuis afkomstig, en staan nu in het Groninger Museum van Oudheden, dat mede tal van merkwaardige bouw-fragmenten, gevelstenen, enz., bevat, en een bezoek overwaard is.

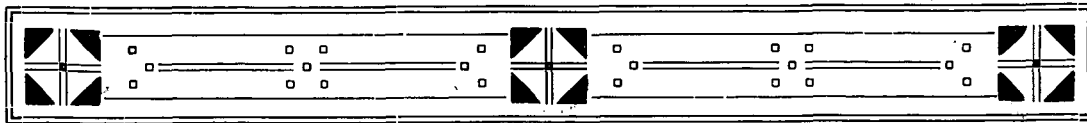
Afb. 49. Het zegel der stad Groningen, voorstellende hare Sint-Maartenskerk.

's-Gravenhage, 6 Mei 1917.

C. H. PETERS.

Verbetering.

1ste Aflevering 1917, blz. 46, 7de regel van onderen: 1669, leest: 1559.

DE STAATSBEGROOTING VOOR 1917.

In het voorl. verslag werd eraan herinnerd, dat, toen de oorlogsomstandigheden in 1914 tot besnoeiing van de Staatsbegrooting noopten, de afdeeling Kunst in verhouding tot andere afdelingen zeer zwaar werd getroffen. In de schriftelijke gedachtenwisseling is zulks bij de behandeling van de begrootingen voor 1915 en 1916 aangetoond en mr. Jhr. de Stuers, wiens onvermoeiden arbeid voor de belangen van deze afdeeling men erkentelijk herdacht, liet niet na, bij het mondeling debat de nadeelige gevolgen van deze besnoeiing in het licht te stellen. Ook de Minister erkende ten vorigen jare, »dat de afdeeling Kunsten en Wetenschappen naar verhouding het grootste aandeel in de bezuiniging heeft moeten dragen.» Nu de bijzondere omstandigheden, die daartoe leidden, steeds voortduren, hoopte men, dat de Minister, niettegenstaande de groote financiële eischen, welke de oorlogstoestand stelt, door een minder strenge beperking van de posten dezer afdeeling zou voorkomen, dat het behoud der monumenten schade lijdt en aan de musea voorwerpen van kunst ontgaan, waarmede zij zonder abnormale kosten kunnen worden verrijkt.

De Minister achtte het overbodig, nogmaals uiteen te zetten, waarom hij van oordeel was, dat op deze afdeeling in de eerste plaats bezuiniging mogelijk en zelfs geboden is, meende er echter op te mogen wijzen, dat de begrooting voor 1917 in vele opzichten gunstig afsteekt bij die der laatste twee jaren. Zoo is voor onderhoud van reeds ondersteunde monumenten *f*14.450.— meer uitgetrokken dan voor 1916, terwijl thans weer gelden zijn aangevraagd voor tot dusver nog niet ondersteunde monumenten en de post voor onderhoud van Rijksmonumenten met *f*10.000.— verhoogd is. Gaarne had de Minister ook andere posten, welke op de oorspronkelijke begrooting voor 1915 stonden, weer uitgetrokken, doch de toestand van 's lands financiën gedooft z. i. niet, op dit oogenblik nog verder te gaan.

I. MONUMENTEN.

In het voorl. verslag werd met voldoening geconstateerd, dat voor het onderhoud van monumenten eenige bedragen zijn uitgetrokken.

Een groot aantal, waarvoor subsidieering bereids is verzocht, verkeert nog in staat van verval, en bij sommige moet aan de restauratie spoedig de hand worden geslagen, wil men voorkomen, dat herstel onmogelijk wordt of tot veel hooger kosten zal leiden. Men betoogde hierbij de wenschelijkheid om een post uit te trekken, waaruit voor onvoorziene doch spoed eischende gevallen zou kunnen worden geput, en hoopte, dat de Minister geen bezwaar zoude maken, dezen alsnog op de begrooting te brengen.

De Minister merkte op, dat die post reeds op de begrooting voorkomt. Het bedrag van *f*1.500.— moge niet groot zijn, toch is hiermede reeds menigmaal nut gesticht, vooral waar het gold kleine restauraties, b.v. van geveltjes van aan particulieren toebehoorende gebouwen, welke oudheidkundige waarde hadden.

Voor subsidies ten behoeve van groote restauraties wordt steeds de bekrachtiging der wetgevende macht gevraagd. Bovendien zou de Minister niet weten, op welk bedrag hij den post voor onvoorzien zou moeten ramen. In het eene jaar zal wellicht voor dringende gevallen nog geen *f*1.500.— noodig zijn, in een ander zou een veel hooger bedrag niet toereikend zijn.

Waar gedurende twee jaren voor de restauratie van tot dusverre nog niet ondersteunde monumenten geen gelden waren aangevraagd, heeft de Minister, teneinde het verval van noodlijdende monumenten te voorkomen, op dringende aanvragen om Rijkssteun geantwoord, dat — mits de restauratie overeenkomstig de voorschriften van zijn Departement geschiede — belanghebbenden met de restauratie een aanvang konden maken en dat te zijner tijd, behoudens goedkeuring van de wetgevende macht, een Rijkssubsidie zal worden verleend. Deze maatregel blijkt uitnemend te werken en is door de betrokken gemeenten en kerkbesturen met ingenomenheid begroet. De restauratiekosten worden hierdoor alleen verhoogd met de rente van eventueele leeningen tot het moment, waarop het Rijks-subsidie wordt verleend.

Bij eenige leden was de vraag gerezen, of op de gerestaureerde gebouwen steeds voldoende toezicht wordt gehouden. Men wees o. m. op den toestand van de kerk en den toren te Sleen, voor eenige jaren met Rijkssteun gerestaureerd. De torenmuren zijn met asfaltpapier bedekt, met het gevolg, dat het water langs de binnenzijden afloopt en schade aanricht. Nog steeds is de spits niet op den toren, terwijl men meende, dat deze vanwege het kerkbestuur zou worden aangebracht. Men verzocht een onderzoek en mededeeling van het resultaat daarvan.

De Minister deelde mede, dat het toezicht op de gerestaureerde monumenten zoo goed is, als onder gegeven omstandigheden mogelijk. — In geval van verwaarloozing van een met Rijkssteun gerestaureerd monument wordt vanwege het Departement van Binnenl. Zaken de eigenaar steeds op zijn moreele verplichting gewezen, om aan het onderhoud daarvan meer zorg te besteden. Aangezien echter de wettelijke bepalingen, krachtens welke betere zorg kan worden afgedwongen, ontbreken, bestaat niettemin de mogelijkheid, dat, hetzij tengevolge van onverschilligheid, hetzij wegens gebrek aan middelen, behoorlijk onderhoud achterwege blijft. De Minister overweegt, of door uitbreiding van de voorwaarden, waaronder Rijkssubsidie wordt verleend, hierin kan worden voorzien en voorts, of het mogelijk is, het Rijkstoezicht, dat nu hoofdzakelijk berust bij het Rijksbureau voor de Monumentenbewaring, uit te breiden, b.v. door instelling van eene commissie, die de Regeering van advies kan dienen in restauratie-aangelegenheden en aan welke bovendien een meer stelselmatig toezicht op de monumenten kan worden opgedragen.

Omtrent de kerk en den toren te Sleen heeft de Minister een onderzoek doen instellen. Het daaromtrent uitgebrachte rapport werd aan de Kamer ter kennisneming medegedeeld.

Onderhoud van Rijksmonumenten, f 60.000.—.

Reeds bij de mem. v. toel. op de begrooting voor 1915 werd de noodzakelijkheid betoogd, om dit artikel te verhoogen in verband met den slechten toestand, waarin de Rijksmonumenten verkeerden. Was op de oorspronkelijke begrooting voor dat jaar een verhooging van f 10.000 aangevraagd, in verband met den inmiddels ingetreden oorlogstoestand werd dit bedrag tot f 5.000 teruggebracht. De Minister vertrouwde, dat dit bedrag, door het onderhoud der monumenten tot het hoogst noodzakelijke te beperken, voldoende zou zijn, doch het blijkt meer en meer, dat de toestand der Rijksmonumenten, waarvan het aantal intusschen met één (het Gothische Huis te Kampen) is vermeerderd, een dergelijke beperking niet langer gedoogt. Als voorbeeld hoe slecht die toestand is, moge dienen, dat in het begin van dit jaar op een verzoek van den burgemeester van Krommenie, om in het kasteel Assumburg slachtoffers van den watersnood onder te brengen, afwijzend moest worden beschikt wegens den slechten staat van de vloeren van dat kasteel. Deze toestand kan niet langer voortduren en een aanmerkelijke verhooging is noodig. Daarom wordt het artikel van f 50.000.— op f 60.000.— gebracht.

Onderhoud van reeds ondersteunde monumenten, f 117.150.—.

De subsidiën voor het kasteel Doorwerth, de R. K. kerk te Harderwijk, den toren te Haren, de St. Janskerk te Maastricht, de O. L. Vr.-kerk te Maastricht, den toren te Zaltbommel en de Ned. Herv. kerk te Zuidbroek zijn afgeloopen.

Ten behoeve van de voortzetting der aangevangen werken, waarvoor bij de wet de gelden gevoteerd zijn, zijn vervolftermijnen uitgetrokken voor de O. L. V.-toren te Amersfoort (8^e van 12 termijnen), de Groote kerk te Arnhem (6^e van 9 termijnen), de Ned. Herv. kerk te Breda (8^e van 12 termijnen), de Groote kerk te Brielle (15^e van 16 of 17 termijnen, zie pag. 23 der mem. van toel. begrooting 1916), de St. Lebuïnuskerk te Deventer (3^e van 7 termijnen), de Groote kerk te Dordrecht (7^e van 9 termijnen), de gewelfschilderingen in de Zuiderkerk te Enkhuizen (8^e van 10 termijnen), de Ned. Herv. kerk te Goes (laatste van 4 termijnen), de St. Janskerk te Gouda (2^e van 10 termijnen), de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage (6^e van 15 of 16 termijnen), de Kloosterkerk te 's-Gravenhage (4^e van 6 of 7 termijnen), de Groote of St. Bavokerk te Haarlem (laatste van 8 termijnen), de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch (waarvan niet met voldoende zekerheid te bepalen is, wanneer de restauratie voltooid zal zijn, gelijk is medegedeeld op blz. 73 van de mem. v. antw. op het voorl. versl. begrooting 1904), de St. Pieterskerk te Leiden (11^e van 20 termijnen), het Raadhuis te Middelburg (laatste van 6 termijnen), den toren der Groote kerk te Steenwijk (5^e van 6 termijnen), de Ned. Herv. kerk te Vlissingen (laatste van 5 termijnen), de Ned. Herv. kerk te Oud-Vossemeer (laatste van 2 termijnen), de Ned. Herv. kerk te IJsselstein (laatste van 6 termijnen), de St. Walburgskerk te Zutphen (laatste van 10 termijnen), de Reventer te Zwolle (3^e van 4 termijnen).

De bedragen zijn gesteld op hetzelfde cijfer, als bij de Staatsbegrooting voor het loopende jaar is toegestaan, met uitzondering van die voor het Raadhuis te Middelburg en de kerk te IJsselstein, waarvoor de eindtermijnen onderscheidenlijk *f*1.750.— en *f*1.500.— bedragen en die voor de St. Janskerk te Gouda, waarvan een verhooging van het subsidie van *f*8.000.— tot *f*10.000.— wordt aangevraagd. De commissie voor de restauratie van dit monument vraagt nl. een extra subsidie in de meerdere kosten, die veroorzaakt worden door den slechten toestand, waarin de zuid-westhoek van de kerk zich bevindt. Een algeheele vernieuwing van de fundeering daar ter plaatse is noodig, terwijl een dubbel contrefort, dat indertijd ten behoeve van het verkeer is doorbroken, ter consolideering van het muurwerk moet worden gedicht, in verband waarmede een nieuwe verkeersweg zal moeten worden aangelegd. Om technische redenen is de uitvoering dezer werkzaamheden als één geheel noodzakelijk. De kosten hiervan, die niet in de oorspronkelijke begrooting zijn opgenomen, zullen ruim *f*20.000.— meer bedragen, dan het jaarlijksch bedrag waarover de commissie de beschikking heeft. Zij wenscht daarom eene leening aan te gaan tot dat bedrag, aflosbaar in 10 jaarlijksche termijnen van *f*2.000.—. De commissie vraagt daartoe gedurende 10 jaren eene verhooging van het Rijkssubsidie met gelijk bedrag. Reeds het vorige jaar deed de commissie hetzelfde verzoek. De Minister meende toen, in verband met den toestand van 's lands financiën, daarmede nog te moeten wachten. Nu de commissie op haar verzoek terugkomt, er op wijzende, dat eene rationeele werkwijze langer uitstel niet toelaat, komt inwilliging van het verzoek den Minister wenschelijk voor, weshalve hij een verhooging van *f*2.000.— heeft uitgetrokken.

Voorts zijn opnieuw op dit artikel gebracht subsidiën voor:

Drommedaristoren te Enkhuizen. Op de begrooting voor 1916 was voor de restauratie van dit monument een eindtermijn uitgetrokken van *f*2.000.—. Burgemeester en wethouders hebben echter een verhooging van het Rijkssubsidie gevraagd in verband met de belangrijke overschrijding van de oorspronkelijke raming. Tijdens de restauratie bleek namelijk, dat de havenbeschoeiing, die dient om den Drommedaristoren voor verzakking te beschermen, niet meer voldoende was, om nieuwe verzakking van dit monument in de toekomst te voorkomen. Zij moest derhalve geheel vernieuwd worden, wat een bedrag van *f*4.200.— vorderde. Ook van dit bedrag is een derde gedeelte voor Rijks-rekening te nemen, waartoe een som van *f*1.400.— wordt aangevraagd.

Dominicanerkerk te Maastricht. Voor 1916 was een eindtermijn van *f*3.350.— uitgetrokken. Nu de restauratie ten einde loopt, blijkt de oorspronkelijke raming van de restauratie ten gevolge van tijdens het werk ondervonden tegenvallers alsmede wegens stijging der prijzen, niet voldoende. Zij zal met *f*7.900.— worden overschreden, waarvan de helft als Rijkssubsidie wordt gevraagd. Inwilliging van dit verzoek komt den Minister billijk voor; een bedrag van *f*3.950.— wordt te dier zake uitgetrokken.

Raadshuis te 's Heerenberg. Voor 1915 was een eindtermijn voor de restauratie van dit monument uitgetrokken. Nu die restauratie hare voltooiing nadert, blijkt ook hier een belangrijke overschrijding van de oorspronkelijke raming onvermijdelijk. Deze over-

schrijding bedraagt pl. m. f6.500.—. Ter tegemoetkoming in deze meerdere kosten komt het den Minister voor, dat aan de gemeente Bergh nog voor eenmaal een bedrag van f3.000.— zoude kunnen worden toegekend, waardoor het Rijkssubsidie in totaal f12.000.— of 57 pct. der kosten heeft bedragen.

Onderhoud van tot dusverre niet ondersteunde monumenten, f27.400.—.

Toen door het uitbreken van den oorlog een aanmerkelijke bezuiniging op de Staatsuitgaven noodig werd, zijn vier van de op dit artikel van de ontwerp-Staatsbegrooting voor 1915 uitgetrokken Rijkssubsidiën, alsmede de post van onvoorziene uitgaven geschrapt. Bovendien werd de restauratie van die monumenten, waarvoor op die begrooting reeds een tweede termijn was uitgetrokken, doch waarmede door bijzondere omstandigheden nog geen aanvang was gemaakt, voorloopig uitgesteld. Hoewel thans de toestanden nog geenszins normaal zijn te noemen, meent de Minister toch, dat met het verlenen van Rijkssubsidiën voor de restauratie van monumenten thans weer een aanvang zoude kunnen worden gemaakt. In de eerste plaats komen daarvoor in aanmerking de monumenten, die in 1914 van de begrooting werden afgevoerd. Het zijn: de Ned. Herv. kerk te Doesburg, de R.-K. kerk te Horssen, het Raadhuis te de Rijp, de Nieuwe kerk-toren te Delft, het Muntentorentje te Deventer, de Ned. Herv. kerk te Dongen, de R.-K. kerk te Duiven. Voor de toelichting verwijst de Minister, voor zoover betreft de eerste drie, naar bladz. 52 en 53 van de mem. v. toel. begrooting 1914, voor de overige naar bladz. 50 en 51 van de mem. v. toel. begrooting 1915. In zake de daargenoemde kostencijfers moet de Minister, in verband met de nog steeds voortdurende stijging van materiaalprijzen, het noodige voorbehoud maken.

Verder komt het den Minister gewenscht voor, dat een Rijkssubsidie worde verleend ten behoeve van de restauratie van den Kampveerschen toren te Veere. Dit gebouw, dat van 1368 dagteekent, is een historisch monument, dat niet alleen het eenige thans nog overgebleven bouwwerk is, hetwelk aan de geschiedenis van Veere als vesting herinnert, maar dat ook bijzonder nauw met de historie dezer stad is verbonden, want het is de Kampveersche toren, die met den nu verdwenen Noordhoofds toren den ingang van de haven, waaraan Veere zijn opkomst te danken heeft gehad, verdedigde; wegens de bijzondere beteekenis dezer torens voor de stad prijken zij dan ook van ouds en nog heden ten dage in het wapenschild van Veere. De toestand van dit monument is bedenkelijk. Het is aan de open zee gelegen en heeft dientengevolge veel te lijden van den wind. Reeds meermalen werd door het gemeentebestuur van Veere op het verlenen van een Rijkssubsidie ten behoeve van de herstelling van dit gebouw aangedrongen. Tot dusver ontbrak daartoe echter de gelegenheid. De toestand wordt echter van dien aard, dat langer uitstel niet raadzaam is te achten. Door den Rijksarchitect voor de monumenten worden de kosten voor de herstelling op \pm f4.400 geraamd. De gemeente Veere is niet bij machte, in de kosten bij te dragen. De Minister vindt dan ook vrijheid, het geheele bedrag der kosten ad f4.400.— aan te vragen.

Ook de herstelling van den post voor onvoorziene uitgaven ad *f*1.500.— komt den Minister wenschelijk voor, om daaruit kleine bedragen, die in den loop van het jaar noodig mochten blijken voor de restauratie van minder groote monumenten, te kunnen kwijten. In het geheel wordt nieuw aangevraagd een bedrag van *f*27.400.— of met het op art. 193 uitgetrokken bedrag in totaal *f*144.550.— d. i. nog *f*31.650.— minder dan op de oorspronkelijke begrooting voor 1915 en *f*8.650.— minder dan op de gewijzigde begrooting voor dat jaar.

In het voorl. verslag werd andermaal 's Ministers aandacht gevestigd op twee bouwwerken, waarvan de instandhouding dringend Rijkssteun behoeft, n.l. de Ned. Herv. kerk te Voorhout, voor de restauratie waarvan de provincie Zuid-Holland reeds eenigen steun verleende, en den Gevangentoren te Megen. Ook werd voor subsidie aanbevolen de kerktoren te Zuidland, welk monument gedeeltelijk door den bliksem is vernield en uit de assurantiepenningen niet kan worden hersteld, terwijl de gemeente niet in staat is de kosten daarvan te dragen. De Minister deelde mede, dat enkele jaren geleden de kerkvoogden der Ned. Herv. Gemeente te Voorhout een Rijkssubsidie ten behoeve van hun kerkgebouw verzochten. Het ingewonnen advies van den Rijksarchitect voor de monumenten luidde gunstig. De gelegenheid ontbrak echter, om onmiddellijk aan het verzoek te voldoen. Intusschen was het kerkbestuur op eigen gelegenheid met de restauratie begonnen zonder voeling te houden met het Rijksbureau voor de monumentenbewing en zonder dat daarop van Rijkswege toezicht kon worden gehouden. Toen in den zomer van 1914 het werk voltooid was, bleek dan ook, dat de gevolgde wijze van restaureeren geenszins de goedkeuring van den Rijksarchitect kon wegdragen. Onder deze omstandigheden kon de Minister geen vrijheid vinden, om ten behoeve van deze restauratie alsnog een Rijkssubsidie aan te vragen.

Op den Gevangentoren te Megen blijft de aandacht der Regeering gevestigd. De Minister hoopt op een der eerstvolgende Staatsbegrootingen een subsidie voor de restauratie van dit monument uit te trekken. — Omtrent de toren te Zuidland is den Minister niets bekend; een subsidieaanvraag kwam aan zijn Departement niet in.

II. MUSEA.

In het voorl. verslag werd opgemerkt, dat vooral het vervallen van de posten betreffende aankoop voor de musea onherstelbaar nadeel kan veroorzaken, doordien men de gelegenheid moet laten voorbijgaan, zich in het bezit te stellen van kunstwerken, die ter afronding onzer verzamelingen van blijvende beteekenis zijn. Men wees er op, dat de Regeering, door op dit punt de uiterste zuinigheid te betrachten, de uitbreiding onzer collecties groote schade doet en stelde daartegenover de gemeenten, die voor den aankoop van kunstwerken bestemde credieten handhaafden; zelfs verleende de gemeente 's Gravenhage onlangs een extra crediet voor aankoop van de collectie aardewerk van Colenbrander. Richt men den blik naar het buitenland, dan moet het treffen, dat zelfs oorlogvoerende landen niet aarzelen, belangrijke sommen voor completeering hunner verzamelingen beschikbaar te stellen.

De Minister betwijfelde, dat het vervallen der posten betreffende aankoop voor onze musea onherstelbaar nadeel kan veroorzaken. In ieder geval worden evenals in de vorige jaren, ook thans weder inplaats van memorie-posten de bedragen uitgetrokken, welke op de begrooting van 1916 ongebruikt bleven. Met deze bedragen kunnen althans voor het Mauritshuis bij voorkomende gevallen eenige aankopen geschieden; bovendien kan uit het artikel »onvoorzien» op deze artikelen worden overgeschreven. Mocht er zich inderdaad eens een geval voordoen, dat het bepaald noodzakelijk is, kunstvoorwerpen voor ons land te behouden, waarmede groote sommen gemoeid zullen zijn, dan kan door middel eener suppletoire begrooting hierin steeds worden voorzien. Bij de samenstelling van de ontwerp-begrooting voor 1918 zal de Minister overwegen, of het mogelijk is, de vroegere bedragen weder op de begrooting te brengen.

Aankopen Rijksmusea, f 23.695.—.

Evenmin als bij de begrooting voor het loopende jaar acht de Minister thans nog den tijd gekomen, om gelden uit te trekken ten behoeve van aankopen voor de musea: In verband evenwel met het vroeger (Bulletin 1916 p. 69) te dezer zake medegedeelde zijn bij de mem. v. antw. weder op deze begrooting gebracht de bedragen, welke op den dienst van 1916 ongebruikt zijn gebleven voor 's Rijks Museum van Schilderijen, het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, het Nederlandsch Museum en het Museum Lambert van Meerten, n.l. resp. f 428.—, f 10.000.—, f 362.— en f 1.405.—.

Ten aanzien van aankopen voor 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam heeft de Minister gemeend, eene uitzondering te moeten maken en hiervoor een bedrag van f 3500.— te moeten uittrekken, waaraan bij mem. v. antw. de op den dienst van 1916 uitgetrokken gelden ten bedrage van f 8.000.—, waarvan niets gebruikt werd, zijn toegevoegd, teneinde met het alsdan gezamenlijk bedrag van f 11.500.— een schuld aan de Vereeniging Rembrandt te kunnen aflossen ter zake van aankoop van eene teekening door Rembrandt, welke door deze vereeniging in 1913 ten behoeve van het Prentenkabinet is aangekocht en tot dusver nog niet is overgenomen.

Subsidiën aan verschillende musea, f 2.200.—.

Voor de musea te Amersfoort, Edam, Groningen en Haarlem en het Bilderdijk-museum is totaal f 2.200.— uitgetrokken.

Aankoop van voorwerpen van kunst, enz., f 5.000.—.

H. T. v. B.

RESTAURATIES IN HISTORISCHEN EN IN ZOOGENAAMDEN NIEUWEN STIJL.

ANTWOORD AAN DR. JAN KALF.

Aan het slot van mijn artikel in het Aprilnummer van het Bulletin vraag ik, of men mij onomwonden wil verklaren, of de restauratie van den gevel aan de Goudasche kerk de verwezenlijking is van de ideeën der voormannen van de nieuwe denkbeelden op restauratiegebied en waarom geen rekening gehouden is met de nog versche stellingen, door den Oudheidkundigen Bond vastgesteld.

De heer Kalf beantwoordt mijn artikel zeer uitvoerig, dwaalt menigmaal van de kwestie af, maar geeft op beide vragen, waarom het toch te doen was, geen of een zeer onvoldoend antwoord.

Hij begint met zijne verwondering te kennen te geven, dat ik op geene wijze in het openbaar belangstelling heb getoond voor het restauratie-vraagstuk, dat zeven jaren geleden door den Oudheidkundigen Bond aan de orde werd gesteld. Als antwoord stel ik den heer Kalf de vraag, of, waar mannen van naam, met groote ondervinding op het gebied van restauratie, zich te vergeefs tegen de nieuwe richting hebben verzet, mijne belangstelling wel eenige wijziging zou gebracht hebben in de formulering der stellingen. Ik geloof van neen en ik ben dan ook rustig aan mijne bezigheden gebleven. Nu ik echter de voltooiing van de Goudasche kerkrestauratie zie, nu sta ik paf van verwondering en kan niet nalaten, mijne afkeuring daarover uit te spreken.

De heer Kalf deelt mede, dat te Gouda geen handvormsteen in passende kleur is gebruikt en hij betreurt dit. Heeft hij hiervoor geen scherper critiek? Er is zelfs, zegt hij, onmiskenbaar een zekere harmonie ontstaan tusschen het oude en het nieuwe werk.

De heer Kalf houdt ook overigens zijnen geestverwanten de hand boven het hoofd. Hij vervolgt op pag. 16: »Het gold hier de herstelling van een ingang en nissen, welker hoofdvorm en profielen voldoende waren bewaard gebleven, om ze zonder bezwaar te kunnen aanhouden, doch waarvan alle versierende onderdeelen, hogels, kruisbloemen, enz. te zeer geschonden waren om behouden te blijven. Tot een poging, niettemin deze fragmenten toch zoo getrouw mogelijk te volgen, bestond te minder reden, omdat het geheele werk de kennelijke blijken droeg, uit de nadagen der Gothiek te stammen, uit de handen te komen van een meester, die tamelijk gedachteloos vormen toepaste, waarvan de zin hem eigenlijk reeds was ontgaan. Zoo had hij zich, bij het kappen van hogels op den rug der bogen niet behoorlijk rekenschap gegeven van de eischen der steensnede, die hier, omdat er baksteen bij zijn bergsteen aan moest sluiten, een rechthoekigen grondvorm vorderde en een gebogen lijf, als hij gemaakt heeft, niet toeliet.»

Hieruit blijkt, dat met eenigen goeden wil de restauratie in historischen zin wel degelijk had kunnen geschieden. De steenvoeg had, zonder het architecturale gedeelte te schaden, gewijzigd kunnen worden. Doch omdat het werk uit de nadagen der Gothiek

stamde en aan geen eersterangs-meester werd toegeschreven, heeft men de restauratie in historische richting laten varen en heeft men den gevel eene herstelling doen ondergaan, waarbij de fantasie hoogtij viert.

Men zou nu de conclusie kunnen trekken, dat in het vervolg bij restauratiën alle gebouwen, die uit de nadagen der Gothiek stammen en waarbij technische fouten worden aangetroffen, een moderniseering moeten ondergaan. De aangevoerde argumenten zijn tastbaar zwak en men voelt, dat de heer Kalf moeite heeft, de Goudasche restauratie te verdedigen. Of het beeldhouwwerk door Zijl of door een ander bekwaam beeldhouwer is vervaardigd, doet hier niets ter zake. Een feit is het, dat de tegenwoordige toestand ons iets heel anders te zien geeft dan den oorspronkelijken toestand, en het nageslacht zal ons nooit dankbaar kunnen zijn voor deze willekeurige verandering, die met geen praatje is te verdedigen.

Van het zondigen door het weglaten der crochets op de afdekking van den gevel wordt met geen woord gerept.

Overgaande tot de algemeene beschouwing van mijn artikel vult de heer Kalf eene geheele pagina om mij te wijzen op de ernstige misvatting, om het herstellen van schilderijen met het restaureeren van bouwwerken te vergelijken. Doe ik dit echter? Het is mij goed bekend, dat het herstellen van schilderijen evenals het repareeren van gobelins eene geheel andere zaak is dan het restaureeren van monumenten. Ik haalde slechts in eenige regelen als inleiding tot de hoofdzaak aan, hoe conscientieus gehandeld werd ten opzichte van het restaureeren van schilderijen.

De heer Kalf had mij kunnen tegenwerpen, dat door het restaureeren menig schilderstuk kan worden bedorven, hetgeen ik dan had moeten beamen, doch het gaat hiermede als met het restaureeren van monumenten. In beide gevallen hangt het er van af, wie de restaurateur is.

De heer Kalf had heusch de geheele pag. 17 kunnen laten vervallen.

Op pag. 18 strijdt hij voor het herstellen in hetzelfde materiaal, waarmede gebouwd is, en zoo de steen niet meer voorradig is, raadt hij aan steen te gebruiken van dezelfde kwaliteit en soort. Hierin ben ik het roerend met hem eens.

Op pag. 19 word ik door den heer Kalf van iets heel leelijks beticht. Ik zelf zou nl. een paar jaren geleden de oude Gasthuiskapel te Amersfoort met de kille machinale steen hebben laten beklampen: »dat de fraaie gloed van de prachtige oude baksteen zoo verloren gaat, dat inplaats van het mooie oude metselwerk met al zijn toevalligheden, dan het doodsche werk komt der leelijke kleurlooze moderne steen, schijnt niemand te hinderen.» Ziet men niet hoe de heer Kalf met twee maten meet? Te Gouda wordt het beklampen der muren met moderne steen vrijwel vergoelikt, althans slechts betreurd, hier wordt het vermeende misdrijf breed uitgemeten. Maar het schoonste van het geval is, dat bij de restauratie van het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis geen enkele moderne baksteen door mij is gebruikt doch alleen opzettelijk daarvoor gebakken handvormsteen van dezelfde soort en kleur als het oude werk en met dezelfde fraaie gloed.

De overeenkomst met de oude steen is zoo groot, dat enkele deskundigen, die na de voltooiing het werk bezichtigden, de aansluiting van het oude en het nieuwe metselwerk niet konden aangeven en ik zelf daartoe nauwelijks in staat was.

Hoe kan de heer Kalf mij van zoo iets verdenken, mij, die de historische richting ben toegedaan?

Kent de heer Kalf het onderscheid dan niet tusschen een doode machinale baksteen en een vol gloed en kleur zijnde handvormsteen? Hij is toch met den heer Croockewit gedurende den bouw op het werk geweest en had zich van het feit kunnen overtuigen. Doch ik wil aannemen, dat de heer Kalf wel degelijk het onderscheid kent, doch de door de heeren Croockewit, 't Hooft en van Gils zonder grond gelanceerde beschuldiging zonder nader eigen onderzoek herhaalt. Aangenaam is zulks niet, maar toch ben ik tevreden, dat de heer Kalf deze kwestie nogmaals ophaalt, daar ik nu de gelegenheid heb mij van dezen blaam te zuiveren.

De beschuldiging, destijds door den niet deskundigen heer Croockewit in de N. R. Courant geuit, raakte kant noch wal. De heer Kalf zal mij verplichten, dezen post van mijne rekening te schrappen, om die over te brengen op het zondenregister der Goudasche restaurateurs.

Wij komen nu aan een ander punt nl. het repareren van balustraden, pinakels en andere kerkdeelen. De heer Kalf geeft toe, dat, als een deel van een oude balustrade verweerd is, deze vernieuwd mag worden in den ouden vorm, maar als de balustrade geheel is verdwenen en gerestaureerd moet worden, dan zal hij zich wel driemaal bedenken, of deze wel weer in den ouden vorm zal gemaakt worden.

Een vreemde redeneering. Een deel mag hersteld worden, het geheel niet. Ik zou dan moeten vragen: hoe lang mag het stuk balustrade zijn, waarvan de vernieuwing geoorloofd is? Hoeveel stuks pinakels mogen bij verweering hersteld worden? Ik zou meenen, dat, als ik eenige meters in den ouden vorm mag herstellen, dit dan ook mag toegelaten worden voor eene geheele traveelengte, en ook voor twee of meer traveelengten, ja met de geheele balustrade. Bij een zoodanige reparatie of vernieuwing blijf ik de waarheid getrouw. Volgens de opvatting van den heer Kalf begaat hij bij elke verandering in nieuwen stijl een grove leugen. Ik zei reeds vroeger: aan onze groote kerkgebouwen zal men slechts sporadisch herstellingen vinden in vormen, aan eene nieuwe periode eigen en of de reparaties nu bij kleine of groote partijen hebben plaats gehad doet niets ter zake.

Thans zijn wij genaderd tot de oppositie, die lang vóór de »Denkmalpflagedagen» tegen de restauratiën gevoerd werd. Zeker, reeds vroeger werd oppositie gevoerd tegen de wijze van restaureeren en ik erken ook, dat in het begin fouten zijn begaan. Zou, onbesproken latende of het juist is, hetgeen de heer Weissman zeide: »wij zijn bezig door restauratie onze oude monumenten te bederven en pas een volgend geslacht zal het onzinnige dezer handelwijze inzien», niet eveneens of nog meer passen op het herstellen in zoogenaamden nieuwen stijl? De door den heer Weissman gegeven raad: »men

conserveere, maar restaureere niet" heeft evenveel zin voor het restaureeren volgens mijne als uwe denkbeelden. Ik meen dat het nageslacht meer reden zal hebben om te treuren over herstellingen in nieuwe richting, daar deze alle oorspronkelijke gegevens moedwillig vernietigen, dan over de restauratiën in ouden zin, die alle herinneringen voor het nageslacht trachten te behouden.

Waar de heer Kalf vraagt: »welke redenen wettigen de instandhouding van oude gebouwen in die mate, dat zelfs de Staat er voor te waken heeft" en antwoordt: »toch geen andere, dan de redding van bedreigde schoonheid en de ongeschonden overlevering aan het nageslacht der gedenkteeken van het verleden", daar verwondert het mij, dat hij zich niet in afkeurenden zin heeft uitgelaten over de restauratie te Gouda, eene restauratie waarbij zeer zeker niet getracht is naar: de ongeschonden overlevering aan het nageslacht van dit gedenkteeken.

De heer Kalf noemt eenige monumenten, die door historische restauratiën in hun schoonheidswaarde als historische getuigen zijn vervalscht. Wat zou hij van deze monumenten zeggen, indien zij volgens het recept der voormannen, zooals te Gouda is geschied, waren behandeld? Ik zou meenen, dat bij eene onpartijdige beoordeeling de qualificatie heel wat minder malsch zou uitvallen.

De herstelling dezer monumenten dagteekent van jaren herwaarts, toen noch de heer Kalf, noch mijn persoon restauratiën konden beoordeelen, zij zijn geschied in een tijd, toen met restaureeren nog ondervinding moest opgedaan worden.

De heer Kalf meent ten slotte, dat een Regeerings-Commissie noodig zou zijn, aan welke advies omtrent restauratiewerken zou worden gevraagd en het toezicht op de uitvoering zou kunnen worden opgedragen.

Een dergelijke Commissie kan op drieërlei wijze worden samengesteld. In het eerste geval zoodanig, dat de leden allen of bijna allen de nieuwe richting zijn toegedaan, in het tweede geval zoo, dat de meerderheid de historische lijn volgt en in het laatste geval zoo, dat de eene helft lijnrecht tegenover de andere staat. In de beide eerste samenstellingen zou er eene onbillijkheid plaats hebben tegenover de minderheid en in het derde geval zou het geharrewar, dat in het College van Rijksadviseurs plaats had, ook in deze Commissie beginnen, met het gevolg dat ook deze Commissie weldra weer opgeheven zou moeten worden.

Onze zienswijzen, geachte heer Kalf, alhoewel eenige aanrakingspunten hebbende, loopen te veel uiteen, dan dat verdere pennenstrijd vruchtbaar zou kunnen zijn, en ik wil het daarom hierbij laten.

Alvorens echter te eindigen, voel ik mij genoopt, U er op opmerkzaam te maken, dat, al wil men ons hier in Nederland restauratiën in de nieuwe richting opdringen, er nog geducht veel deskundigen zijn, die aan de archaïstische richting vasthouden.

Zoo schreef de heer Leo van Puijvelde, Hoogleraar in de Kunstgeschiedenis aan de Universiteit te Gent, onder het hoofd »Voor de traditie in den heropbouw in België", in het »Algemeen Handelsblad" van 7 Febr. 1916, een lezenswaardig artikel, waarin met

kracht op het restaureeren in historischen stijl werd aangedrongen. Verder heb ik het oog op de Belgische Commissie voor monumenten, autoriteiten wier bekwaamheid en inzicht op restauratiegebied zoo maar niet, in een vloek en een zucht, zijn weg te cijferen.

Zoo konden wij lezen, dat het Gemeentebestuur van Leuven, voorgelicht door bovengenoemde Commissie, onder een groot aantal ingezonden plannen voor de reconstructie van de markt aldaar zich heeft neergelegd bij een herbouw der oude huizen »de Moriaan” en »het Woud”, terwijl de andere gevels in den stijl der 15de-, 16de- en 17de-eeuwsche Vlaamsche renaissance-stijl worden opgetrokken. Ja men gaat daar zelfs zoo ver om een mooi Gothisch gebouw, genaamd »de Ronde Tafel”, naast het stadhuis, dat sedert een halve eeuw verdwenen is, weer op te bouwen naar de nog bewaarde plannen van Mathias Lajens, den bouwmeester van het stadhuis.

Ik deel dit mede, niet zoozeer omdat dit laatste geval mijne goedkeuring kan wegdragen, maar om duidelijk te doen uitkomen, hoezeer de Belgische autoriteiten gehecht zijn aan de kunstvoortbrengselen hunner voorvaderen.

U ziet uit het vorengaande, dat de Belgische Commissie voor monumenten zich op een geheel ander standpunt stelt. Dit doet ook de vraag rijzen of de voormannen wel den goeden weg bewandelen en niet bezig zijn onze monumenten nog meer te schaden, dan volgens hen tot nu toe is geschied.

Ik dank Dr. Jan Kalf voor zijn uitvoerig antwoord, waarin mijne beide vragen evenwel niet of ontwijkend zijn beantwoord; het spijt mij zeer, dat deze voorvechter zich in het andere kamp bevindt, in het onze zou hij veel goeds hebben kunnen stichten.

's-Gravenhage, Mei 1917.

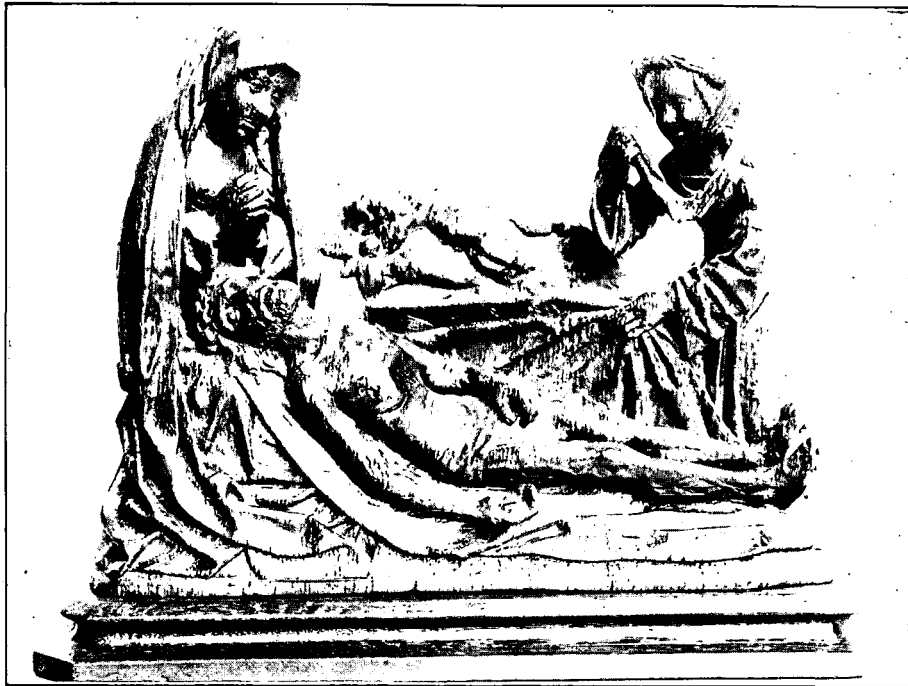
ADOLPH MULDER.

NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST. AANWINSTEN.

Twee aanwinsten wil ik den lezers van het Bulletin melden, beide wederom verschuldigd aan de kleine Vereeniging van Vrienden van het Nederlandsch Museum: een beeldhouwwerk en een meubel.

Het eerste is een kleine eikenhouten groep van drie figuren, voorstellende de Beweening van Christus, een werk van de Noord-Nederlandsche school uit het einde der vijftiende eeuw. Wij hebben er in te herkennen een zeer nauwe aansluiting van den beeldhouwer bij een van onze belangrijkste en meest bekende primitieve nationale schilders, namelijk Geertgen tot St.-Jans. Er valt hier zelfs te precificeeren en te wijzen op de graflegging van dien meester in het Museum te Weenen. Voorzeker zijn de gebaren van de geschilderde figuren gemakkelijker, zijn de gelaatsuitdrukkingen levendiger, maar de beeldhouwer, al kijkt hij en voelt hij misschien minder diep, streeft toch ook naar vertolking eener zelfde innigheid van gemoedsaandoening en het naakt van de Christusfiguur vertoont eene anatomie, die in de middeneeuwsche plastiek misschien nergens zoo scherp werd waargenomen. Die waarneming, het moet alweer geconstateerd

worden, hebben wij aan een schilder te danken; ook hier zien wij de opvatting van den Hollandschen beeldhouwer picturaal, zooals zij het bij zijn eerste optreden was,

zooals het eenige beeldhouwersgenie van internationale betekenis, dat deze landen hebben zien geboren worden, Klaas Sluter, zijn kracht zocht in krasse effecten van licht en schaduw en zooals het steeds, ook in de volkskunst van gevelsteenen en uithangborden, zal blijven. Het is toch wel van belang eens eene gissing te wagen, om te verklaren, waarin het wezen van dit verschijnsel schuilt.

Aloïs Riegl heeft er op gewezen, dat tegen het einde van de klassieke oudheid en in het begin van de Christelijke

tijden het waarnemen, het kijken van den kunstenaar van aftastend, tactisch, meer zuiver optisch werd, dat de beeldhouwkunst niet zoozeer streefde naar de plastische waarheid der vormen, als naar effecten van licht en donker, die ons de vormen, als op een afstand gezien, suggereeren. Inderdaad is het waar, dat de verhouding van den Christelijken kunstenaar tot de dingen zich meer en meer in dien geest wijzigt. De Byzantijnsche kunst getuigt er van en zoowel in Duitschland als in Frankrijk is het deze, die de eerste monumentale beeldhouwwerken inspireert. Nu gaat in Frankrijk echter spoedig de beeldhouwer ook te rade met de overblijfselen van Romeinsche plastiek, waarin de tactische waarneming nog spreekt en verloochent hij verder nooit geheel zijn klassieke leermeesters. Anders is het in Duitschland en Noord-Nederland gesteld. Wij zien in de middeleeuwen dus de twee opvattingen naast elkaar voortbestaan, waardoor wij er dan ook toe zijn gekomen het verschil in beide te gevoelen. In Italië vinden wij de Venetiaansche plastiek zich ontwikkelen uit de Byzantijnsche kunst en Jacopo della Quercia, de leerling van de delle Massegne, uit Venetië, geeft sterk schilderachtig beeldhouwwerk, in tegenstelling, bij voorbeeld, met Ghiberti, die het klassiek antieke karakter getrouw blijft. De moderne opvatting, de dingen optisch te begrijpen en niet tactisch, was ook den ouden Hollander eigen.

De hypothese heb ik slechts vluchtig willen schetsen, het lijkt mij, dat er veel voor is te zeggen, dat zij ons eene verklaring aan de hand doet, waarmede te werken valt.

Het meubel dat ik hier als aanwinst kan melden, is een wandtafel in den stijl van het Regentschap, geheel verguld met rood marmeren blad, ongetwijfeld een Fransch werk uit de eerste dertig jaren van de achttiende eeuw. In zijn onderdeelen vertoont het ornament nog de smaak, die onder Lodewijk XIV algemeen in zwang kwam: de geknakte krul met plotselinge tegenbewegingen en overgangen van recht in rond, maar in de bladvormen is reeds iets lichters en eleganters gekomen. De pooten zijn nog geschraagd, maar hun beweging is sneller geworden, de vormen ijler; men gevoelt de vrijmoedigheid van den ontwerper, die den weg wijst aan de phantasie van het rokoko. Zooals deze tafel in het museum geplaatst is tusschen twee armstoelen, in welke reeds de asymetrie in het ornament is waar te nemen en het geleidelijk in elkaar overgaan der vormbeweging, teekent zij den stijl van het Regentschap tusschen dien van Lodewijk XIV en van Lodewijk XV, op het zelfde podium door twee vuurschermen en door een secretaire met twee fauteuils vertegenwoordigd.

A. PIT.

MIDDELEEUWSCHE GLASVENSTERS.

Naar aanleiding van het beglazen van den Utrechtschen kloostergang bij zijne herstelling in 1880 is er veel gepraat over de quaestie, of zulk eene beglazing, die bij menschenheugenis daar niet bestaan had, ook authentiek mocht heeten, — of namelijk de Utrechtsche kloostergang van zijne stichting af in het begin der vijftiende eeuw voor beglazing bestemd, of althans in lateren tijd daarmee voorzien was geweest. Op zich zelf

was het geval waarschijnlijk: de kloostergangen hebben in de middeleeuwen niet alleen gediend als wandelplaats, maar zeer zeker ook als werkplaats voor de kanunniken en monniken: de kloostergangen te Canterbury worden bepaaldelijk als studeervertrekken van de kanunniken aangeduid. Al waren nu in de middeleeuwen verwarmde vertrekken («stoven») zeldzaam, zoodat elk huis aanvankelijk slechts ééne »kemenade» (= *caminata*) had, is het toch niet waarschijnlijk, dat de broeders zich met hun schrijfwerk zullen hebben beziggehouden in de open lucht, indien niet althans eene glazen wand hen tegen regen en wind beschutte. Waarschijnlijk is dus de aanwezigheid van glasvensters in de kloostergangen wel: te Canterbury werd »the south alley (van den kloostergang, omstreeks 1480) glazed for the use of the studiosus bretren».

Gelukkig kan ik echter een overtuigend bewijs aanbrengen, dat ook ten onzent de gangen, althans hier en daar, van glas voorzien waren: de kroniek van de abdijs Aduard in Groningerland verhaalt ons, dat abt Godfried van Arnhem, die in 1561 aftrad, verschillende verbeteringen in de abdijgebouwen heeft aangebracht: »Excelsam illam atque magnificam cochleam, per quam in abbatiam ascenditur, cum gradibus e candidis lapidibus; similiter et alteram, qua e culina fit ascensus; inde et tertiam, qua ad penu vinarium ex atrio majori descenditur, miro ornatu construxit. Deinde *tres claustrum ambitus magnis elegantissimisque vitreis fecit renovari*, et transitum aquilonarem aedi sacrae proximum polito lapide struxit. Hinc egregium illud horologium cum praeludio concertus musices ad exemplum illius operis, quod est Groningae in turri ecelesiae D. Mariae ter Ae, ab eodem magistro fieri fecit. Aulam abbatialem picturis novis atque tapetis decoravit. Porro grangiam seu paradisum prope Roden novo aedificio, cui aediculam sacram cum ara conjunxit, sumptibus haud minimis omnium Sibyllarum figuris et vaticiniis de Salvatore ac Domino nostro Jesu Christo parietibus appensis, ornatissimum non modo sed et jucundissimum fecit. Et, quod dictum oportuit, bibliothecam nostram multis probatissimorum authorum voluminibus auxit¹⁾».

Dit is slechts een getuigenis van 1550—1560, dus zéér laat; de vraag blijft dus: waren de Aduardsche gangen ook *van den beginne af* beglaasd? Waarschijnlijk, zal ik antwoorden, want de beglazing van abt Godfried was slechts eene »renovatio», zoodat ook lang voor het midden der zestiende eeuw (zóólang, dat toen reeds eene vernieuwing noodig was) de kloostergang van Aduard van glas voorzien zal zijn geweest. Maar of dit *overal* het geval is geweest, komt mij twijfelachtig voor. Immers glas was oudtijds eene kostbare zeldzaamheid en het is dat min of meer gebleven tot het einde der middeleeuwen toe. Toevallig kan ik dit overtuigend bewijzen uit dezelfde kroniek, die ik zoeven aanhaalde.

Toen abt Godfried in 1561 ziekelijk werd, legde hij den abtsstaf van Aduard, die hem te zwaar begon te worden, neder, en hij trok zich met eene flinke lijfrente terug op den uithof zijner abdij bij Roden (vroeger het huis Ter Helle), dien hij zoo fraai

1) Zie: De kroniek van het klooster Aduard, in: Bijdr. en meded. Hist. gen. XXIII p. 93.

versierd had en die sedert den naam Paradijs gedragen had; daar is hij 25 November 1574 overleden. Maar zijn opvolger Aernout Lanth van Peyse vond het Paradijs even genoegelijk als de stichter gedaan had en op zijne beurt ging hij er dus wonen, zooals zijn Middelburgsche collega op het kasteel Westhoven resideerde; hij vermaakte er zich met de jacht, en de kloosterkroniek vertelt al zuchtend, dat ook de wijn en de vrouwen toen voor hem al te verleidelijk geworden zijn. Intusschen, al zag de abt niet veel om naar zijne abdij, nu en dan moest hij er toch natuurlijk ambtshalve zijn, en »ut in Adwert haberet domum, ad quam diverteret quoties e Paradiso huc ei transire libuerit, Nigram illam cameram, quae est e regione culinae abbatialis, disjecto ex ea altari, roboreis tabulis atque picturis lectis et vitreis fenestris instructam, abbateque dignam mox a principio suae creationis habitationem fecit.»

Dit bericht lijkt mij wel merkwaardig: nog nà 1574 was de kroniekschrijver der abdij dus van oordeel, dat de Zwarte kamer bij de abtskeuken, nu zij met eikenhout beschoten, met uitgezocht schilderwerk versierd en van glasvensters voorzien was, een verblijf geworden was, dat den spreekwoordelijk rijken abt van Aduard waardig mocht heeten. Men was dan ook, nog in de zestiende eeuw en zelfs later, met het aanbrengen van glas wat zuinig, getuige het bericht, dat de nonnen van het Vrouwenklooster van Oostbroek, als zij in 1533 een nieuwen dormter laten bouwen, »in ellicke sel (lees: cel) een bedsteden, ende een glasraempt ende een blyckvenster beneden» lieten aanbrengen. Zulk een »blyckvenster» toch was het benedenvenster van een kruisraam, waarvan de bovenhelft beglaasd was, terwijl de benedenhelft zuinigheidshalve alleen een luik bevatte, dat bij koud weer gesloten bleef. Men ziet zulke »blyckvensters» nog dikwijls op de binnenhuizen onzer zeventiende-eeuwsche meesters, die ze dikwijls gesloten lieten, omdat het van boven invallende licht de vertrekken schilderachtig verlichtte. Dus nog in de zestiende en zelfs in de eerste helft der zeventiende eeuw bedacht men zich tweemaal, eer men een venster geheel deed beglazen¹⁾. En zeker zal het dus, al was het beglazen van een kloostergang ook in de dertiende en veertiende eeuwen voor de broeders uiterst geriefelijk, toen stellig toch wel zelden zijn voorgekomen, dat men de groote opene bogen van den gang zal hebben beglaasd.

S. MULLER Fz.

EEN XVe-EEUWSCHE NEDERLANDSCHE MISKELK IN ZUID-AMERIKA.

Door bemiddeling van een vriend, die in Engeland vertoefde, ontving ik voor eenigen tijd een extract uit het verslag eener reis, in 1913 door Engelsch Guiana gemaakt, waarin het volgende voorkomt:

»Die kerk (bedoeld is de nieuwe Jezuïetenkerk te New-Amsterdam) bezit een interessant en kostbaar erfstuk in den vorm van een zilver-vergulden kelk van Neder-

1) Vroeger zal dit natuurlijk nóg meer geschied zijn: het groote oostelijke (later door de librie bedekte) bovenvenster van de sacristie van den Dom, die kort voor 1400 opgetrokken werd, is (blijkens de groeven in een deel der traceering) grootendeels als blindtraceering behandeld en slechts in de roset in het midden beglaasd geweest.

landschen oorsprong. Hij is tien engelsche duimen (ongeveer 25 cm.) hoog, heeft een breede, ondiepe cuppa en een zeer breed voet. Daarop is een schild aangebracht met dwarsbalken in email, rood en blauw, waarschijnlijk het wapen der schenkers, en langs den buitenrand staat een Hollandsch opschrift: »Deze kelk behoort aan Jan en Ponter van Buthvelden om te dienen in de kapel van Ste Catharina te Porcem, gemaakt in het jaar 1475 Bid voor hem". Dit jaartal brengt ons terug tot 17 jaar vóór de ontdekking van Amerika door Columbus. Nog een andere merkwaardige bijzonderheid is, dat het goud op het zilver is vastgeslagen en er niet als een metaallaag op ligt, gelijk dit bij de nieuwe procédés het geval is. (The gold was been beaten on the silver, not washed on, as in the modern process)".

Deze mededeeling was te verrassend, om niet tot nader onderzoek aan te sporen, vooral omdat de eigennamen, zooals zij werden gelezen, het opschrift bijna tot een puzzle maakten.

Dezelfde vriendenhand bezorgde me eenigen tijd later twee welgeslaagde foto's, door de goede zorgen van den pastoor van New-Amsterdam ter plaatse zelve gemaakt. Zij geven een gothischen miskelk te zien, eenvoudig, maar door zijn juiste verhoudingen toch zeer sierlijk van vorm. Alleen de nodus is met meer zorg bewerkt en met ornamenten versierd. Uit de oneffenheden, die op den voet zichtbaar zijn, zou men opmaken, dat het opgelegde goud op enkele plaatsen heeft losgelaten. Langs den voet loopt een parelrand. Het opschrift volgt de buitenzijde van vier der zes lobben, waarin de voet is verdeeld. Voorgelicht door de bovenvermelde Engelsche vertaling en geholpen door het vergrootglas meen ik te kunnen lezen als volgt:

Dezen kelik behoert Jan en Wouter van Oudheusden om te dienen in hoer capelle van Sinte Catharina te Woercum ghemaeckt int jaer MCCCCXXV.

Wat volgt is op de foto niet te ontcijferen. Hier moet ik op mijn zegsman vertrouwen, die schreef: pray for him. Er moet dus staan: »bid v. sie" of iets dergelijks. Het wapenschild is aangebracht op dezelfde lobbe, waarop de geslachtsnaam »van Oudheusden" gegraveerd staat.

De eerste eigenaars van den kelk zijn geen volkomen onbekenden. Zij behoorden tot de hofhouding van Philips van Bourgondië, bekend als Philips de Goede, en bekleedden er het ambt van »kamerknecht" of kamerdienaar en juwelier — »bewaerre van onse juwelen", gelijk het in de oude stukken genoemd wordt, — zeker een post van vertrouwen.

Over het geslacht der Heeren van Oudheusden schreef de bekende genealoog

Jhr. Mr. F. Beelaerts van Blokland in het Maandblad van het Genealogisch-Heraldisch Genootschap »De Nederlandsche Leeuw» (XXXI jg. 1913, kol. 307 vv.) een zeer belangrijk artikel, waaraan ik het volgende ontleen.

»Het geslacht, dat gedurende omstreeks anderhalve eeuw de heerlijkheid Oudheusden bezat, voerde een gevierendeeld wapenschild, dat zich als volgt laat beschrijven: 1 en 4 in zilver twee roode dwarsbalken; 2 en 3 in rood een dubbele adelaar van zilver, somtijds overstopt met een gouden wiel... Het verdient de aandacht, dat het eerste en vierde kwartier gelijk is aan het wapen van het geslacht *van der Camp, van den Campe* of *uten Campe*, dat in de veertiende en vijftiende eeuw in de stad Woudrichem en het land van Altena geëerd was.

»Eenige beteekenis verkrijgt deze overeenstemming door het feit, dat in de zestiende eeuw leden van het geslacht der Heeren van Oudheusden een enkele maal worden aangeduid als *van der Camp* genaamd *van Oudheusden*. De onderstelling schijnt daardoor niet ongerijmd, dat deze Oudheusden's oorspronkelijk uit het geslacht van der Camp gesproten kunnen zijn of ten minste daaraan verwant waren.

»Eenig bewijs tot staving van de juistheid dezer gissing heb ik evenwel niet aangetroffen, en de willekeur, waarmee in de veertiende en vijftiende eeuw met familienamen werd omgesprongen, maant bij het vormen van onderstellingen tot de grootste voorzichtigheid, te meer geboden nu mij van het hier behandelde geslacht van Oudheusden geen zegels uit de vijftiende eeuw zijn voorgekomen....

»Als oudsten bewezen stamvader der Heeren van Oudheusden hebben wij (dus) vooralsnog aan te nemen:

- I. *Willem*, omtrent wien alleen bekend is, dat hij de vader was van:
 1. *Wouter van der Eycke*, die volgt onder II.
 2. *Jan van Oudheusden*, kamerknecht en juwelier van Philips van Bourgondië. Hij ontving van dezen in leen het halve veer tusschen Dordrecht en Papendrecht (6 Aug. 1463) de ambachtsheerlijkheid Waardhuizen en andere goederen in het land van Altena, en overleed kinderloos omstreeks 1479.
- II. *Wouter van der Eycke* genaamd *van Heusden* of *van Oudheusden* bekleedde evenals zijn broeder aan het hof van Philips den Goede den post van kamerknecht en juwelier, ook omschreven als »bewaerre van onze juwelen." Als »Wouter van der Eycke, alias van Heusden" werd hij den 13^{en} Juli 1460 beleend met het halve veer tusschen Dordrecht en Papendrecht, dat hij 6 Aug. 1463 als »Wouter van der Eycke van Oudheusden" overdroeg aan zijnen broeder, »Jan van Oudheusden Willemsz.", na wiens dood hij er op 21 Febr. 1479, als »Wouter van der Eycke van Oudheusden", wederom mede beleend werd. Hij had voorts van de Hollandsche grafelijkheid in leen den tiend van een blok lands in de parochie van Scobbe en van Everoke (beleend als »Wouter van der Eycke Willemsz. geheeten van Huesden", 15 April 1461), zes morgen lands te Uitwijk (1474), de ambachtsheerlijkheid Waardhuizen

(1480) en de hofstad waarop het huis te Giessen had gestaan (beleend als »Wouter van Outhuesden" in 1490).

»Hij was later muntmeester-generaal en overleed omstreeks 1504, twee kinderen nalatende: Jan van Outheusden en Cornelia van Outheusden.»

Er valt, volgens het bovenstaande, niet aan te twifelen, dat de daar genoemde broeders Jan en Wouter van Outheusden, kamerknechts en juweliers van Philips den Goede, dezelfde personen zijn als die op den kelk staan vermeld. Niet alleen de overeenkomst van namen en leeftijd bewijst het, maar ook het verband, waarin de eigenaars worden genoemd met de Catharina-kerk te Woudrichem of Woerkum. Dat zij daar of in de nabijheid goederen bezaten, wordt bijna zekerheid, als we zien, dat ze juist in die streken met verschillende landerijen enz. beleend waren. De gissing van Jhr. Beelaerts, dat de van Oudheusden's oorspronkelijk uit het geslacht van der Camp gesproten kunnen zijn of ten minste daaraan verwant waren, wint alweer in waarschijnlijkheid, nu we op den kelk een wapenschild ontmoeten, dat sterk herinnert (zou men misschien op een van beide plaatsen *zilver* in plaats van *blauw* of omgekeerd moeten lezen?) aan dat der van der Camp's. Waren aan Jhr. Beelaerts geen zegels uit de 15^e eeuw voorgekomen van het daar behandelde geslacht van Oudheusden, hier vinden we een wapenschild, juist uit de 15^e eeuw, dat zijn onderstelling komt versterken.

Moelijker is het, de plaats van de Catharina-kerk te Woerkum te bepalen. Van der Aa (Aardrijkskundig Woordenboek XII, 659) zegt: »Oude schriften getuigen, dat in den omvang der stad eene kerk heeft gestaan, zonder dat zij daarvan eenige bijzonderheden melden." Schutjes (Geschiedenis van het bisdom van 's-Hertogenbosch V, 951) haalt de kerkvisitatie van 29 Aug. 1571 aan, die spreekt van een altaar der H. Catharina in de parochiekerk¹⁾ en de confraterniteit der zelfde heilige. Had deze confraterniteit vroeger wellicht een eigen kerk, hetzij buiten, hetzij binnen de kerk? De woorden »hoer capelle" zouden evenwel eerder doen denken aan een huis- of slotkerk der van Oudheusden's. Uit deze berichten blijkt althans, dat de H. Catharina te Woudrichem bijzondere vereering genoot.

Hoe kwam nu het Woudrichemsche kerksieraad naar New-Amsterdam? Allerwaarschijnlijkst heeft een Nederlandsch zendeling in de 17^e of 18^e eeuw het kleinood voor zijn missie ten geschenke ontvangen. Mogen we hier wellicht aan een Jezuïet-missionaris denken? Eenig bewijs valt niet te leveren, maar waarschijnlijksgonden ontbreken niet geheel. De lezer oordeele.

Als de kelk — gelijk te vermoeden valt — in de familie van Oudheusden is gebleven, dan zal hij in de 17^e eeuw wel behoord hebben tot den kerkschat der huis-kerk van het kasteel te Oudheusden, dat omtrent het midden dier eeuw bewoond werd door Jor Pieter de Huyter, heer in Oudheusden en zijn echtgenoot Maria Anna van

1) Het beneficie van St. Catharina te Worcum moest in 1570 zes gulden bijdragen voor het onderhoud van het Bossche seminarie (Schutjes l. c. II, 290).

Oudheusden, erfdochter van Oudheusden, Elshout en Hulten¹⁾; Maria Anna stamde in rechte lijn af van bovengenoemden Wouter. Dit echtpaar stond op zeer vertrouwelijken voet met de Jezuïeten. Het noodigde hen in 1658 uit om zich op het kasteel te vestigen, wel in de eerste plaats om zelf van hun geestelijke hulp gebruik te maken, maar ook om de katholieken van den omtrek bij te staan. Reeds eenige jaren vroeger, 11 Oct. 1655, was hun zoon Walter Frans (geb. 1639) te Mechelen in de Sociëteit getreden, en 28 Sept. 1663 volgde zijn jongere broer Frederik Willem (geb. 28 Juni 1646) Walter's voorbeeld. Het verblijf der Jezuïeten te Oudheusden was echter van korten duur; tusschen 1655 en 1663 was Jor Pieter de Huyter overleden; in 1664 keerde P. Joan Bapt. Damman, de tweede en laatste huispriester — de eerste was Franc Adrian van Vendael — naar de Zuidelijke Nederlanden terug. Werd hem die kelk voor een missionaris meegegeven?

Of moeten we daarvoor misschien 17 jaar terug? In 1647 was een lid derzelfde familie naar de missie van Mexico vertrokken, nl. de oom van vaderszijde der beide genoemde Jezuïeten. 't Was Joan de Huyter, zoon van Jan en Anna de Voocht van Rijnevelt, geboren te Utrecht 24 Mrt. 1615, en den 4 Oct. 1634 in de Sociëteit getreden, waar hij zich naar zijn moeder Joan van Rijnevelt placht te noemen. Hij arbeidde, voor zoover ik kon nagaan, onder de Indianen van de provincie Sonora, het N. W. gedeelte van het tegenwoordige Mexico. Daar vond ik hem van 1653 tot aan zijn dood in Juli 1677. Was onze kelk wellicht terecht gekomen in Nieuw-Grenada? De Jezuïeten dier provincie strekten hun tochten uit tot op den linkeroever der Orinocco-rivier, de grens van het gebied, dat in de jaren 1664—1667 door de Hollanders werd bezet. Een missietocht, een schipbreuk kon den missionaris in het kustland brengen, waarop later Nieuw Amsterdam verrees.

't Is ook denkbaar, dat de kelk uit Curaçao naar het vasteland verhuisde. Dan herinneren we ons al aanstonds de Jezuïeten, die sinds de eerste jaren der 18de eeuw tot 1742 toe de katholieken van dat eiland verzorgden en wel in de eerste plaats P. Cornelius Cloots, uit een aanzienlijk Amsterdamsch geslacht gesproten, een bloedverwant van Baron Cloots te Amsterdam, van wien de missionaris veel hulp ondervond. Was hij misschien met de van Oudheusden's verwant en heeft de geloofsverkondiger het buiten gebruik gestelde familiestuk bij zijn vertrek in 1728 ten geschenke ontvangen voor zijn doodarme gemeente? Na den dood van den laatsten Jezuïet op Curaçao, Karel van Heumen, overleden 22 April 1742, kunnen de kerksieraden naar het vasteland zijn overgebracht.

Zoo blijft de 15de-eeuwsche miskelk op Amerikaanschen grond met raadselen omweven. Ik poogde zijn aanwezigheid te New-Amsterdam te verklaren door . . . louter gissingen. Maar deze leken me niet ongeoorloofd, zoolang geen meerdere zekerheid te verkrijgen was.

Mariëndaal bij Grave.

L. VAN MIERT S.J.

1) Zij was de dochter van Gerard, heer van Oudheusden, Elshout en Hulten en Huberta van Wyck van Onsenoort. Verschillende genealogische gegevens aangaande de de Huyter's dank ik aan de vriendelijke mededeeling van Jhr. A. F. O. van Sasse van Ysselt.

WILLEM DANIËLSZ VAN TETRODE.

Reeds vóórdat in »Onze Kunst»¹⁾ een kort epistel verscheen van de hand van Prof Dr. Jan Six, over een vermeend stuk werk van bovengenoemden beeldhouwer, uit de 16de eeuw, wat ik, om verwarring te voorkomen, liever dadelijk wil zeggen, hield ik mij bezig met het verzamelen van gegevens over dezen kunstenaar, in zijnen tijd zoo zeer beroemd, thans vrijwel vergeten, zoodat zelfs van zijn werken zoo goed als niets bekend is. Daar het toch moeilijk is aan te nemen, dat de kunst van iemand, die door tijdgenooten als Hadrianus Junius en Cornelis Musius beschouwd werd als een tweede Praxiteles, historisch bekeken, volmaakt onbelangrijk zou zijn, daar men zich eveneens nauwelijks kan voorstellen, dat van het aantal groote stukken en kleine voorwerpen door zulk een meester uitgevoerd in zeer verschillend materiaal en op verschillende plaatsen, inderdaad *niets* meer over zou zijn, wilde ik althans trachten iets meer omtrent den man en zijn werkzaamheid te weten te komen.

Laat mij hier onmiddellijk bekennen, dat ik de uitkomst, waarop ik had gehoopt, nog geenszins bereikt heb. Een reeks van werken van Tetrode aan de vergetelheid te ontrukken, stukken waarvan de maker onbekend was met beslistheid aan hem toe te schrijven, is mij tot nog toe niet gelukt. Ik geef de hoop niet op, zoolang niet al het noodige onderzocht kon worden, maar wensch, zonder mijn onderzoek af te breken, het weinige, dat ik tot nu toe over 's kunstenaars leven heb gevonden, alvast in het licht te geven. Om twee redenen; ten éérste, daar ik voor dit deel van mijn onderzoek al te weinig meer van toekomstige vondsten kan verwachten en omdat ik ook anderen, die zich wellicht met ditzelfde onderwerp bezig houden, in de gelegenheid wilde stellen van het door mij nu eenmaal verrichte werk gebruik te maken. Men vindt er de *Oude Litteratuur* in opgenomen, collectanea dus, maar zooveel mogelijk gerangschikt, kritisch behandeld en daarbij ten minste nog eenige nieuwe gegevens.

Bronnen.²⁾

Het vroegst wordt Tetrode genoemd door *Hadrianus Junius* in zijn *Batavia*, waarvan de eerste uitgave in 1575 verscheen. Hij vertelt, dat Willem van Tetrode, een Delftenaar van geboorte, na verscheidene jaren in Italië doorgebracht te hebben, voor de Oude Kerk in zijn vaderstad een *altaar* maakte, dat den schrijver aanleiding gaf hem »niet alleen tegenover Praxiteles maar ook tegenover heel Rome te stellen.»

Daarna noemt *Pieter van Opmeer* in diens *Opus Chronographicum*³⁾ Tetrode eveneens als de maker van het *hoofdaltaar* in de St. Hippolytus-kerk te Delft, dat, versierd met vierentwintig beelden van albast, tot de wonderen der wereld gerekend moet worden.

1) Afl. 3. Maart 1915.

2) Bijlage I. De Bijlagen hoop ik op het slotartikel te doen volgen.

3) Bijlage II.

Daar het Opus pas in 1611, dat is dus vijftien jaar na den dood van den schrijver¹⁾, uitgegeven is, kan moeilijk het juiste jaar aangegeven worden, waarin Opmeer zijn aantekeningen over het altaar, dat hij onder het jaar 1565 vermeldt, neerschreef. Uit een ander werk van denzelfden schrijver, namelijk het *Martelaars-Boek ofte Historie der Hollandse Martelaren*, kunnen we echter nagaan, dat dit ongeveer gelijktijdig met het werk van Junius gebeurd zal zijn. Als Opmeer daarin het leven van Cornelis Musius behandelt, verhaalt hij toch, na gezegd te hebben, dat deze ook veel gedichten op godsdienstige zaken gemaakt heeft »besonder op dat groot en heerlijk altaarwerk in de kerk van den H. Hippolytus na Dorische wijze opgebauwd en met kostelyck marmarsteen versierd”, hoe Musius hem, op een keer dat zij genoemd altaar met aandacht beschouwden, een vierregelig vers tot lof van dat kunstwerk mededeelde.²⁾ In dit vers, dat trouwens ook in het Opus te vinden is, wordt Tetrode evenals bij Junius een Delftenaar genoemd en met Praxiteles vergeleken. Aangezien nu Musius in 1572 te Leiden den marteldood stierf, moet het versje, door hem gemaakt, natuurlijk vóór of in dat jaar ontstaan zijn. Niet lang daarna moet Opmeer zijn aantekeningen te boek gesteld hebben; daar de eerste hervormde godsdienstoefening in die kerk werd gehouden den 3den October 1574³⁾ en het altaar op dat tijdstip hoogstwaarschijnlijk dus reeds opgeruimd was, ligt het vermoeden voor de hand, dat de mededeelingen, in Opmeer's werken vervat, vóór dien datum gesteld moeten worden.

Belangrijker evenwel is het voor ons te weten, dat Musius en Opmeer behalve tijdgenooten ook goede bekenden van den kunstenaar geweest zijn. Immers wordt in gemeld martelaarsboek onder de schilders en *plaatsnijders*,⁴⁾ waarmede Musius bevriend was, ook *Willem van Tetrode* genoemd, terwijl de beeldhouwer in het »Leven van de Heer Petrus Opmeer, Amsterdammer”, geschreven door Valerius Andreas, dat de Hollandsche uitgave van dat boek voorafgaat, eveneens onder de kunstenaars genoemd wordt, die »goede vrienden” met den schrijver waren.⁵⁾ De waarheid van deze laatste bewering bleek bovendien bij een vondst, waarover later nader, gedaan bij een *door mij ingesteld* onderzoek in het archief van de Oude Kerk te Delft. In de rekeningboeken van kerkmeesteren vond ik meermalen:

»Noch hierop betaalt *vanwege Mr. Willem van Tetroede in handen van Pieter van Opmeer*” etc. en

»Item *gekocht bij Pieter Opmeer ende Mr. Willem van Tettenroede* etc.

Het gewicht van die, naar 't schijnt dus ook in zaken, vriendschappelijke

1) Overleden te Delft, 1594.

2) *Martelaars-Boek ofte Historie der Hollandse Martelaren*, etc. Nu opnieuw met Aantekeningen vermeerderd. Tot Antwerpen voor Pieter van der Meersche 1702, deel I, pag. 122.

3) Meerman. *Aantekeningen-Parallelon van de Groot*, deel III, pag. 218. Aanm. op hoofdstuk XXIII.

4) Deel I, pag. 128.

5) *Martelaarsboek*. Vertaling van 1702, deel I, pag. 6. »Uit het Leven van de Heer Petrus Opmeer, Amsterdammer, door Valerius Andreas”.

verhouding hoop ik echter aan te toonen bij de nadere bespreking van het altaar.

Ruim twintig jaar later teekent *Arend van Buchell*¹⁾ in de maand Augustus 1597 in zijn *Dagboek* aan, de collectie van Apert Trancen in Delft bezichtigd te hebben, »waarin natuurlijk eenige bronzen van de hand van Tetrode» te vinden waren. In Mei van het daaropvolgende jaar staat een tweede bezoek opgeteekend, aan dezelfde verzameling, »met vele voortreffelijke zaken versierd», meerdere figuren en kleine beeldjes van Tetrode, een Delfenaar, uitstekend beeldhouwer²⁾.

In 1602 vergelijkt *Hugo de Groot* den kunstenaar met *Lysippos*, *Polycletus* en *Praxiteles*, maar uit zijn geheelen betoogtrant blijkt duidelijk, dat hij voornamelijk op gezag van Junius aldus spreekt, gelijk zijn vertaler, *Mr. Johan Meerman*, trouwens ook zegt³⁾. Van meer belang is bij de Groot evenwel het verhaal, dat Tetrode in Italië werkzaam geweest is bij het restaureeren van oude beelden. Die mededeeling zal Meerman wellicht er toe gebracht hebben zelf een onderzoek naar den beeldhouwer in te stellen, waarop ik nader hoop terug te komen.

De oorspronkelijke Italiaansche uitgave van de Reisbeschrijving van Lud. Guicciardini, verschenen in 1567, bevat niets over onzen kunstenaar. Evenmin een Fransche vertaling van 1582. Daarentegen wordt in de »bijvoeging» van een Nederlandsche vertaling van het jaar 1612 melding gemaakt van een marmeren altaar door *Willem van Tetrode* gewrocht, dat men placht te zien in de Oude Kerk te Delft, een werk dat zeer bewonderd werd. In een Fransche vertaling uit ongeveer denzelfden tijd staan bij de aantekening nog de woorden gevoegd: *à cause des antiquitez qui sy remarquent*⁴⁾. In een boekje van *Michael Vosmeer*⁵⁾, getiteld: *Diva Virgo et Crux Salutaris Delfica*, staat de plaats aangegeven waar in de Oude Kerk te Delft een altaar stond van albast, jaspis en toetssteen, gemaakt door *Willem van Tetrode*, waarvan men vertelt, dat het het mooiste is, dat ooit in Nederland te zien was⁶⁾. De auteur van dit boekje overleed reeds in 1616, dus moeten zijn aantekeningen vóór dat jaar neergeschreven zijn, het juiste tijdstip waarop is echter niet te zeggen.

Met dit werkje zijn dan feitelijk alle bronnen voor een studie over Willem van Tetrode opgenoemd; want hoewel *Dirck v. Bleijswijk* in zijn *Beschrijvinge der Stad Delft van 1667* een zeer belangrijk uittreksel⁷⁾ geeft uit een contract betreffende het altaar in de Oude Kerk, gesloten tusschen Tetrode en zekeren Thomas Tollet, architect van den bisschop

1) Zie Bijlage III.

2) Zie Bijlage IV.

3) Meerman. Aanmerkingen-Parallelen van de Groot, deel III, pag. 208.

4) Zie Bijlage V.

5) Michael Vosmeer, rechtsgeleerde, dichtte in zijn jeugd, korte Latijnsche verzen op de Graven van Holland, uitgegeven door W. Tibaut te Antwerpen. Hij overleed 16 Sept. 1616. Na zijn dood in 1629 werd de *Diva Virgo* etc. uitgegeven, v. d. Aa-Biografisch Woordenboek.

6) Zie Bijlage VI.

7) Dit uittreksel hoop ik bij de behandeling van het hoofdaltaar in de Oude Kerk te Delft af te drukken.

van Luik en een *oude aantekening* weerspreekt, waarin beweerd wordt, dat een altaar met de twaalf Apostelen, dat door Prins Willem v. Oranje aan een Graaf van Schwarzburg in Straatsburg geschonken werd, het werk van Tetrode was, zoo deelt hij ons over de *persoon van den kunstenaar zelf* zoo goed als geen nieuws meer mede, maar geeft eerder een soort contrôle op de mededeelingen van vroegere schrijvers, te weten van Vosmeer, de Fransche en Hollandsche vertaling van Guicciardini en van Junius, zoodat de beschrijving van Delft niet meer zuiver als bron te beschouwen is. Het eenige nieuws *over den kunstenaar zelf*, is de mededeeling, dat deze leefde omstreeks den sterftijd van Augustijn Verburcht, dat is in 1552¹⁾.

In enkele woorden samengevat vertellen de bronnen ons dus, dat Willem Danielsz. van Tetrode een beeldhouwer uit het midden van de 16de eeuw was, een geboren Delftenaar, die na in Italië geweest te zijn, waar hij met het restaureeren van oude beelden werkzaam geweest was, voor de Oude Kerk van zijn geboortestad een altaar maakte, dat groote bewondering opwekte bij zijn tijdgenooten. Dit werk schijnt echter zeer spoedig verdwenen te zijn. De kleine beelden en bronzen, die de kunstenaar ook gemaakt heeft, zijn iets langer bewaard gebleven; daarvan waren althans eenige nog aan het einde van de eeuw, waarin de maker leefde, te vinden in een particuliere verzameling in Delft.

Wanneer we, om een beter overzicht over het leven van Tetrode te krijgen, hier even aan toevoegen, dat uit prenten, die pas in de latere litteratuur vermeld staan en die we dus ook eerst later wenschen te bespreken, blijkt, dat de kunstenaar in de zeventiger jaren als architect van den bisschop van Keulen, Salentin von Isenburg, opgetreden is, dan is daarmede ook alles gezegd, wat tot nogtoe van 's mans bestaan bekend geworden is.

Laat ons de juistheid van dit levensbericht nagaan, terwijl het ons ook vergund zij, er meteen eenige, hoewel geringe, uitbreiding aan te geven.

Zooals ik hierboven opmerkte heeft van Bleijswijck in zijn beschrijving van Delft een uittreksel gegeven van een contract, gesloten tusschen mr. Willem van Tetrode en mr. Thomas Tollet²⁾, architect van den bisschop van Luik; het handelt over levering van steen voor een te bouwen altaar in de Oude Kerk. In dit contract verklaart Tollet, dat hij de benoodigde steen goedkooper zal leveren dan voor de Beurs in Engeland³⁾, *vanwege de kennis, den naam en ook vanwege de uitstekende kunstwerken van den zeer bijzonderen kunstenaar Tetrode, dien hij zelf in Rome gezien had*. Die zinsnede komt dus overeen met hetgeen Junius over een verblijf in Italië vertelt. Hoewel ik er niet in mocht slagen den duur van dat verblijf in Italië vast te stellen, ben ik toch zoo gelukkig daarover iets naders te kunnen verhalen. Toen ik namelijk bij Grotius vond, dat de kunstenaar

1) v. Bleijswijk. Beschrijvinge van Delft, pag. 843.

2) In een rekeningboek van het Hl. Sacramentsgilde, beginnende in 1545, vond ik op folto CXCVII: »Noch betaelt Mr. Thonas *faelet* van Luyck", etc. Hiermede zal wel dezelfde persoon bedoeld zijn. Kramm noemt hem *Tollet*, in tegenstelling met Meerman, die den naam *Tallet* schrijft.

3) v. B. zegt dat hiermede vermoedelijk de Beurs van Londen bedoeld wordt. Beschrijvinge van Delft, pag. 168.

zich in Italië met het restaureeren van oude beelden had bezig gehouden, wendde ik mij tot Dr. G. J. Hoogewerff, secretaris van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome met de vraag, of hem wellicht iets bekend was omtrent de werkzaamheid van Tetrode in Italië. Deze was daarop zoo vriendelijk mij het resultaat van een onderzoek mede te deelen, dat luidt:

»Uit de *Rapporten v. heelmeesters* in het *Staatsarchief* te Rome blijkt, dat op »19 October 1562 zekere Willem, »*Vlaamsch*'' beeldhouwer, verbonden was, die op de »Piazza della Padella (bij Via Giulia) woonde. Doordat een onbekende hem op de »Piazza di Siena met steenen had geworpen, had hij een hoogst ernstige hoofdwonde »bekomen en nog een kleinere aan het voorhoofd. Hij verkeerde in onmiddelijk levens- »gevaar. Trots zijn zeer ernstigen toestand kon hij den volgenden dag een kort verhoor »ondergaan,¹⁾ waar hij zich noemde *Willem, zoon van Wylen Daniël*, en het volgende »mededeelde: »Rustig op de Piazza di Siena wandelende in gezelschap van een Fransch »schrijnwerker, Stefano genaamd, werden wij plotseling door verscheidene personen »aangevallen, met steenen geworpen en gewond.»

»Willem verdacht zekeren Duitscher, Gaspar, dien hij met anderen te voren in »de herberg del Fiore had zien drinken. Hij had geenerlei vijandschap met den Duitscher, »behalve dat hij Willem, *twee of drie jaren geleden (d. i. dus ± 1560)* op het kasteel »te Pitigliano²⁾ voor den graaf werkende, ongenoegen met hem had gehad. Tetrode maakte »daar voor rekening van den graaf een studialo [kunstkastje of kantoortje, in dit geval »vermoedelijk van ebbenhout met ivoor]. *De graaf liet dit siermeubeltje maken om het »aan koning Philips ten geschenke te zenden.*»

»Op dit kasteel had Tetrode o. a. met genoemden Gaspar samengewerkt, die »echter geheel onbekwaam bleek, zoodat hij hem, af en toe, terecht had moeten wijzen. »Eenmaal hadden zij samen hooge woorden gehad en sedert had de Duitscher hem een »kwaad hart toegedragen.»

»Dat op dit verhoor de arrestatie van Gaspar niet volgde, wijst er op, dat de »schuldige een goed heenkomen zocht.»

Een onderzoek in het Archief der parochie, waartoe de Piazza della Padella oudtijds behoorde, teneinde vast te stellen, in welke jaren Tetrode daar precies gewoond heeft, leverde niets op, aangezien de boeken uit het derde kwartaal der 16de eeuw van dat kersspel niet bewaard bleken te zijn. Daarentegen was het wél mogelijk vast te stellen voor wélken graaf de kunstenaar gewerkt zal hebben. Volgens een oude landbeschrijving toch is het kasteel te Pitigliano in de 13de eeuw door de *Orsini* gebouwd. De »fontana publica'' op het plein van het stadje werd geplaatst in 1545 door den *Conte Gianfrancesco Orsini*,³⁾ die 8 Mei 1567 overleed. Dit moet dus de graaf geweest zijn voor wien Tetrode omstreeks 1560 te Pitigliano gewerkt heeft!

1) Liber Visitationum 1562. Staats-Archief te Rome.

2) In het Zuiden van Toscane ± 15 K.M. ten westen van het meer van Bolsena.

3) Litta, *Le famiglie celebri italiane*, vol. XIII; stamb. neventak der *Orsini*, die den titel: Graven van Petigliano en Nola dragen.

Tot zoover de Heer Hoogewerff. Het bovenstaande toont duidelijk aan, dat de beeldhouwer in het begin der zestiger jaren in Italië geleefd heeft. Omtrent het lot van het door hem gemaakte kastje hoop ik later nadere bijzonderheden te kunnen geven.

Het geschenk voor koning Philips werd vervaardigd in den tijd, dat die vorst bezig gehouden werd door den bouw van het Escorial. Wellicht kan dus het meubeltje bestemd zijn geweest om een der vertrekken van het nieuwe slot te versieren. Die gedachte leidde mij er dan ook toe pogingen te doen om tot een onderzoek in die richting te geraken; pogingen waarvan het mij helaas, mede door de tijdsomstandigheden, nog niet mogelijk is het resultaat te geven.

Tetrode is in Italië dus niet uitsluitend werkzaam geweest bij het restaureeren van oude beelden, zooals men licht zou denken bij het lezen van de Groot's Parallelon. Opmerkelijk is het, dat de Groot de eenige schrijver is, die van restaureeren door den beeldhouwer gewag maakt, wat een eenigszins vreemden indruk verwekt, temeer daar hij geen enkel bewijs geeft om de waarheid van zijn bewering te bevestigen. Aanvankelijk hechte ik dan ook niet veel waarde aan zijne mededeeling, totdat ik in een *rekening boek* uit het Archief van de Oude Kerk te Delft, *beginnende in 1545*¹⁾, een post vond op folio LXXXIV verso, luidende: »*Den 1en January A°. 68 stilo com. betaelt Mr. Willem van tettenroede van seve capiteele onder die Apostelen die gedestruereert geweest zijn.*

XI gld. IIII st.

In het door van Bleijswijck gemaakte uittreksel van de overeenkomst, gesloten voor den bouw van het hoofdaltaar in de Oude Kerk, staat, dat Tetrode het werk zal leveren »op sijn Stuck ende voet haer volgende die konste van de Sculpture ende »*Antiquiteyten*''²⁾). Hoewel die overeenkomst niet meer te vinden is in het Archief van de Oude Kerk zoomin als in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, kan men duidelijk uit meer posten in genoemd rekeningboek, aanvangende in het jaar 1545, die betrekking hebben op den bouw van genoemd werk, opmaken wat voor een altaar het geweest moet zijn. Er kan slechts van een echt »*renaissance*'' altaar sprake zijn. Het woord *Antiquiteyten* dient dus als zoo vaak in dezen tijd verstaan te worden als »op de wyze der Antieken.''

De Groot, wiens werk ruim zestig jaar eerder verscheen dan de Beschrijving van Delft, zal hoogstwaarschijnlijk ook een onderzoek in het Kerkelijk Archief ingesteld hebben, bij welke gelegenheid zoowel het contract als de post aan den kunstenaar uitbetaald voor het restauratiewerk hem onder de oogen gekomen zal zijn. In het contract met Tollet vond hij tevens de bevestiging van hetgeen Junius reeds gezegd had, nml. dat Tetrode in Italië had gewoond, bracht die mededeeling in verband met zijn eigen vondsten en kwam toen tot de conclusie, dat de beeldhouwer in Italië oude beelden gerestaureerd had. Het verblijf in Italië en het steunen op klassieke voorbeelden, dat duidelijk uit het

1) Vroeger in het bezit van wijlen Pater van Berckel, pastoor te Nibbikswoude, thans in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem.

2) Beschrijving van Delft, pag. 169.

door v. Bleijswijck bekend gemaakte contract blijkt, zullen wel de hoofdoorzaken zijn, waarom Hadrianus Junius en Cornelis Musius, mannen, die midden in het Humanisme stonden, zoo vol lof waren over het werk van den kunstenaar. Bij het lezen van de enkele bladzijden, in de Batavia aan de kunstenaars van Holland gewijd¹⁾, valt het immers op hoezeer Junius vergelijkingen maakt met kunstenaars uit de Oudheid; Heemskerk en Mor worden met Apelles en Parrhusius, Mostaert met Protogenes, Pieter Aerts met Pyreicus vergeleken, waarbij de schrijver zich steeds beroept op Plinius. Het zal dus een groote vreugde voor hem geweest zijn van naderbij een werk te mogen zien ontstaan van een kunstenaar, die geestelijk dezelfde richting was toegedaan als hij. Immers juist bij de voltooiing van Tetrode's altaar, dat tot stand kwam tusschen 1568 en 1572, vertoefde Junius een tijdlang te Delft en wel vlak tegenover de Oude Kerk in den Prinsenhof, waarheen hij uit Haarlem, als geneesheer, aan het ziekbed van den Prins van Oranje geroepen was. Van Musius kan hetzelfde gezegd worden, aangezien hij prior van het aan den Prinsenhof grenzende St. Aagtenklooster was. Van den laatste vertelt Opmeer, dat hij Willem van Tetrode zeer hoog schatte²⁾.

Hetgeen we omtrent de werkzaamheid van onzen beeldhouwer te Keulen weten, zijn slechts enkele woorden, die als onderschrift voorkomen onder een paar prenten naar werk van hem, dat in die stad geweest moet zijn. Zoowel in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam als in Leiden kan men namelijk twee prenten vinden, de eene voorstellende *Venus met Satyr en Amor*, met het onderschrift »*Gul., Tetrodius, Delfensis, Battavus, Sculptor, Coloniae, Formulis, Petri, Overradii, Col. 1574, Aug. 24*, de andere voorstellende: *Venus, Jupiter en Mercurius*, waaronder: »*Gulielmus, Tetrodeius, Battavus, Delfensis, Coloniae, MDLXXIV, Mense, Martio. Hae stutuae cospiciuntur Coloniae Agrippinae in aedibus Dni Petri Ther Layn, Colonia formulis Hadriani de Weert*.

Volgens deze onderschriften dus moet Willem van Tetrode in het jaar 1574 beeldhouwer te Keulen geweest zijn en gewerkt hebben aan het huis van zekeren Peter ther Layn. Inderdaad woonde toenmaals een *Peter ter Layn von Lennep* in die stad en wel in het huis Zum Christoffel aan den Hooimarkt, waar hij drie jaren later in 1577 als raadsheer overleed³⁾. Naar wat Prof. Hansen, Stads-Bibliothekar te Keulen, zoo vriendelijk was mij mede te deelen, is het huis »zum Christoffel" niet meer ter plaatse te vinden en zijn er geen beeldhouwwerken, van dat huis afkomstig, bekend.

In »Kölnische Künstler" etc. van Merlo noemt de schrijver deze prenten en zegt van beide een exemplaar in zijn bezit te hebben. Dit getuigt hij ook van een andere prent, voorstellende Mercurius en Minerva met de *opdracht*:

1) Junius. Batavia, pag. 238—240.

2) Martelaarsboek. Vertaling van 1702, pag. 128.

3) Buch Weinsberg, Hsg. von K. Höhlbaum II, 356. Het groote huis, door Peter ter Layn bewoond, stond aan de westzijde van den Hooimarkt, vlak bij de straat »Obenmarspforten". Na den dood van den eigenaar kwam het in het bezit van Hermann Widdich. (Huizen-klapper, Archief te Keulen).

»Guilielmo Tetrodeo, Delphensi, Battavo, Reverendissimi Archiepiscopi Coloniensis »et Principis Electoris Illustrissimi, Architecto Authore; Coloniae Agrippinae A^o MDLXXV Mens. Augusto Petri Ouerradi Formulis. Adria de Weert fig.» Tetrode moet dus in 1575 architect van den Aartsbisschop Salentin von Isenburg¹⁾ geworden zijn, wat blijkt uit het feit, dat dezelfde personen, die één jaar vroeger werk van hem reproduceerden en daarbij slechts zijn naam als maker van dat werk vermeldden, nu een opdracht aan hem onder een prent stellen, zooals men alleen voor personen van aanzien placht te doen. De kunstenaar moet wel een goeden naam gehad hebben, dat hij zoo kort na zijne vestiging in Keulen — hoogstens drie jaar, daar het hoog-altaar in de Oude Kerk in Maart 1572 gereed gekomen is — zulk een aanzienlijk ambt bekleedde. Helaas vermag ik niet te zeggen, hoelang onze beeldhouwer in Keulen gewoond heeft en welke werken hij daar uitgevoerd heeft; pogingen om iets naders omtrent 's kunstenaars verblijf in die stad te weten te komen bleven zonder resultaat. Waar het een architect van Salentin von Isenburg gold, ried de Keulsche stadsbibliothecaris, prof. Hansen, mij echter aan eens navraag te doen bij het Koninklijk Staats-archief te Düsseldorf.

Toen ik mij hierop tot genoemde instelling wendde, werd mij geantwoord, dat in het archief van het Keurbisdom Keulen, voor wat de 16de eeuw betreft, groote leemten zijn, waardoor o. a. de rekeningen van Salentin geheel ontbreken, zoodat, tenzij ik bepaalde kerken kon opgeven, voor welke Tetrode gewerkt heeft, verdere onderzoekingen naar den kunstenaar dus te veel tijd in beslag zouden nemen. Laat ons hopen, dat die reden eenmaal in rustiger tijden vervalt, wellicht zal het ons dan mogelijk worden ook uitvoeriger over dit verblijf in Keulen te schrijven. Zoo mr. Willem uitsluitend voor Bisschop Salentin gearbeid heeft, kan zijn aanwezigheid aldaar niet van langen duur geweest zijn, aangezien diens regeering reeds in 1577 afgelopen was.

In ieder geval is het waarschijnlijk, dat Tetrode vóór 1587 weer naar zijn land teruggekeerd is. Uit dat jaar immers dateert zijn schotelontwerp, door Hendrik Goltzius uitgevoerd en door diens leerling Jacob de Gheyn gegraveerd²⁾. Beide zijn Haarlemmers, zou hij misschien omstreeks dat jaar in Haarlem geweest zijn?

Hiermede is onze kennis van het leven van Willem van Tetrode ten einde. Immers drie zijner tijdgenooten, wier arbeid wij nog niet nagingen, nml. Pieter van Opmeer, Michael Vosmeer en Arent van Buchell, verhalen niets, dat tot vollediger kennis van zijn leven kan bijdragen.

1) Gekozen 23 October 1567 legt hij negen jaren later op 19 September 1576 zijn waardigheden neer, waarschijnlijk in verband met plannen tot een huwelijk, dat hij een jaar later aanging met Antonia van Arenberg. Zie *Ennen*, Geschichte der Stadt Köln. dl. IV, p. 628.

2) Zie artikel Prof. Jhr. Dr. J. Six, *Onze Kunst*, Maart 1915. Dit ontwerp is geteekend Guilelmus Telrho. Telkens vindt men 's kunstenaars naam anders geschreven. In de rekeningboeken van de Oude Kerk te Delft staat zoowel v. Tettenroede als v. Tetroede, v. Tedrood en v. Tetrod. In het Latijn vinden we Tetrodius, Tetrodeus, Tetrodeius en Telrho naast elkander in gebruik. Nagler (cf *Künstlerlexicon*) noemt nog twee andere namen op nml. Tetterdil en Tettesdet, die vermoedelijk op onzen beeldhouwer betrekking hebben en op hem onbekende prenten naar het werk van Tetrode moeten voorkomen.

Nog blijft een enkele opmerking te maken over de geboorteplaats van den kunstenaar. In alle bronnen wordt hij Delftenaar of Delftsch burger genoemd, zelfs op de prenten naar zijn werken te Keulen. Hoewel het mij tot nu toe nog niet mocht gelukken een overtuigend bewijs te vinden in doopboeken of dergelijke, meen ik toch geen reden te hebben om die mededeeling, waarin alle bronnen zoo eensluitend zijn, in twijfel te trekken.

Tot nu toe scheen het alsof reeds in de 17de eeuw alle arbeid van onzen beeldhouwer verdwenen was; het is mij daarom bijzonder aangenaam dit artikel te kunnen besluiten met een mededeeling, door Dr. Bredius mij onlangs zoo welwillend gedaan, namelijk dat nog in een inventaris van Herman van der Ceel van het jaar 1652 voorkomt »een *tafelken van Tetrode*»

Utrecht.

E. W. C. SIX.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Behoud van oude monumenten in Zuid-Holland. — De Provinciale Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie, die in de twaalf jaren van haar bestaan reeds veel voor het behoud van oude monumenten in Zuid-Holland mocht doen, heeft thans uitvoering gegeven aan een plan, van welks voorbereiding haar laatste jaarverslagen telkens gewag maakten. Het was herhaaldelijk voorgekomen, dat de commissie, wier leden hun verblijfplaats in eenige van de groote steden der provincie hebben, te laat kennis kreeg van een hier of daar gekoesterd voornemen tot afbraak van een oud gebouw of tot verkoop van een voor de gewestelijke geschiedenis belangrijk voorwerp. Zoo kon het gebeuren, dat men eenige jaren geleden b. v. het jachtslot te Poeldijk aan het sloopen ging, voordat de commissie haar maatregelen tot voorkoming van deze wandaad behoorlijk had kunnen nemen. Ook de in een minimum van tijd klaargespeelde verminking van den Vingboonsgevel aan de Leuvehaven te Rotterdam ligt nog versch in het geheugen. Een georganiseerde inlichtingendienst is het middel om gevallen als deze zooveel mogelijk te voorkomen. Bovendien kunnen de personen, die zich met de berichtgeving belasten, er veel toe bijdragen, vooral als zij mannen zijn, die een positie van gezag bekleeden, dat in het gebied, waarover zij hun zorgen uitstrekken, de belangstelling en eerbied voor de monumenten bij het publiek toenemen.

Op het voorstel der genoemde commissie heeft de Commissaris der Koningin nu besloten een aantal correspondenten te benoemen, waartoe de provincie in veertien districten verdeeld is. De correspondenten worden voor een tijdperk telkens van drie jaren benoemd en ontvangen een door Gedeputeerde Staten vastgestelde instructie, die hen o. m. verplicht zich in verbinding te stellen met de gemeentelijke autoriteiten, geestelijken, bouwkundigen en onderwijzers in hun district, en tenminste éénmaal 's jaars de voornaamste monumenten te bezoeken. De correspondenten worden verder uitgenoodigd

zoo spoedig mogelijk, desnoods telegrafisch, den secretaris der commissië kennis te geven bij vinding van oudheden en bij dreigend gevaar (slooping, verminking, bepleistering; verbouwing, verkoop, enz.). Ook tegen loodgietersaanslagen en tegen ontsierende reclame dienen zij te waken. Jaarlijks brengen zij een verslag van hun werkzaamheden uit.

De Provinciale Commissie heeft het genoegen gehad, de volgende heeren tot een correspondentschap bereid te vinden en door den Commissaris der Koningin benoemd te zien:

Goeree en Overflakkee: H. J. Mijs, burgemeester van Middelharnis; Voorne, Putten en westelijk deel van Beijerland: Mr. A. P. van den Blink, burgemeester van Vierpolders; Gorinchem en omstreken: W. J. Dingmans, ontvanger der directe belastingen aldaar; Schoonhoven en omstreken: F. A. Tepe, directeur der teekenschool aldaar; Oudewater en omstreken: dr. R. Ligtenberg, O. F. M. te Woerden; Gouda en omstreken: dr. M. A. Evelein, conrector van het gymnasium aldaar; Alphen en omstreken: W. M. C. Regt, hoofd eener school aldaar; Delft en omstreken: J. L. Schouten, b. i. aldaar; Schiedam en omstreken: P. J. van Harderwijk, oud-katholiek pastoor aldaar.

Ook 's-Gravenhage, Rotterdam, Leiden en Dordrecht vormen elk de hoofdplaats van een district, doch daar in deze steden leden der Provinciale commissie woonachtig zijn, behoeften hier geen correspondenten benoemd te worden.

Het ligt in de bedoeling om de correspondenten minstens eenmaal 's jaars tot een vergadering bijeen te roepen, na afloop waarvan een of meer belangrijke monumenten in of bij de plaats van samenkomst bezocht zullen worden. De eerste dezer vergaderingen heeft den 16den Juni in Den Haag plaats gehad, waarbij de correspondenten door den voorzitter Mr. Dr. J. C. Overvoorde zijn geïnstalleerd.

Er is een adres aan H. M. de Koningin gezonden, waarin verzocht wordt te willen besluiten, hetzij tot het instellen van een Ministerie v. Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, hetzij tot het benoemen van een directeur-generaal voor die takken van dienst. Het werd onderteekend namens 37 vereenigingen of colleges op het gebied van wetenschap, onderwijs en kunst, de laatste alleen vertegenwoordigd door den Raad van Beheer der Academie van Beeldende Kunsten te 's-Gravenhage.

Naar de bij het adres gevoegde memorie van toelichting vermeldt, wenscht men een bewindsman of hooggeplaatst ambtenaar, door wiens persoonlijkheid en verleden een goede vervulling van zulk een taak wordt gewaarborgd.

Een afschrift van adres en memorie van toelichting werd verzonden aan de leden der Staten-Generaal, den Raad van State en den Minister van Binnenlandsche Zaken.

Mauritshuis. — Bezoekers van het Mauritshuis zullen kunnen opmerken, dat de sluiting van dat gebouw wegens kolennood gebruikt is om aan eenige zeer belangrijke kunstwerken betere plaatsen te geven. Zoo is de groote Jan Steen, afkomstig uit de

collectie Steengracht, in de groote zaal boven-achter gehangen, tusschen twee andere meesterwerken van den schilder en kreeg daarbij o. m. het portret van Potter door Van der Helst een plaats, waar het beter te zien is dan tot dusver.

De Doode Zwaan van Jan Weenix verhuisde naar de trapzaal, waar dit stuk, omdat men er meer »afstand" van kan krijgen, bepaald beter doet.

In de benedenzalen kon het reeds lang gekoesterde plan, om de prachtige portretten door Van Dijk en Rubens op beter licht en à la rampe te hangen, worden ten uitvoer gebracht, doordien schilderijen van Cornelis van Haarlem, M. van Heemskerck en Goltzius in bruikleen werden gegeven aan het Frans Hals-Museum te Haarlem, waar zij uitnemend passen in de historische ontwikkeling der Haarlemsche school.

De zaal in het Mauritshuis, waar die werken hingen, is nu voor de Van Dijk- en Rubens-portretten ingericht, die daar een ongekend fraai effect maken. Zij zijn er vereenigd met andere Vlaamsche meersterwerken uit dien tijd.

In de portretzalen is een kleine, doch niet onbelangrijke verbetering aangebracht in zooverre als de portretten der beide de Ruyter's door Ferdinand Bol in beter licht zijn geplaatst en op de plaatsen, die deze vroeger innamen, portretten van minder kunstwaarde zijn geplaatst.

N. R. C., 26-3-1917.

Amsterdam. Koninklijk Paleis aan den Dam. — De minister van financiën merkt in de Memorie van Toelichting op, dat het in het voorjaar van 1916 voortgezette onderzoek der commissie betreffende het bovendeel van het inwendige van het Koninklijk Paleis op den Dam (in hoofdzaak het dak c.a.) gebreken aan het licht bracht, in welke, naar de commissie van oordeel was, zoo mogelijk nog in den loop van 1916 behoorde te worden voorzien.

Het Atlasbeeld en zijn verbinding met het paleisdak, alsmede de door dit beeld gedragen hemelbol, schoorstangen, as en buitenbekleding met boventoegangsdeksel, eischten zeer dringende herstellingen, waaraan voor deugdelijk werk opvijzeling van den hemelbol en besteigering nog dienden vooraf te gaan, terwijl een benedentoegang in den buitenwand moest worden aangebracht. De ambtsvoorganger van den minister heeft op het verhoog der commissie bevorderd, dat de hier bedoelde voorzieningen en herstellingen nog in den zomer van 1916 konden ter hand worden genomen; ook zijn ze nog voor den afloop van dat jaar gereed gekomen.

Daarvoor is eene verhooging ad f5000 van den begrootingspost toegestaan.

Aangaande de verdere restauratie van het Koninklijk Paleis wordt nog bericht: Heeft men in de afgelopen zomers de timpan en de beelden gerestaureerd, thans worden steigers om de bovenste verdiepingen uitgelegd, om aan de schoorsteenen, de adelaars die de hoeken dekken en de kroonlijst de noodige herstellingen te verrichten. Aan den noordwestelijken hoek is men thans begonnen en men hoopt het dezen zomer zoover te brengen, dat men ook met de andere hoeken gereed komt. De herstellingen zullen daarmee niet afgelopen zijn, want ook aan de zijde van de binnenplaats zijn dezelfde

reparaties noodzakelijk. De toren moet eveneens vernieuwing ondergaan. Het koper dat den koepel dekt, moet niet meer in al te besten staat verkeeren en de windwijzer functioneert niet meer zooals een goede weerhaan dat behoort te doen. Deze herstellingen zullen echter in de eerstvolgende zomers de aandacht vragen.

Volgens de N. R. C. van 4 Mei j.l. is men begonnen aan de afbraak van het perceel Wijde Kapelsteeg 2, met een sierlijken gevel uit het eind der 17de eeuw, versierd met bloemen en vruchten in zandsteen. De gevelsteen dragen de opschriften: Anno 1691, Int Out gekront calf, en De stat Eyselstein. In den kelder was jarenlang een bekend wafelhuis gevestigd.

Ook de Zwarte Bijlsteeg bij den Korten Nieuwendijk gaat eraan. In deze gang, geheeten naar een nog aanwezigen gevelsteen van 1637, staan nog eenige vrij goed bewaarde 17de- en 18de-eeuwsche gevels. Het geheel zag er steeds zeer vervallen en verwaarloosd, maar ook zeer schilderachtig uit.

Deventer. — Het beroemde huis »Di drie vergulde herick» aan den Brink, gebouwd in 1575, heeft een oogenblik gevaar geloopt te worden. De bedreiging is thans gelukkig afgewend, doordien de gemeenteraad besloten heeft het huis aan te koopen.

Dongen. — De R. K. kerk, een in Waterstaatsstijl opgetrokken gebouw (1828—1830) is den 10den Mei j.l. afgebrand. Er zijn geen kunstwerken van eenige beteekenis bij verloren gegaan.

Edam. — Een belangrijke gevel, No. 101 aan de Voorhaven, is in het afgelopen jaar verdwenen tengevolge van een restauratie. Ofschoon op twee gevelsteen Anno 1639 gelezen wordt, draagt de architectuur, volgens van Arkel en Weissman, het karakter van omstreeks 1560. Geheel herbouwd, tracht zij thans dit karakter te handhaven.

Haarlem. — Het Staatsblad n°. 295 behelst een Kon. Besluit van den 19den April 1917, waarbij het besluit van den gemeenteraad tot het afbreken der Commiezenhuisjes aan het einde der Grootte Houtstraat vernietigd wordt.

Den Helder. — De verkoop van de oude kerk en pastorie der Luthersche Gemeente te Helder heeft bij verkoop opgebracht f 5476.35 netto. Den preekstoel uit de oude kerk heeft de Kerkeraad geschonken aan de Chr. Geref. Kerk te Nieuwendam. Het kerkgebouw aldaar was bij den watervloed van het vorige jaar weggespoeld en met groote opoffering wordt nu een nieuwe kerk gebouwd.

Hengeloo (G.). — Het afbreken van molens is aan de orde van den dag.

Pas hebben wij gehoord, dat een molen bij Delft is afgebroken om wederom te worden opgesteld op het terrein van het Openlucht-Museum bij Arnhem, of nu bereikt ons het bericht van den voorgenomen verkoop van een molen uit 1659 te Hengeloo in Gelderland. Het verdwijnen van dezen molen zou te betreuren zijn, daar hij tekening aan het landschap geeft. Naar wij meenen kan de gemeente hem voor ± f500 aankopen. Ook uit Culemborg komt het bericht dat er een molen te koop is. Deze moet van 1557 dagteekenen. Ad. M.

Hoorn. — Te Hoorn is eene vereeniging opgericht tot behoud van het schilderachtig karakter van Oud-Hoorn en tot het in eere houden van Hoorn's grootste burgers.

Monnikendam. — In het jaarverslag over 1916 van den Bond Heemschut lezen we, dat een huis aan de Kerkstraat, dat door brand geteisterd was, met een premie van dien Bond herbouwd is onder toezicht van een bekwaam architect.

Oegstgeest. — Den 3den Juni l. l. had de inwijding plaats van het kerkgebouw der Ned. Herv. kerk te Oegstgeest, het bekende Groene kerkje, welks geschiedenis¹⁾ opklimt tot de eerste tijden van het Christendom in Holland. Er zoude reeds in 700 een houten kerkje door Willebrord zijn gesticht, dat in 858 door de Noormannen werd vernield. Een latere kerk werd tijdens het beleg van Leiden in 1574 grootendeels verwoest; hoofdzakelijk bleven alleen de toren en de ringmuur gespaard. In 1606 werd met den herbouw begonnen, doch het definitief herstel volgde eerst in 1643 en vorderde toen 11602 gulden 12 st. en 12 p. In 1825 werd de toren wegens bouwvalligheid afgebroken. In 1915 vertoonden zich verschillende verzakkingen in de ramen en bij orgel en preekstoel. De muren scheurden en de banken werden ontzet. Dank zij belangrijke giften van particulieren en den steun van Rijk en Provincie kon in 1916 met de restauratie begonnen worden, welke zich beperkte tot de noodige werken tot behoud van het gebouw en het van de verf bevrijden van het oude eikenhout van banken en preekstoel. Het geheel werd uitgevoerd onder leiding van den heer J. van der Voet, aannemer aldaar.

Ouder-Amstel. — Blijkens het jaarverslag over 1916 van den Bond Heemschut zijn de pogingen, in 't werk gesteld om het huis »De Voetangel» te behouden, mislukt. Het merkwaardige 17de-eeuwsche gebouw, gemeenschappelijk eigendom van de gemeente Amsterdam en de provincie Utrecht, is afgebroken.

Rotterdam. — Een trapgeveltje uit de eerste helft der 17de eeuw, op den hoek van de Glashaven en de Jodensteeg, is gesloopt. Een fotografische afbeelding ervan geeft het Rotterdamsch Jaarboekje voor 1917.

1) Leidsch Jaarboekje, 1917 bl. 57—67.

Schelluinen. — Het kerkbestuur der gemeente Schelluinen is voornemens de pastorie, het voormalige kasteel Schelluinenburg, te restaureeren. Het heeft zich tot het verkrijgen eener subsidie gewend tot de Regeering en tot de Provincie, welke beide lichamen het verleen en eener subsidie ter zijner tijd willen bevorderen.

Aan het tot stand komen der restauratie ligt niets meer in den weg, zoodat gehoopt mag worden, dat binnen kort met de restauratie zal worden aangevangen.

Ad. M.

Zierikzee. — Naar wij vernemen heeft het bom-ongeval te Zierikzee geen schade aangericht onder de uit bouwkundig oogpunt belangrijke gebouwen. Voor die schade zorgen de inwoners zelf.

Door den eigenaar van het huis aan het Kraanplein te Zierikzee, den Heer J. A. Legemout, is het aardige 17de-eeuwsche poortje aan het Groenendaal D 471 aldaar verkocht aan den Heer R. H. van Schayk te Rotterdam ten behoeve van diens nieuw gebouwd jachthuis onder Haamstede. De bescheiden koopsom van f 400.— gold voor den niet onbemiddelden verkooper blijkbaar meer dan de belangstelling voor de plaats zijner inwoning, welke door dezen verkoop weder een bescheiden doch sierlijk stukje oude bouwkunst verliest.

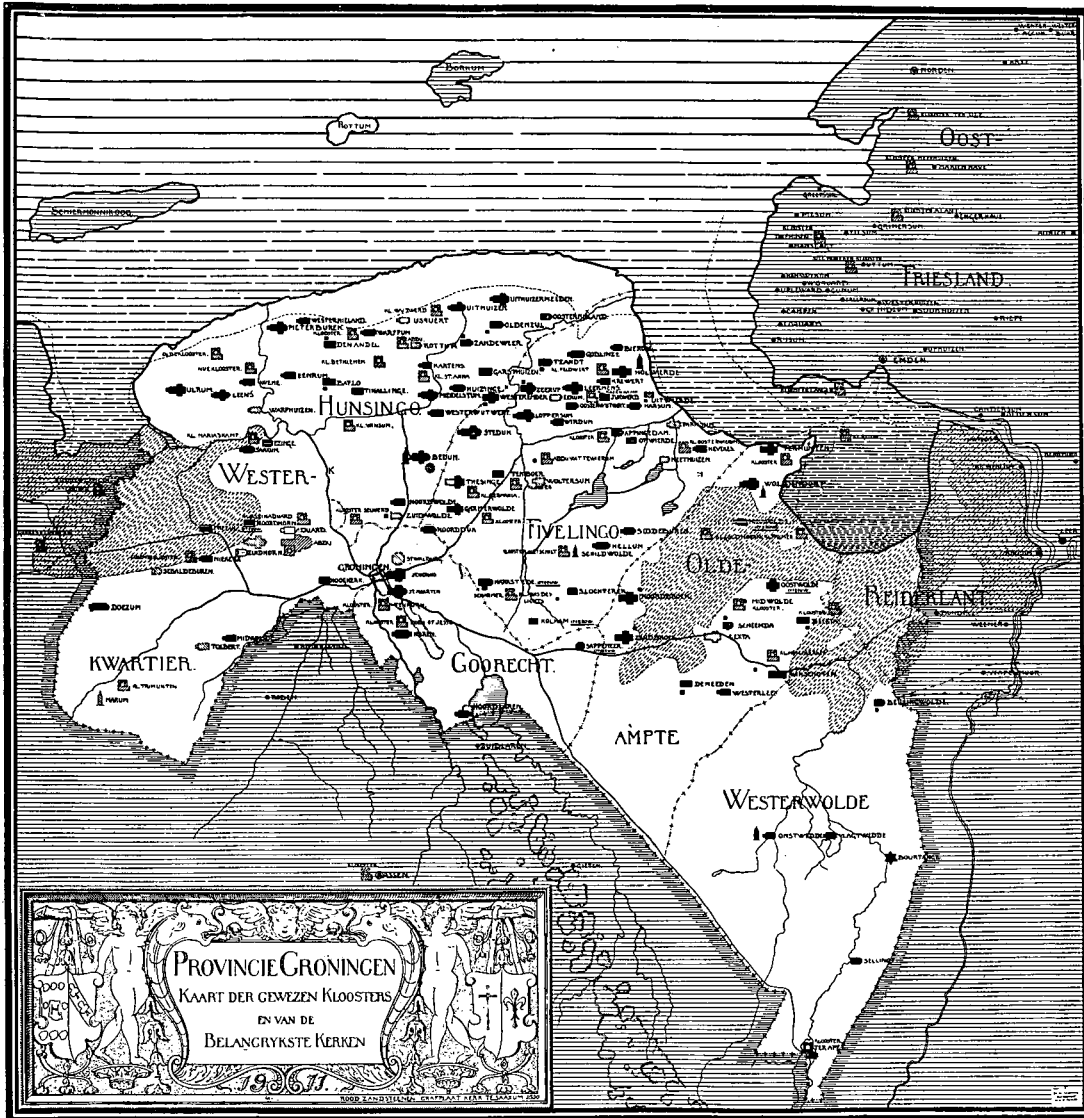
Eene goede afbeelding van het poortje vindt men in Buiten van 19 Mei l.l., bl. 236.

Zutfen. — Een vijftal hotelhouders te Zutfen, de heeren Binnendijk, van Berkel, Haagen, van Eede en Klerk, hebben zich met een adres tot den gemeenteraad gericht, waarbij zij verklaren herhaaldelijk klachten van logeergasten over de nachtelijke muziek van het carillon op den Wijnhuistoren te krijgen. Zij wijzen op Amsterdam, Arnhem en Leeuwarden, waar het klokkenspel 's nachts stop gezet wordt, en verzoeken, dat de gemeenteraad van Zutfen voor den tijd tusschen 10 uur 's avonds en 6 uur 's morgens een zelfde maatregel voorschrijve.

Wij gunnen den Zutfenschen logé's en daarmede den hotelhouders hun rust, maar betreuren toch het verloren gaan van een element van stemming in het avondlijke Zutfen. Hoe lang zal het poortersklokje het nog uitzingen? Is er nog geen beweging onder de Zutfensche dienstdoden merkbaar, tegen deze herinnering aan de 19de-eeuwsche slavernij met haar »om tien uur binnen''?

oud-GRONINGERLAND.

Afb. 29.

Afb. 1.

»De Provincie Groningen is uit een oudheidkundig, bepaaldelijk uit een Oud-Architectonisch oogpunt bezien, onze belangrijkste Provincie voor de studie van de ontwikkeling van onzen Midden-eeuwschen kerken- en kloosterbouw.»

Men zoek daarin echter niet enkele onzer grootste, monumentaalste, onzer op 't rijkst uitgevoerde kerken, kloosters, torens en borgen, — die zijn en waren er niet, behoudens twee uitzonderingen: de sedert drie eeuwen reeds verdwenen abdij van *Aduard* en de nog bestaande *Martini-toren* in de *Stad*.

De Provincie was en is te veel versnipperd in tal van kleine, bijeengelegen dorpjes, elk met zijn eigen kerkje, en had oudtijds te veel kloosters, om, gevoegd bij

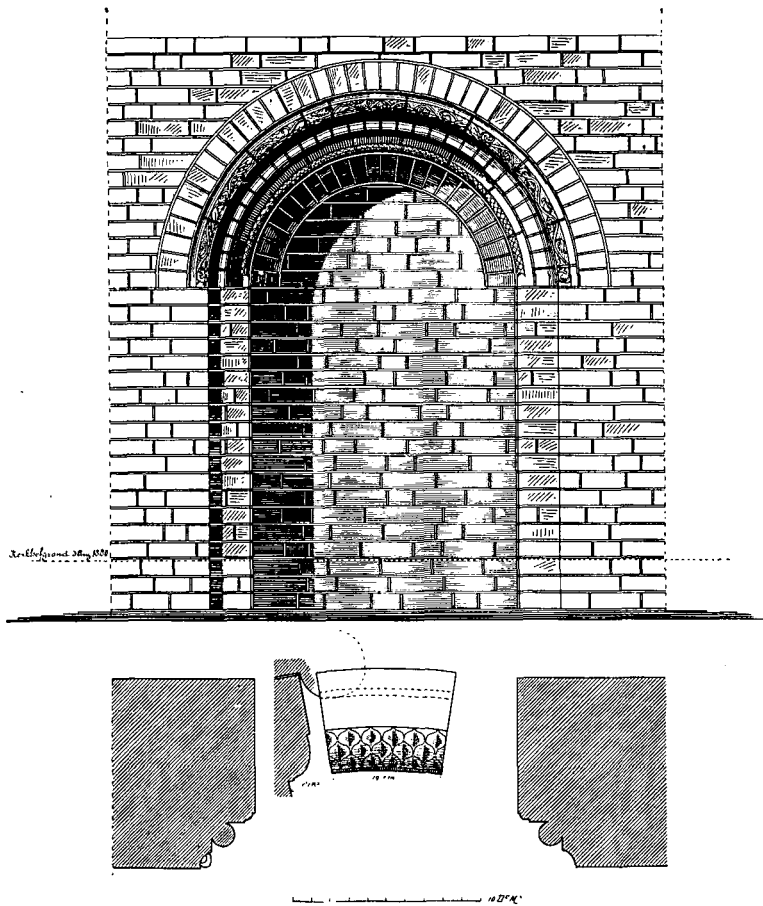
den altijd durenden strijd met de zee, die van het daarlangs gelegen gewestelijk gedeelte vaak alle krachten eischte, aan kerk en klooster veel meer dan het bepaald noodige te kunnen geven.

En in het minder vruchtbaar gedeelte, in *Westerwolde*, bezuiden den *Dollard*, en in het *Wester-kwartier*, bezuiden de *Lauwers*, was de grond zoo schraal, dat daar slechts enkele dorpjes tot eenige ontwikkeling kwamen, en men er blij was zijn dagelijksch brood te hebben; voor kunstvolle gebouwen schoot daar volstrekt niets over.

En in de *Stad*, de eenigste in geheel de Provincie, deelend altijd in de rampspoeden en in de nooden harer Ommelanden, was en bleef men bij voortdoring wel wat heel zakelijk en praktisch aangelegd, en te nuchter op kunstgebied, om bijzonder

prijs te stellen op vertoon van rijkdom, door het gebruik van kostbare materialen en versiering met beelden en beeldhouwwerk; 't moest goed, 't moest degelijk zijn en karakter hebben, maar voor het buitengewone had men weinig over.

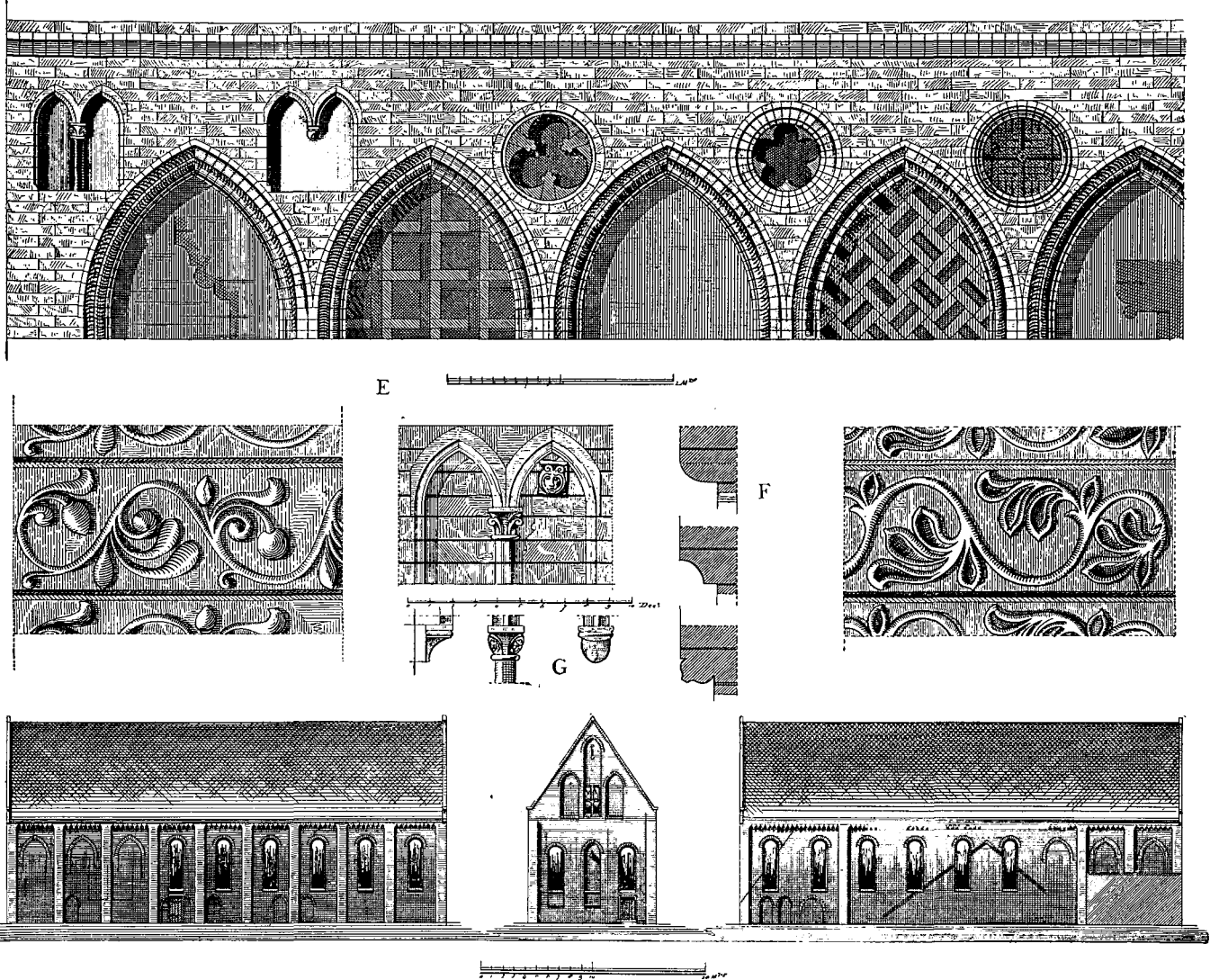
Een enkelen keer slechts, bij den bouw van haar sint *Meertens-toren*, ging ze over de schreef, zich zelve gesteld. Dat is haar monumentaalst stuk werk, eenig in zijn statigen eenvoud, en bij den bouw van haar vierde Raadhuis, op het einde der XVIIIde

Afb. 2. Dichtgemetselde ingang in den noordelijken gevel van het gewezen kloosterkerkje te Rottum.

eeuw, toonde zij opnieuw, dat het haar aan breedheid van opvatting en aan zin voor monumentaliteit ook toen niet ontbrak.

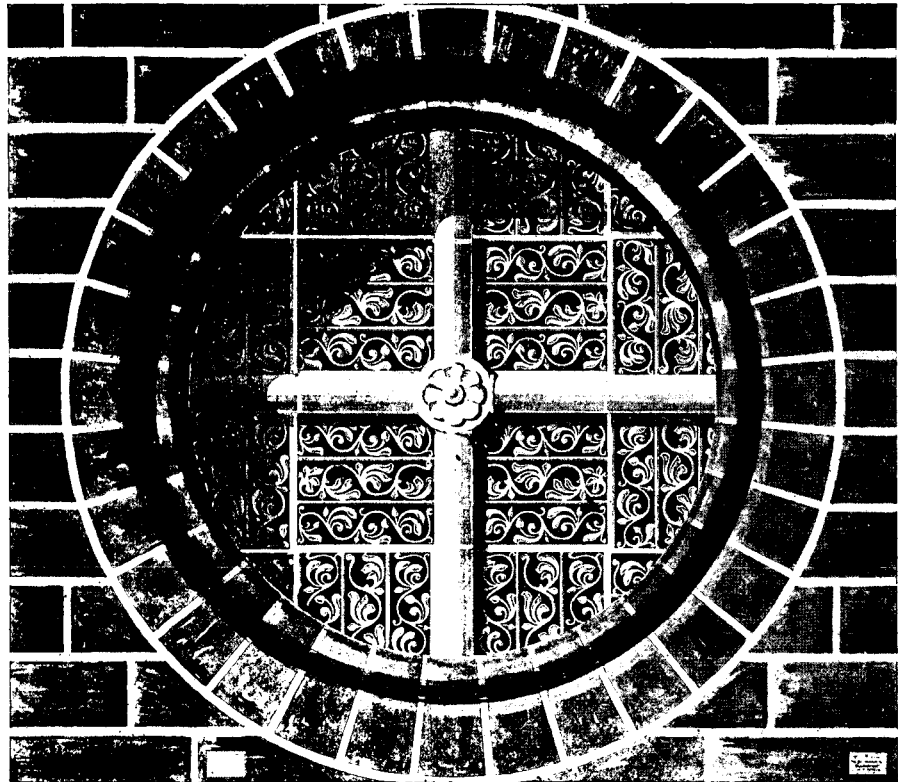
De betekenis dezer Provincie op architectonisch kunstgebied ligt dus *niet* in *bizondere* bouw-werken, maar door het vele, dat hier even als elders en meer zelfs in

Afb. 3. Het eenigst nog overgebleven gebouw van de voormalige abdij te Aduard.

menig opzicht dan elders, is gesloopt en verdwenen, heeft het overgeblevene, dat nu langzamerhand ook in *eigen* oogen althans eenige behouds-waarde begint te krijgen, waarde; *eerstens*, omdat het, sprekender, duidelijker dan dat in enig ander deel van ons land, bijna stap voor stap de geheele ontwikkeling toont van den bouw onzer

kerken, en dien van onzen gewelf-bouw; *tweedens*, omdat men hier reeds vroegtijdig begonnen is te bouwen in gebakken steen, in het materiaal van *eigen* bodem, en, niet tevreden met het aller eenvoudigste, met een gave, vlakke, kante, goed doorbakken steen, in de baksteen-techniek reeds spoedig eene buitengewone ervaring en hoogte bereikte, zich uitend in de ongezochte versiering, vooral der kerkelijke gebouwen; *derdens*, doordien men zóódoende en daarin doorgaande, onwillekeurig tot *eigen* vormuitingen, tot *eigen* oplossingen en toepassingen is gekomen, aan zijn bouwwerken eenigermate iets *eigens*,

Afb. 4. Een der rozetten bezet met geglazuurde reliëf-tegels nog aanwezig in het van de abdij van Aduard overgeblevene.

een *eigen* karakter wist te geven, dat men wel in het noord-westen van *Oost-friesland*, maar *noch* in *Drente*, *noch* in ons *Friesland*, *noch* in eenige andere provincie hier terug vindt.

De midden-eeuwsche kerken, kloosters en borgen in *Groningerland*, zij vormen evenals de woonhuis-gevels tegen en in de XVII^{de} eeuw in de *Stad*, eene op zich zelve staande, aaneengesloten groep, beiden behorende tot eene *eigen* school, wier werken zich hebben bepaald tot *dit* Gewest en tot het daaraan grenzende, het daarmede in druk verkeer zijnde gedeelte van *Oost-friesland*.

Het is daarom dubbel jammer, dat ook hier, en dat nog wel meestal volstrekt doelloos

en noodeloos, zoovele hoogst eigenaardige, zoovele echt typische oude gebouwen zijn gesloopt, waaronder alle kloosters, op slechts één na: dat te *ter Apel* in 't *Westerwoldsche*, en alle oude borgen, op slechts twee na: de *Menkema*-borg te *Uithuizen* en de jongere *Fraeijlema*-borg te *Slochteren*.

Wij missen door die vernieling — meerendeels slechts wegens gebrek aan bestemming of wegens ter beschikbaarstelling of verkrijging van wat oude bouwmaterialen uitgevoerd, en, in zooverre zij te klein geworden kerken en de *oudste* borgen betref, teneinde te zelfder plaatse een grootere te kunnen bouwen —, wij missen daardoor niet enkel *alles* uit den aanvangstijd, uit de *hout*-bouwperiode, behoudens eene enkele hoeve in het zuid-oostelijke

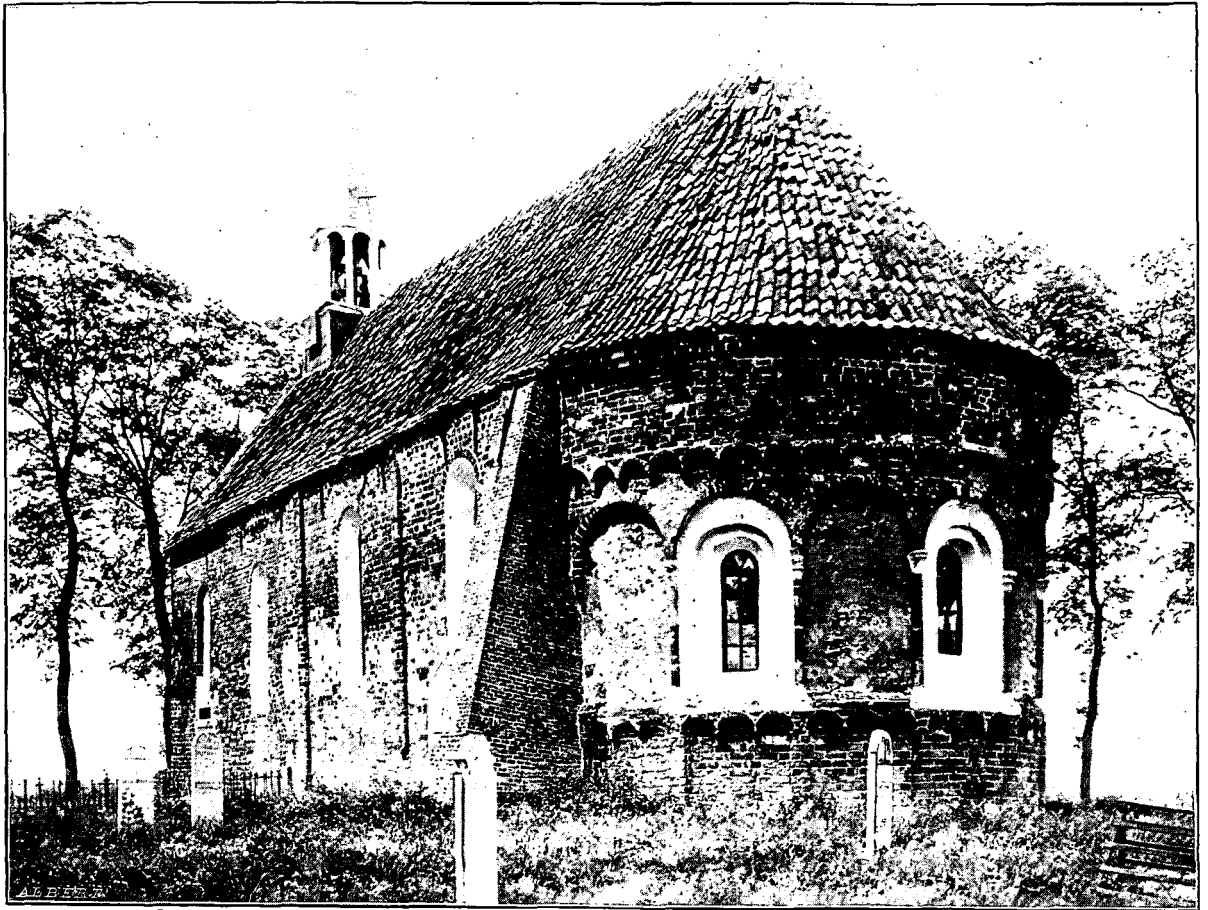
Afb. 5. De nog in het nog bestaande gebouw van de abdij van Aduard in 1916, achter het gestucadoorde gewelf der Protest. kerk gevonden muur-nissen en rozetten.

gedeelte, maar tevens de *aanvangs*-vormen onzer *oudste* kerken en borgen in den *steen*-bouw, en bovendien nog menige schakel in hunne *overgangs*-vormen van eeuw op eeuw.

En wat wij mede missen, dat is een volledigen blik op en in het oorspronkelijk inwendige onzer midden-eeuwsche kerken, kloosters en borgen, op hare volledige meubileering, stoffeering, enz. In plaats van ons een kijk te geven in weem en school, in kapittel-, eet-, slaap- en zieken-zaal, in keuken, kelder en hof, in de werkplaatsen en hoeven, in de toren-vertrekken van den ouden, en in de zij-vleugels van den lateren borg, in de woningen van den vrijen pachter, en in de verblijven of hutten der hoorigen en dienstbaren, geven de oude kronieken, zelfs die van een *Emo* en van een

Menko, abten van de Premonstratenser abdij *Bloemhof* te *Wittewierum*, geschreven in de jaren 1204 tot 1273, in *dit* zóó belangrijk ontwikkelings-tijdperk, ons daaromtrent zoo goed als niets, zich bijna uitsluitend bepalend tot vermelding der vele partij-twisten en geschillen van allerlei aard, en tot de uiterlijke wederwaardigheden van de abdij.

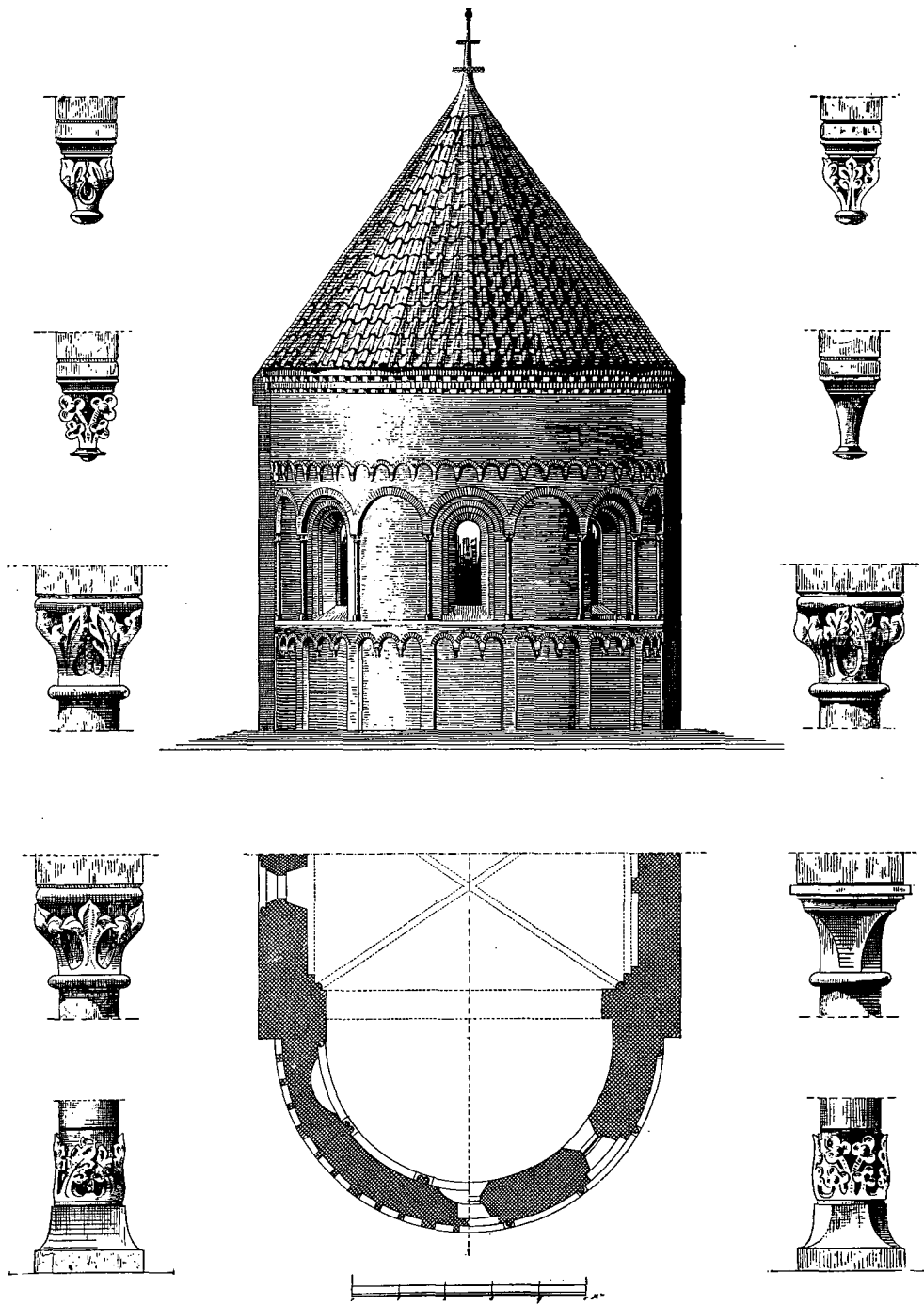
Zelfs omtrent de stad *Groningen*, waarin die beide abten toch tal van malen langeren of korteren tijd toefden, misschien soms weken aaneen, wordt, in zakelijk licht-

Afb. 6. Het baksteen kerkje te Oldenzijl in 1890. .

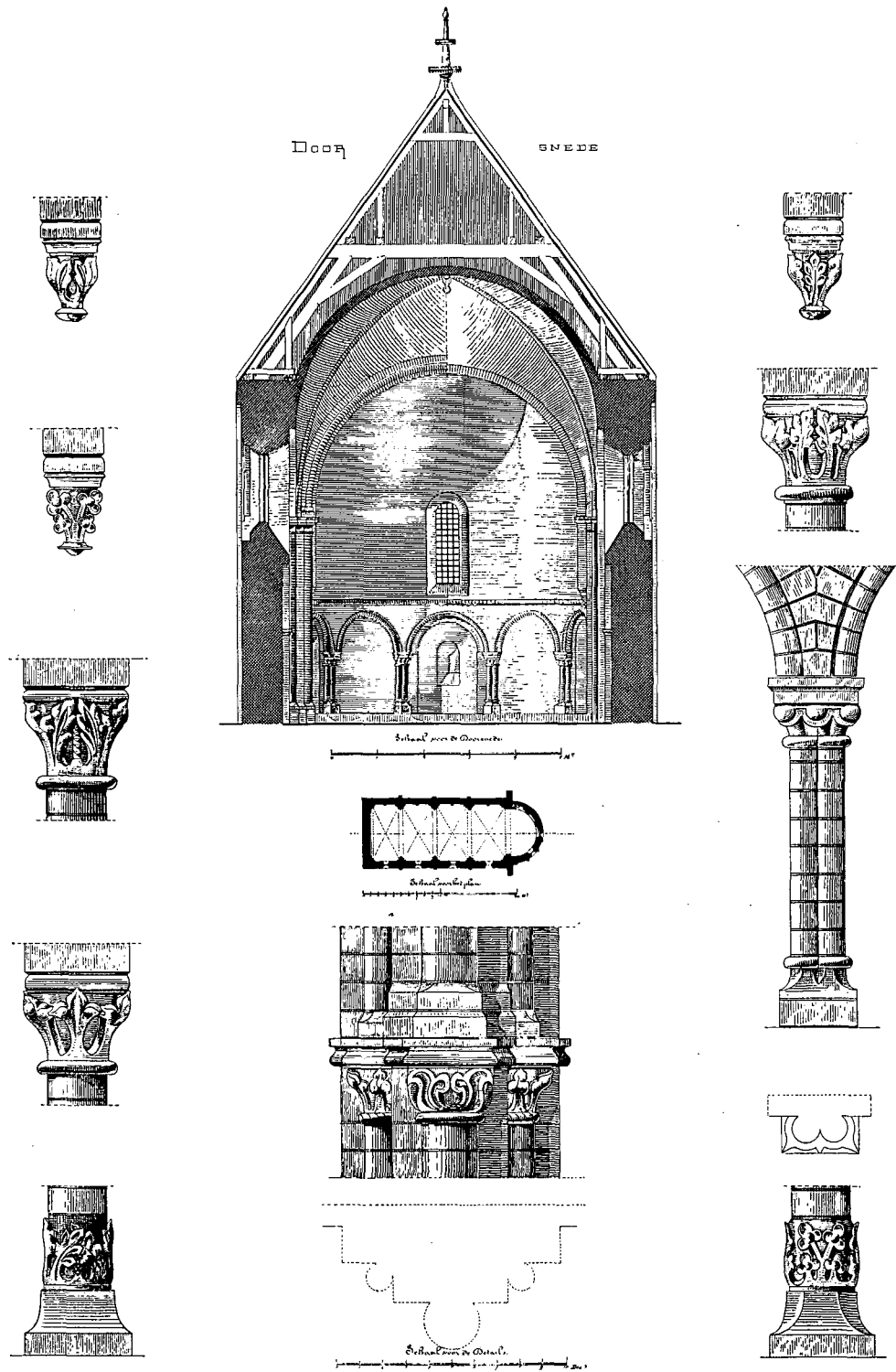
gevenden zin, daarin geen woord gerept. Zij hadden er blijkbaar geen oog voor, geheel en al opgaande in de belangen hunner abdij, evenals *Ludger*, een vier eeuwen vroeger, geheel en al opging in zijn bekeerings-arbeid, en over al 't andere in zijn geschriften zweeg.

Ook de latere *Groninger* kroniekschrijvers, een *Johannes de Lemmege*, geb. A°. 1440 wiens kroniek van *Groningerlant* loopt van A°. 1110 tot 1436, een *Sicco Benninge'* die ± A°. 1530 de kroniek der *Vriesche Landen* schreef over de jaren 1467—1527, en

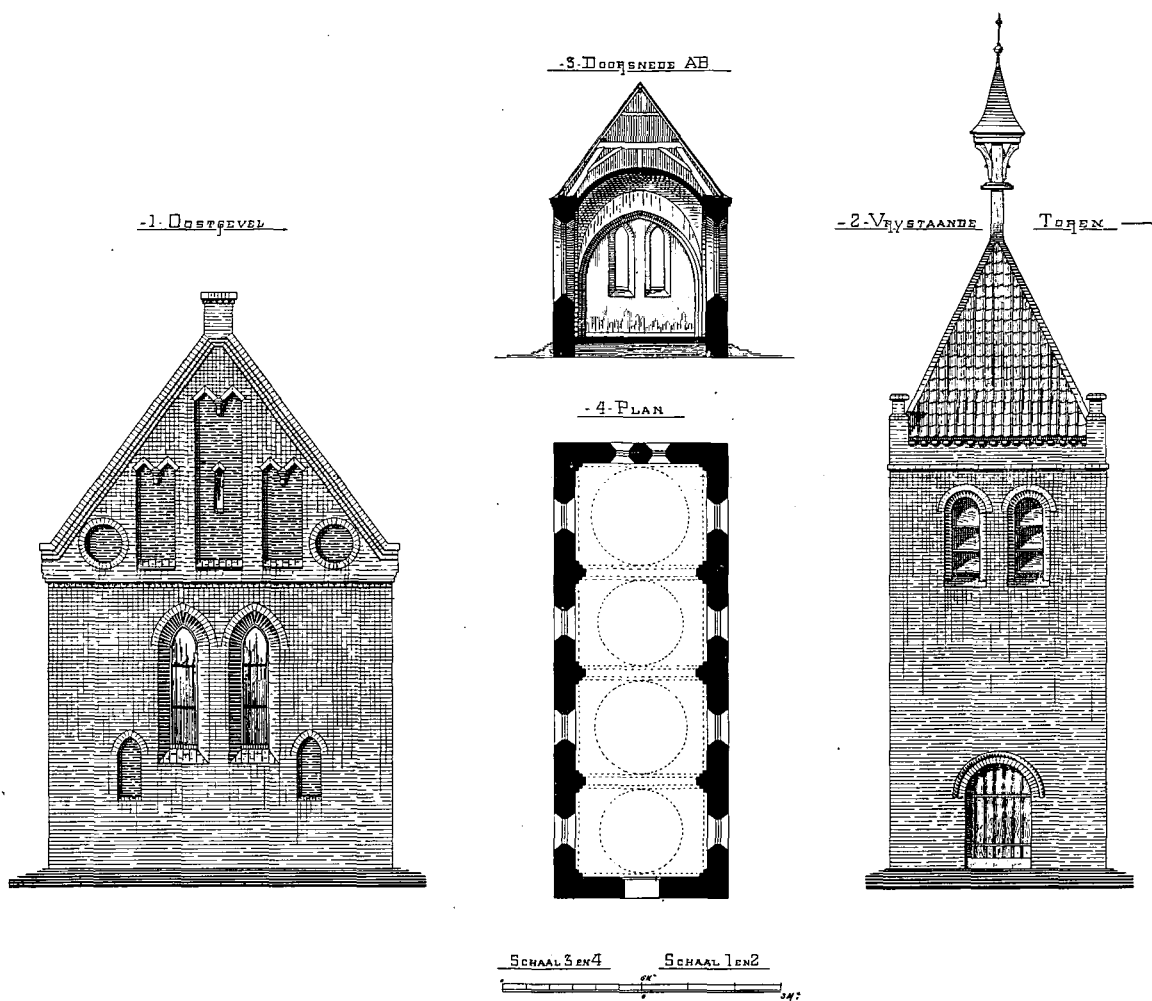
Afb. 7. Baksteen kerk te Oldenzijl, Koor- of Oostzijde.

een *Johan Rengers van ten Post*, geb. A°. 1542, gest. A°. 1626, in zijn: »*d'Umlanden*»,

Afb. 8. Baksteen kerk te Oldenzijl, doorsnede en binnen kooranzicht.

geven ons geen inzicht in het leven en zijn, noch in de maatschappelijke toestanden en de kunstontwikkeling van hunnen tijd. Zelfs de in handschrift bewaarde geschiedenis van de voorheen zoo beroemde en bekende abdij van *Aduard*, op ongeveer anderhalf uur afstand slechts van de stad Groningen gelegen, bevat omtrent die Stad en het Gewest en omtrent de beteekenis dier abdij en haar invloed in maatschappelijke en

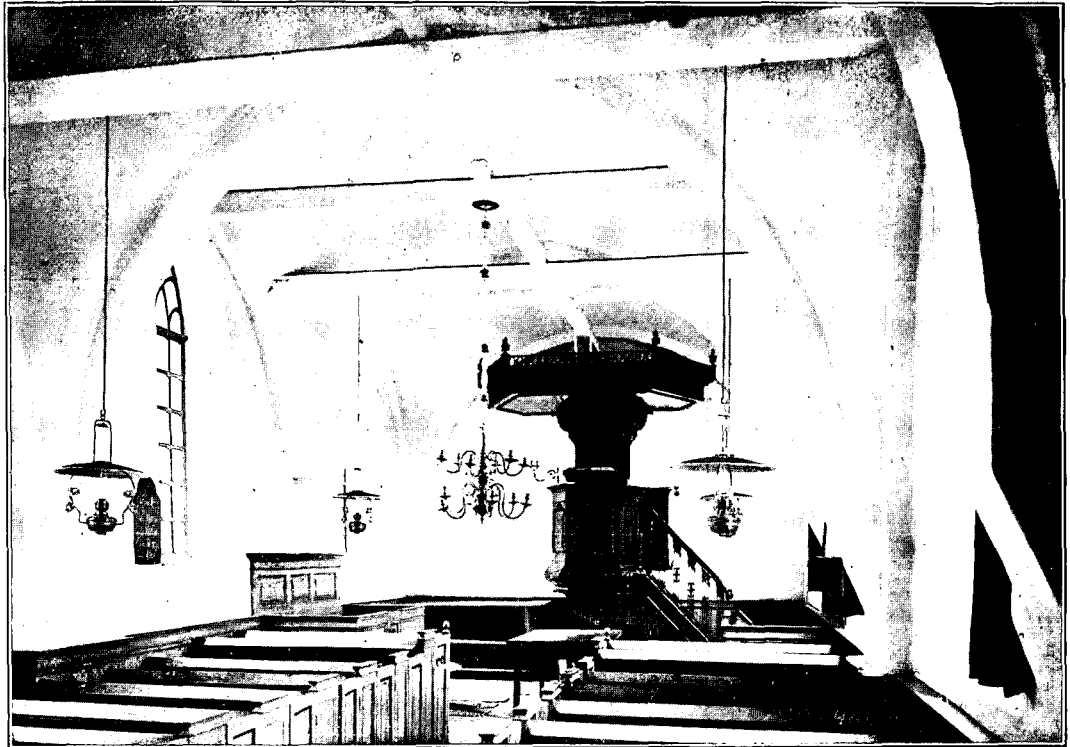
Afb. 9. Het baksteen kerkje te Den Andel.

wetenschappelijke richting, zoo goed als niets; zij is weinig meer, dan eene korte vermelding van de lotgevallen dier abdij en eene korte beschrijving van het leven harer abten.

Vollediger, sprekender nog dan ergens anders ten onzent, blijkt echter, zooals ik reeds zei, uit hetgeen *hier* nog behouden mocht blijven, de geleidelijke ontwikkeling van

den gewelf-bouw en van den bouw onzer midden-eeuwsche en latere kerken, en zulks over een tijdvak van *zeven* achtereenvolgende eeuwen, van af het einde der XI^{de} tot aan het begin der XIX^{de} eeuw; ware de *sint-Walburgskerk* in de Stad, en het *sint-Walfridus-kerkje* te *Bedum* niet afgebroken, dan had die ontwikkeling een tijdvak van *tien* achtereenvolgende eeuwen, van de IX^{de} tot en met de XIX^{de} omvat.

De eerste kerkjes in *schuur*-vorm, in *tuf*- of *bak*-steen, uitgevoerd en uit weinig meer dan uit vier lage muren, de beide eind-muren als topgevels, opgaande, met een van binnen in 't gezicht blijvend dak, met riet of stroo gedekt en een leem-vloer bestaande,

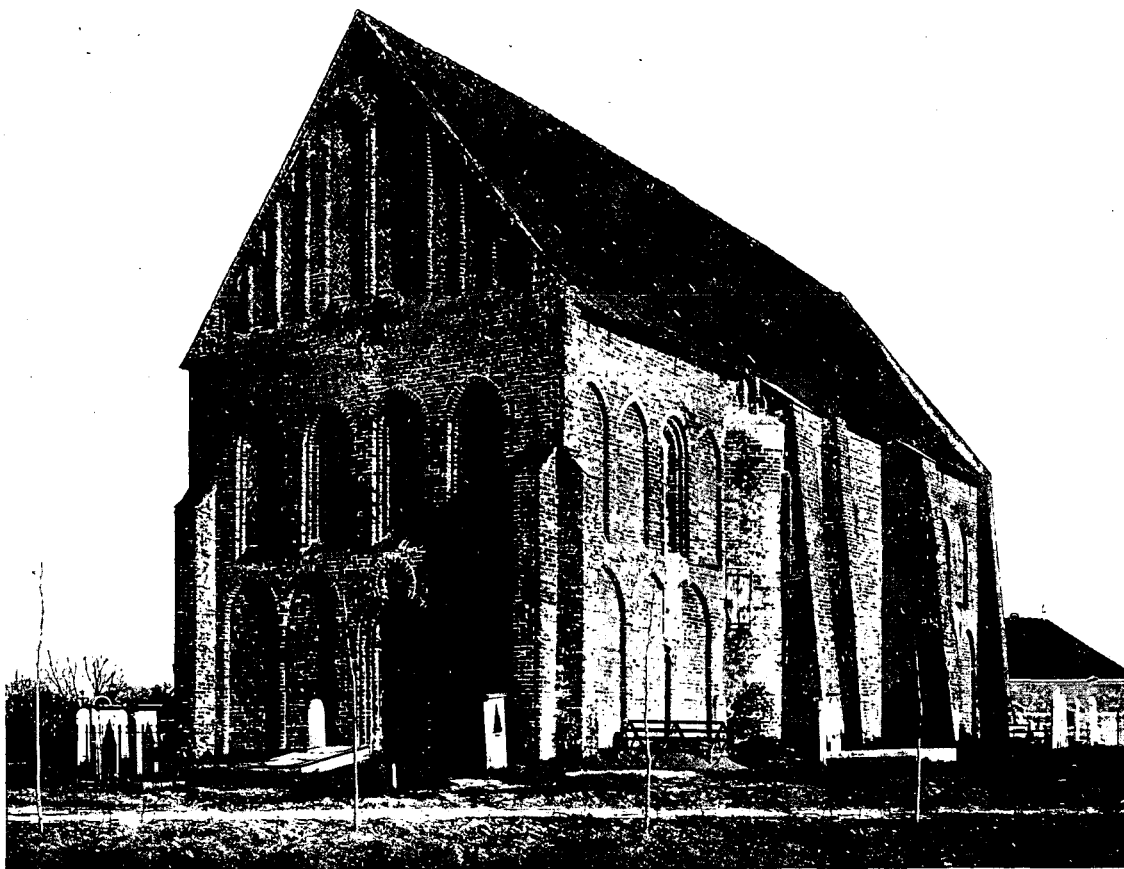

Afb. 10. Gezicht op het koor in het kerkje te Den Andel.

zij zijn alle verdwenen, of wel tot onkenbaar wordens verbouwd; kerkjes, reeds vrij spoedig vervangen door of gewijzigd tot kerkjes met eene halfronde uitgebouwde koor-sluiting, een uitbouw, gedekt met eene zoldering, zooals in *Oosterwijtwert*, doch met een steenen half koepel-gewelf, ter beveiliging van het altaar, zooals voorheen in het kerkje te *Eenum*, en vermoedelijk ook in het primitieve kerkje te *Marsum* die koor-sluiting gedekt was, en zij in *Doezum* nog is.

Doch ziende, hoe vaak hun steenen kerkje, meestal staande te midden eener omgeving van houten hoeven en hutten met riet gedekt, alle met hun open vuur, bij een

brand bijna geheel uitbrandde, trachtte men zulks te voorkomen, door die kerkjes zoo mogelijk ter volle lengte te dekken met een onbrandbaar, een *steenen* gewelf, als een *halfrond ton-gewelf* uit de daartoe wat zwaarder gemetselde zijmuren opgaande en in de dakruimte oplopend, een gewelfvorm ter vermindering van den zijdelingschen druk, reeds spoedig gevolgd door eene *spitsbogige* overwelving: twee gewelf-typen, beide aanvankelijk vlak, doch reeds spoedig toegepast met versterkende, uit muur-pilasters opgaande gordel-bogen,

Afb. 11. Kerk te Germerwolde.

het kerkje in lengte-richting verdeelend in vakken, travées of gewelf-velden, het zijn arm, zijn keldervormig aanzien wat ontnemend en het schijnbaar verlengend tevens.

Van die beide gewelf-typen, zonder of met gordel-bogen en met rechte koor-sluiting, was tot A° 1912 hier slechts overgebleven het met eene gedrukt halfronde steenen overwelving gedekte baksteen-kerkje te *Midwolde* in het *Wester-kwartier*, welks gewelf in dat jaar is uitgebroken, toen eene neer-storting dreigde; het bleek niet van oude steen te zijn,

maar reeds voor een vroeger gewelf te hebben plaats gemaakt en werd toen voorzichtigheids-halve door een houten tongewelf vervangen ¹⁾).

Daar eene rechte koorsluiting, ook in den *steen*-bouw, voor die kleine in eenvoudige kerkjes de gemakkelijkst uitvoerbare en tevens de meeste ruimte biedende vorm was, bleef men deze hier bij voorkeur volgen, en zulks vooral nadat het eindelijk gelukt was die *vierkante* kooruimte met een steenen koepel-gewelf te dekken. Een kerkje, waarvan enkel het koor met een primitief koepel-gewelf is gedekt, is er niet overgebleven, doch wel een geheel met dergelijke gewelven overdekt kerkje, dat te *den Andel*, Groningen's allerkleinste kerkje, breed binnen zijn zijmuren 5.60 M., lang 17.60, door drie spitsbogige gordel-bogen (zie afb. 10), hoog 5.10 M., verdeeld in vier velden en elk dezer gedekt met een koepel-gewelf, hoog in de kruin 6.50 M. + vloer, een hoogst karakteristiek kerkje, trots zijn ouderdom nog voor onbepaalden tijd dienst doende.

Met dezen *derden* overwelfings-vorm, waarbij de kerk-ruimte door gordel-bogen werd verdeeld in eenige gewelf-velden of travées, elk met zijn eigen gewelf, zijn eigen bogen, den lastdruk in hoofdzaak overnemend, en met zijn eigen licht-openingen, was de groote stap hier gedaan tot een *nieuw* systeem, tot het gelede, het elastische, het organisch sprekende. Is in *den Andel* het binnen-oppervlak der koepel-gewelven nog ongeleed, nog onversierd ²⁾ (het mooist, geheel in ziende en gevoegde baksteen uitgevoerde koepel-gewelf is dat in de toren-kapel te *Bierum*), — reeds vrij spoedig ging men die gewelven geleden, versieren meer dan wel versterken, met elkaar in hun kruin kruisende kraalvormige graten of ribben. Het oudste voorbeeld daarvan biedt het door een half-ronden gordelboog in twee velden verdeelde rechtgesloten koor van de kerk te *Haren*, gelegen één uur wandelens bezuiden de Stad, een koor breed binnen de muurbogen 7.10 M., hoog in de gewelfkruin 7.35 M. en welks diagonaal-graten op 1.45 M. + koor-vloer aanvangen op typische kop-kraagstukjes van *gebakken* steen ³⁾).

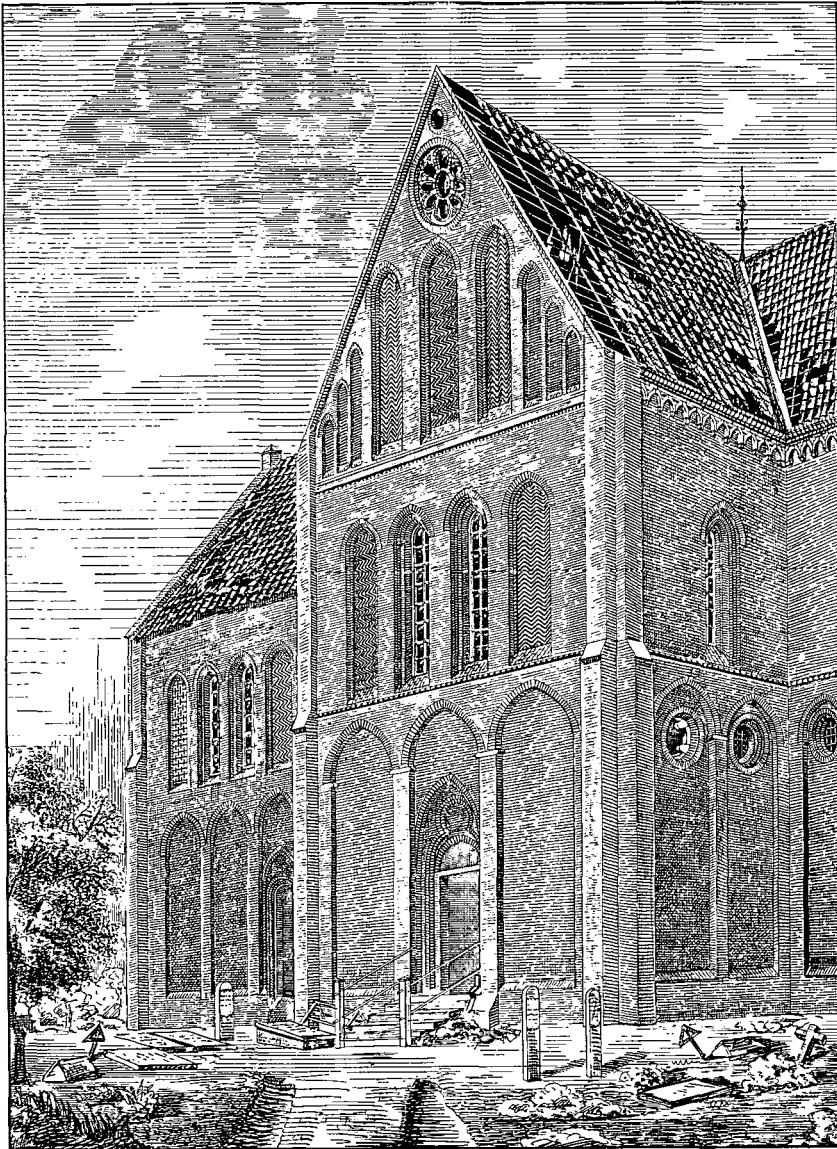
Dat geleden en versieren van het koepel-gewelf met kraalvormige ribben, kreeg eerst zakelijke beteekenis van af het oogenblik, dat elk dier ribben als draag-rib, en dat elk der gewelf-mooten als een zelfstandig gewelf-deel werd behandeld, elke gewelf-moot met eigen ronding aangezet tegen en steunend op haar zij-ribben, welke hun last en

1) Dit kerkje, welks ruim en recht gesloten koor met de beroemde marmeren graftombe door *Rombout Verhulst*, na 1664 voor de Heeren van In en Knyphuizen en Vrouwe Anne Ewsum gemaakt van lateren tijd is, dit kerkje breed binnenwerks 7.90, lang 13.90 M., met zijmuren, hoog 6.20 M., zwaar 1.16 M., was overdekt met een doorgaand vlak steenen tongewelf, hoog in de kruin 8.40 M. + vloer. Het koor zelf was niet overwelfd, maar ter bescherming van het monument, onder de lekkende bekapping, gedekt met gegolfd plaatijzer.

2) Dergelijke ongeleedde koepel-gewelven, treft men hier slechts weinig meer aan, nog het meest in kerk-portalen dienende west-torens.

3) Het koor dezer kerk is blijkens zijn ouder en grooter steenformaat, ouder dan het hoogere schip, door pilasters en daaruit opgaande spitsbogen zoo uit- als inwendig in vijf vakken of travées verdeeld, elk dezer voorheen met zijn eigen kleine halfronde gesloten vensters. Het schip is overzolderd, terwijl de gelijktijdig gebouwde west-toren in zijn beneden- en in zijn kapel-verdieping overwelfd is.

druk overbrengen op enkele daartoe versterkte muur-gedeelten. Het *elastisch* systeem, begonnen met verdeeling der overwelfde kerk door gordel-bogen in vakken, of travées

Afb. 12. De in 1871 afgebroken kerk te Eexta, gezien van de zuid-oostzijde, naar photo vóór de afbraak genomen.

werd nu doorgezet door oplossing van het gewelf in mooten, met eigen draag-ribben en eigen draag-bogen en eigen steun-punten.

Het koepelvormig gewelf, dat al of niet geleed, vóórheen in horizontale doorsnede,

steeds een *cirkel*-beloop had, het krijg nu, met zijn meer of minder sterk geboogde mooten, een *schelp*-vormig of *geschubt* beloop.

Zóó ontstond de *vierde* overwelvings-vorm, die van het waaier- of meloen-vormig gewelf, dat wij in tal van XIIIde eeuwsche Groninger kerken, in *Krewert*, *Leermens*, *Termunten*, *Woldendorp*, enz. vinden, en dat, nadat de waarde van het elastisch gewelfstelsel overtuigend gebleken was, van zelf leidde en moest leiden tot het *kruis*-gewelf, dat, niet als het koepel-gewelf gebonden was aan zooveel doenlijk *vierkante* gewelf-vakken en zich juist eigende tot overkluizing van *langwerpige*, en bij een zelfde gewelf-oppervlak en bij een gelijk weerstandsvermogen der steunpunten, bij vermindering van travée-diepte, eene grootere travée- of kerkbreedte toeliet. Reeds vóór het einde der XIIIde eeuw, komt het *kruis*-gewelf als *vijfde* overwelvingsvorm hier voor, o. a. in bovengenoemde kerk te *Krewert*, wier beide oostelijke travées zijn gedekt met het meloen-vormige, doch wier derde of westelijke travée evenals de benedentoren-verdieping gedekt is met een kruis-gewelf.

Van nu af is hier het kruis-gewelf vrij wel regel, het koepel-gewelf uitzondering, tot men in de XVde eeuw met gewelf-overdekkingen in steen ook hier soms ging spelen en het *ster*-gewelf werd toegepast, zooals in de kerk te *Loppersum* en in de bezuiden den koor-omgang van de sint-Martini-kerk te *Groningen* aangebouwde kapel. Buitengewone breedte hebben de met kruis-gewelfen gedekte dorps- of klooster-kerken hier niet, de breedste zijn de kerken te *Middelstum* en die van het gewezen klooster te *ter Apel* (welke laatste echter reeds jaren aaneen hare overwelving mist). Beide zijn binnenwerks gemeten breed 8.65 M. Wenschte men in midden-eeuwschen tijd eene ruime dorps-kerk, dan bouwde men zich eene *kruis*-kerk, het hoofdschip met inbegrip van het koor dan vier, en het dwars-schip drie gewelf-vakken of travées lang nemende.

Dergelijke kruis-kerken, waarvan hier nog een vijftiental, deels nog vrij ongeschonden bestaan, zijn de aller-eenvoudigste, doelmatigste en stemmingvolste dorps-kerken, veel karakteristieker dan de in grootte daarmee gelijkstaande gerekte overwelfde éénbeukige kerken, als die te *Winschoten* en te 't *Zandt*.

Uit dit vluchtig overzicht blijkt, hoe hier in tal van op zich zelf hoogst eenvoudige dorps-kerkjes, de geheele ontwikkelings-gang van den gewelf-bouw in *steen*, bijna nog volledig, stap voor stap, is te volgen, kerkjes terzelfder tijd nog vertegenwoordigende de vroegere dorps-kerk in haar verschillende vormen, in hare onderscheidene typen. Ge vindt hier nog het arme *schuur*-kerkje, hoezeer niet meer met zijn ziend rieten dak en met zijn open licht-spleten, maar met zijn recht, half rond of veelzijdig gesloten koor, overzolderd als het schip, of enkel voor zich overwelfd; en voorts allerlei overwelfde éénbeukige en tal van overwelfde éénbeukige kruis-kerken uit den midden-eeuwschen tijd, alle bijna uitsluitend in baksteen uitgevoerd, terwijl het latere, het Protestantsche tijdperk, mede vertegenwoordigd is in zijn beide hoofdtypen, de kruis-kerk te *Oostwolde* in 't *Oldambt*, en de achtzijdige kerk te *Sappemeer*.

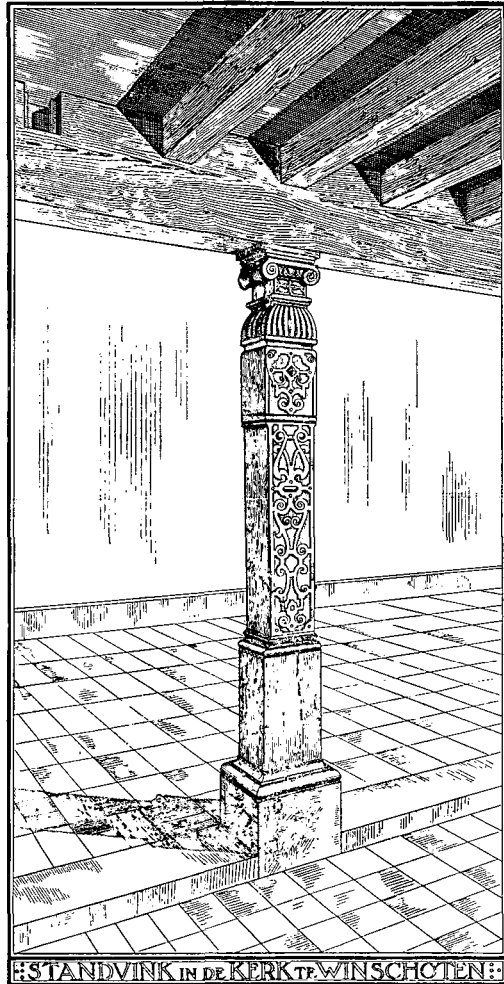
In den *toren*-bouw, vindt ge er nog een enkele klokke-galg, 't armzalige dak-ruitertje

of 't open dak-koepeltje, veel vrij staande torens, vaak bij wijze van steen-klomp gedekt met een huis-dak en verder den bewesten tegen de kerk aangebouwd den toren, en dan meestal tot hoofd-ingangzijde dienend, soms met uitgebouwde wenteltrap of met eene bovenkapel, en boven van vier- op achtkant overgaande en gedekt met slanke naaldspits of wel met een achzijdigen steenen helm zich met behulp van vier topgevels uit den vierzijdigen boven-bouw ontwikkelend, zooals te *Onstwedde* en te *Schildwolde*.

De ontwikkeling van het kerk-venster is mede hier nog duidelijk kenbaar, van af de ter weerszijden, zoo buiten als binnen, afgeschuinde licht-spleet, het smalle halffrondgesloten, met kraal-lijst omsloten XIIIde-eeuwsche venster, eerst slechts 1 voet breed, daarop $1\frac{1}{2}$, eindelijk 2 voet het allengs breeder wordende en spitsbogig gesloten en met profielsteen omlijste venster der XIVde eeuw, tot het XVde eeuwsche, in eene zandsteen-omlijsting gevatte venster van 2.50 M. dagbreedte bij 8 M. hoogte in den zuidgevel van de kerk te *Bedum*, waarvan de sluitsteenen van den spitsboog om den anderen uitspringen en met een hogel zijn versierd.

Ook de ontwikkeling van den kerk- en toren-ingang is hier nog in hoofdzaak te volgen, van af den lagen, half rond gesloten, diep terugliggenden, als die te *Haren* en te *Stedum*, enz. tot den lateren, den hooger, spitsbogig gesloten, met bovenlicht voorziene, als die te *Husinghe*, te *Middelstum*, enz., tot den rijker behandelde, als die te *Bedum* en te *Loppersum*, terwijl de meest monumentale en eenvoudigste hoofd-ingang van alle onze Nederlandsche kerken voorheen was, die van de Martini-kerk door den Martini-toren te *Groningen*.

Zoo ligt de beteekenis dezer provincie op architectonisch gebied *eerstens* daarin, dat zij ons duidelijker en vollediger dan eenige andere, de ontwikkeling van den gewelfbouw en dien onzer dorps-kerken toont, *tweedens*, dat men *hier*, zoo al niet vroeger dan elders, dan toch met meer ernst, met meer zorg, zich heeft toegelegd op het gebruik van bouw-materiaal van eigen bodem, op den *baksteen*-bouw, en daarin daardoor reeds

Afb. 13. Eiken stijl in de kerk te Winschoten.

spoedig, reeds vóór of in de XII^{de} eeuw eene groote ervaring had gekregen, en reeds vóór het begin der XIII^{de} eeuw de baksteen-techniek blijkbaar volkomen meester was.

Uit welken tijd ongeveer de oudste, de primitiefste der hier nog bestaande baksteen-kerkjes dagteekenen, is moeilijk te zeggen, daar zij juist wegens dien *in*-primitieven toestand elk tijd-kenmerk missen. Tot de oudste behoort zeer zeker het eenvoudige kleine kerkje te *Marsum*, met zijn *half rond* uitgebouwd koor, waarvan de steenen naar het kleine cirkelbeloop gevormd en gebakken zijn, iets, wat reeds zooveel ervaring in de steenbak-kunst verraaft, dat daaraan stellig tal van kerkjes met *recht* gesloten koor moeten zijn voorafgegaan.

Opvallender echter nog spreekt of sprak die ervaring uit de zoo ornamentaal behandelde halfronde vijftiedige overboging van den Romaanschen ingang in den noord-gevel van het, binnenwerks 7.85 M. breede, kerkje van de Benedictijner-abdij te *Rottum*, wier stichtingstijd onbekend is. Die ingang, in den dag breed 1.10 M., was in 1889, even vóór de afbraak, in zijn binnenboog nog slechts hoog 1.50 M., doordien ná het sloopen van de tegen dien gevel aanwezige overwelfde kloostergang op het laatst der XVI^{de} eeuw, het sedert daartegen doorlopend kerkhof, geleidelijk in hoogte was toegenomen.

Blijkens de afb. 2, was die halfsteens binnen-boog kant en vlak gehouden, de deze dekkende boog, bestaand uit groote gebakken sluitsteenen van 32 c.M. lengte, bij 22 c.M. hoogte, en ± 16 c.M. dikte, versierd met een kwartrond, gedekt met geschubt bladwerk, op 't smaakvolst behandeld, en omsloten door een 12⁵ c.M. zwaren kraal, gedekt door eene hol-lijst, breed 12⁵ c.M., gevuld met een slingerende à jour gehouden blad-rank met figuren, welke lijst nog door een vlakken half-steens boog werd ingesloten, echter ná de verwijdering van de kloostergang te veel blootgesteld aan regen en vorst, helaas erg was verweerd en verteerd ¹⁾). Met het kerkje is deze zeldzame, ten deele Romaansche ornamentale omlijsting in gebakken steen in 1889 gesloopt, en, trots herhaald verzoek om althans de ornament-steen te willen behouden, tot bepuining van een weg verbruikt.

Vermoedelijk was behalve aan den ingang, ook in het koor dezer klooster-kerk nog gebakken sier-steen toegepast, doch dit koor moet reeds in 1558 met de vleugels van het dwars-schip zijn afgebróken; niets daarvan is overgebleven. Gelukkig daarom, dat het kleine Romaansche kerkje te *Oldenzijl*, misschien vóór het einde der XII^{de} eeuw gebouwd, dit verlies vergoedt, en in de colonnet-kapiteelen en basementen, en in de boogfries-kraagstukjes zijner half rond uitgebouwde koorsluiting doet zien, met hoeveel zorg dit alles in gebakken ornamentsteen op dit onbekende afgelegen plaatsje is uitgevoerd niet alleen, maar vooral ook wat men daarin *toen reeds* kon uitvoeren.

Op veel ruimer schaal echter werd de gebakken sier-steen in de XIII^{de} eeuw

1) Eene dergelijke rankversiering, uitgevoerd echter in bergsteen, dagteekenende uit het laatst der XI^{de} eeuw vinden wij te *York* aan St. Laurence extra *Walmgate* en aan het portaal van den *Dom* te *Trier*, doch aldaar breeder behandeld.

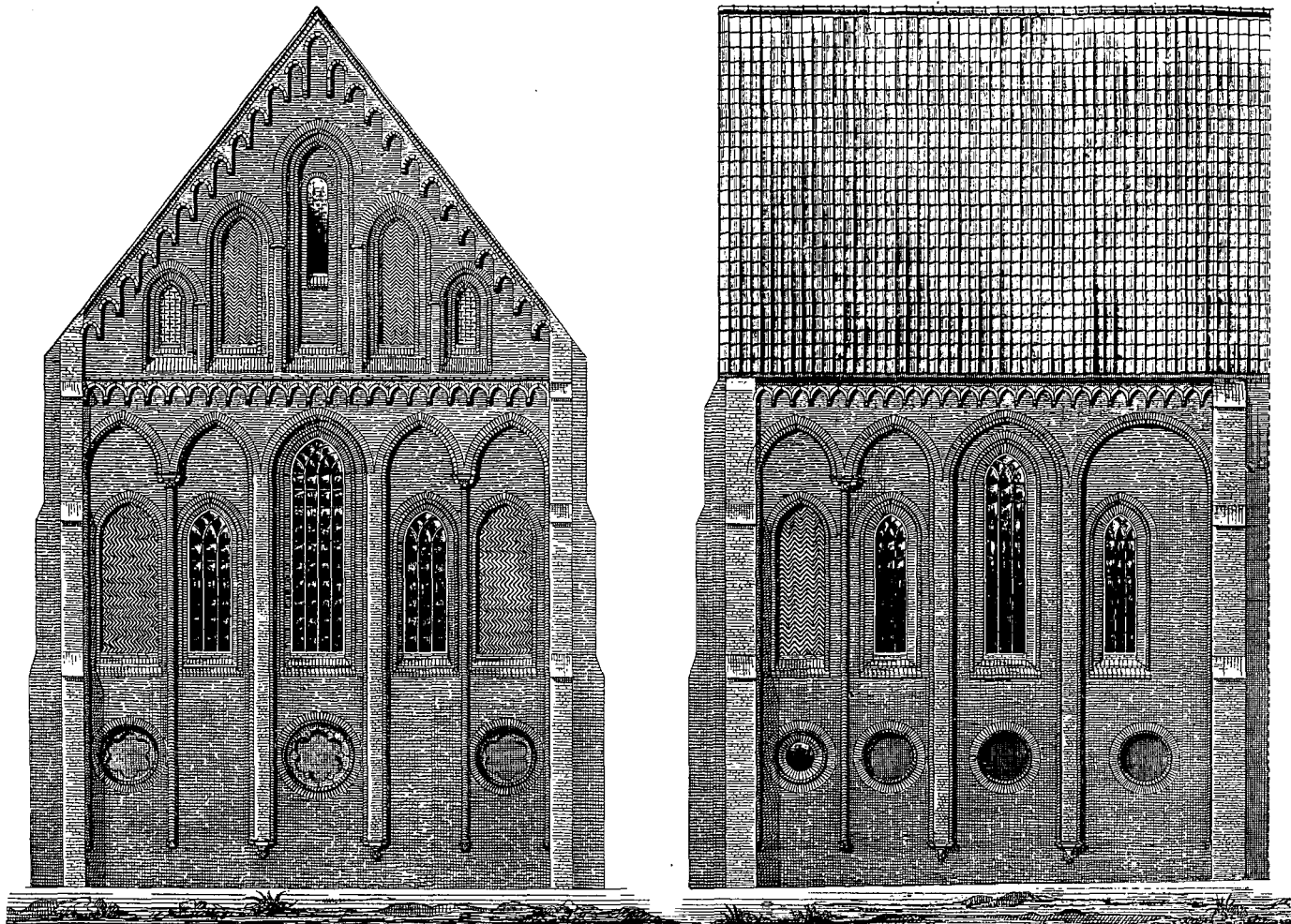
toegepast aan en in de verschillende gebouwen der beroemde Cistercienser-abdij te *Aduard*, langen tijd de voornaamste abdij in 't Noord-Oosten van ons land. Ongelukkigerwijze is echter van al die gebouwen, in het leven der abten kortelijk vermeld en van de groote abdij-kerk zelve, door *Ubbo Emmius*, in 't laatst der XVI^{de} eeuw, op 't vluchtigst even beschreven, niets overgebleven dan slechts een gebouw ter lengte van 39.00 M. bij 11.50 M. breedte, dat destijds van binnen gedekt met een spitsbogig houten gewelf, waarschijnlijk tot zieken-huis heeft gediend, en bij de klooster-sloping gespaard bleef om te worden ingericht, deels tot Protestantsche kerk, deels tot school en schoolmeesters-woning. In dat gebouw nu, zijn, eerst op de boven de schoolruimte aangebrachte zoldering en sedert 1916 ook achter het gestucadoorde gewelf der kerk, in de ongekalkte gehouden zijmuren de spitsbogige koppen der vensters en nissen teruggevonden, waarmede deze om den ander bezet waren, zie afb. 5. De nissen zijn gevuld met verschillend vlechtwerk van baksteen, terwijl onder de geprofileerde rollaag, waarop voorheen het houten gewelf rustte, tusschen de dekbogen der vensters en nissen verschillende rozet- en andere nisjes zijn aangebracht. Enkele dier rozetten, groot 0.70 M. in diameter, zijn bezet met helder groen geglazuurde relief-tegels, groot 18 c.M. in 't vierkant, (zie afb. 4) met twee elkaar kruisende, al dan niet getorste kralen, alles even kunst- als zorgvol bewerkt. Waar een betrekkelijk ondergeschikt gebouw aldus behandeld is, daar mag men gerust aannemen, dat in het koor der kerk, in de kapittel- en schrijf-zaal, in de abts-kapel en abts-zaal indertijd nog rijker behandelde gebakken siersteen en tevens een keur van wand- en vloer-tegels, misschien wel tafreelen in tegelwerk was toegepast. Trouwens in het refugium dier abdij in de stad *Groningen*, het latere Academisch Ziekenhuis, heeft men bij de slooping in den grond nog vierkante hard gebakken geglazuurde steenen gevonden met groote reliefletter op de voorzijde, terwijl het Groninger Museum twee prachtig geschilderde veelkleurige geglazuurde

Afb. 14. De kerk te Westerwijtwert, gezien van uit het koor.

muurtegels van A°. 1547 bezit, uit dat refugium, met het wapen van abt Johannes Rekamp ¹⁾).

In de klooster-kerk te *Termunten*, anno 1299 door de abdij van Aduard gebouwd, nadat zij in 1258 tot stichting van dit dochter-klooster was overgegaan, toont de steenbakker ten volle wat hij al kon vormen en bakken of laten hakken zelfs in harden helder rooden steen, aan lijst- en ornament-werk, aan kapiteel- en kraag-stukken, aan

Oost-gevel.

Afb. 15. Het koor van de kerk te Termunten.

Noord-gevel.

boog- en rozet-stukken, enz., terwijl de profiel- of lijst-steen in allerlei vormen, doch meest om en bij de gewone afmetingen blijvend, voorkomende in verschillende nog

1) In mijne studie *Oud-Groningerland* zijn die glazuur-steen en die muurtegels afgebeeld, benevens een drietal dergelijke reliefsteen, aanwezig in het Friesch Museum te *Leeuwarden*.

bestaande oud-Groninger baksteen-kerken, als die te *Bierum*, *Krewerd*, *Stedum*, enz. enz. voldoende bewijzen, dat men hier in de XIIIde eeuw reeds alles kon maken en maakte, wat aan lijst-, ornament- en glazuursteen of tegel gevraagd werd, en dat wel zóó goed, dat deze, trots tijden van volkomen verwaarloozing, na zeven eeuwen nog volkomen gaaf is. En toen men tegen en in de XVde eeuw, hier ook begon bij den bouw van enkele

Langs-doorsnede.

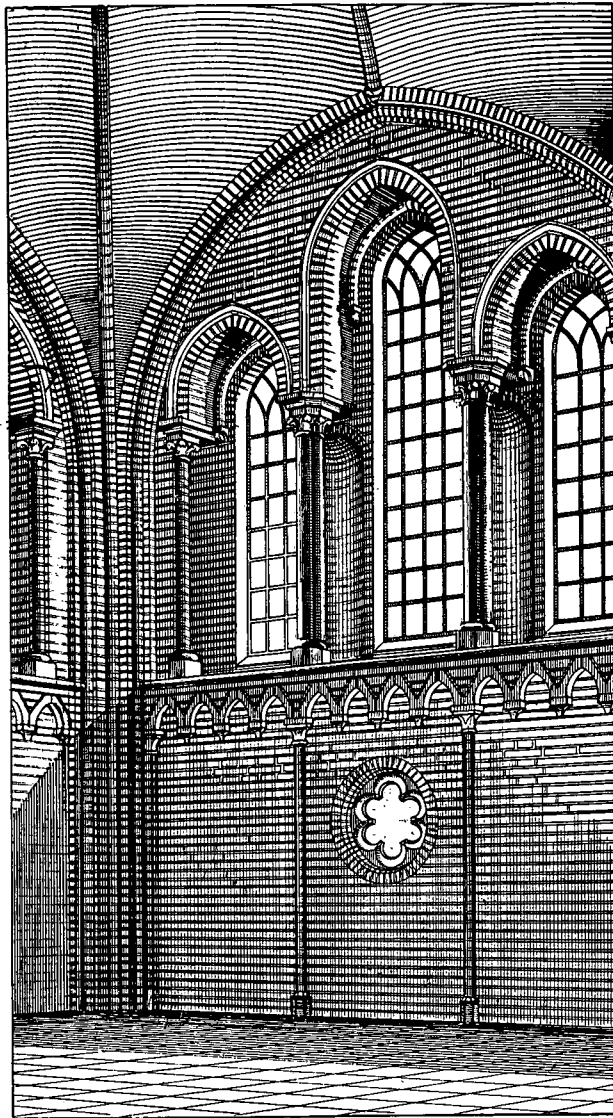
Dwars-doorsnede.

Afb. 16. Het koor van de kerk te Termunten.

kerken om het lijst- en ornamentwerk van bergsteen te maken, vinden wij de glazuursteen, behalve voor vloer- en muur-tegels, soms toegepast in enkele gevels, of worden waarin, zooals in den buitengevel van den noordelijken vleugel van het klooster te *ter Apel*, door middel van donkerkleurige baksteen figuren, letters of een vlechtwerk aangebracht.

Uit dit alles blijkt voldoende de omvang, de beteekenis en het gebruik, dat men

in dit Gewest, van dit bijna onvergankelijk materiaal van eigen bodem, de baksteen, wist te maken, niet enkel voor het gewone muur- en gewelf-werk, voor vloer en dakbedekking voor nis- en muur-bekleding, maar vooral voor eene organische behandeling

Afb. 17. Het koor in de kerk te Termunten.

en eene smaakvolle versiering van alle sprekende gedeelten, zoo uit- als inwendig. Ware daarvan helaas niet zóóveel, en dat nog wel juist het beste, het merkwaardigste gesloopt, te weten alle kloosters op één na, en daaronder de abdijen van *Aduard* en van *Wittewierum*, en bijna alles van de oude sint-Maartens- en van de oude Onze Lieve Vrouwe-kerk in de stad, dan zou ik het hier in dien baksteen-bouw *toen* bereikte nu nog veel sprekender en opvallender kunnen bewijzen. En het gebruik van de baksteen bepaalde zich hier niet toen tot het gebouw alléén, ook de sacraments-huisjes, de oxalen soms, de preekstoelen zelfs, en misschien wel de altaren ten deele, werden niet zelden daarvan gemaakt, getuige het weinige daarvan nog aanwezige.

De beteekenis dezer Provincie op Architectonisch kunstgebied ligt, zei ik, derdens daarin, dat zij door en in haar *gewelf*- en haar *baksteen*-bouw, en bij dezen en bij haar eigen dorps-kerktypen minstens drie eeuwen aaneen blijvend, daarin allengs iets bizonders, een *eigen* karakter, een eigen cachet wist te leggen, dat wij, behalve in *Oost-friesland*, nergens anders ten onzent terugvinden. De kerken en kloosters van de XI^{de} tot

de XV^{de} eeuw hier gebouwd, zij vormen, evenals de borgen en de woonhuis-gevels van de XVI^{de} en XVII^{de} eeuw, eene aaneengesloten, eene eigen groep, wijzend, evenals het meerendeel der overige bouwwerken alhier, op het bijna voortdurend bestaan

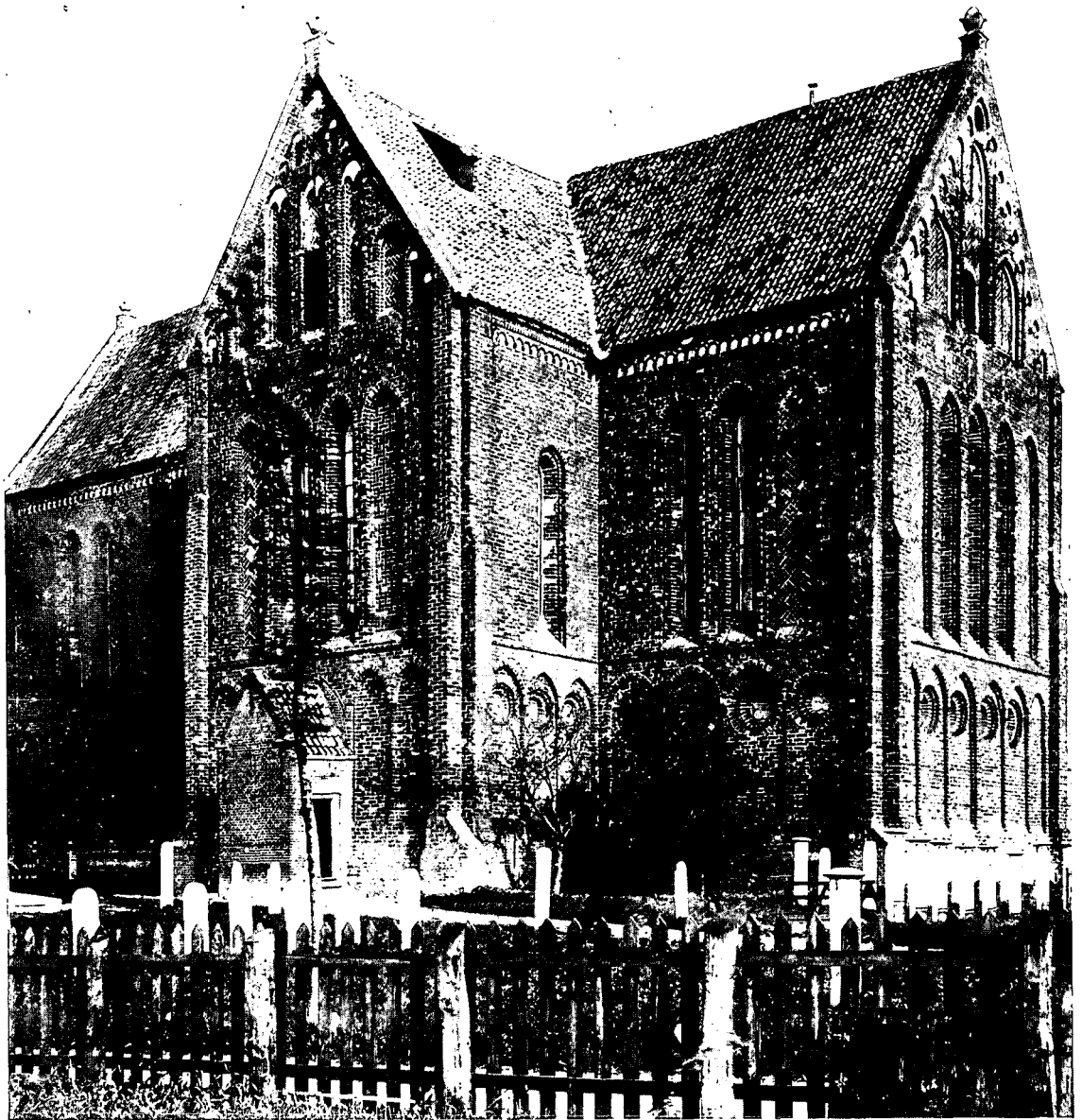
eener eigen school, op wat men tot op zekere hoogte zou kunnen noemen een eigen stijl of eigen stijl-vormen.

Eene *eigen* bouw-school. Haar bestaan ware onmiddellijk op het eigenaardigst aan te toonen, had ik slechts ter beschikking enkele getuigenissen uit de XII^{de} en uit de XIII^{de} eeuw, zeggend, wat er in en buiten de werk-plaatsen op de werken der Cistercienser-abdij van Aduard omging en hoe toen aldaar in de bouwbedrijven tal van klooster- en leeke-broeders werden opgeleid, door daarin reeds ervaren meesters, die op hunne beurt anderen voorgaande en opleidende het Gewest voorzagen van de noodige geoeffende bouwkrachten, eenheid brachten in de vorm-behandeling en zorgden, dat de ervaring hier verkregen overal benut werd. Geen bergsteen vindend voor hun kloosterbouw, doch volop klei geschikt tot het vormen en bakken van alles, wat zij voor muren en gewelven, daken en vloeren, enz. aan steen noodig hadden, wisten de Cisterciensers, ziende wat hun Benedictijner voorgangers reeds vroeger te *Rottum* in de klei hadden gemaakt, binnen enkele jaren, daarbij geholpen misschien door van uit *Lombardije* ontboden ervaren broeder-steenbakkers, hier de baksteen-techniek tot volle hoogte te brengen, in staat om alle toenmalige eischen aan te voldoen. Begrijpend, dat het in *dit* Gewest, met zijn in de kleistreken vaak vrij onbegaanbare wegen, en blootgesteld als het *toen* was aan veelvuldige overstromingen, soms weken aaneen de kleine wierdedorpen scheidend, goed was den bouw van een kerkje op *elk* dier dorpen te bevorderen, steunden zij dien bouw met hun kennis en hun ervaring, daartoe desgewenscht een of meer vertrouwde klooster- of leeke-broeders, en zoo noodig materialen voor kostenden prijs beschikbaar stellend, of wel, deze ter plaatse zelve vormend en bakkend.

Vooraf zorgden zij er voor, dat elke kerk zoo doelmatig mogelijk en bestand tegen storm en overstroming en, lieten de middelen zulks toe, volkomen brandvrij werd gebouwd, en daartoe geheel werd overwelfd, zich daarbij in hoofdzaak bepalend tot twee typen: tot het éénbeukige, en het recht gesloten overwelfde kerkje in de kleinere, en tot de éénbeukige recht gesloten *kruis*-kerk in de grootere dorpen.

En die beide typen worden nu met elke nieuwe, elke volgende kerk bijna, meer in detail verzorgd, gelukkiger in de verhoudingen iets rijker in hun lijst- en sier-werk, iets ruimer belicht, en de muurvlakken buiten en binnen, en die der topgevels van buiten steeds meer en beter met sier-nissen geleed, tot eindelijk enkele dier dorpskerken trots hun eenvoud en bescheiden afmeting, in hun soort werkelijk monumenten, meester-stukken waren geworden, zooals de kerk te *Stedum*, die te *Zuidbroek* vooral. Soms zelfs gaat men bijna spelen met de vormen, getuige hetgeen er van de klooster-kerk te *Termunten* is overgebleven, terwijl de kerk te *Zeerijp* en die te *ter Apel* doen zien, dat en hoe men tevens van af en in de XIV^{de} eeuw rekening hield met den wensch naar meer licht, met de behoeften aan grootere vensters met glasschilderingen, aan meerdere kerk-hoogte, fijnere profileeringen, aan rustige, ongelede muur- en grooter gewelf-vlakken, geschikt nu om »al fresco» beschilderd te worden. Eerst tegen en in de XV^{de} eeuw mist men die besliste eenheid van opvatting en behandeling, die tot

dušverre den gewestelijken kerk-bouw hier kenmerkte, wel blijft deze ook verder nog in

Afb. 18. De kerk te Zuidbroek, gezien van de Z. O.-zijde.

menig opzicht een gewestelijk karakter behouden, maar niet meer in die mate als voorheen. Sterker komt dat gewestelijk karakter van nu af uit, in den bouw der *borgen*,

vooral in en door den daarbij gevolgden venster-vorm, zijnde die van het smalle venster van hoogstens $1\frac{1}{2}$ tot 2 voet dagbreedte, halverhoogte door een houten, doch meest zandsteen kalf in tweeën gedeeld, de onder-helft gedicht met een eiken draai-luik en al of niet tevens meteen draaibaar houten raam met glas in lood bezet, de boven-helft gedicht met glas in lood, daartoe in de steen-sponning vastgezet en met ijzertjes gesteund. Die smalle, langwerpige eenvoudige venster-opening, bij den bouw van woonhuizen in de Stad tegen het laatst der XV^{de} en in de XVI^{de} eeuw bij voorkeur toegepast, leidde, met de daarbij gebruikelijke dam-verdeeling en dambreedte, met de zandsteen gevelbanden, en de half-rondē dekbogen over sierlijke sluit-schelpen, tot de karakteristieke, typische gevelarchitectuur der Stad.

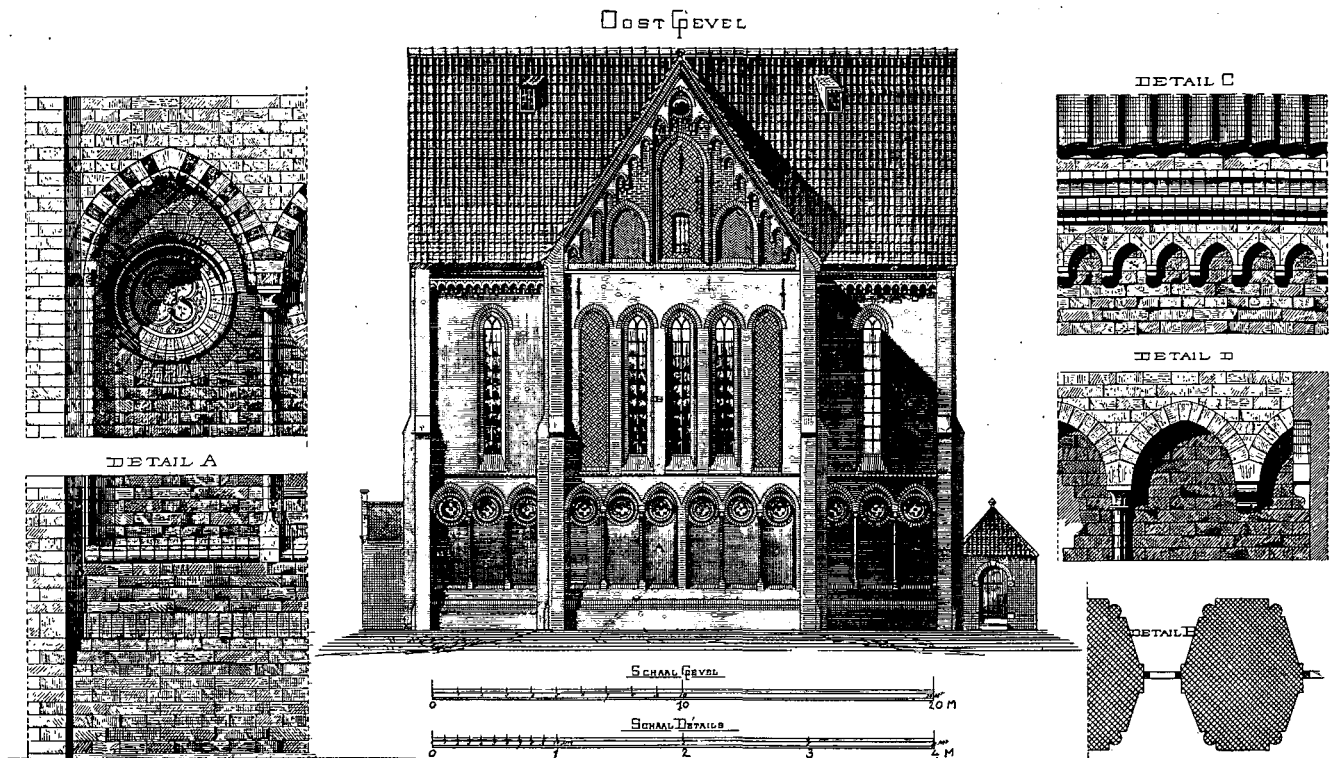
Om nu nog, eenigzins volledig in elke opvolgende eeuw te kunnen bewijzen, hoe dit Gewest van af de XI^{de} tot in de XVIII^{de} eeuw, tot op zekere hoogte in de architectuur steeds, zijn eigen weg heeft gevolgd, daartoe is er helaas te veel gesloopt, bijna alle wéemen en borgen, en alle hoeven en huizen uit het midden-eeuwsche en vroege renaissance-tijdperk zijn verdwenen. En het weinige, dat daarvan nog rest of in afbeelding bewaard is gebleven, is meestal zóó verbouwd of gewijzigd, dat het slechts ten deele tot bewijs-materiaal kan dienen. Trouwens, van geen onzer Provinciën is vroeger zóó weinig in teekening gebracht, als van Oud-Groningerland, alwaar blijkbaar destijds voor een schilder geen droog brood te verdienen viel. Zij vestigden zich in *Delft*, in *Haarlem*, in *Leiden* of in *Antwerpen*, en . . . het in vele opzichten zóó eígenaardige van het Gewest is grootendeels spoorloos verdwenen, zonder door een *Rogman*, een *Saenredam* of een *Terborch*, of wie ook, te zijn vastgelegd, en een *Bulthuijs* en een *van Drielst*, zij hadden voor het in *hun* tijd nog overgeblevene, feitelijk geen oog.

Tot het eígenaardige dezer Provincie behoort echter niet enkel haar vroegere architectuur en hetgeen daarvan vooral in de midden-eeuwschen tijd is overgebleven, maar niet minder hetgeen hier van het midden ongeveer der eerste helft der XVII^{de} eeuw tot nu, door of op initatief der Stad is tot stand gekomen en in cultuur is gebracht, hare merkwaardige veen-koloniën, thans in dit Gewest ruim een 30,000 hectaren lands en eene nijvere bevolking van ruim 70,000 bewoners omvattend, verdeeld over verschillende nu welvarende streek-dorpen, ten jare 1800 ¹⁾ als *Hoogezand*, *Sappemeer*, *Muntendam*, *Veendam*, *Wildervank*, *Oude en Nieuwe Pekela* nog in wording, nog betrekkelijk kleine neerzettingen, terwijl *Stads-kanaal* eerst in 1788 met den bouw der 12 eerste huisjes door de Stad een begin van bewoning kreeg, een kanaal sedert steeds verlengd, in 1856 tot *ter Apel*, in 1877 tot *Emmer-Compascuum*, en sedert tot in *Pruisen*.

De voorwaarden, waarop de Stad hare hoogvenen in huur gaf, waren van af A^o. 1628; »de pachter (de uitgifte was meest op erf-pacht) moet op den gepachten grond zijn huis bouwen, moet het dal sligten, en daarop stratendrek of mest brengen, die gedurende 10 jaren kosteloos van de Stad kan worden gehaald; het in cultuur

1) Zie in: Dr. W. H. Blink's Studie: »Economische Geographie der Provincie Groningen». De Veenkoloniën als Landbouw-gebied in jaarg. IV, bl. 119, van het Tijdschrift voor Economische Geographie.

gebrachte nieuwe land (ontdaan van zijn turf), krijgt 8 of 10 jaar vrijdom van pacht, doch mag niet tot boschbouw worden benut". Die voorwaarden, gevoegd bij de aanwezigheid van goed onderhouden vaarten en wegen, bij de zakelijke voorlichting van mannen als *A. G. Wildervanck*, in de XVII^{de} eeuw en als *T. Borgesius*, den burgemeester van *Oude-Pekela*, in de XIX^{de} eeuw, en de ondernemende aard der kolonisten, hebben er toe geleid, dat die weleer bijna woeste gronden, toen enkel tot roof-bouw benut, zijn uit een economisch oogpunt gezien, veranderd in *Groningen's* nu merkwaardigste gedeelte.

Afb. 19. De kerk te Zuidbroek.

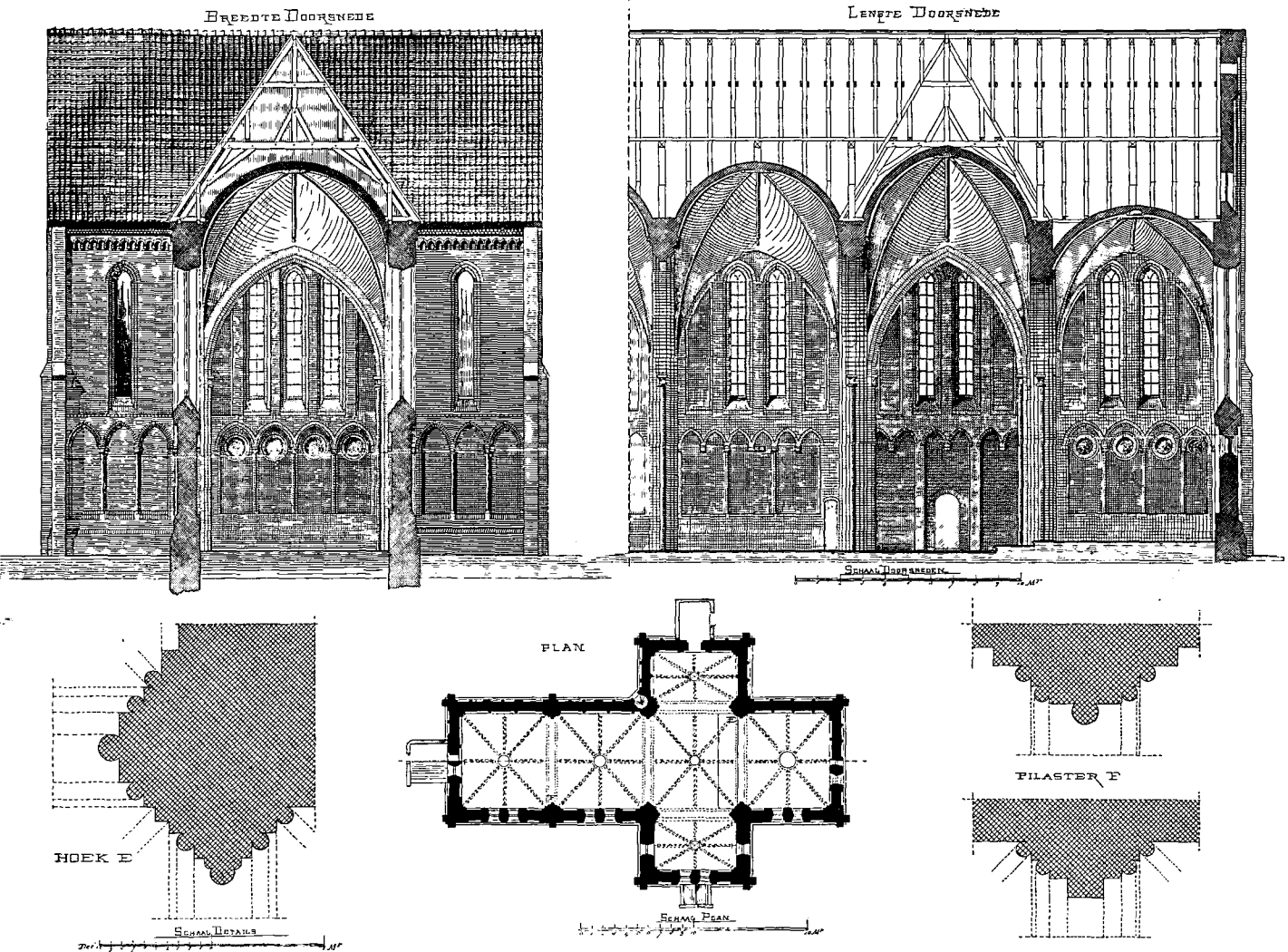
Na deze korte uiteenzetting van de waarde van dit Gewest uit een architectonisch oudheidkundig oogpunt strekken de daarvan gegeven afbeeldingen, die ik achtereenvolgens even zal toelichten, om het medegedeelte te bevestigen, terwijl ik voor meerdere gegevens verwijs naar mijne in 1912 verschenen studie: »*Oud-Groningerland*».

Afb. 1. — **Kaart der Provincie, aangevende de gewezen kloosters en de belangrijkste der nog bestaande kerken.**

Op deze kaart, in originali groot 0.92 bij 0.93 M., doch hier wel wat al te klein teruggegeven, is aangeduid: 1°. de ligging der landschappen, *Fivelingo*, *Goorecht*, *Husingo*, *Olde Ampte*, *Wester-kwartier* en *Wester-wolde*, waarin dit Gewest oudtijds verdeeld was.

2°. de omvang, welke de *Dollard*, van af het einde der XIIIde tot dat der XVIde eeuw allengs ten koste van het *Olde Ampte* en van *Wester-wolde* had verkregen, en welke de *Lauwers* eertijds had in het *Wester-kwartier*.

3°. de ligging, ongeveer, der vroegere kloosters, bijna alle geheel verdwenen en daarom gearceerd voorgesteld; alléén van de abdij van *Aduard*, ten n. w. der Stad

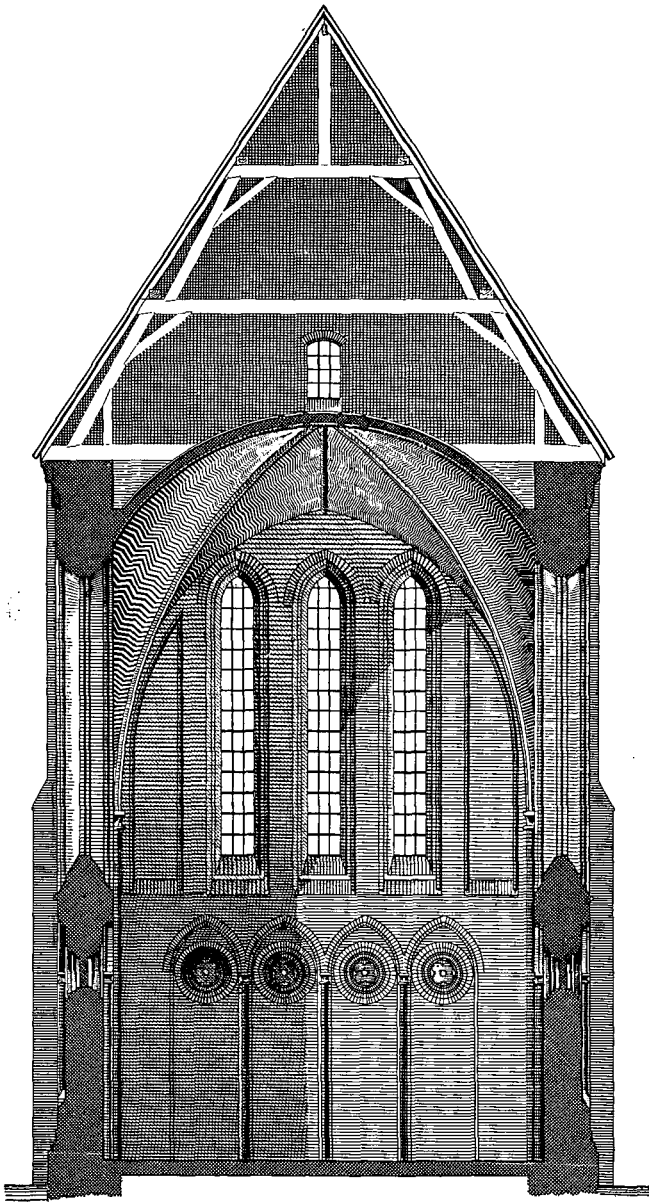

Doorsnede van het schip.

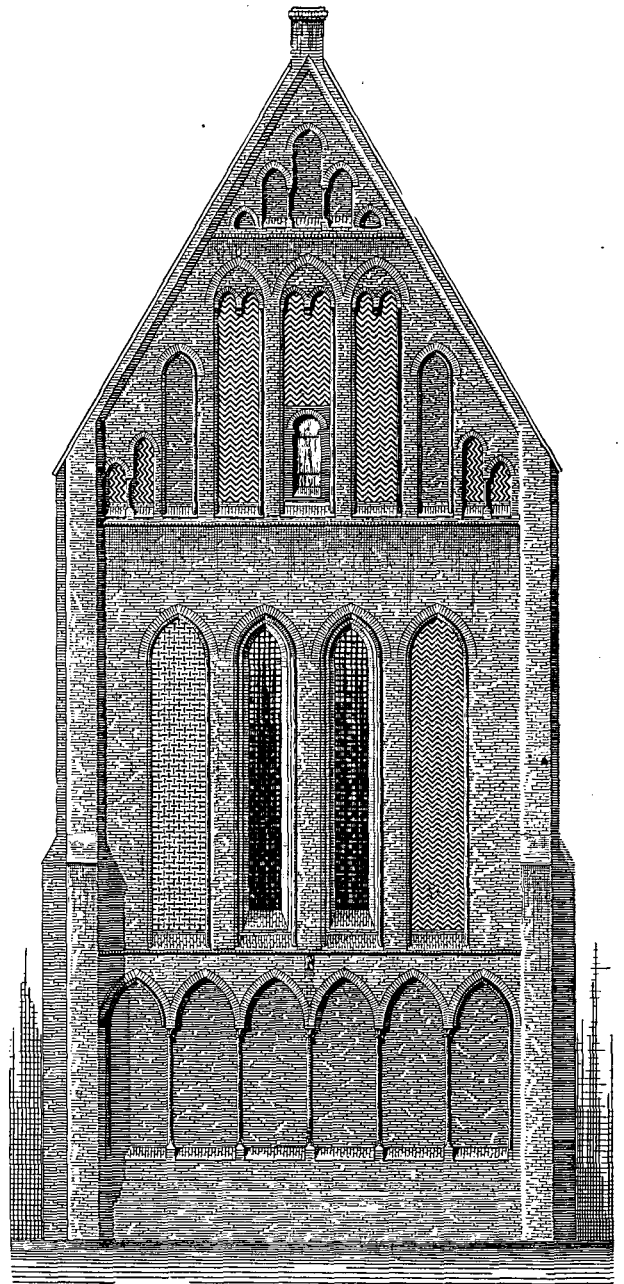
Afb. 20. De kerk te Zuidbroek.

Ged. doorsnede over de lengte-as.

in het *Wester-kwartier* gelegen, is nog een ondergeschikt gebouw overgebleven; van het klooster te *ter Apel*, gelegen in het zuidelijke uithoekje van *Wester-wolde*, grootendeels nog het hoofdgebouw en van het klooster te *ten Boer* ten n. o. der Stad, en van dat te *Termunten*, aan den *Dollard* gelegen, nog de kerk en een kerk-gedeelte. De vroeger in de Stad aanwezige kloosters zijn niet op de kaart aangegeven.

Afb. 21. Kerk te Zuidbroek, doorsnede over het koor.

Afb. 22. Kerk te Zuidbroek, noordelijke dwarschipsgevel.

4°. enkele, de voornaamste der verdwenen midden-eeuwsche kerken zijn daarop gearceerd aangegeven, en de overige, de nog bestaande midden-eeuwsche dorps-kerken zwart, alle in haar planvorm, 't zij schuur-, 't zij kruis-kerk, met halfroond, recht of veelzijdig gesloten koor, met vrij-staanden of wel met aangebouwd west-toren, terwijl bij de Stad, de drie parochie-kerken, w. o. de verdwenen sint-Walburgkerk, onder elkaar zijn geplaatst.

Op de kaart, vooral in hare grootere afmeting, komen op het duidelijkst uit, de vele baksteen en midden-eeuwsche dorps-kerken nog in deze Provincie, en vooral in de

Afb. 23. De kerk te Stedum, zuidgevel.

vruchtbare klei-streken van *Fivelgo* en *Hunsingo* aanwezig; in het schralere *Westerwolde*, met zijn zand- en veen-gronden, vindt men, behalve de klooster-kerk te *ter Apel*, nog slechts een viertal merkwaardige oude kerkjes, en in het arme zuidelijke gedeelte van het *Wester-kwartier* nog slechts twee.

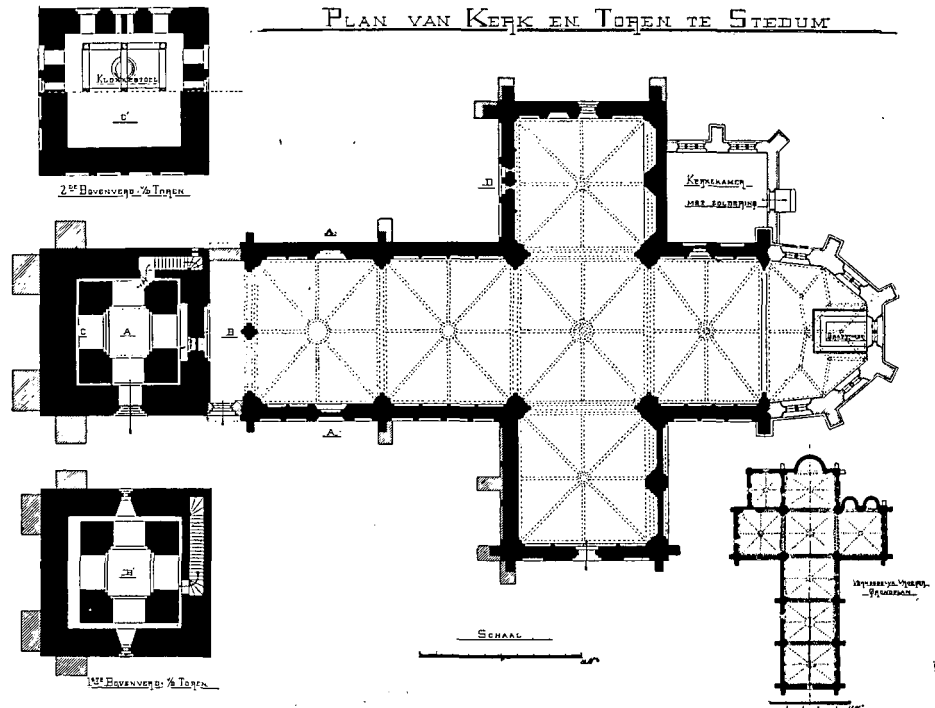
Het geheele, aan *Drenthe* grenzende gedeelte der Provincie is arm aan bouwwerken van eenige beteekenis en de uren lange rechte grens-lijn, van af het Noordlarener-meer tot aan *ter Apel* bijna toe, de zgn. *Sems-lijn*, *Groningen* van *Drenthe* scheidend, zij is in 1615 door den landmeter *Sems*, door de venen en moerassen uitgezet, opdat er een

einde zou komen aan de herhaalde twisten en geschillen wegens het gemis eener juiste grensbepaling in die wildernis van destijds.

De opschrift-cartel onder op de kaart, is ontleend aan een rood zandsteen gedenksteen van A°. 1550, welke zich bevindt in den toren te Saaksum, een dorp aan de Hunze, welke toren volgens het opschrift toen door *Coppen Jarges* werd gebouwd.

Afb. 2. — **Deurommetseling in de vroegere kerk te Rottum.**

Deze afbeelding, voorstellende den dicht gemetselden vroegeren ingang van onder

Afb. 24. Plan van kerk en toren te Stedum.

de kloostergang in den noordelijken zijgevel van het in 1889 gesloopte kerkje te *Rottum*, is op bladz. 154 reeds voldoende toegelicht.

Afb. 3—5. — **Het van de voormalige abdij te Aduard overgebleven gebouw.**

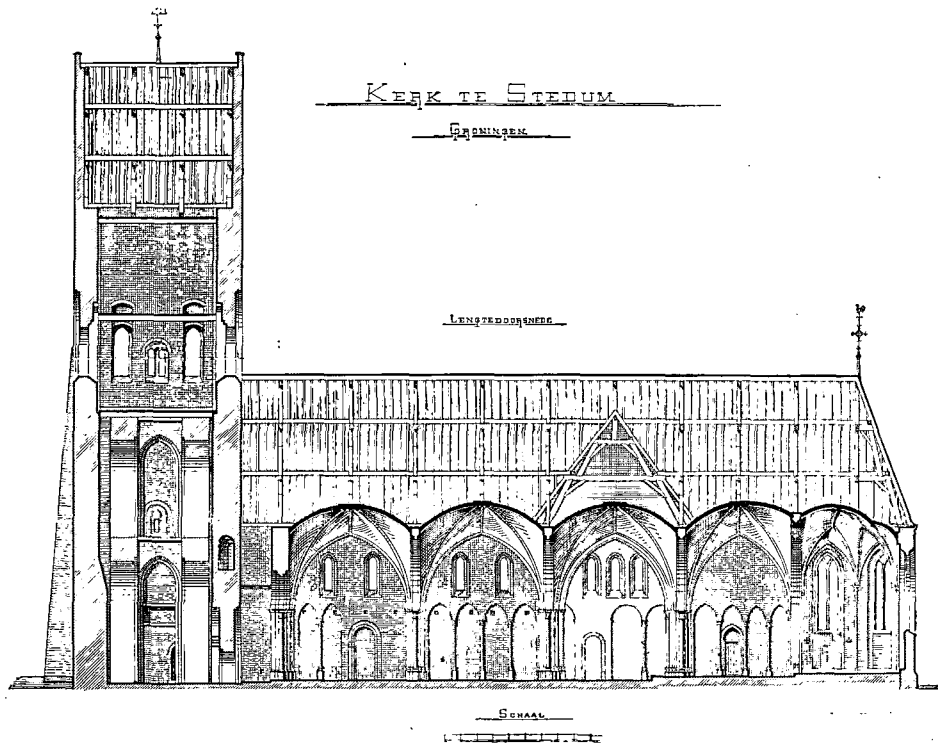
Dit groote baksteen en gebouw, het eenigste, dat men van *al* de gebouwen der voormalige Cistercienser abdij ¹⁾, aldaar *niet* heeft gesloopt, maar heeft benut en ingericht

1) In de studie: *Oud-Groningerland* is deze abdij op 't uitvoerigst behandeld en zijn tevens van het kerkje te *Oldenzijl* tal van details afgebeeld.

tot Protestantsche kerk en school, is op bladz. 155 reeds besproken. Bij restauratie geleid door het Departement van Binnenlandsche Zaken zijn nu, meerdere gedeelten metselwerk, in gebakken profiel-, ornament- en glazuur-steen gevonden, gelijk aan die, vroeger boven in het school-gedeelte waren ontdekt.

Afb. 6—8. — Het baksteen-kerkje te Oldenzijl.

Dit kleine kerkje, buitenwerks gemeten breed 9 M., lang 23.75 M., wordt door vier half-ronde gordel-bogen verdeeld in vier travées, heeft eene iets naar binnen springende

Afb. 25. Lengtedoorsnede van kerk en toren te Stedum.

half-ronde koor-sluiting, breed 6.20 M. binnenwerks, dat gedekt is met een half koepelgewelf, hoog in de kruin 7.55 M. en belicht wordt door drie kleine half-rond gesloten venstertjes, breed 0.47, hoog 1.75 M. Van de vier gewelven, waarmede het schip van dit kerkje vroeger gedekt was, is er nog slechts één over, dat in de bekapping oplopend, tot hoog in zijn kruin 9.60 M. + vloer hoog is. In den noordelijken zijgevel waren A°. 1890 de kleine, met profielsteenen omsloten venstertjes, één in elke travée nog aanwezig, doch in den zuidelijken echter reeds voorlang door grootere vensters vervangen. Dit kerkje, dat voorheen, toen het nog intact was en binnen nog zijn met zorg uitgevoerd *ziend* metselwerk had, een juweeltje van baksteen-bouw moet zijn geweest, evenals de kleine

kapel op de eerste verdieping in den toren te *Bierum* zulks nog is, is trots alles, wat er aan vernield en bedorven is, nog hoogst merkwaardig van wege de zorgvolle, de rijke behandeling, zoo uit- als in-wendig, zijner koor-sluiting.

Het 1.10 M. zware muurwerk van dit koor is ter weerszijden versierd met halfroond boog-werk, rustend op colonetten met ornamentaal behandelde kapiteeltjes en basementen, de binnen-arcature met haar dubbel-colonnetten¹⁾, en ook de kraagstukjes onder de boog-

Afb. 26. Kerk te Stedum, gezien in het koor en naar de noord-west-zijde.

friezen buiten zijn op 't sierlijkst behandeld. Arm en verminkt ziet dit kerkje er nu uit; door de geleidelijke verhooging van het aansluitend kerkhof, is de voet der koor-sluiting

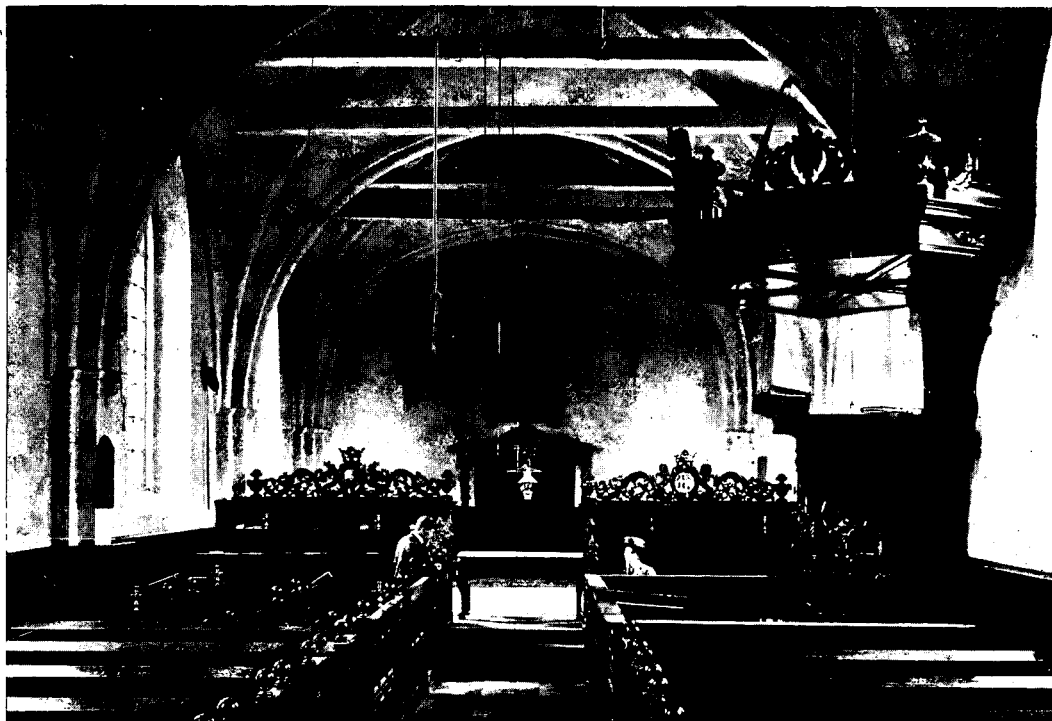
1) *Dubbel-colonnetten* van gebakken steen, zijn hier vrij zeldzaam. In den top van den noordelijken dwarsschips-gevel der kerk te *Garmerwolde* is er een, die tot midden-colonnet dient; bij de restauratie van de XIIIde eeuwse kerk te *Winschoten*, is één *dubbele colonnet-steen* gevonden, maar waar en hoe deze vroeger kan hebben gediend, is daarbij niet gebleken, drie en viervoudige colonnetten komen, ter vervanging van muurpilasters echter meermalen voor.

Afb. 27. Graftombe in de kerk te Stedum.

daarin nu als het ware weggezakt, en terwijl vroeger haar zooveel lager gelegen dak op het daartoe uitspringend en omlopend boog-fries rustte, is bij eene kap-vernieuwing boven dat fries eene borstwering gemetseld, teneinde het koordak met dat van het schip op gelijke hoogte te kunnen doortrekken.

Van het plaatsje zelf is weinig bekend, de oude borg der *Lewe's*, welke er vroeger stond is sedert lang verdwenen, en mede de vrijstaande klokkentoren, door een treurig open dak-torentje sedert vervangen. Uit de zorg, de liefde, waarmede op een zóó onbeteekenend en afgelegen plaatsje dit kleine kerkje en vooral zijn koor-uitbouw is

Afb. 28. De kerk te Zandweer, gezien naar het koor.

behandeld, blijkt, wat men hier destijds, dat is reeds in de XII^{de} of in het begin der XIII^{de} eeuw, in dien eenvoudigen baksteen kon uitvoeren, en tot in de kleinste dorpskerkjes zelfs, uitvoerde.

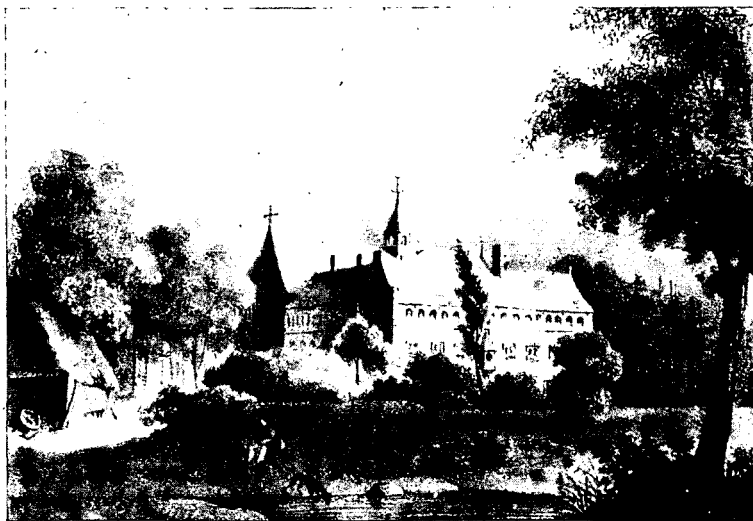
Afb. 9—10. — Het kerkje te den Andel.

Dit kleine recht-gesloten kerkje, op blz. 150 reeds beschreven door vier spitsbogige bogen uit binnen-pilasters opgaande, verdeeld in vier travées, breed 5.60 M, diep 4 M en overdekt met ongelede koepel-gewelven is in zijn ongeprofileerden eenvoud, met zijn westgevel en zijn vrijstaanden toren van jongeren tijd, nog steeds in dienst. Geheel

intakt gelaten echter niet, want ter verkrijging van een paar zitplaatsen, heeft men die binnen-pilasters, waaruit zich de gordel- en muur-bogen ontwikkelen, te weerszijden weggehakt (afb. 10), voorts zijn de beide venstertjes in den koor-gevel gedicht, de vensters in de zijmuren door grootere vervangen, en ter koppeling diermuren onder en door de gewelven eenige balken aangebracht, en aan een dezer het sierlijke kaarsen-kroontje opgehangen.

Die twee kerkjes, dat te *den Andel* en dat te *Oldenzijl*, toonen op 't eigenaardigst bijna twee uitersten in den middeneeuwschen baksteen-bouw van dit gewest. In dat te *den Andel* spreekt de strengste eenvoud, er is geen enkele profiel-steen aan verwerkt, de vensters hebben slechts afgeschuinde dagkanten; in dat te *Oldenzijl*, is volop profiel- en ornament-steen, vol smaak en met de uiterste zorg aangebracht; de bekwame vak-man, die daar te *den Andel* van gewone baksteen, dat kerkje bouwde van 100 M².

binnen-grondvlak bij ± 600 M³. inhoud, en daarvan, door zijn verhoudingen en eenvoud, een monument wist te maken nog, hij toonde zich een ervaren meester, evenzeer als zijn oudere collega, die het kerkje te *Oldenzijl* bouwde, en daarin naar hartelust mocht toonen, wat hij in en met de baksteen kon bereiken, en van *dat* kerkje, groot

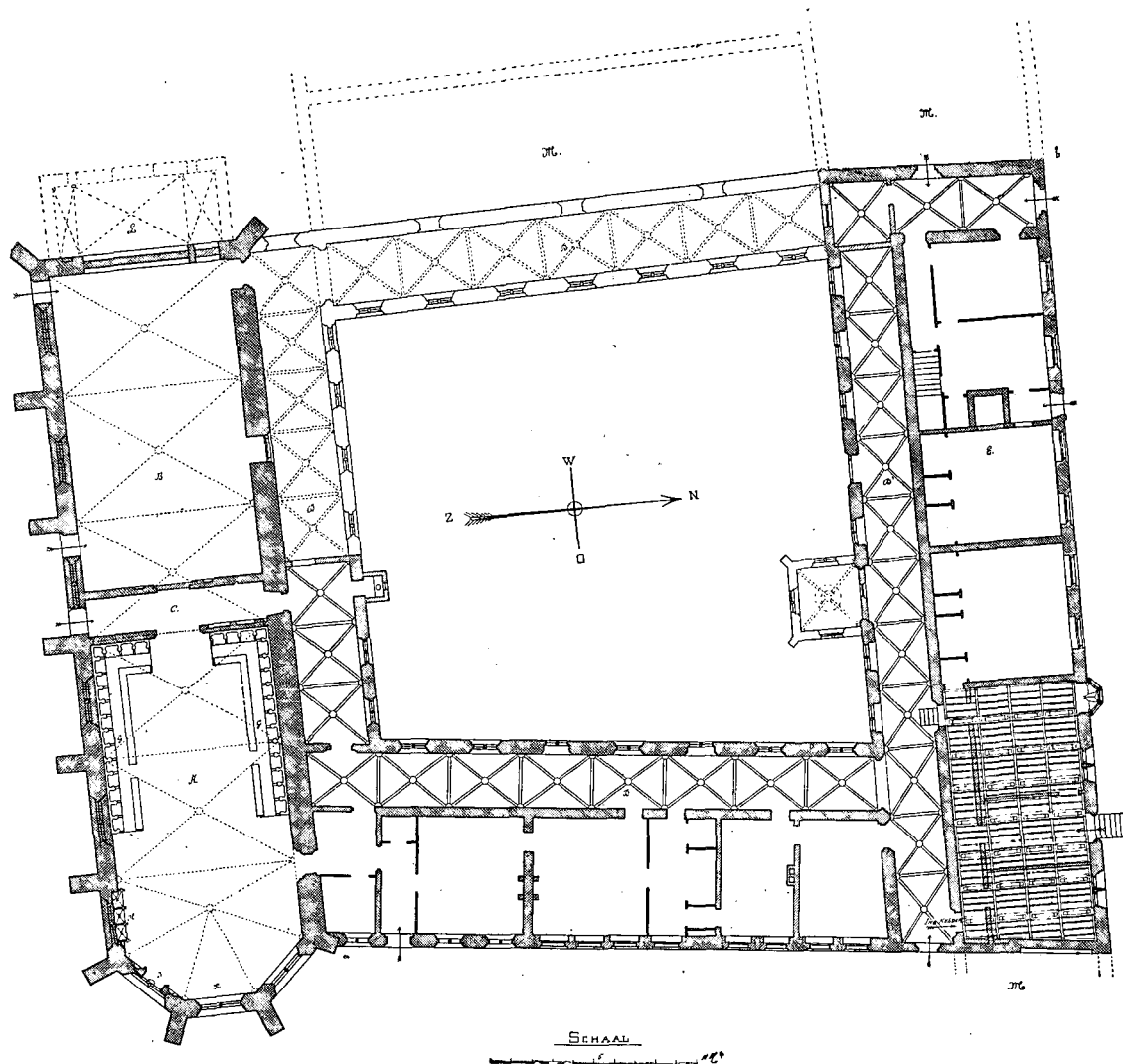
Afb. 29. Het klooster te ter Apel in 1834, naar J. Ensing.

140 M². bij ± 1150 M³. inhoud, een sier- een pracht-stuk wist te maken, in zijn soort karakteristieker, waardevoller zelfs, dan de Sint-Jan van 's-Hertogenbosch.

Afb. 11. — De kerk te Garmerwolde.

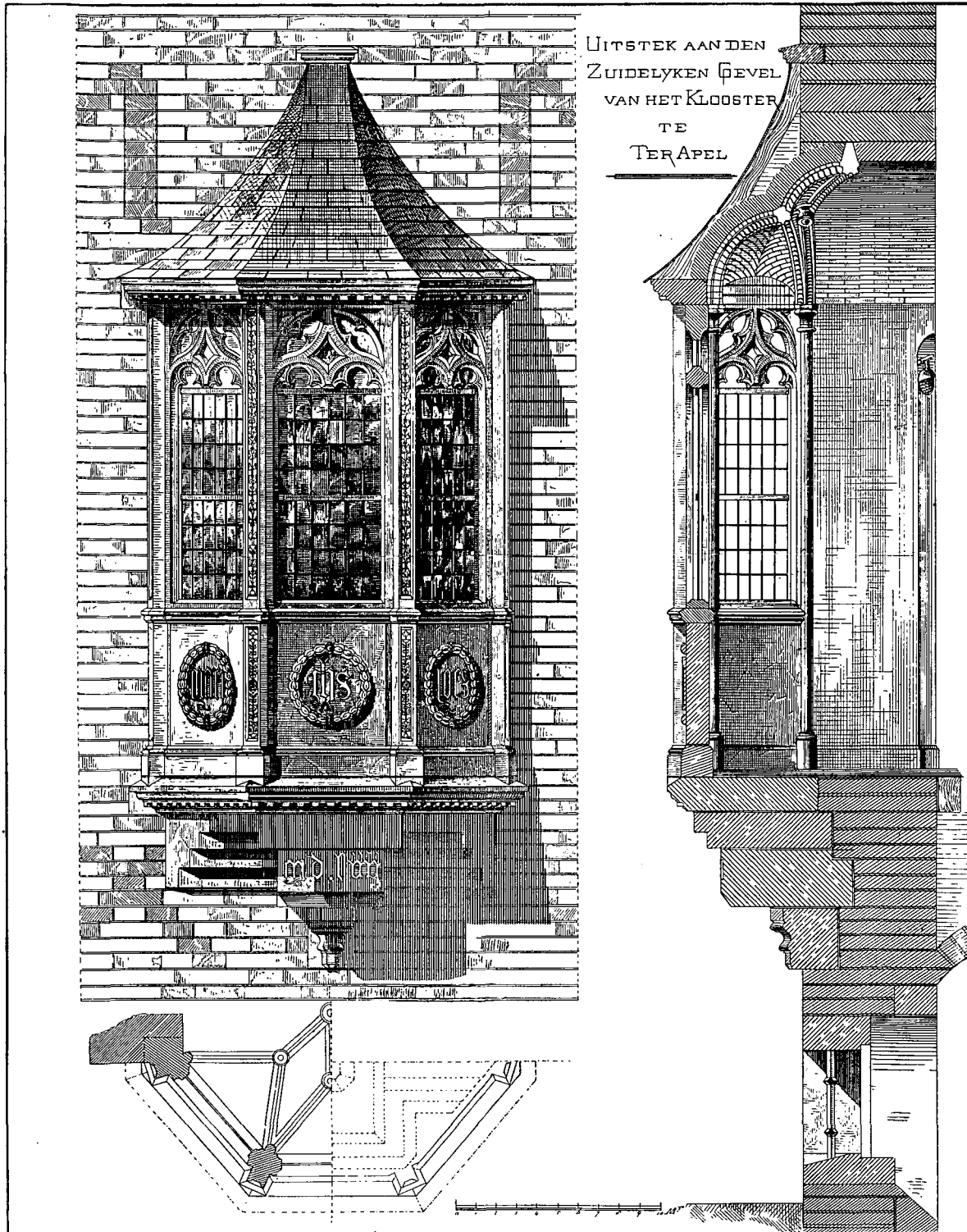
Van de overwelfde, recht gesloten kruis-kerk aldaar, die reeds tal van jaren haar schip mist, stelt de afbeelding voor de n. w.-zijde van het dwars-schip; de zware, schuine contreforten wijzen de plaats aan, waar voorheen daartegen de zijmuren van het schip aansloten, terwijl een sluitmuur den vroegeren gordelboog met opening dekt. Eene in den n. w.-hoek rond uitgebouwde steenen wenteltrap geeft toegang tot de bekapping en de gewelven. In verhouding tot hare breedte, 10.80 M. buitenwerks, toont de kerk veel te laag, 9.75 M. tot het dakoverstek, hetgeen vooral opvalt bij de beide eind-gevels van het dwars-schip met hun twee betrekkelijk breede en korte vensters, 0.90 bij 2.80 M., eerst

op 5.20 M. + kerkhof aanvangende boven de spitsbogige nissen, waarmede het muurwerk omgaand geleed is. Eigenaardig is de behandeling van den halfonden met zware kralen omsloten en met een rozet gedekten vrij willekeurige geplaatsten ingang in den noordelijken dwars-schips-gevel; de topgevel met een *dubbele* colonnet in 't midden, mist zijn klimmend

Afb. 30. Plattegrond van het klooster ter Apel.

boogfries; in die van den zuid-gevel rusten de spitsbogen der drie midden-nissen op viervoudige colonnetten, en die der met klaverblad-vormige bogen gedekte nissen van den oostelijken topgevel op drievoudige colonnetten. Die oostgevel met eene elegante galerij van korte colonnetjes en half-rondboogjes aan den voet van zijn top, wijkt in behandeling én geheel af van de andere gevels én is met zijn enkele, smallere en

Afb. 31. Uitbouw in den noordelijken vleugel van het klooster te ter Apel.

daardoor ook zooveel slankere geleding en langere vensters veel gelukkiger. De kerk is gedekt met achtgratige koepel-gewelven, door zware spitsbogige gordel-bogen gescheiden.

In deze plaats werd 23 Jan. 1752 geboren, de eenvoudige *Hendrik Wester*, die zich tot school-hervormer van Groningerland wist te ontwikkelen, wiens A. B. C. boeken voor vier duiten bij honderdduizenden verkocht werden, die in 1784 door de stad *Groningen* op fl 180 's jaars tot meester in de *Oude-Pekela* werd aangesteld, die in 1801 tot schoolopziener benoemd, zulks vol ijver bleef tot aan zijn dood op 19 Febr. 1821.

Afb. 12. — De kerk te Eexta.

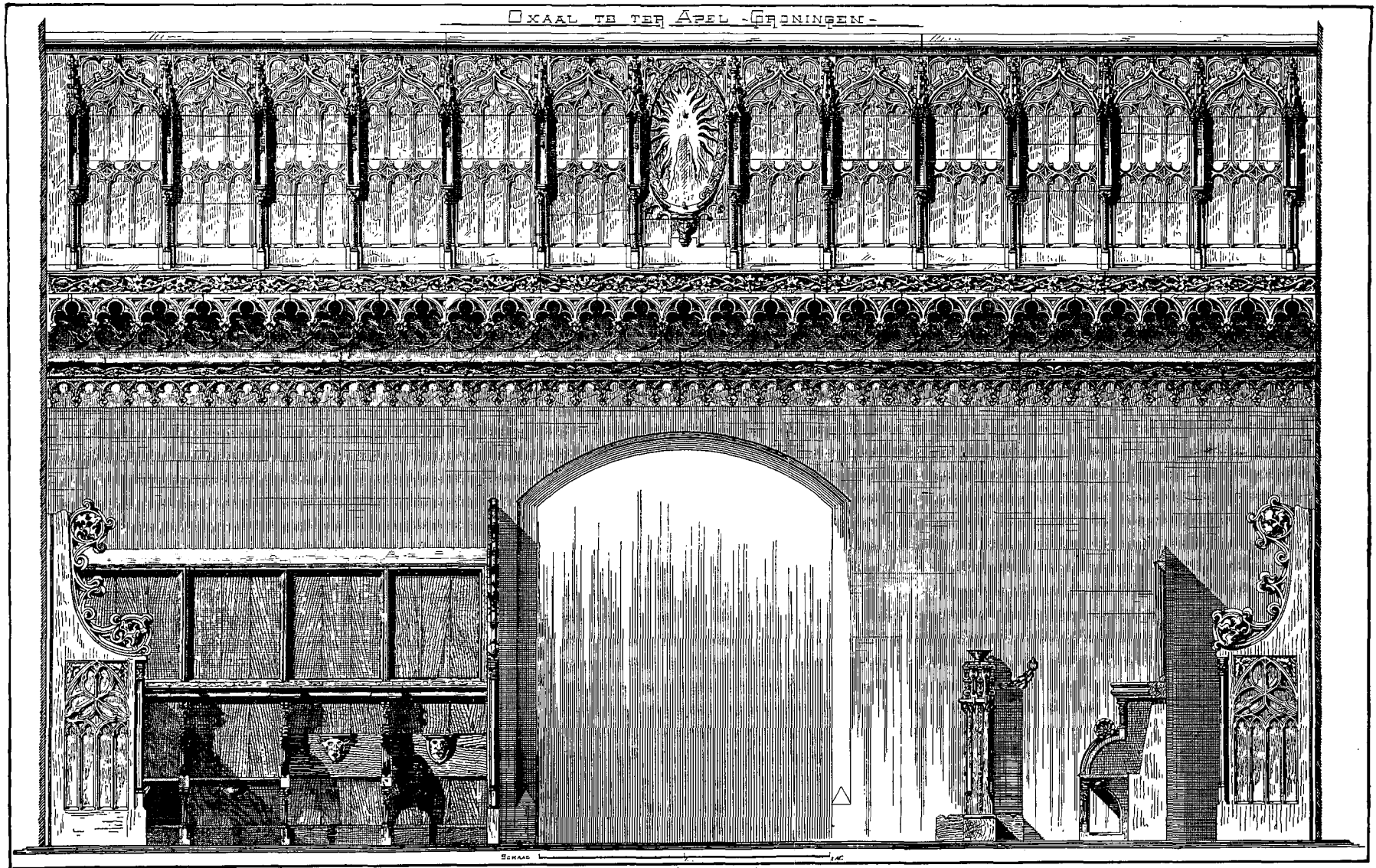
Van hetzelfde karakter en uit denzelfden tijd ongeveer was de ten jare 1871, na langdurige onderhouds-verwaarloozing afgebroken, overwelfde kruis-kerk te *Eexta*, mede met recht gesloten koor, en lang één koor, één kruis- en twee schips-travées en met een dwars-schip lang drie travées¹⁾, in plattegrondsvorm en karakter geheel en al overeenkomende met de A-kerk in de Stad *Groningen* doch zonder aangebouwd west-toren.

Breed buitenwerks gemeten 11.20 M. bij 14.20 M. hoogte tot het dakoverstek, is zij veel slanker en rijziger dan de kerk te *Garmerwolde*; als deze heeft ook haar buiten-muurwerk, zw. 1.30 M., eene dubbele geleding in de hoogte, zijnde de omgaande onder-geleding van smalle pilasters met dek-kraal, waarop de spitsbogen aanvangen, later op 't gelukkigst toegepast voor de geleding ter volle hoogte van de zijmuren, zoo aan de *binnen-* als *buiten-*zijde, van het typische kerkje te *Haren*, daarin echter in plaats van rozet-, spitsbogige vensters omsluitend. Vóór hare afbraak, is, wat ik als zeldzaamheid vermeld, de kerk te *Eexta* door den opzichter van 's Rijkswaterstaat, J. Bauer, met alle zorg, tot en met hare fondeering en de verschillende aan haar verwerkte profielsteen in teekening gebracht, en tevens de photo gemaakt, waarnaar de gegeven afbeelding genomen is.

Afb. 13. — De kerk te Winschoten.

Onder de overwelfde Groninger baksteen-kerken der XIII^{de} eeuw vormt die te *Winschoten* eene uitzondering, inzooverre, dat zij bij hare afmeting, 342 M². binnenoppervlak, niet den kruis-kerkvorm heeft, maar dien van een enkel buitengewoon gerekt schip. Bij eene breedte toch van 8.65 M. binnenwerks heeft zij eene lengte van 40 M., verdeeld in vijf travées, door spitse gordelbogen gescheiden en gedekt met achtgratige 2.50 M. hoog in de bekapping oplopende koepel-gewelven. Haar recht gesloten koor met karakteristieken eind- of oost-gevel met rijk geleden top, is overigens even eenvoudig

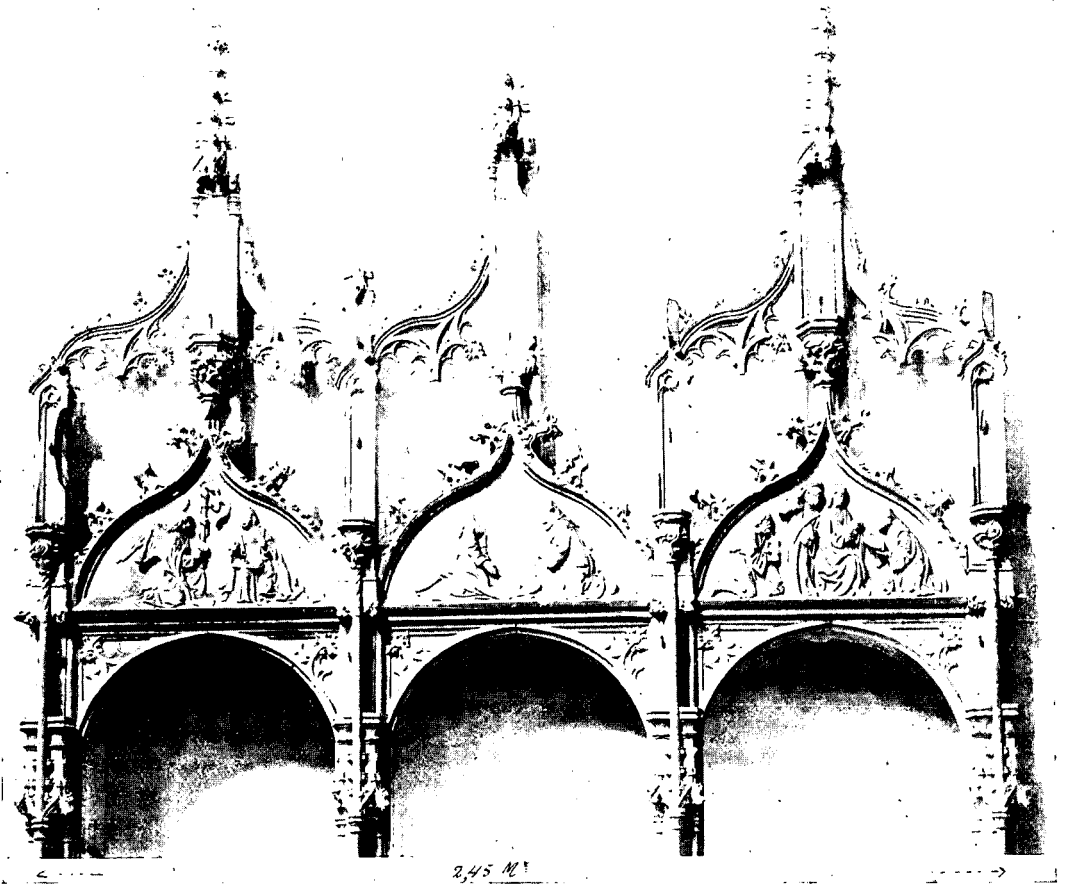
1) Het schip dezer kerk was binnenwerks breed 8.40 M., het dwars-schip breed 7.60 M., zijnde dit tevens de diepte der gewelf-velden, gemeten tusschen de gordelbogen, velden met achtgratige koepelgewelven gedekt. Terwijl echter bij de meeste Groninger dorps-kerken de vleugels van het dwars-schip nagenoeg dezelfde diepte hebben als de travées van het schip, waren deze hier slechts 4.40 M. in plaats van 7.60 M. Van binnen bevond zich in het muurwerk, onder de vensters eene omgaande arcature, rustend op drievoudige colonnetten; de zware gewelf-graten hadden den vorm van een dubbele kraal, de lichtere van een enkele.

Afb. 32. Koorzijde.

als rustig behandeld, zich van de overige gevels slechts onderscheidend door de rozet-venstertjes onder hare 0.66 M. breede en 5.20 M. hooge vensters. Smalle, slechts weinig versnijdende pilasters (contreforten kan men ze bezwaarlijk noemen) toonen van buiten de travée-verdeeling aan, het omlopend boogfries onderbrekend; de nissen buiten ter weerszijden der vensters aangebracht zijn met verschillend baksteen-vlechtwerk versierd.

In de jaren 1905 en 1906 gerestaureerd, is zij sedert 28 April 1907 weder in

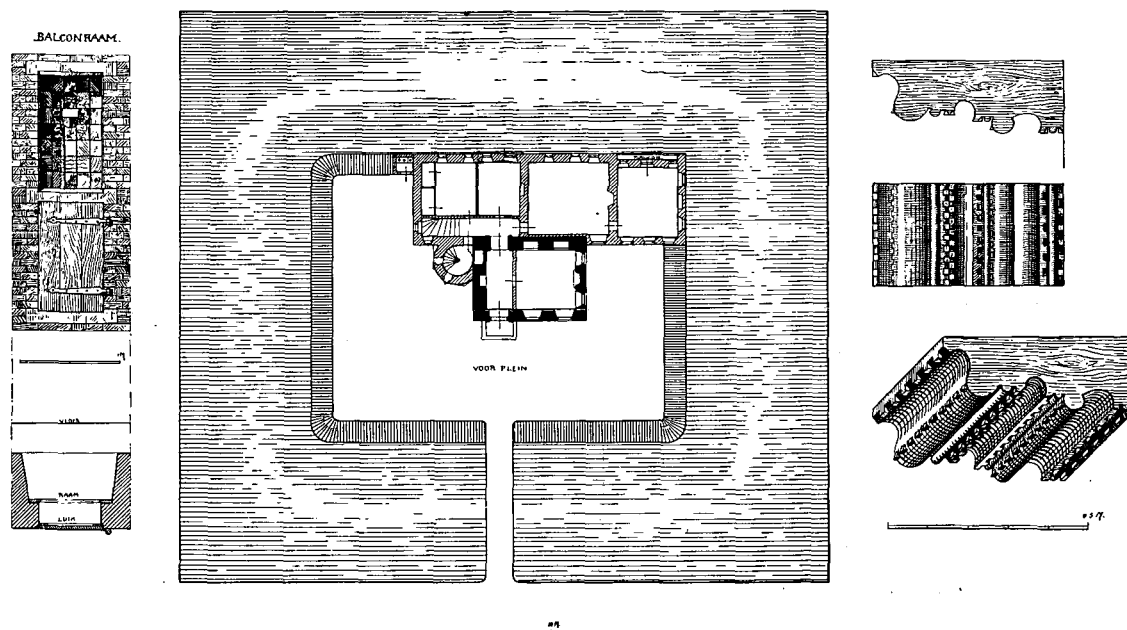
Afb. 33. Kloosterkerk te ter Apel, bovengedeelte van het priester-gestoelte.

dienst en in eere hersteld. Vóórdien was haar toestand jaren lang hoogst treurig, erbarmelijk zelfs. Hare gewelven met hun gordel-bogen waren alle uitgebroken en vervangen door een 2.50 M lager liggend planken-plafond, hare cement-tegel bevoering lag 0.70 M. hooger dan hare eerste of oudste bevoering, alle verhouding en vorm was er daardoor uit; groote gegoten ijzeren ramen vervingen sedert 1855 de smalle vroegere vensters, de westgevel reeds lang mishandeld was eindelijk bepleisterd, het boogfries onder het dakoverstek afgekapt en door ijzeren goten vervangen, hare zijmuren waren

gescheurd en op sommige plaatsen van 0.14 tot 0.28 uit het lood; het oude orgel was in 1868 verwisseld tegen een nieuw in quasi gothieken stijl, en de koperen kronen dat jaar verkocht aan de kerk te *Tzum* voor *f*200, en door ijzeren gaskronen vervangen. In het koor was ter volle breedte eene groote galerij met trap aangebracht, waarvan de vóórbalk rustte op vier hoogst typisch en smaakvol gebeitelde eiken lijsten of standvinken, hoog 2.10 M. onder zwaar 0.20 bij 0.28 M., (zie afb. 13), geplaatst op geprofileerde steenen basementen-posten, toen naar het Groninger Museum verhuisd.

Afb. 14 – De kerk te Westerwijtwert.

Tot de nu arm eenvoudige, overwelfde, recht gesloten baksteen-kerkjes, behoort

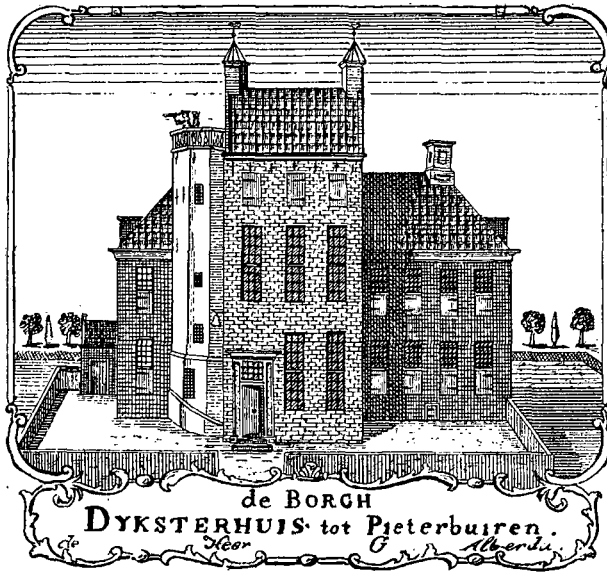
Afb. 34. Plattegrond, enz. van den borg Dijksterhuis te Pieterburen.

dat te *Westerwijtwert*, van binnen breed 7.10 M., lang 22.20 M. en hoog tot in de gewelfkruin 9.75 M, door ietwat spitse ongeprofileerde gordel-bogen verdeeld in vier gewelf-velden, voorheen alle gedekt met acht-gratige koepel-gewelven, waarvan alleen die van de twee midden-traveés nog aanwezig zijn. Tegen en deels in den westgevel is aangebouwd een vierkante toren, van 6.70 M. zijde, die in 1834 is ingekort gedekt met een vierzijdige spits met blauwe pannen. Houten trek-balken ter verankering aangebracht, storen het doorzicht, en groote vensters hebben de vroegere, de kleine halfroond gesloten venstertjes van ± 50 cM. dagbreedte bij 2 M. hoogte vervangen, waarvan echter in den noordelijken zijmuur nog één, binnen en buiten omkraald, bewaard is gebleven. De gewelf-velden zijn grootendeels in vischgraat-verband gemetseld, de voet der gordel-bogen

ten deele weggekapt, en het deurtje in den noordmuur met zijn klein beeldnisje in den door een spitsboog omsloten tympan dagteekent blijkbaar uit de XVde eeuw. In dit kerkje vond ik in 1880 eene goed gesmeed ijzeren doopbekken-stander, een paar elegant gesmeede ijzeren XVde eeuwsche deurhengersels en een eiken bordje, in renaissance cartel-vorm, ter ophanging van het fluweelen kerke-zakje.

Afb. 15–17 – De kerk te Termunten.

Het was in het jaar 1258, dat Eppo, de zesde abt van *Aduard* het Grijzemonnikenklooster alhier stichtte. In welk jaar dier eeuw echter de kerk gebouwd is, blijkt nergens. Tijdens de Spaansche onlusten, omstreeks A° 1568 verbrandde dit klooster,

Afb. 35.

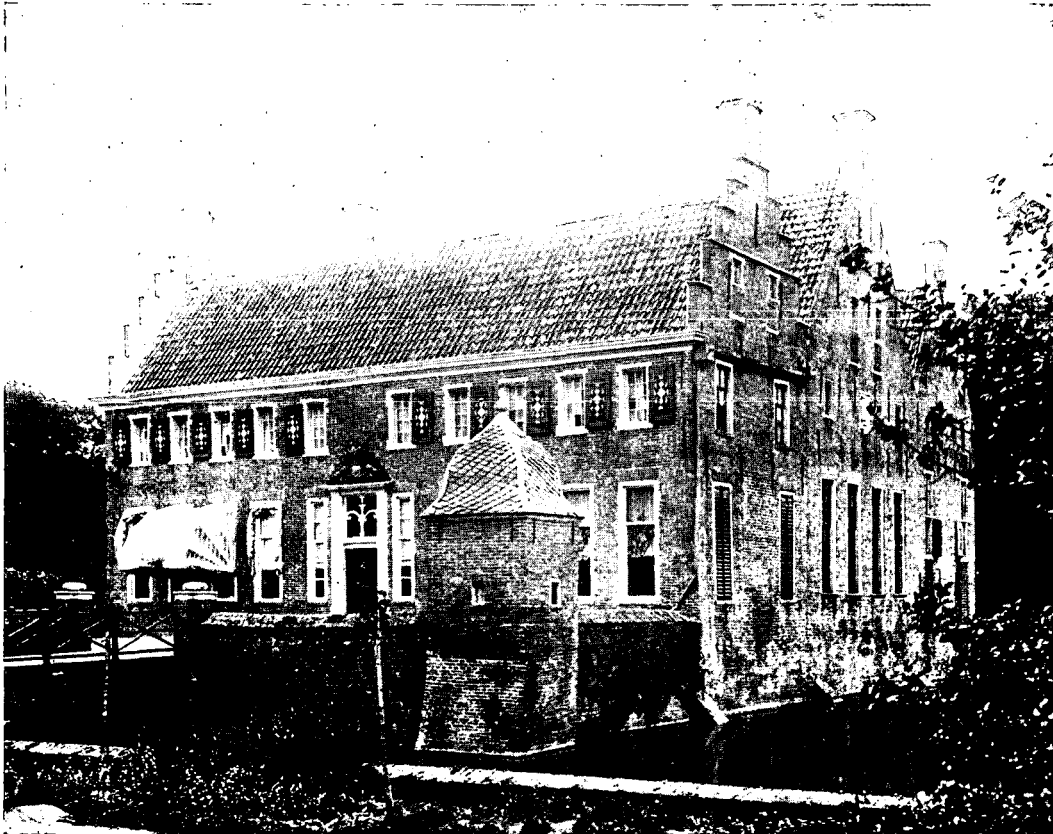
waarop zijn bewoners de wijk namen naar *Aduard*. Het verlaten klooster werd toen langzamerhand gesloopt behalve de kruis-kerk, waarvan thans nog enkel het koor- en het middenkruisvak over zijn. Het schip en de dwars-schipsvleugels zijn verdwenen en hun vroegere boogopeningen zijn dichtgemetseld. Het recht gesloten koorvak, breed 8.50 M., diep 8.75 M., nu gedekt met een *houten* koepelgewelf, mist zijn meloenvormig achtgratig steenen koepelgewelf op de doorsneden aangegeven, zooals het kruis-vak ze gelukkig nog bezit. Op het splendst is blijkens de afbeelding, zoo uit- als inwendig al het ziende muurwerk van het koor geleed en versierd, en, hetgeen in den Groninger

kerken-bouw op die wijze vrij zeldzaam is, hier zijn de drie spitsbogige vensters in elk der koor-gevels tot eene groep vereenigd, het middelste breed 1.10, hoog 4.15 M., elk der beide nevenstaande, breed 0.75 hoog 3.35 M., in stand en hoogte het beloop van den ietwat spitsen muurboog volgend, waarop het koepel-gewelf aan die zijden rust. Van buiten zitten die vensters in spitsbogige nissen, deels door pilasters, deels door colonetten eerst op ± 1 M. boven het kerkhof, aanvangend op sierlijke kraagstukken van gebakken glazuur-steen, toonen iets wat in de Cistercienser-architectuur meermalen, maar in de Groningen nergens anders meer voorkomt.

Onder de vensters vinden wij ook hier weder de kleine rozet-vensters en rozet-nissen, zooals in de kerken te *Eexta*, in de *Sint-Maarten van Groningen*, in die van *Winschoten*, *Zuidbroek*, enz. Een omgaand boog-fries sluit de zijgevels van boven af, doorlopend

in den voet van den topgevel en als klimmend boogfries het vijfledige niswerk van dien top afsluitend en het beloop der afdekking volgende, terwijl een paar hoogst bescheiden conterforten, in het verlengde der muren staande de beide buitenhoeken van het koor versterken, doch meer nog ten doel hebben deze te accentueeren.

Hoogst eigenaardig, eenig zelfs, is de wijze waarop, door den bovengevel te doen dragen door eene, den muurboog in klimming volgende arcature, rustend op drieledige zandsteenen colonetten, aan het 1.20 M. zware venster-muurwerk zijn halve zwaarte is

Afb. 36. De borg Menkema te Uithuizen.

ontnomen en de venster-groeping op 't sprekendst uitkomt, terwijl ten overvloede nog de dammen, achter die colonetten, nis-vormig zijn behandeld.

Deze spelende oplossing is eene vrije navolging van de à jour behandelde typische venster-gangen en venster-arcaturen, voorkomende in de kerk te *Woldendorp* (*Groningerland*), in de *Sint-Walburg* te *Zutphen* en in de kerken te *Bunde* en te *Engerhaven*, in *Oost-friesland*.

Meer dan in eenige andere hier nog bestaande kerk, is hier in profiel- en sier-steen van allerlei vorm getoond, dat men destijds in de baksteen vrijwel alles kon maken, waartoe deze zich eigent.

Afb. 18—22. — Kerk te Zuidbroek.

Gebouwd in denzelfden plan-vorm en geheel in het karakter van de kerk te *Eexta*, doch eleganter en in alle deelen meer verzorgd en smaakvoller geprofileerd en gedetailleerd, is de overwelfde, recht-gesloten kruis-kerk te *Zuidbroek*, van helder roode baksteen gebouwd, die er nog kant en frisch uitziet, trots bijna reeds zeven eeuwen dienst. Behoudens den westgevel, in vroeger jaren mismaakt en bedorven, en in 1912 gerestaureerd, behoort deze kerk tot de best bewaarde van alle Groninger middeneeuwsche dorps-kerken.

Zooals de plattegrond aangeeft, bestaat de kerk uit een schip, breed 8.30 M., lang twee travées, diep gemeten tusschen hunne 0.96 M. breede gordel-bogen elk 7.30 M., met een dwars-schip van gelijke breedte als die travées diep zijn, met twee eind-vleugels, diep elk 4.40 M. en met een koor-travée, diep 7.20 M. Muur-pilasters met hun voor-colonnet gaan over in de spitse gordelbogen en hunne zijkralen in de overhoeksche graten der achtveldige koepelgewelven, waarvan dat in het dwars-schip het meeste, dat in het koor het minste in de bekapping oploopt. Het muurwerk onder de vensters is buiten en binnen versierd met eene arcature, meerendeels rustend op colonnetten, deels ook op smalle pilasters, deels overgaande in kleine spits-boogjes, op kraagstukjes aanvangend; alleen in de koor- en oostelijke dwars-schip-gevels zijn in die arcature rozet-nissen en rozet-venstertjes aangebracht van gebakken boog-stukken met redents, zwaar $6\frac{1}{2}$ bij 11 bij 56 c.M. lengte, met een hol aan de buiten- en eene glas-sponning aan de binnen-zijde, boogstukken, waartegen onze steenbakkers zooveel bezwaar hadden, dat bij de restauratie der kerk, de ontbrekende van roode zandsteen zijn gemaakt.

Behalve in den oost-gevel met zijn drie slanke, 0.65 M. breede en 5.50 M. hooge vensters, is, uitgezonderd in de zijmuren der dwars-schipsvleugels, in de zijgevels der travées en in de eindgevels van het dwars-schip, tusschen zijnissen met vlechtwerk, eene tweevoudige ranke venstergroep aangebracht — aan het geheel een eenvoudig, rustig karakter en iets slanks gevend en de eenheid in verhoudingen en afmetingen bewarend, later door overgrooten vensters in de eind-gevels van het dwars-schip maar altijd te dikwijls, ten koste van het binneneffect, verbroken. Eenvoudige pilasters, onder iets meer vóórspringend, toonen van buiten de binnen-indeeling en accentueeren 'de hoeken, het boogfries langs het dakoverstek tevens op de einden sluitend. De topgevels zijn met zorg en verschillend geleed en het geheel is een kalm en aandachtig bezoek overwaard, vooral nadat bij de restauratie der kerk in 1915—1916, in het koor al het daarin vroeger ziende gehouden metselwerk van zijn kalklaag is ontdaan, en in het schip de oude gewelf-schilderingen zijn blootgelegd.

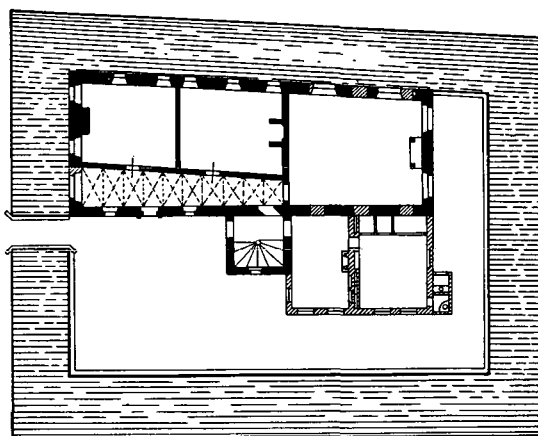
Afb. 23—27. — De kerk te Stedum.

Deze, de meest bekende en de 't meest door vreemdelingen bezochte van alle Oud-Groninger dorps-kerken, stemt in karakter en behandeling geheel overeen met die te *Eexta*, *Garmerwolde* en *Zuidbroek* boven behandeld, zij mist echter van wege haar meerdere lengte en tevens mindere hoogte, het rijzige en sierlijke van die te *Eexta* en te *Zuidbroek*.

Eertijds, vóór den bouw van haren zwaren west-toren, was het schip aan die zijde blijkbaar een volle of halve travée langer, een travée, door den nog aanwezigen baksteen midden-pijler, de beide muur-pilasters en de twee spitsbogen, zich op 6.30 M. + vloer sluitend en van de aansluitende travée scheidend, voorheen misschien met boven-kapel, zich boven die spits-bogen in het schip openende, nu op 1.90 M. tusschenruimte tusschen gordel-boog en toren-muur na, verdwenen. Dat schip, breed binnenwerks 8.80 M., door een vrij smallen (0.55 M.), spitsen gordelboog verdeeld in twee travées, diep 7.50 M., sluit zich aan op het 7.75 breede dwars-schip met de 8 M. diepe vleugels, lang van binnen gemeten 26 M., en vindt zijn voortzetting in een 6.55 M. diepe koor-travée, die oorspronkelijke recht gesloten en voorzien met eene halfronde uitgebouwde abside met half koepel-gewelf gedekt (zie het kleine schets-plan), in de XV^{de} eeuw is vervangen door de bestaande 5.10 M. uitspringenden vijfzijdigen uitbouw met groote vensters, zware hoek-conterforten en een stergewelf.

Bij de restauratie dezer kerk, in de jaren 1876—1878, is in den oostmuur van den zuidelijken dwars-schip-vleugel teruggevonden de voet van twee halfronde uitgebouwde kleine altaar-absiden, elk van 2.90 M. diameter, wier vroegere aanwezigheid doet vermoeden, dat ook de rechte koor-sluiting toen eene dergelijke grootere abside had. Beoosten tegen den noordelijken dwars-schips-vleugel was voorheen de overwelfde sacristij aangebouwd, die, verdwenen bij de restauratie, als kerkekamer herbouwd, doch niet overwelfd is. De kerk, gemeten in hare as, van den toren tot tegen den oostelijken koor-muur,

lang 40 M., hoog tot den binnenkant der gordel-bogen 8.70 M. en tot in de kruin der gewelven slechts 10.80 M., is in verhouding vrij laag, hetgeen echter minder opvalt, doordien alle muur-pilasters, colonetten, arcaturen, deur- en venster-dagkanten, enz. als ziend metselwerk spreken en de gordel-bogen, in veelkleurige blokken verdeeld, daardoor veel hoger schijnen. Van buiten ziet de kerk echter met zijn lompen toren, zijn breed en sterk vóórspringend dwars-schip en zware latere conterforten, er gedrukt uit, hetgeen te meer opvalt, doordien, zoowel hier als van binnen, de onder de vensters aangebrachte omgaande nis-versiering in verhouding tot die vensters veel te hoog is. Die vensters, alle, behalve in de veelhoekige koor-sluiting, van gelijke afmeting, vormen in de eind-gevels van het dwars-schip een vrij nuchtere drie-groep, ook de toppen dier gevels, hoezeer met nissen geleed, missen het sierlijke en verzorgde van den oostgevel

Afb. 34. Plattegrond van den borg Hankema te Zuidhorn.

der kerk te *Winschoten* en van de topgevels van de kerk te *Zuidbroek*. Wat echter in deze kerk eenig is, dat is hare zorgvolle deels enkel decoratief, deels tevens symbolisch behandelde gewelf-schildering, die bij de restauratie van onder de kalklaag te voorschijn gekomen, in eere hersteld is, en blijkt een opschrift: »Anno domini 1418, Jesu, Chr. Fil. Di'', uit dat jaar dagteekent ¹⁾. In meerdere oud Groninger kerken, o. m. in *Middelstum*, zijn belangrijke muur- en gewelf-schilderingen gevonden, maar bijna overal moesten zij bijna onmiddellijk weder onder de kalklaag verdwijnen.

Achter in het hooge koor staat op een drie treden hoog voetstuk de rijke gebeitelde marmeren tombe (zie afb. 27), van de hand van *Rombout Verhulst*, en ligt op een matras, als pas gestorvene, Jonker Adriaan Clant van Stedum, Heer van Nittersum, overleden in 1666. Achter de tombe is onder het oostvenster een marmeren cartel met uitvoerig opschrift, omgeven door alle familie-wapens en met de wapenrusting van den overledene aangebracht.

Eigenaardig is de toren (die bijna dezelfde breedte als het schip der kerk heeft), in zooverre, dat *binnen* deze, door middel van vier zware ietwat elleboogvormige baksteenen pijlers, door spitsbogen te halver hoogte en van boven verbonden, een geheel en al *vrijstaande* steenen klokken-stoel hoog 16.20 M. is aangebracht, eenig in zijn soort, de toren zelf vrijwarend tegen alle leed, dat een luiden van zware klokken, zooals zulks vroeger plaats had, anders op den duur tengevolge kan hebben.

Afb. 28. — De kerk te *Zandweer*.

Het hoogst eenvoudige kerkje te *Zandweer*, misschien eene eeuw of iets meer jonger dan de kerk te *Stedum*, eene nog geheel overwelfde baksteenen kerk, bestaat enkel uit een schip, breed binnenwerks 7.40 M., met een halfronde koorluiting breed 6.70 M. in diameter, gedekt met een half koepelgewelf, een schip door *ongeprofileerde* half-rond gesloten gordel-bogen verdeeld in vijf gewelf-velden, breed tusschen die bogen ruim 4 M., gedekt met kruis-gewelven wier kraalvormige graten rusten op de *ongeprofileerde* muur-pilasters.

In plaats van lange smalle, half-rond gesloten vensters, zijn deze hier breed in den dag 1.25 M. en hoog in den spitsboog 2.10 M. met schuine dagkanten; in den koor-uitbouw, door smalle pilasters van buiten in zeven vakken verdeeld, welke hun sluitbogen of boogfries met deklijst nu missen, zijn de spitsbogige vensters alle dichtgemetseld. Het kerkje, lang binnenwerks 26.80 M. en hoog in de kruin der gewelven slechts 8.70 M., is door storende trek-balken van binnen ontsierd en door zware contreforten nu aan de zuid-zijde gesteund.

Een eenvoudig rijzig torentje, staat vrij bezijden de kerk in 't groen, groot \pm 6.50 M. in 't vierkant, met een zadeldak besloten tusschen twee aardige topgeveltjes, en op den nok een overhoeks geplaatst, heel klein vierkant klokke-torentje.

1) In den Groninger Volksalmanak, jrg. 1899, is deze kerk uitvoerig behandeld.

Afb. 29—33. — Het klooster te ter Apel.

Reeds ten jare 1216 zou, volgens *C. Adami*, het Premonstratenser klooster te *Schildwolde*, benoorden *Zuidbroek* gelegen, in de moeras- en veenstreek op het zuidelijk uiteinde van het gewest, een dochter-klooster »*Domus Lucis*» hebben gesticht, dat blijkbaar niet tot volle ontwikkeling gekomen tijdens een der vele twisten en oorlogen in het begin der XV^{de} eeuw was verwoest en verlaten. Althans op 20 October 1458 verkoopt de abt van *Schildwolde* »dese onse verwoestede erve und goet, van welcker erve ons convent gien profijt ofte nutticheijt in mensche levende gecomen en was, nooch oock hoope was, daeraff voerdel te krijgen» aan den Generaal der *Ordre der Cruycebroeders*, die nu, met toestemming van den Bisschop van *Osnabruck*, in wiens Bisdom het gelegen was, voor zijne orde aldaar in 1465 een nieuw klooster stichtte¹⁾, dat echter in 1476 »leijder door brand sijn capelle en slaephuse, koopjes bewijs en brieve met meer cleij-noden unde goederen» verloor, en alstoen werd herbouwd. In de jaren 1554—60 nog ten deele verbouwd,

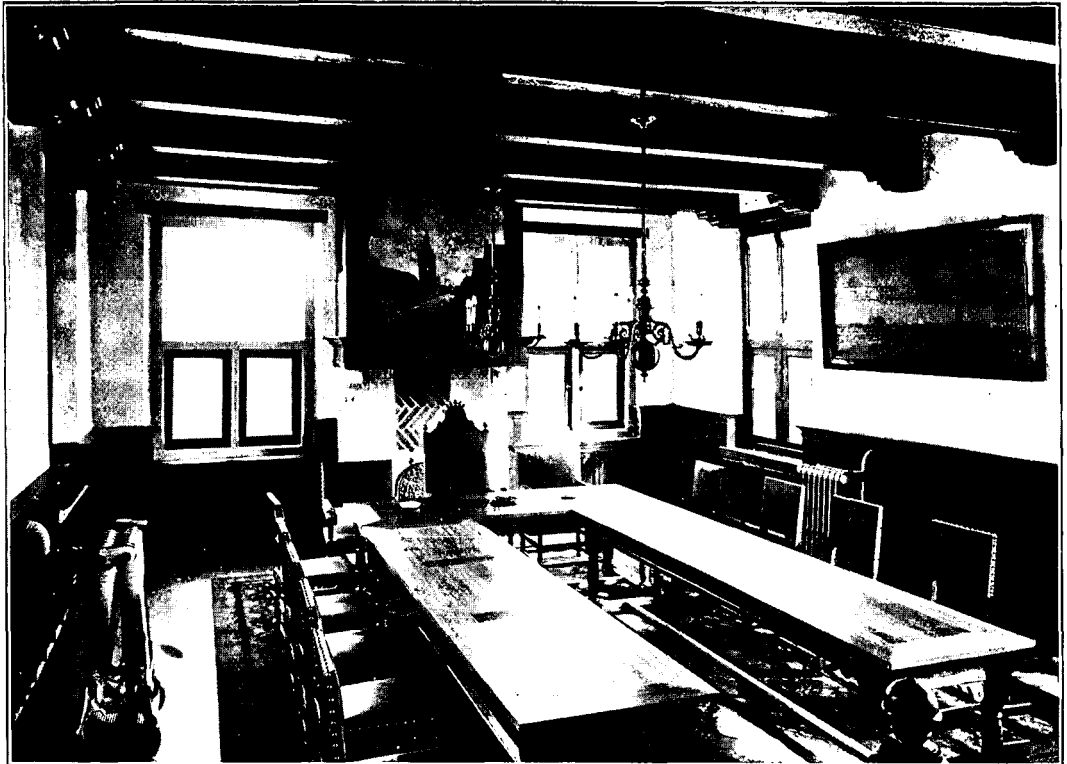

Afb. 38. De borg Hankema te Zuidhorn.

1) In den Drentschen almanak, 1898, heb ik dit klooster *Domus nova lucis* uitvoerig beschreven. Aan *W. J. Hofdijk* was blijkbaar het bestaan hiervan geheel onbekend, althans het wordt niet genoemd onder de *Kruisbroeders*-kloosters, in zijn in 1865 uitgegeven werk: »*De Klooster-Orden in Nederland*», met afbeeldingen van *D. van der Kellen Jr.*

ondervond het in 1568 in hooge mate de lasten van de Spaansche beroeringen, wordt in 1579 zelfs tot forteresse benut en was van af 1583 van een klooster veranderd in een gast- of passantenhuis voor doortrekkende reizigers. De laatste prior, Johannes Emmen, door de Staten belast met de bewaring en bewaking van dit armenhuis, ging tot het Protestantsche geloof over en werd in 1604 aangesteld tot Hervormd predikant, en het hoofdgebouw werd nu geleidelijk bestemd en ingericht tot Protestantsche kerk, pastorie, kosterij, school en schoolmeesterswoning, armen-huis, werk- en bergplaatsen, enz.

In 1617 koopt de stad *Groningen* de heerlijkheid *Westerwolde*, en daar bij de

Afb. 39. Appingedam, de Raadzaal.

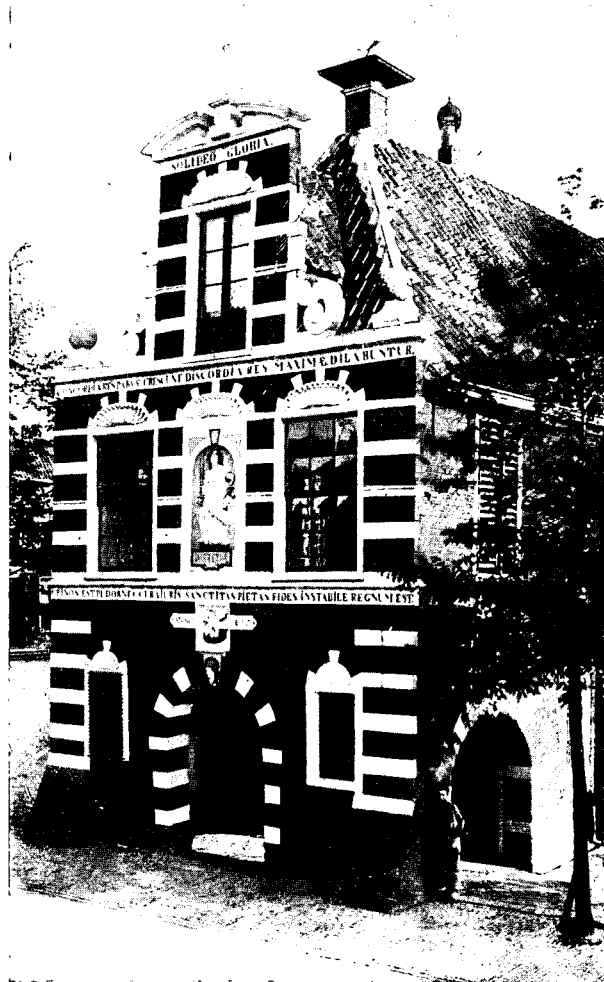
saecularisatie het klooster met al wat daarbij behoorde onder beheer was gekomen en eigendommelijk goed was geworden van den leenman dier heerlijkheid, den Graaf van Arenberg, kwam nu met die heerlijkheid het klooster in het bezit der Stad, in wier bezit zij nog is, eene zeer gelukkige omstandigheid, want daaraan hebben wij het te danken, dat er betrekkelijk nog zooveel van dit XV^{de}-eeuwsche klooster is overgebleven, zij het dan ook, voorheen vooral, *niet* behandeld met die zorg, welke het ten volle verdiende. Noodeloos toch is er veel van gesloopt, vernield, verdwenen, omdat de stadsbaas soms een balk, een brok zandsteen, wat metselsteen, een venster- of deurkozijn, of wat het zijn

mocht voor 't een of ander noodig had, en dit dan maar uit het zonder bestemming zijnde gedeelte wegsloopte, of wel, omdat men sloopte, hetgeen wat veeleischend van onderhoud werd.

Al de dienst- en werk-gebouwen en schuren toch, voorheen tot het klooster behorende, zijn nu spoorloos verdwenen, even als ruim een derde gedeelte van het hoofd-, of eigenlijke kloostergebouw, welks westelijke vleugel reeds vóór 1794 was verdwenen. Uit een inventaris, »een vorteking der guderen des hospitals ter Apell, sampt dieselver inkomsten und widderschulden”, waarin alle toen nog bestaande kloostergebouwen worden genoemd, blijken buiten het eigenlijke »Cloester” te zijn gelegen, »een seijcken hoesz und dat gemene gasthuesz, een back- und brouw-huesz, een hoppenhuesz en een wasch-huesz, een koehuesz, ein veercken- und peerdestall, ein schwinehuesz und ein schaepstall, dat hiemhuesz, de heemschuere, eine hoijsschuere und torffschuere, dat pergamenten hoesz und eine watermollen umme roggen und koren tho malen, und ander sidt eine oliemollen, und die grote porte darinne bi einer sidt de smede, bi der ander sidt de schomaker und porteer”.

Deze gebouwen waren door eene buitengracht met vóórpoort omsloten en omgeven door of deels gelegen in of neven de boomgaarden, de moes- en andere tuinen, terwijl een tweede of binnen-gracht het hoofdgebouw met zijn tuinen, volgens Mr. H. O. Feith zou hebben beveiligd.

Van dit alles is nu niets meer over; in 1834 moesten de oost- en de noord-vleugel van het kloostergebouw beide hun boven-verdieping met omgaande kloostergang (toen tot en met den onderdorpel der vensters afgebroken) en de daarop uitkomende cellen en andere vertrekken verliezen, cellen, volgens het schilderstuk door J. Ensing vóórdien van

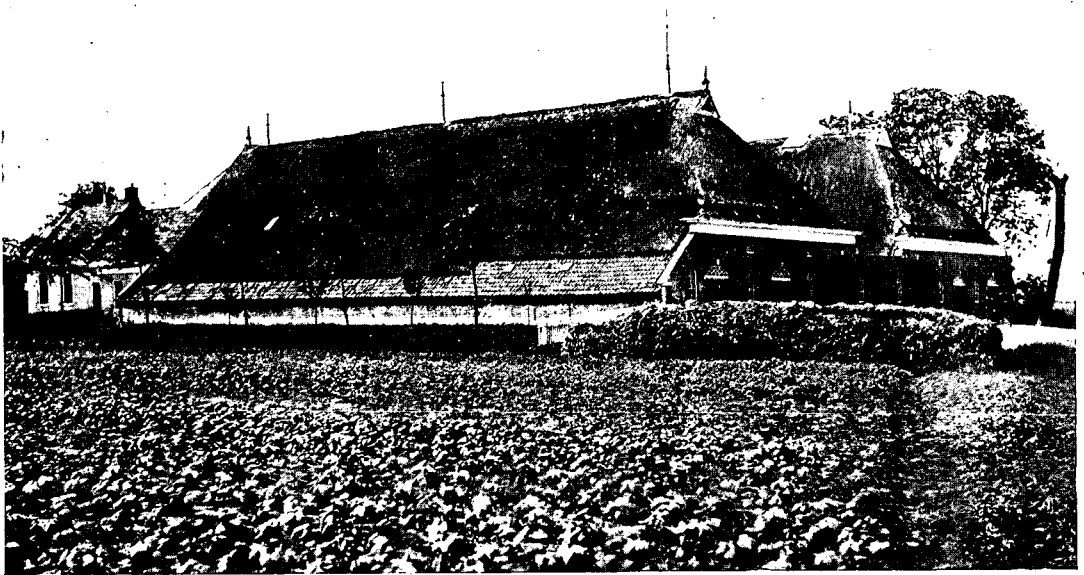

Afb. 40. Appingedam, het Raadhuis vóór de restauratie in 1911.

het klooster gemaakt, (zie afb. no. 29) elk met een eigen klein venstertje. Opdat schilderij zien wij tevens het vroegere dakruitertje, en eene houten schuur met riet gedekt op 't einde van een grooten vijver, benoorden het gebouw, een schuur met vijver, sedert verdwenen. In 1837 werden de gemetselde kruis-gewelven der kerk uitgebrouken en door een zoldering vervangen, en in 1883 de oostgevel keurig gecement en gevoegd, als ware deze van groote blokken *bergsteen*.

Dit alles neemt echter niet weg, dat wij de stad *Groningen* nog zeer dankbaar moeten zijn, voor hetgeen zij *niet* liet sloopen, voor het vele, dat hier nog behouden bleef.

Terwijl toch van de vermaarde Groninger abdijen te *Aduard* en te *Wittewierum* en van de groote *Jacobijnen-* en *Minderbroeders-*kloosters in de Stad *niets* meer over

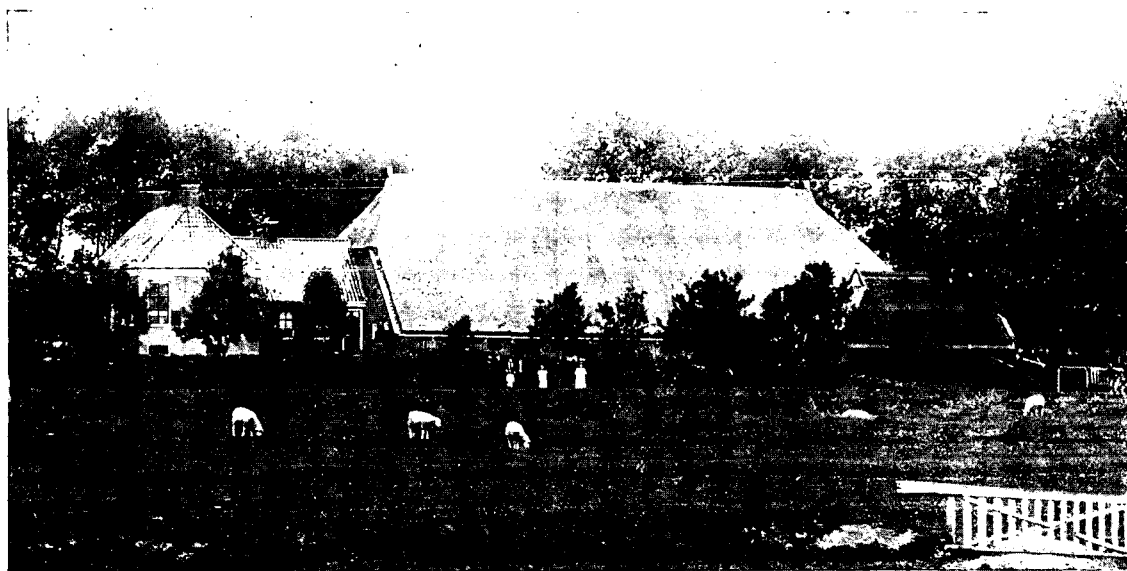

Afb. 41. Boerderij te Uithuizermeeden.

is, vinden wij te *ter Apel* ten minste nog het voornaamste, ruim het $\frac{2}{3}$ gedeelte van het hoofd-gebouw, met name de groote klooster-kerk met daarbij aansluitende overwelfde gang, een gang, ten deele nog drie zijden van den vroegeren *binnen-tuin*, het latere kerkhof, omsluitend, met de daarop ten oosten en ten noorden uitkomende vertrekken, die echter alle tot onkenbaar wordens in verloop van tijd zijn verbouwd en gewijzigd.

Dat vroegere *hof*, lang 24 M. bij 21.80 M. gemiddelde breedte, nu aan de west-zijde geheel open, de aldaar eertijds voorgaande kloostergang met nevengebouwen missend, heeft vooral daardoor, doch mede door het ééne verdieping verlagen zijner oost- en noord-vleugels, zijn gesloten vorm en karakter geheel verloren. Het eigen-

aardigste gedeelte van het geheel zijn nog steeds de overwelfde klooster-gangen, breed 2.65 M., met hun spitsbogen van ziende geprofileerde baksteen, rustend op 1.78 M. boven den vloer op zandsteenen kraagstukjes; de hoogte der kruisgewelven tot tegen hun sluitsteen bedraagt 3.80 M. + vloer. In de 63 cM. zware buitenmuren zitten nog de oude spitsboogvensters, breed in den dag 1.13, hoog 2.55 M., met zandsteenen middenstijl, verschillend bewerkte maaswerk-vensters, elk met glas in lood gedicht. In de noordelijke gang toont een groote nu dichtgemetselde boogopening, dat aldaar eertijds, uitgebouwd op het binnen-hof een lavatorium moet zijn geweest. Door verlenging van twee der vier gangen, een door den noord- en een door den oostvleugel (zie den plattegrond, afb. 30) hebben deze door middel van deuren met bovenlichten, uitgang naar buiten aan die zijden. Aan die gangen grenzen de kerk en vroeger de voornaamste

Afb. 42. Boerderij te Uithuizermeeden.

vertrekken, en de trappen naar de boven-verdieping met de cellen, enz., welke trappen nu echter spoorloos verdwenen zijn.

De kerk, een reuzengebouw voor dat plaatsje, inwendig breed 8.70 M. lang 35.40 M., bestaat uit een enkel schip, verdeeld in vijf gewelf-velden en eene veelzijdige koorsluiting, en zij was tot in 1837 gedekt met kruisgewelven, hoog tot hun kruin \pm 15 M. + vloer, die, behalve langs den noordelijken zijmuur, gesteund werden door zware conterforten; die muur echter, een steen zwaarder gebouwd, was versterkt door de er tegenaan sluitende voorheen twee verdiepingen hooge omgaande kloostergang. Halverwege hare lengte is de kerk door een oxaal, onder tot (voorheen overwelfden) doorgang en portaal dienend, in tweeën gescheiden, in eene koor-ruimte, enkel bestemd voor de klooster-broeders, en in eene schipruimte, bestemd voor de vele leeke-broeders, de bij- en omwonenden. In die

koor-ruimte, zijn, hoezeer beschadigd, en hun gedeeltelijke overhemeling missend, nog de vroegere eiken muurbanken, met hare gebeitelde zijstukken en hare 30 zitplaatsen, elk met eene opslaande zitting met z. g. n. misericordia aan de onderzijde. In de koorsluiting zelve vindt men nog aan de zuidzijde een op een voetstuk, van twee treden, staand erg beschadigd, in roode zandsteen rijk gebeiteld drie-zetelig leviten-gestoelte, breed 2.45, hoog 4.20 M. (zie afb. 32) in de zuid-oostelijke sluiting is nog eene piscine en een sacraments-kastje en tegen den oxaal-muur staat, daaraan met eene ketting verbonden, nog een eiken armen-blok met ijzeren beslag. Groote spitsboog-vensters verlichten de kerk aan de oost- en zuidzijde, waartegen voorheen aan de westzijde, blijkens een aldaar aanwezigen grooten boog, een portaal moet hebben aangesloten, later echter door een houten berg-schuur vervangen.

Het oostelijk, voor de kloosterlingen zelf bestemde gedeelte der kerk dient van het begin der XVIIde eeuw tot Protestantsche kerk, het westelijk gedeelte, misschien reeds even lang tot bergschuur, daartoe door eene afsluiting boven het oxaal, tot tegen de blauw geschilderde zoldering, welke de kruisgewelven verving, doorgetrokken, van de kerkrimte gescheiden. Welnu in dit gedeelte valt onmiddelijk op, treft het meest, de even rijk als elegant, de even rustig als smaakvol gebeitelde zandsteenborstwering van het oxaal, eene borstwering, zoowel aan *die* als aan de andere zijde op voorspringend sierlijk en ten deele zelfs à jour behandeld lijst- en ornamentwerk rustend, op 3.95 M. + kerkvloer, eene 3.60 M. breed en 1.56 M. hooge galerij vormend, toegankelijk van af de bovenste kloostergang.

Het Maria-beeld in het middenvak is verdwenen en mede zijn verdwenen de apostel-beeldjes uit de met pinakelvormige baldakijns gesloten nisjes, overigens is aan deze zijde die prachtige borstwering nog vrij ongeschonden gebleven; aan de andere zijde echter is door het er tegen aanplaatsen van balken, palen, ladders, enz. de geheele borstwering verdwenen en van de vóórspringende lijst, waarop zij rustte, helaas nog slechts broksgewijze wat overgebleven.

Uitwendig heeft alleen nog de 38 M. lange noordgevel eenige waarde, men vindt daarin nog een paar oude kruisvensters, een vroegere ingang en eene nu onderbroken versiering in zwartkleurige metselsteen, doch het in dien overigens doodeenvoudigen gevel opvallendste is eene in zandsteen uitgekraagde, driezijdige sluiting van de altaar nis in de abts-kamer (afb. 31) met het jaarcijfer 1554; hoezeer uitgevoerd in Renaissance-karakter zijn toch de drie venstertjes en de uitkraging nog in middeneeuwschen stijl behandeld; binnen de bladkransen op de borstwering staan de letters: M. A. R. I.; H. J. S.; J. O. E. S., (Maria, Jezus, Hominum Salvator, Johannes).¹⁾

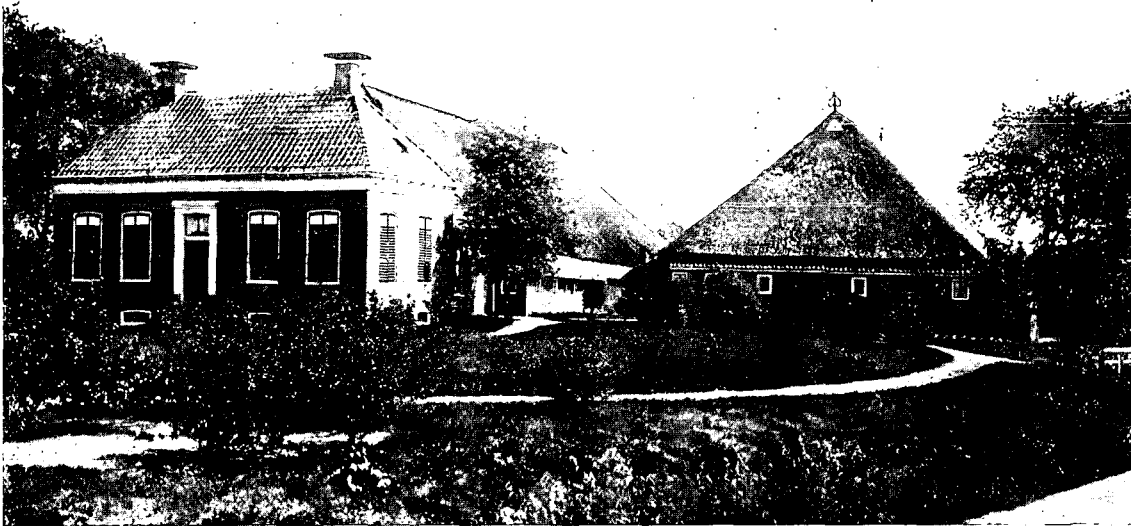
Zoo een oud gebouw in Groningerland nog een bezoek loont, dan is het zekerlijk wel dit, dat reeds vóórlang door de Stad als eigenaresse in meer verzorgden toestand had dienen te worden gebracht.

1) Het kan echter ook zijn, dat de letters in de midden-krans, H. J. S. hier beteekenen: »In Hoc Signo (Vinces).

Afb. 34—38. — De Groninger borgen.

Tot de karakteristiek van een Groninger dorp behoorde oudtijds feitelijk ook een borg en een borgheer, behalve in de armere gedeelten der provincie, in 't Westerwoldsche en in 't zuiden van het Westerkwartier, had dan ook bijna elk dorp zijn borg, enkele zooals *Appingedam*, *Ferwerd* en 't *Zandt* hadden er zelfs twee, *Lutjegast* en *Middelstum* elk zelfs drie, en het dorp *ten Post* had er zelfs vier.

Reeds in de XIIIde eeuw is er sprake van eenige borgen, steenhusen of kasteelen, toen toebehoorende zoo 't schijnt aan met den prefectus verwante familiën, of aan ministerialen van den Bisschop, welke laatsten zich echter bij voorkeur

Afb. 43. Boerderij met dubbele schuur te Uithuizermeeden.

vestigden op Bisschoppelijken grond, in het graafschap *Drenthe*, om en bij *Eelde*, *Norg* en *Peize*.

Oorspronkelijk was zoo'n borg meestal weinig meer dan een omgracht vierkant torenvormig gebouw van twee, drie, of meer verdiepingen, door eene uitgebouwde steenen wenteltrap onderling verbonden, zie op afb. 34 den plattegrond van den borg *Dijksterhuis* bij *Pieterburen*, die dit duidelijk toont. Eerst in de XVde eeuw is tegen dien ouden toren een achtervleugel, toen uit drie ineen loopende vertrekken op de beide verdiepingen bestaande aangebouwd. Een der vele kleine venstertjes dier vertrekken en de tandsgewijze versierde eiken kraagstukken hunner zolderbalken, zijn daarbij mede afgebeeld. Deze typische borg, een der laatst overgeblevene, is na jaren lang leeg gestaan te hebben in 1903 gesloopt. Afb. 35 geeft daarvan den opstand, zooals voorkomt op

de kaart van 1781 van *Th. Beckering*¹⁾; ook op de oudere provinciale kaart, die van 1686 van *Gebr. Conders*²⁾ is deze borg in den rand afgebeeld, maar op verre na niet zoo nauwkeurig. De smalle lange venstervorm, welke van de XVIde tot de XVIIIde eeuw aan het meerendeel van de woonhuizen in de stad Groningen, zulk een typisch karakter gaf, is blijkbaar ontleend aan het smalle borg-venster, want de *borg*, het omgrachte buitenstaande *steen-hues*, is ouder dan de *stins*, het steen-hues op een straathoek binnen de Stad staande.

De *Menkema-borg* te *Uithuizen*, afb. 36, hoezeer herhaaldelijk vergroot en verbouwd, ligt nog als vroeger met zijn klein vóórplein, met steenen waakhuuskens op de hoeken, door eene breede gracht en hoog geboomte omsloten. Het is nog steeds een typisch gebouw met zijn topgevels met hun schoorsteenen, met zijn lage bovenverdieping, zijn vele smalle vensters en zijn drie rijk gebeitelde houten XVIIde-eeuwsche schoorsteenmantels enz.

Afb. 37 is de plattegrond van de *Hankemaborg* te *Zuidhorn* bij *Groningen*, oorspronkelijk enkel bestaande uit een vleugel, met overwelfden zijgang langs twee vertrekken eindigend bij de achter-zaal, met vierkant uitgebouwde wenteltrap bezijden, waartegen later over de diepte der zaal een kleine achter-vleugel is aangebouwd. Eene houten brug gaf over de gracht toegang tot het oprijplein; afb. 38 is genomen even vóór de afbraak in 1871. Eigenaardiger dan de vóórzijde was echter de lange zij-gevel met zijn veertiental lange smalle typische Groninger vensters op de verdieping, zijn sierlijke ankers en zijn in spelenden vorm gemetselde schoorsteen bovendaks.

De Oud-Groninger borg, nog geheel in *eigen* karakter, is verdwenen; *Fraeijlema-boog* te *Slochteren* heeft behalve zijn ligging, zijn prachtige vóór-laan en geboomte, zijn gracht, zijn typischen achtkanten toren, uitwendig weinig meer dat aan een ver verleden herinnert, en de borg de *Nienoort* bij *de Leek* is reeds lang geheel verbouwd tot een modern landhuis.

Afb. 39—40. — **Het Raadhuis te Appingedam.**

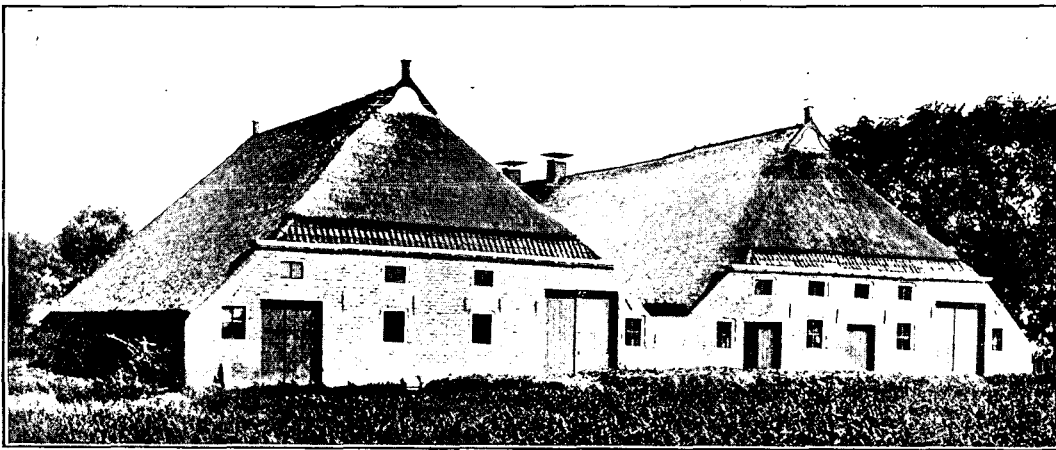
In 1630 werd tegen den vrijstaanden toenmaligen toren der drie hallige parochie-kerk aangebouwd een zeer karakteristiek klein raadhuisje, breed 6.60 M., verder, achter een

1) Op de: »Kaart of Landtafereel der Provincie van *Groningen* en *Ommelanden*» door de *Theod. Beckeringh*, in 1781 in 't koper gegraveerd en uitgegeven in 4 bladen, te zaam groot 1.25 bij 1.34 M. en opgedragen aan Prins *Willem V*, zijn een 100 tal toen nog *bestaande* en 21 *voormalige* borgen op 't zorgvolst aangeduid en tevens in den breeden rand dier kaart, de 24 voornaamste borgen in opstand afgebeeld.

2) Op de: »Geographische Beschrijvinge der Pr. Stadt *Groningen* En *Ommelanden*» door de gebroeders *W.* en *F. Conders* van *Helpen*, in 1686 door *Cornelius Appens* in 't koper gegraveerd, in 4 bladen te zaam 1.25 bij 1.34 M., komen bij name voor een 70-tal borgen, en zijn in den rand 24 dezer met de wapens hunner toenmalige bezitters in opstand afgebeeld, doch zoo schetsmatig, dat zij als vorm-beeld betrekkelijk weinig studiewaarde hebben.

Hen, die van de Groninger borgen meer wenschen te weten, verwijs ik daarom naar de beide kaarten, inzonderheid naar de prachtkaat van *Beckeringh*, en voorts naar het boekwerkje van wijlen *Mr. J. A. Feith*. »*Ommelander Borgen*», verschenen in 1896.

2.60 breeden open doorgang, ingericht tot waag, en tot toegang naar de verdieping, met de overzolderde raadzaal, (breed 5.70 M., diep 9.40 M.) en verdere vertrekken. De voorgevel, op afb. no. 40 voorgesteld vóór de restauratie van omstreeks 1911, miste toen nog zijn steenen vensterkruisen, welke, de groote raamopeningen in vieren deeland, de proportie van het geheel steunden, in plaats van te verstoren; die vensters zijn toen herplaatst en de gevel is tevens ontdaan van zijn laag schilderwerk, en in den zijgevel zijn de beide voorste vensters op de verdieping mede door kruisvensters vervangen. Evenals in de gevels van dien tijd in de stad *Groningen*, zijn ook in dezen de vensters en nissen gedekt met baksteen-bogen met zandsteenen sluitsteenen, eene gebeitelde schelp omsluitend, terwijl zandsteenen banden en friezen, en een eigenaardige midden-top met een open fronton afgedekt en met krulvormige zijstukken voorzien, het kleine gebouwtje op 't eigenaardigst doen spreken, hetgeen vooral vroeger, toen het nog aansloot tegen den ouden

Afb. 44. Boerderij met dubbele schuur te Loppersum.

toren met zijn typische achtkante afdekking en zijn klokkenspel, het geval was blijkens de afbeeldingen door *de Winter* en *G. Pronk* uit omstreeks A° 1730.

In de midden-nis staat een beeld van *Justitia*, herinnerend aan de dagen toen binnen de gerechtszittingen plaats hadden en op de drie friezen staan latijnsche opschriften, boven: »*Soli Deo Gloria*», op het midden-fries: »*Concordia Res Parvae Crescunt, Discordia Res Maximae Dilabuntur*»; op het onderste fries: »*Ubi non est Pudor, nec Cura Juris, Sanctitas, Pietas, Fides, instabilè Regnum est*». Het wapen van *Appingedam*, een pelikaan zijn jongen voedend, is geplaatst boven den sluitsteen van den half-ronden midden-toegangspoort. Afb. 40 toont de raadzaal op de verdieping na de restauratie; boven den open schouw, geplaatst tegen den middendam van den voorgevel, hangt een schilderstuk, het oude raadhuis met den kerktoren in het begin der XVIIe eeuw voorstellende.

Afb. no. 41-44. — De Groninger Boerderijen.

Terwijl het in deze Provincie wel mogelijk is, om, vrij volledig zelfs, reeds vanaf de XI^{de} eeuw, de geleidelijke ontwikkeling van haar kerken-bouw, in natura, in hetgeen daarvan nog ter plaatse aanwezig en in dienst zelfs is, aan te toonen, is zulks ondoenlijk, wat betreft de geleidelijke ontwikkeling van het arbeidershuis en de boerderij.

Met de voortdurende verandering in het landbouwbedrijf, in de maatschappelijke toestanden, in de zeden en gewoonten, behoeften en eischen en in de ter beschikking zijnde bouw-materialen, veranderden ook de arbeiderswoning en de boerderij, de oude typen maakten plaats voor nieuwere, verdwenen, of werden tot onkenbaar wordens gewijzigd, zoodat het nu niet mogelijk is, daarvan in *natura* nog de verschillende ontwikkelings-stadia, gedurende de laatste acht eeuwen, in de klei-, bosch- en veenstreken bovendien onderling verschillend, te *kunnen* aanwijzen.¹⁾

Uit de *leem*-hut, uit de *plaggen*-hut, uit de *paal*-hut, die drie aanvangs-typen, al naar de eerste vestiging plaats had in een leem- of woud-streek, op de heide of bij of aan een rivier-oever of zee-kust, ontwikkelde zich gaandeweg de *hoeve*, aanvankelijk slechts weinig meer dan eene ietwat grootere, ruimere hut, bestemd om, behalve het gezin, ook zijn bezit aan vee en de oogst te bergen. In het midden van den vastgestampten leemvloer is de haard, ietwat verdiept in den vloer, met het rondom open vuur, zijn rook vrijelijk verspreidende. De nagenoeg vierkante ruimte, de hoeve vormende, is omsloten door lage zijwanden, deels van plaggen opgezet, deels van hout genageld tegen een paar onbehakte gebinten, het pyramidaal-opgaande, ziende stroodak met sluitbare opening dragend, dat een rook-vang en rook-uitlaat heeft en tot licht-*in*laat tevens dienen moet.

Dat kleine pyramide-vormige stolp- of stelp-hues, het wordt met den veestapel of de oogst, of met beider toename, allengs iets grooter, bij dezelfde breedte nu een langwerpigen vorm verkrijgend,²⁾ door het al naar de behoefte met een of meer gebinten te verlengen, naar het aantal der gebinten nu genoemd eene schuur met drie, vier, vijf of zes golven of vakken. In die ééne, groote, stolpvormige overdekte ruimte, was 's winters alles bijeen, het gezin, het vuur, het vee, de oogst en de werktuigen. Dat van rondsomme vrije vuur echter, hoe schilderachtig ook bij 't vallen van den avond alles belichtend, het belette met zijn rook, die ruimte niet zelden vullend, eeuwen lang eene ingrijpende verandering. Deze had eerst plaats, toen eindelijk ook de hoeve-bewoner besloot, om het voorbeeld te volgen door het klooster en de borg reeds vóórlang gegeven, om het open

1) Op een schilderstuk in familiebezit, de borg *Nijensteijn* tot *Sandweer* in 1630 voorstellende, komt voor eene groote reeds langwerpige stolp-hoeve.

2) Op enkele kaarten van de klooster-landerijen der Provincie, in het Prov. archief berustende, alsmede op enkele kaarten der Stads-plaatsen, in 't Gemeentelijk archief aanwezig, kaarten tusschen de jaren 1700 tot 1734 door de Ingenieurs en Landmeeters *H. W. Folckerts* en *H. Teijsinge* geteekend, vindt men, hoezeer wel wat heel klein, afgebeeld de verschillende toen bij die landerijen en plaatsen behorende boerderijen. Ook op de oudere bewaard gebleven landkaarten, door *E. Haubois* ± A° 1650 geteekend, komen diezelfde typen voor.

vuur te vervangen door eene vaste stookplaats met rookvang en rook-geleiding tot bovendaks, en den heerd daartoe te verplaatsen tegen den achterwand van 't stelp-huus. Met den heerd verplaatste zich de gezins-, de woon-ruimte tevens naar achteren, den eindwand daartoe nu tevens met een paar lichtvensters en een uitgang voorziende; eene woon-ruimte zich allengs, eerst met een enkel schot, daarna met *houten*, en eindelijk met *steen*en wanden geheel en al van de schuur afscheidend, zich dekkend met eene eigen zoldering en zich indeelend, splitsend tevens, eerst in een kook-, tevens eet- en zit-, en in een slaap-vertrek, later in meerdere vertrekken.

En . . . allengs meer licht, meer zon, meer uitzicht, en wat minder stal-lucht wenshende,

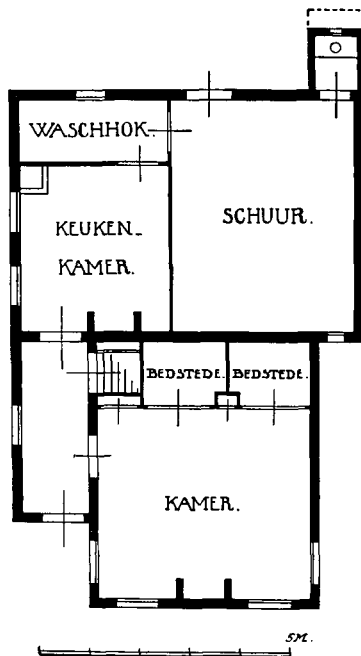
Afb. 45. Woningen in de Veen-koloniën te Stadskanaal.

worden die woonvertrekken, nu langzamerhand van onder het groote stolp-dak *uitgeschoven*, tot eindelijk die woonruimte zoo goed als geheel en al vrij *buiten* neven de schuur staande, nog slechts een door een gang of tusschen-vertrek daarmede verbonden is; eene woning, al naar de ligging der plaats, de rijweg of andere omstandigheden zulks eischten, in stand ten opzichte der schuur verschillende.

Tot diep in en zelfs nog ná de midden-eeuwen, en in de armere streken der Provincie zelfs tot in de XVIIIde eeuw nog, waren de hoeven grootendeels van *hout* gebouwd en met roggestroo, later met riet gedekt. Eerst heel langzaam, is die onkostbare hout-bouw door den *steen*-bouw vervangen; het eerst had zulks plaats met den wand, waartegen de schouw met zijn rookgeleiding werd aangebracht, daarop volgden de

woning-zijden, toen de stal-wanden, eindelijk het overige, terwijl eerst heel veel later, eerst in de XVIII^{de} eeuw, eene pan-bedekking hier en daar het oude riet-dak kwam vervangen. Hoezeer veelal grootendeels door geboomte omsloten en gedekt, kwam echter die verandering van den *hout-* in den *steen-*bouw, en van het *rieten-* in het *pannen-*dak, het schilderachtig effect der plaats in 't vlakke Groninger landschap alles behalve ten goede.

Tot welke afmetingen, vooral in de bouw-streken sommige Groninger boerderijen zijn gekomen, toonen de afb. 44. Zelfs boerderijen met dubbele schuren, beide met groote inrij-deuren en alle nog grootendeels met riet gedekt, behielden ten minste nog het karakter eener boerenplaats, hetgeen van menige nieuwe plaats, die half boerderij, half villa-, half een stads-bouw is allerminst kan gezegd worden.

Afb. 46. Plan van een der woningen te Stadskanaal.

Afb. 45. — Woningen in de Veenkoloniën.

De ontwikkeling der arbeiders-woning uit de hut, voor enkele jaren op eene enkele plaats in 't armste gedeelte van de Provincie en in 't aangrenzend gedeelte van Drenthe nog duidelijk aan te toonen, nog in gang zelfs, behoort nu mede reeds tot de geschiedenis.

De *plaggen-* of de *leem-*hut, waarmede, zelfs nog in de XIX^{de} eeuw, menig arm gezin is begonnen, zij kreeg reeds vrij spoedig een *houten-*voorwand, veranderde eindelijk in een *houten-*, daarna in een klein *steenen-*huisje met een dak, tusschen twee topgeveltjes besloten, een huisje, slechts uit één vertrek, hoogstens nog met een klein afdak bezijden, bestaande. Eerst nadat ook in de arbeiders-woning, het voorheen open vuur was vervangen door een schouw met rookgeleiding bovendaks, kreeg deze eene zolder-ruimte beschikbaar en werd zij bruikbaar en bleef zij zindelijker tevens. Stond men oudtijds, de eenige, de buitendeur binnenstappende, ineens midden in huis, midden in de kamer,

aan de kwaadste wind-zijde hoogstens door een tocht-plank ietwat beschermd, later vinden wij soms vóór die deur, een leuk houten, aan de vóorzijde met open boog-ingang voorzien buiten-portaal, een portaal, dat wij nog later, als het huis en zijn bewoner beiden in welstand zijn vooruitgegaan, veranderd zien in een typische luifel met een of twee ¹⁾ zitbanken.

Waar echter het huisje geheel vrij, midden op den daartoe behoorenden grond stond, en deze zulks toeliet, bouwde men er, het *zij-*raam met zijn uitzicht echter vrijlatend,

1) In 1901 trof ik nog een oud steenen arbeidershuis, ingericht voor twee woningen in *de Pekela*, met zoodanig portaal, waarover het pannendak doorliep, en in 1917 bestond er in *Lippenhuizen* (Friesland) nog een woning met zoodanige luifel.

aan de eene zijde, halverwege van achteren, een zij-gang tot ingang tegen, tevens toegang gevende tot een achter de kamer, onder het daarover doorlopend dak aanwezig schuurtje. Deze typen van woningen vinden wij, nog met riet gedekt, in *Nuis* en in *Opende*, in het aan *Friesland* grenzende zuid-westelijk gedeelte der Provincie, en in dat zelfde type doch in allen deele iets ruimer en breeder opgevat, zijn de oudste woningen in de Veen-koloniën.

Bij honderdtallen staan zij daar in gelid, met haar vóóreinde alle gekeerd naar het diep, zie afb. no. 45, welke afbeelding het eenvoudigste zoowel als het meer welvarende, het grootere van lateren tijd tevens doet zien. Afb. no. 46 toont de indeeling, bestaande uit eene aan het diep gelegen en daarop uitziende voorkamer, waarboven de zolder, uit een tot ingang dienende zijgang en uit eene van de schuur-ruimte afgenomen keuken-kamer met aangrenzend waschhok en schuur.

De eenvoudigste dier woningen vertegenwoordigen nog vrijwel het type, bij de »conditien vande verhuuringhe der veenen in Sappemeer, enz. 8 Decembe: 1628, beraempt bij den Heeren Borgemeesteren ende Raedt in *Groningen*” waarvan Art. VIII luidt: »Sal den Huijrdere binnen twee Jaeren à dato van dese verhuijringhe op sijn gehuijrdere Veen mogen ende moeten setten een Huijs ten weijnichsten hondert Daler weert ende 't selve. voorts nae gelegentheijt van Landt verbeteren”, terwijl Art. XVII bepaalt:

»Sal bij verstarf dit recht van deze Huijrdere op die langhst levende of haer wettelijcke erfghenamen verblijven . . . enz. Het slotartikel XXII luidt:

»Sal van elck huijs Jaerlijks gegeven worden een gulden tot onderholt van een Schoelmeester” —.

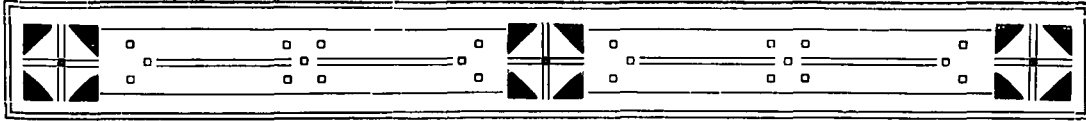
De huurder eener stads-veenplaats, alle diep viertich roeden, moest binnen 2 jaar zich daarop een huis bouwen, had daarvan de eerste jaren het vrije gebruik, daarna tegen »behoorlijcke huijrdere op seecker Jaer-maelen” en kon, met consent van de Heeren, die huur overdragen, die bij zijn overlijden overging op zijn erven.

Tot mijn spijt moet ik bekennen, dat ik een kleine 40 jaar geleden, toen ik voor 't eerst met eenige bewustheid kennis maakte met de Oud-Groninger architectuur, nog geen oog had voor typische oude arbeiders-huizen en voor karakteristieke oude boeren-plaatsen, waardoor mij veel is ontgaan, toen nog *bestaande*, doch sedert *verdwenen*, dat dankbare studiestof had kunnen leveren.

's Gravenhage, 7 Juni 1917.

C. H. PETERS.

DE JAARVERGADERING TE GRONINGEN.

De algemeene vergadering van den Bond had dit jaar op den avond van den 28sten Juni plaats, een week vroeger — wegens het met den 1^{en} Juli ingaande verhoogde spoorwegtarief — dan in het oorspronkelijke plan gelegen had. Gezien de voor de meesten vrij aanzienlijke afstanden en het gebrekkig vervoer van den tegenwoordigen tijd, was het nog een talrijk aantal leden, dat de reis naar Groningen aanvaard had, verschillenden vergezeld van hunne dames. Eene Commissie van ontvangst, bestaande uit de heeren Mr. J. A. Tellegen, Mr. A. W. K. F. Sanger, Mr. J. G. C. Joosting, Jhr. W. G. Feith, B. Dorhout Mees, Jhr. L. A. F. van Swinderen en J. Venhuizen zorgde er voor, dat de tijd tusschen de aankomst van den middagtrein uit Holland en den aanvang der vergadering niet in ledigheid doorgebracht werd.

Allereerst bracht men een bezoek aan de St. Maartenskerk, wier fraaie toren zijn klokketonen juist deed hooren. Geruimen tijd dwaalde men in dit imposant gebouw rond en, men kon zich ervan overtuigen, hoe dringend het een restauratie behoeft, al gaf de wijze, waarop de kamers van kerkvoogden en kerkeraad »hersteld" zijn een waarschuwing, dat men zulke restauraties maar niet aan elkeen mag opdragen.

Vervolgens ging het naar het onlangs verbouwde Provinciehuis, waartegen het oude geveltje van het huis-Cardinaal, uit het jaar 1559, dat jaren lang in fragmenten op het museum bewaard was, nu herbouwd is. In het oude deel van het Provinciehuis bewonderde men de zaal van Gedeputeerden en de Statenzaal met haar goudleerbehangsel en haar eiken schoorsteenmantel van 1685, prijkend met een allegorisch schilderstuk van Collenius.

Langs de Ebbingestraat, waar een rijke gevel van 1661 de aandacht vroeg, begaf men zich naar de Broerenkerk om hier de kerkschatten, o. a. een fraaie verguld zilveren monstrans uit het begin der 16de eeuw, te bezichtigen.

Een bezoek aan het nieuwe Universiteitsgebouw besloot den omweg door de stad. Bij afwezigheid van den voorzitter van het curatorium leidde de secretaris van dit college, Mr. B. ten Bruggencate, het gezelschap rond. Na een woord van inleiding, waarin hij o. a. wees op den ongelooflijk korten tijd, verlopen tusschen den noodlottigen brand en de inzending van de ontwerpen voor het nieuwe gebouw, toonde hij zijn gasten het inwendige van de Academie. Voordat zij het gebouw verlieten, wachtte dezen een prettige verrassing: hadden B. en W. van Groningen wegens de tijdsomstandigheden moeten afzien van officieele verwelkoming, thans werd den bezoekers in de senaatszaal

uit de handen van elegante Groningsche meisjes een kop thee en versnaperingen toegediend, die na de vermoeiende wandeling een aangename verkwikking brachten.

Toen ging men, nadat de Voorzitter voor deze gastvrijheid een woord van dank gesproken had, uiteen, tot de vergadering de meesten weer zou vereenigen.

Algemeene Vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond te Groningen op Donderdag 28 Juni 1917, in het Commissiezaaltje van »De Harmonie».

Aanwezig: de leden Mr. Dr. J. C. Overvoorde (Lakenhal), Prof. Dr. W. Vogelsang (Kunsthist. Instituut), Mr. J. Duparc (Die Haghe), Mr. L. G. N. Bouricius, Dr. J. Kalf, Dr. A. W. Byvanck, Jkvr. C. Engelen, Dr. E. J. Haslinghuis, Mej. Dr. E. van der Looy van der Leeuw, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Dr. H. E. van Gelder (Gemeentemuseum Den Haag), J. L. van Dalen (Oud-Dordrecht), G. J. Honig (Zaanlandsche Verz.), Mej. I. C. E. Peelen; en de corresponderende leden: Mr. J. A. Tellegen, F. L. S. baron van Tuyll van Zuylen, J. Vinhuizen, Mr. J. G. C. Joosting, Jhr. W. G. Feith, J. A. Mulock Houwer, Mr. E. J. Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren, J. Gimberg, W. van der Pluym, Mej. E. Baelde, Mr. A. W. F. H. Sanger, Jhr. L. A. F. van Swinderen, Prof. Dr. J. H. Gosses, Dr. H. P. Coster, Mej. W. Canter Cremers en J. L. Schouten.

Om kwart over achten opent de voorzitter de vergadering met een toespraak, die hierachter is afgedrukt.

Naar aanleiding van deze openingsrede vraagt Mr. Duparc het woord. Hij bedankt voor de hem gebrachte hulde. De woorden van den voorzitter zijn hem bijzonder welkom, daar zij hem de — reeds lang gezochte — gelegenheid geven een verklaring af te leggen. Er is geklaagd, dat de regeering in zake restauratie van oude bouwwerken te schriel en in zake moderne bouwwerken te onverschillig was, dat zij blind was voor de vraagstukken van het heden. In verband met deze klacht heeft zich in den lande de opinie gevestigd, dat de voornaamste schuld in dezen lag hij Mr. J. B. Kan, secretaris-generaal van Binnenlandsche Zaken. Mr. Duparc wenscht dit met alle kracht tegen te spreken. Zijn ondervinding in het afgelopen jaar is geweest, dat deze opinie op lasterpraatjes berust. Bij alle voorstellen, die hij in het afgelopen jaar had te bepleiten, heeft hij op de hartelijke belangstelling en medewerking van Mr. Kan kunnen rekenen. De voorzitter dankt Mr. Duparc voor deze verklaring, waarvan men met belangstelling kennis zal nemen, al is zij voor den Bond overbodig, daar deze geen deel heeft aan de verspreiding van deze praatjes.

De heer Van der Pluym vraagt nadere inlichtingen over het nieuwe Instituut van Bouwkunst, door den voorzitter in zijn rede met ingenomenheid begroet. De voorzitter antwoordt, dat hij weinig inlichtingen kan geven over de oprichting van dit Instituut, aangezien deze buiten hem om is gegaan. Maar als bestuurslid kan hij zeggen, dat het de bedoeling van het Instituut is om een zoo onpartijdig mogelijk standpunt in te nemen ten opzichte van de verschillende stroomingen, die zich op bouwkunstig gebied voordoen.

De heer Van der Pluym betuigt zich door dit antwoord niet bevredigd, en vraagt of het, nu de Bond bij voorbeeld inzake restauratie-beginselen een zeer bepaald standpunt heeft ingenomen, wel altijd mogelijk zal zijn onpartijdig, of liever richtingloos te blijven. De voorzitter raadt hem aan voorloopig af te wachten, tot er van de werking van het nieuwe Instituut meer bekend zal zijn.

Notulen en Jaarverslag van den secretaris. De notulen der jaarlijksche vergadering te Hoorn, welke reeds in het Augustus-nummer van het Bulletin 1916 zijn verschenen, worden niet gelezen. Zij worden gearresteerd verklaard.

De loco-secretaris leest vervolgens het jaarverslag voor, dat goedgekeurd wordt. Dit jaarverslag is hierachter als bijlage opgenomen.

Verslag van de commissie voor het nazien der rekening, uitgebracht bij monde van Dr. A. W. Bijvanck, die er op wijst, dat in 1916 door den Bond meer is uitgegeven dan ontvangen, en tot omzichtigheid inzake het financieel beleid vermaant. De rekening en verantwoording van den penningmeester zijn in orde bevonden. De Commissie dringt aan op een meer overzichtelijke inrichting van de boeking, opdat een scherper beeld van den oogenblikkelijken gang van zaken verkregen worde. De penningmeester wordt vervolgens gedechargeerd.

Bestuursverkiezing. De voorzitter stelt voor eerst te stemmen over de herkiezing der aftredende bestuursleden, Mr. Dr. J. C. Overvoorde en Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van IJsselt. Beiden worden bij acclamatie herbenoemd. Vervolgens wordt Mr. W. Polman Kruseman, die verklaard had, voor eene herbenoeming niet in aanmerking te willen komen, onder dankbetuiging gedechargeerd. De voorzitter stelt nu voor tegelijk te stemmen voor de vervulling van deze vacature en van die, ontstaan door het bedanken van Dr. M. P. Rooseboom. Aldus geschiedt. Uitgebracht worden 21×2 stemmen, waarvan verkrijgen: Dr. E. J. Haslinghuis 20 stemmen, de heer Van der Pluym 17 stemmen, Dr. H. E. van Gelder 3 stemmen en de heeren Kromhout en Dr. A. W. Bijvanck ieder 1 stem. Zoodat gekozen zijn de H.H. Dr. E. J. Haslinghuis en Van der Pluym, die beiden hun benoeming aanvaardden; de eerste deelt mede, dat hij het wenschelijk acht als lid der redactie van het Bulletin te bedanken. De nieuwgekozen bestuursleden nemen achter de groene tafel plaats. De voorzitter spreekt bij deze gelegenheid een woord van welgemeenden dank aan den afgetreden secretaris, Dr. M. P. Rooseboom.

Aanwijzing van een voorzitter. Als zoodanig wordt weer Mr. Dr. J. C. Overvoorde bij acclamatie aangewezen.

Verkiezing der redactie van het Bulletin wegens periodieke aftreding. De aftredende redactie-leden worden herkozen. In de vacature Haslinghuis wordt benoemd mejuffrouw Dr. E. Neurdenburg, die deze benoeming aanneemt.

Benoeming van een Commissie tot het nazien der volgende rekening. Dit punt wordt voorloopig aangehouden, totdat beslist is waar de volgende jaarvergadering zal plaats hebben.

Aanwijzing van de plaats, waar de volgende jaarvergadering plaats zal hebben. De voorzitter deelt mede, dat bij het bestuur een schrijven is ingekomen van Mr. L. G. N. Bouricius,

archivaris der gemeente Delft, waarbij deze voorstelt de volgende algemeene vergadering in Delft te houden. Dr. J. Kalf oppert eenige bedenkingen tegen deze plaats: hij vreest, dat er weinig gelegenheid tot logies zal zijn, en dat de nabijheid van Den Haag aan den eigen aard der Bondsbijsenkomst schade zal doen; hij stelt derhalve voor in den Haag te vergaderen, en vandaar een excursie naar Delft te maken. Dr. Haslinghuis is hier tegen, daar hij het wenschelijk acht een deel der Delftsche burgerij te laten profiteeren van de keuze der stad Delft als vergaderplaats. De heer van Tuyl van Zuylen wenscht alles aan de goede zorgen van het bestuur over te laten. De vergadering vereenigt zich met het voorstel de volgende jaarvergadering in Delft te houden. Nu de keuze op deze stad gevestigd is, worden tot leden van de Commissie voor het nazien der rekening 1917 benoemd de heeren Schouten en Bouricius, die beiden aanvaardden.

Verslag van de Commissie tot voorbereiding van de samenstelling van een lijst van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten. Het verslag, dat eerst 's middags door het bestuur was ontvangen, wordt van de bestuurstafel voorgelezen. Er blijkt uit, dat de Commissie nog geen definitief program voor de uitvoering van het geheele werk kan doen, maar dat zij, naar aanleiding van de ervaringen, opgedaan bij een proef (de gemeente Rijnsburg was hiertoe verkozen), tot vaststelling van een stel algemeene regels gekomen is. De Commissie wil in de lijst opnemen, alle fotografische afbeeldingen, niet alleen die welke van belang zijn voor de monumenten, maar ook die, welke voor de kunstgeschiedenis uit een ander oogpunt beteekenis hebben. Zij stelt thans voor een proef op ruimer schaal te nemen, en wel met de collecties in steden Den Haag en Amsterdam. Hiervoor zullen eenigszins geschoolde krachten geremunereerd moeten worden. Met de kosten voor papier, typen enz. zal een som van f750.— hiervoor noodig zijn. De voorzitter merkt op, dat het in de bedoeling ligt voor het in dit rapport gevraagde bedrag subsidies van andere vereenigingen (bijv. van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap) te vragen. Dr. Kalf merkt op, dat de taak der Commissie een groote uitbreiding genomen heeft: oorspronkelijk zou men zich bepalen tot afbeeldingen van monumenten, nu worden het reeds alle topografische afbeeldingen met gegevens van kunsthistorisch belang. Hij spreekt er zijn bevreemding over uit, dat het bestuur, waar het tengevolge van de uitbreiding, door de Commissie aan haar taak gegeven, een zoo belangrijk crediet betreft, de leden niet te voren kennis gegeven heeft van dit voorstel. De voorzitter licht nader toe, dat door het meer uitgebreide onderzoek de eindkosten niet grooter worden, alleen het onderzoek zal dieper worden. Dr. Kalf herhaalt, dat hij betreurt, dat de vergadering zoo weinig voorkennis heeft gehad. Naar zijne meening dient, met het oog op toekomstige gevallen, het bestuur van den Bond in dezen eenige schuld te bekennen. De voorzitter herinnert er aan, dat het verslag eerst heden ontvangen is, zoodat een voorafgaande toelichting namens het bestuur niet mogelijk was. Overigens is hier slechts het verslag der commissie aan de orde, dat een voortgezet voorloopig onderzoek vraagt. Zoodra voorstellen voor een definitieve bewerking inkomen, zal het bestuur die tijdig ter kennis der leden brengen.

Aan de discussie wordt deelgenomen door de heeren Muller, van Gelder en

Haslinghuis, waarbij de laatste er op wijst, dat de uitbreiding door de Commissie aan haar taak gegeven, niet zoo groot is als zij wel lijkt, daar de bewerkers meermalen te doen krijgen met afbeeldingen, die slechts voor een deel naar de werkelijkheid zijn en de grens tusschen deze en b.v. ideale landschappen met een torenspits of een burchtruine moeielijk te trekken is.

De voorzitter zegt ten slotte behoorlijke voorbereiding der definitieve voorstellen in het Bulletin toe, voor zoover mogelijk. Hij stelt thans voor het gevraagde crediet van 750 gulden te verleen, maar aan het bestuur over te laten, welk gedeelte van deze som voor rekening van den Bond zal komen en tot welke lichamen de Bond zich zal wenden met een verzoek om subsidie. De vergadering stemt hierin toe.

Voorstellen der Commissie tot voorbereiding van stellingen betreffende de inrichting en het beheer der musea.

De heer Mr. S. Muller neemt namens de Commissie het woord en begint met te herinneren aan haar lang bestaan: zij werd opgericht in de jaarvergadering, gehouden te Haarlem in 1913. Op voorstel van den heer van Gelder is toen besloten, dat de Commissie het resultaat van haar beraadslagingen in leesbaren vorm en gerangschikt naar een aantal gezichtspunten, onder de oogen van het publiek zou brengen. Dit was niet zoo eenvoudig. Wat de *plaatselijke* musea betreft, heeft de heer van Gelder thans een brochure in Hs. klaar, waarin de kwesties aangaande het beheer en de inrichting dezer musea in leesbaren vormen worden besproken.

Maar de belangrijkste kwesties bleven toen nog over, en 't bleek, dat die alle betrekking hadden op de Nederlandsche musea van geschiedenis en kunst. Een tweede brochure, niet zoo samenhangend als de eerste, houdt zich hiermede bezig. Zij bevat 7 hoofdstukken: 1. De Rijksmusea; 2. de musea van geschiedenis en kunst; 3. de opneming van buitenlandsche voorwerpen; 4. de depots; 5. de geldmiddelen; 6. de opleiding tot museum-ambtenaar; 7. de verhouding van de plaatselijke tot de Rijksmusea.

Deze tweede brochure, wier eindredactie thans door Dr. Hofstede de Groot bewerkt wordt, stelt Mr. Muller voor te laten drukken op naam van de zes commissieleden, die er deel aan gehad hebben. Het zijn dus ten slotte twee voorstellen, welke de Commissie aan de vergadering voorlegt:

1°. het bestuur te machtigen den tekst en de uitgave in overleg met de Commissie vast te stellen.

2°. het bestuur te machtigen, vragen en moeielijkheden van niet-overwegend belang, die zich naar aanleiding dezer uitgave mochten voordoen, op te lossen, in overleg met de Commissie.

Op een vraag van den voorzitter antwoordt de heer Muller ruime verspreiding der brochure gewenscht te achten.

De voorzitter brengt de kwestie van de kosten dezer uitgave te sprake. Het blijkt, dat de brochure \pm 120 bladzijden druks zal beslaan. De verkoop zal waarschijnlijk slechts een deel der kosten dekken, zoodat de vergadering een crediet zal moeten toestaan,

waarvan het bedrag nu nog niet te bepalen is, afhankelijk als het is van een eventueel met een uitgever te sluiten overeenkomst. Hier staat men wederom voor een wellicht belangrijke uitgaaf, die niet toegelicht werd, daar eerst staande de vergadering het verslag uitgebracht is. Hij verzoekt de Commissies haar voorstellen, als er geldelijke verplichtingen uit kunnen voortvloeien, tijdig vòòr de vergadering aan het bestuur bekend te maken.

Als nu wordt door het bestuur voorgesteld en door de vergadering aangenomen:

1°. het bestuur te machtigen om in overleg met de Commissie de uitgave voor te bereiden en hiervoor steun te verlenen uit de fondsen van den Bond.

2°. aan het bestuur over te laten de beslissing of de eventueel aangebrachte veranderingen van zoo ingrijpenden aard zijn, dat de nadere goedkeuring der vergadering noodig is.

Verder ingekomen voorstellen.

De voorzitter deelt mede, dat de kosten van het drukken van het Bulletin wederom verhoogd zijn, ten gevolge van de stijging der papierprijzen en van een wijziging in de drukkerscontracten. De vraag rijst, of het beter ware de publicatie aan een uitgever op zijn eigen risico over te dragen. Dit zou vermoedelijk goedkooper komen, — al ontbreken preciese gegevens, — maar er zijn ook bezwaren aan verbonden. De vergadering machtigt nu het bestuur om eventueel een overeenkomst in bovenbedoelden zin met een uitgever aan te gaan.

De vraag, door den voorzitter te berde gebracht: kan een privaat-docent in de kunstgeschiedenis aan een Universiteit, gewoon lid van den Bond zijn, ook al is hij niet tevens museum-ambtenaar? wordt door de vergadering bevestigend beantwoord.

Het eerste Jaarverslag van den Nederl. Klokken- en Orgelraad wordt door den waarnemenden secretaris voorgelezen. De bij dit verslag gevoegde rekening van onkosten ten bedrage van *f* 31.75 keurt de vergadering goed. Over de eveneens bijgevoegde begrooting voor het volgend jaar kan de voorzitter geen voorstel doen, aangezien niet een bepaalde som aangevraagd wordt.

Alsnu is het woord aan den voorzitter der Commissie van ontvangst, die eenige mededeelingen doet over het programma van den volgenden dag.

Vervolgens verkrijgt de heer van Gelder het woord om het laatste hoofdstuk van zijn hiervoor besproken brochure voor te lezen.

Bij de rondvraag komt Mr. Bouricius met het volgende voorstel:

De Ned. Oudheidk. Bond stelle zich in verbinding met de vereenigingen, welke van plan zijn een Nederlandsch historisch museum op te richten, om te verkrijgen, dat het voorgenomen Ned. Histor. museum zoo volledig mogelijk zij.

De heer van Gelder acht dit voorstel eigenlijk niet noodig. Hij heeft uit een gesprek met den hr. Vattier Kraane, van de Commissie voor het Scheepvaartkundig museum te Amsterdam, den indruk, dat deze Commissie geneigd is om met de wenschen van den Bond aangaande de inrichting van musea rekening te houden.

De heer Muller is het niet met den heer van Gelder eens, maar hij meent, dat

de kwestie eerst na de verschijning der brochure ter sprake behoeft te komen. De heer Bouricius kan zich hiermede vereenigen.

Voorgelezen wordt een brief van den heer Gust. van Kalcken, die klaagt over den verwaarloosden toestand der St. Martinuskerk te Groningen. Het schrijven wordt als kennisgeving aangenomen, nadat de voorzitter verklaard heeft, dat de Bond een restauratie dezer kerk door kundige hand zeer zou toejuichen. De heer van der Pluym vraagt naar aanleiding hiervan, of een der Groningsche leden ook kan zeggen, of er muurschilderingen in de kerk ontdekt zijn, en wie de beschildering van de kerkeraadskamer gemaakt heeft. De heer van der Hoop van Slochteren antwoordt, dat dit het werk is geweest van den schilder Beckering, op aanstichten van prof. van Rijn.

Vervolgens deelt de voorzitter mede, dat hij de borg Nyenoord van de familie van Panhuis, te Midwolde bezocht heeft. Hierbij heeft hij opgemerkt, dat het poortje voor de borg, dat van 1708 dagteekent, door den strängen vorst van den afgelopen winter uit elkaar gesprongen is, en dat wel voorloopige maatregelen genomen zijn, maar dat men, voor den a. s. winter een afdoende voorziening zal moeten treffen. De heer Feith antwoordt, dat de Groningsche archeol. Commissie in dezen diligent is. Zij houdt zich overigens met de toekomst van het geheele gebouw bezig.

Bij de voortzetting van de rondvraag brengt de heer Kalf het plan tot het herstellen van de spits op den toren der Grootte kerk te 's-Gravenhage ter sprake. Hij zou het aan den eenen kant betreuren, als de tegenwoordige spits van gegoten ijzer verdween, omdat zij een welsprekende proeve geeft van de wijze, waarop men in het derde kwart der 19de eeuw de Gothiek interpreteerde. Aan den anderen kant is hem het denkbeeld dit ijzeren gevaarte te verwijderen wel sympathiek. Doch wat dan er voor in de plaats te stellen? Het ongeluk wil, dat er nog al wat over is van de 16de eeuwsche spits, die den toren vroeger bekroonde. Men zou dus deze er weer op kunnen zetten. Er is echter een andere oplossing: een *moderne* spits, die aan 't profiel van Den Haag zou goed maken, wat de toren van het paleis van Arbitrage er aan bedorven heeft. Spr. geeft dus in overweging, dat het bestuur van den Bond in overleg met de bouwkundige vereenigingen en met Heemschut een studie-prijsvraag uitschrijve, waardoor zal kunnen blijken, in hoeverre een hedendaagsch bouwmeester eene oplossing voor dit probleem weet te vinden. De heer Muller verklaart niets te voelen voor het behoud van de tegenwoordige spits uit paedagogische overwegingen. De heer van Gelder raadt aan om in dezen snel te handelen, daar van officieele zijde over het lot van de torenspits zeer spoedig een beslissing zal vallen. De voorzitter wijst er op, dat, als de vergadering een zaak als deze aan het bestuur in overweging geeft, dit laatste zekerheid moet hebben, dat vergadering de belangrijke finantieele gevolgen, die het initiatief van het bestuur medebrengt, aanvaardt. De heer Kalf zegt, dat zijn voorstel slechts een *studie*-prijsvraag bedoelt, en heeft genoeg vertrouwen in het idealisme onzer jonge architecten om te gelooven, dat deze prijsvraag niet zoo duur zal komen.

Nadat de heer van der Pluym eenige inlichtingen gegeven heeft over de bij

studie-prijsvragen geldende regels, wordt aan het bestuur in overweging gegeven zich voor het uitschrijven dezer prijsvraag in verbinding te stellen, met het Genootschap Architectura, de Maatschappij van Bouwkunst en den bond Heemschut.

Als niemand meer het woord verlangt, sluit de voorzitter de vergadering.

De regelingscommissie verdient wel een dankbetuiging voor de uitnemende wijze, waarop zij ook *den tweeden dag* belangwekkend wist te maken. Begunstigend door uitstekend weer vertrokken de deelnemers per trein naar het station Bedum. Hier stonden een vijftal lange brikken of janplezier's klaar, die het gezelschap langs het Boterdiep en Bedum naar Middelstum voerden. Het Groningsche landschap liet zich op zijn mooist zien onder prachtige wolkenluchten. Te Middelstum ontving de Hervormde kerk het bezoek met blij klokkespel en zware orgelklanken. Geruimen tijd toefde men in deze kerk met haar gewelfschilderingen, haar rijk gesneden preekstoel en heerenbank, waarop de adeltrots der Lewe's van Ewsum zich wel wat luide uitspreekt in wapens en monogrammen. Van gansch anderen geest getuigt de in steen gehouwen hulde door den vicaris Egbert aan Maria gebracht!

Langs een reeks van welvarende boerderijen, en hier en daar een uitspanning met het in deze streek gebruikelijke »doorrid'' boven de deuren, leidde de weg naar Stedum. Van de Groningsche baksteen-architectuur bleek dit wel het meest interessante der specimina, die men dezen dag te zien kreeg. »Sightseeing'' met een talrijk gezelschap is niet de gunstigste omstandigheid om de stemming van een kerkgebouw te ondergaan, maar hier, onder deze hoog-koepelige schaduwrijke gewelven, kwamen, ondanks nog andere storende factoren, de meeste bezoekers toch wel onder een indruk, die het gevolg geweest moet zijn van de meesterlijke behandeling der ruimte en hare omsluiting door den onbekenden 13de eeuwischen bouwmeester. Ook hier echter weer sterke contrasten, want in het choor laten de groote lichten, onder het bewegelijk stergewelf, wel een zeer koelen dag schijnen op de beroemde grafombe van Verhulst.

Omstreeks half-een aankomst te Loppersum, waar, na bezichtiging van de oude kerk en het praalgraf van Ripperda, een eenvoudig noenmaal verorberd werd. En toen ging het weer verder, langs Zeerijp met zijn zonderling geplaatsten toren, en langs Leermens naar de terp te Wierhuizen. Prof. van Bemmelen en Dr. van Giffen namen hier de honneurs waar en leidden ons rond door de primitieve woningen, die onze verbeelding op grond, ja letterlijk, van een aantal fundamentgreppels op te trekken had. Interessant was het betoog van Dr. van Giffen, dat deze oerbevolkingen aanvankelijk niet, zooals meestal aangenomen werd, op hoogten gevestigd waren, maar zich van lieverlede naar boven gewoond hadden, waar bijkwam, dat tengevolge van verandering in het waterpeil een algemeene ophooging van het land noodig was. Het laatste stuk in den tocht geschiedde, als het eerste, per tram, en reeds zeer spoedig na de aankomst te Groningen zaten de deelnemers weer aan den gemeenschappelijken disch, maar thans met eenige gasten vermeerderd, n.l. Z. E. den Commissaris der Koningin, Mr. Geertsema,

alsmede de heeren Tellegen en Joosting, van het Comité van Ontvangst, en Dr. van Giffen. Ondanks den ietwat frisschen avond was het toen een genot om in den tuin der Harmonie te gaan luisteren naar eenige concertnummers, door het Groningsch orkest onder zijn dirigent Cor Kuiler ten beste gegeven.

Voor *den derden dag* stonden een bezoek aan het Groningsch museum, gevolgd door een gemeenschappelijken lunch op het program. En daarna verspreidde men zich, met uitzondering van degenen, die 's namiddags nog een tocht naar Paterswolde maakten.

E. J. HASLINGHUIS.

OPENINGSREDE VAN DEN VOORZITTER MR. DR. J. C. OVERVOORDE.

Dames en Heeren,

Van harte heet ik u welkom op deze vergadering in Gruno's veste, de geestelijke hoofdplaats van het Noorden, waar nog zoovele belangrijke kunstwerken onze aandacht trekken en waar wij reeds hedenmiddag zooveel konden bewonderen onder de vriendelijke en deskundige leiding van de leden der Commissie van ontvangst.

Het verheugde ons den Heer C. H. Peters bereid te vinden om in het Bulletin een overzicht te geven van de ontwikkeling van Stad en Lande en van de reeks van monumenten aldaar, waardoor wij ons reeds tevoren vertrouwd konden maken met al hetgeen hier en in de omgeving ons oog zoude boeien. Bij den dank aan den kundigen schrijver voeg ik dien aan den Heer de Jager alhier, die ons kosteloos een aantal clichés ten gebruike afstond, en aan de Maatschappij ter bevordering van Bouwkunst, die verschillende clichés voor een matig bedrag tot onze beschikking stelde. Het was hierdoor mogelijk om, mét de extra voor deze afleveringen bestelde clichés, een groot illustratiemateriaal bijeen te brengen, hetwelk een vrij volledig beeld geeft van het voornaamste, wat Stad en Lande ons biedt.

Toen bekend werd, dat Groningen als plaats van bijeenkomst was gekozen, vernamen wij, dat het Gemeentebestuur meende in de oorlogsjaren geen officieele ontvangsten te mogen houden, doch al verviel hierdoor de officieele begroeting, wij weten, dat ons streven ook bij het Gemeentebestuur en bij den burgemeester waardeering vindt en dat wij hier op eene vriendelijke en gastvrije niet-officieele ontvangst mogen rekenen, getuige reeds de vele moeite, welke de Commissie van ontvangst zich heeft getroost, om ons verblijf alhier zoo aangenaam en zoo leerzaam mogelijk te maken.

Ik meen dan ook namens u allen te spreken, als ik een woord van hartelijken dank betuig aan deze Commissie voor hare uitnemende voorbereiding. Trouwens wij wisten, dat wij hier vrienden zouden vinden in de stad, die terecht roem draagt op haar zoo rijk Provinciaal museum, waaraan onafscheidelijk verbonden is de herinnering aan de offervaardigheid der ingezetenen en aan mannen als mijn helaas te vroeg overleden vriend en collega Mr. J. A. Feith, den geestelijken vader, en C. H. Peters, den bouwmeester van het museum.

De omstandigheden bleven ook dit jaar ongunstig voor de door onzen Bond voorgestane belangen. Bij de groote emoties van de oorlogsjaren, die een nieuw tijdperk in de wereldgeschiedenis openen, kon niet altijd de volle aandacht gewijd worden aan het verleden. De zoo lang verbeidde wetgeving op de bescherming van de monumenten is niet alleen nog niet verschenen, doch zelfs nog niet in voorbereiding, zoodat zelfs niet bij benadering het tijdstip is te bepalen, waarop de achterstelling zal zijn opgeheven, waarin de Nederlandsche kunst op dit gebied bij het buitenland verkeert. Wij mogen dit in deze moeilijke jaren aan den kundigen Staatsman, die op zoo voorbeeldige wijze het bestuur voert, niet geheel euvel duiden, bij de vele dringende zorgen, die zijne aandacht vergen, doch toch mogen wij niet nalaten er met nadruk op te wijzen, dat elk jaar uitstel onherstelbaar nadeel medebrengt voor ons nationaal kunstbezit.

De bescherming der monumenten is een zaak van nationaal belang, vrij van eenige partijstrekking, en eigent zich voor de kalmere periode van wetgeving, die na de Grondwets-herziening te wachten is. Het liefst zouden wij van de Regeering zelf een ontwerp tegemoet zien, doch zoo deze ook voor de naaste toekomst dit niet mogelijk acht, dan ware wellicht de instelling van eene Staatscommissie te vragen, die het moeilijke vraagstuk in nadere studie kan nemen, waarbij het voor eenige jaren door den Bond ontworpen schema hare taak kan verlichten. De bij de monumentenwet betrokken belangen zijn te groot, dan dat wij als deskundigen op den duur tevreden mogen zijn met enkele meer of minder officieele verklaringen van platonische belangstelling. Langer uitstel kan slechts tot schade leiden van de belangen, die wij als oudheidkundigen te verdedigen hebben. Zoodra kalmer tijden zijn aangebroken, ware het een verraad aan de goede zaak om ons lijdelijk neer te leggen bij niet langer te motiveeren uitstel.

Naast dit donkere punt valt gelukkig ook op verschillende lichtpunten te wijzen in de handelingen van de Regeering. Ik wijs u hierbij op het ingrijpen tot vernietiging van het Raadsbesluit van Haarlem tot amotie der commiezenhuisjes uit 1824. Dit besluit is des te belangrijker, omdat het betrekkelijk eenvoudige gebouwtjes geldt. Waar hierbij tot behoud werd ingegrepen, mogen wij verwachten, dat de Regeering niet werkeloos zal blijven, zoodra het bestaan wordt bedreigd van monumenten van algemeen belang. Dit ingrijpen kan echter slechts succes hebben tegenover openbare besturen, doch tegenover kerkbesturen en particulieren zal de staat alle bevoegdheid missen, zoolang de monumentenwet ontbreekt.

Ons adres om verhooring van de beperkte credieten voor munumenten en musea bleef niet zonder uitwerking. Wij mogen dankbaar wijzen op de voor de monumenten toegestane ruimere bedragen en in het bijzonder op den aankoop van een zeer belangrijk schilderij van de primitieven, waartoe de Directeur van het Mauritshuis werd in staat gesteld. Ook het indienen van de in de laatste vergadering te Hoorn definitief voorgestelde stellingen betreffende de restauratie der monumenten bleef niet vruchteloos. Deze stellingen zijn aan het Departement met aandacht gevolgd en bij de begrooting verklaarde de minister de instelling van eene commissie van advies voor restauraties te overwegen,

waaraan tevens een meer stelselmatig toezicht op de monumenten zoude kunnen worden opgedragen.

Deze verschillende besluiten wijzen op eene toenemende belangstelling, waarbij wij dankbaar de medewerking herdenken, die ons streven van de zijde van den referendaris, chef der afd. K. en W., mag ondervinden.

Het indienen der stellingen bij de Belgische regeering, waartoe de algemeene vergadering het bestuur opdracht gaf, werd nog belet door de politieke toestanden. Hoe gewenscht het overigens is, om ook in de Zuidelijke Nederlanden de inzichten der nieuwere richting bekend te maken, blijkt wel uit de phantastische plannen te Leuven, waar men voorstelt om de geheel verwoeste huizen »de Moriaan" en »het Woud" te herbouwen en zelfs om de sinds lang verdwenen «Ronde Tafel" te doen herrijzen, een plan, waaraan zelfs de daar bestaande Commissie voor de Monumenten hare adhaesie schijnt geschonken te hebben. Ook het Stadhuis zal verder afgemaakt worden met een monumentale stoep en volgens het schijnbaar geïnspireerde artikel in de pers zal men »te zien krijgen, *wat men dacht, dat* (de oorspronkelijke bouwmeester) *heeft willen bouwen.*" Eene betere vooroordeeling van dergelijke plannen is moeilijk te geven dan die, welke de paar hier aangehaalde woorden bevat. Gelukkig staan hiertegenover ook personen in België, die met Van der Swaelmen andere inzichten zijn toegedaan, doch ook de Leuvensche richting telt daar nog vele aanhangers.

Moge het in zijn monumentenschat door den oorlog zoo droevig geteisterde België voor dergelijke theaterdècors gespaard blijven. Laat men behouden, wat kan, doch laat men de mooie Vlaamsche steden niet verlagen tot tentoonstellingsattracties, maar aan de kunstenaars van het heden de gelegenheid geven om thans te toonen wat zij vermogen, wat zij kunnen, niet als nabootsers van het oude schoon, maar als zelfstandige kunstenaars in hun edelst gevoelen.

Keeren wij thans tot ons eigen land terug, dan valt te noemen de circulaire van den Minister tegen het loodgietersgevaar, welke in eenige gemeenten heeft aanleiding gegeven tot het voorbereiden van speciale verordeningen in het belang der monumenten. Het aantal hiervan is echter nog gering en eene vriendelijke vermaning aan de nog nalatige gemeentebesturen zal allicht niet overbodig blijken.

Met erkentelijkheid valt te vermelden, dat het aan Z. K. H. Prins Hendrik behaagd heeft om het beschermheerschap van den Bond te aanvaarden.

Onder algemeene belangstelling herdacht ons eerelid Dr. Cuypers in Mei zijn 90^{en} verjaardag. Bij de vele gelukwenschen aan den kundigen bouwmeester voegden wij ook een hartelijk telegram namens den Bond en bij de nationale hulde te Amsterdam was deze door voorzitter en loco-secretaris vertegenwoordigd.

De secretaris van den Bond, Dr. M. P. Rooseboom, vertrok in November naar het buitenland; zijne functie werd tijdelijk waargenomen door den penningmeester Dr. Coster. Wij verliezen in Dr. Rooseboom een ijverig secretaris, die steeds warm was voor de belangen van den Bond en die, hoewel geen vakman, steeds veel belangstelling

toonde voor onze oude kunst. Een woord van erkentelijkheid zij hier geuit voor hetgeen door hem als secretaris voor den Bond is verricht. In de door zijn vertrek ontstane vacature zal in deze vergadering moeten voorzien worden.

Over den toestand van den Bond zal de waarnemende secretaris U nader verslag doen. Het jaar was voor den Bond niet ongunstig, daar niettegenstaande de moeilijke omstandigheden het ledenaantal dat van het vorig jaar overtreft. Alleen dreigt een ernstig gevaar voor de geldmiddelen door de belangrijke verhooging van druk- en papierkosten van het Bulletin. Naar aanleiding hiervan hoop ik U straks nadere voorstellen te doen.

De werkzaamheden van het bestuur bewogen zich op verschillend terrein. Behalve de adressen aan de Regeering en enkele bemoeiingen in het belang der monumenten, valt hierbij in het bijzonder te wijzen op de oprichting van den Nederlandschen Klokken- en Orgelraad en de bemiddeling in zake het Zuid-Afrikaansch museum.

De Klokken- en Orgelraad werd door den Bond ingesteld om advies te geven betreffende klokken, klokkenspelen en orgels, waarbij vooral voor de orgels de instelling van eene technische commissie wenschelijk bleek. De instelling geschiedde op verzoek van voorzitter en secretaris van de ontbonden Commissie van advies te Utrecht. De Raad werkt geheel zelfstandig en is aan den Bond geen verantwoording schuldig voor de door haar uitgebrachte adviezen. De verhouding tot den Raad is daardoor eene geheel andere dan die van de andere Bondscommissies.

Ook ten opzichte van het Zuid-Afrikaansch museum beperkt het optreden van den Bond zich tot het aanbieden van bemiddeling. Het is U bekend, hoe de aangelegenheden van dit museum aanleiding hebben gegeven tot een onverkwikkelijk proces en hoe de van verschillende zijden ondernomen bemiddeling tusschen de daarbij betrokken partijen niet tot eene bevredigende oplossing heeft geleid. Nader bekend met deze partijen, kwam het mij voor, dat deze oplossing allicht te verkrijgen zoude zijn, indien de poging gedaan werd door een onpartijdig en buiten alle onderhandelingen staand lichaam als de Bond en het juiste oogenblik daarbij werd afgewacht. Zoodra deze gelegenheid zich aanbood, heeft het Bondsbestuur aan partijen voorgesteld om de hangende geschillen te onderwerpen aan de bemiddeling van enkele hoogstaande personen. Deze bemiddeling werd aanvaard en de Bond had het geluk de H.H. Mr. J. Oppenheim, lid van den Raad van State, Prof. Mr. A. C. Visser van IJzerdoorn, lid van de 2de Kamer, en Prof. Mr. W. L. P. A. Molegraaff, hoogleeraar te Utrecht, bereid te vinden om namens den Bond als bemiddelaars op te treden.

De besprekingen hebben reeds tot een geheel bevredigend resultaat geleid, hetwelk nog slechts wacht op de definitieve bevestiging van de toezegging van den Minister betreffende de vrijstelling van de rechten voor de akte van schenking. Zoodra deze is verkregen, zal de reeds gereed gemaakte akte worden geteekend. Hetzij mij vergund hier een woord van hartelijke dank te brengen aan deze drie mannen, die door hunne bemiddeling eene oplossing verkregen hebben, die hier te lande en in Zuid-Afrika met voldoening zal vernomen worden. De Bond zal het zich steeds tot eere mogen rekenen hier het

initiatief genomen te hebben en bij de verdere besprekingen mannen als Oppenheim, Visser van IJzerdoorn en Molegraaff bereid gevonden te hebben om hunne gewaardeerde medewerking te verleen.

Over de werkzaamheden van de Bondscommissies zal het verslag van den secretaris U nader bericht geven. Een belangrijk aandeel in het werk van een Bond had ook ditmaal weder de Redactie van het Bulletin. Ook de commissies voor de Stellingen en die voor het Repertorium van afbeeldingen gaven blijk van veel werkzaamheid. Minder was dat het geval bij die voor de Bouwkundige termen en voor de O. I. gebouwen in Nederland, wier voorzitters door de tijdsomstandigheden te zeer werden in beslag genomen. Moge een volgend verslag ook voor deze twee commissies op meer resultaten kunnen wijzen.

Ook buiten den Bond gaf het afgelopen verenigingsjaar blijk van veel belangstelling op oudheidkundig gebied. In Hoorn werd een oudheidkundige vereniging opgericht en te Enkhuizen werd door de daar gehouden tentoonstelling meerdere belangstelling gewekt. Op initiatief van Prof. Dr. Brugmans en Prof. van der Steur werd een Bouwkundig Instituut gesticht, dat zoowel voor de hedendaagsche bouwkunst als voor die van het verleden nuttig hoopt werkzaam te zijn. Wij begroeten de oprichting dezer vereniging van belangstellenden op bouwkundig gebied met vreugde en betuigen haar gaarne onze beste wenschen voor hare verdere ontwikkeling. Dit geldt ook het nieuwe tijdschrift *De Nederlandsche Musea*, waarvan de eerste 4 afleveringen verschenen. Voor deze kostbare uitgave, die ons aller steun verdient, roep ik gaarne uwe medewerking in, teneinde het den uitgever mogelijk te maken het bestaan van dit tijdschrift ook voor de toekomst te verzekeren.

Naast enkele verliezen op het monumentengebied, zooals de Vingboomgevels te Amsterdam en eenige molens, valt met waardeering te wijzen op de besluiten van de gemeentebesturen te Alkmaar, te Leeuwarden en te Deventer tot aankoop van de mooie huizen de Vigelantie, het Princessehof en De drie vergulde heringen. De kanongieterij te 's Gravenhage kon niet geheel in den ouden vorm behouden blijven, doch door de actie van oudheidkundigen werd althans verkregen, dat het belangrijkste gedeelte van het werk van P. Post gespaard blijft en dat de nieuwe aanbouw zal geschieden in aansluiting met het bestaande bouwwerk.

Minder bevredigend zijn de berichten over de verwaarloozing van gewelf- en muurschilderingen te Winterswijk, te Vorden en in de sint Janskerk te Utrecht. Gelukkig valt daartegenover te wijzen op hetgeen te Deventer, Enkhuizen en Zutphen is verricht. Over het gesjacher met het kerkmeubilair in Limburg werd terecht door Dr. Haslinghuis in het Bulletin de staf gebroken.

Belangrijke opgravingen hadden plaats te Nieuwenhagen in Limburg, aan den Hunenborg bij Valtherbroek, te Bocholtz, Ubbergen, Maurik en op Schouwen, grotendeels onder de beproefde leiding van Dr. Holwerda, en in de Provincie Groningen werd eene Vereeniging voor terponderzoek gesticht, die begon met eene wetenschappelijke afgraving van de terp te Wierhuizen onder de directe leiding van Dr. A. E. van Giffen.

Ook voor de Hollandsche monumenten in Nederlandsch Indië is eene verbetering te wachten door de aanvulling van het personeel van een Oudheidkundigen dienst aldaar, welke door incompleet aan ambtenaren zich in den laatsten tijd nagenoeg uitsluitend aan de Hindoe-monumenten had gevestigd.

Met genoegen vermelden wij de benoeming van Jhr. J. Six tot gewoon hoogleeraar te Amsterdam en van de privatdocenten Dr. A. W. Bijvanck en Mej. Dr. E. Neurdenburg, respectievelijk in de klassieke archeologie te Leiden en de kunstgeschiedenis te Amsterdam.

Zoo valt voor het afgelopen jaar menig lichtpunt te noemen. Een krachtiger opleving mag verwacht worden na den vrede, waarnaar wij allen verlangen, onverschillig aan welke zijde van de strijdenden onze sympathieën zijn.

Een krachtiger opleving ook in het gebied der meer geteisterde landen, waar ook zoovele ons dierbare monumenten aan den krijg ten offer vielen. Wat zal het oordeel zijn over de bouwwerken, die hunne plaats zullen innemen? Zal een nieuwe kracht tot scheppen tot eene renaissance leiden, tot een nieuwen opbloei, als ten onzent na den worstelstrijd voor de grondvesting van ons volksbestaan, of tot eene periode van *décadence* als na de Napoleontische oorlogen? Voor de beantwoording van deze vraag zal ook veel afhangen van de ontwikkeling van het kunstgevoel in de thans neutrale staten, waarbij ook voor onze kunstenaars een eervol veld van werkzaamheid geopend wordt. Ook op het gebied van de oude kunst, om het herlevend gevoel voor de oude kunstwerken te leiden in de goede banen. De Leuvensche plannen nopen ons hier tot een *Caveant consules!*

Moge ook voor ons land na den vrede een nieuwe bloeitijd aanbreken, een krachtige ontwikkeling op allerlei gebied, eene herleving in de kunst, doch eene, die niet geschiedt ten koste van de oude kunstwerken, maar die door versterking van het nationaal gevoel leidt tot meerdere belangstelling, en tot warmere liefde voor de roemrijke gedenkteeken van de oude, echt nationale kunst.

VERSLAG VAN DEN WAARNEMENDEN SECRETARIS DR. COSTER.

Na de rede van onzen voorzitter zij het mij thans geoorloofd U een kort overzicht van de voornaamste uiterlijke lotgevallen van den Bond te geven.

Het ledental van den Bond bleef vooruitgaande. Ontvielen ons in 1916 door overlijden en bedanken één lid en 22 corresponderende leden, in 1917 bleken 43 personen bereid op onze uitnoodiging tot den Bond toe te treden, waarvan 2 als gewoon en 41 als corresponderend lid. In het bestuur kwam in zooverre wijziging, dat de secretaris, Dr. M. P. Rooseboom, sinds November 1916 buitenslands vertoevende, ten slotte bedankte. Zijn functie werd zoolang door ondergeteekende waargenomen. De Redactie bleef dezelfde, ook wat haar ijver en toewijding aangaat, waarvan het Bulletin steeds een welsprekend getuigenis aflegt.

Ons eerelid, Dr. P. J. H. Cuypers vierde op 16 Mei j. l. zijn 90sten verjaardag.

Het bestuur bleef niet in gebreke hem telegrafisch hulde te brengen, terwijl voorzitter en waarnemende secretaris op den 19den Mei naar Amsterdam togen om den wakkeren grijsaard persoonlijk de hand te drukken.

De verschillende door den Bond ingestelde Commissiën bleven in het afgelopen jaar geenszins werkeloos. In tegenstelling met verleden jaar kon de Voorzitter der Woordenboekcommissie berichten, dat de arbeid aan het Woordenboek in het afgelopen vereenigingsjaar met kracht werd voortgezet. De Commissie der restauratie-stellingen heeft, gelijk U bekend is, haar belangrijke taak vrijwel beeindigd. De werkzaamheden der Commissie tot beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagniën in Nederland zijn thans zoover gevorderd, dat nog slechts ontbreekt de algemeene historische inleiding, welke de Voorzitter, Prof. Mr. J. E. Heeres, op zich genomen heeft te schrijven. Naar deze mij bericht, zal hij zonder twijfel dezen zomer gelegenheid hebben haar te voltooiën. De Commissie der museum-stellingen, bekend om hare voortvarendheid, is met haren arbeid tot uitwerken en toelichten dezer stellingen gereed gekomen. Hare voorstellen zullen straks in behandeling komen. Ook de jongste, in het vorige jaar ingestelde Commissie, die tot voorbereiding van de samenstelling eener lijst van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten, heeft niet stilgezeten; van haar zal zoo aanstonds een verslag in behandeling komen.

Naar buiten is de Bond in het afgelopen vereenigingsjaar slechts enkele malen opgetreden. In drie gevallen kwamen wij in contact met de autoriteiten. In October 1916 werd aan de Tweede Kamer der Staten Generaal gerequestreerd naar aanleiding van de al te groote besnoeiing van de credieten der afdeeling Kunsten en Wetenschappen. Gevraagd werd om bij de behandeling van de staatsbegrooting voor 1917 een bedrag beschikbaar te stellen voor onvoorziene spoedeisende herstellingen van monumenten en om aan de Rijksmusea weder credieten voor den hoogst noodigen aankoop te willen verleenē op den grondslag van de begrootingen vóór den oorlog. Begin December werd een schrijven gericht tot den Gouverneur-Generaal van het bezette gebied van België te Brussel naar aanleiding van het toen in Nederlandsche bladen voorkomende bericht, dat weldra de klokken in België ter versmelting zouden worden opgeëischt. Verzocht werd, indien dit bericht waarheid mocht bevatten, althans de oude, uit kunst-historisch oogpunt belangrijke klokken te sparen, In het derde geval ging het initiatief niet van den Bond uit: Gedeputeerde Staten van Friesland berichtten ons, dat men tot overeenstemming was gekomen in zake de kosten van restauratie der Waterpoorten te Sloten, voor wier behoud ook de Bond indertijd geijverd had.

In andere gevallen geschiedde het ijveren van den Bond voor het behoud van bedreigde monumenten meer in stilte. Bij alarmeerende krantenberichten over aanstaande sloopingen trachtte het Bestuur eerst contact te krijgen met plaatselijke correspondenten om te weten of er inderdaad gevaar dreigde en of ingrijpen van den Bond noodig en gewenscht was. Als voorbeeld noem ik U de geschiedenis van het huis »de drie Haringen» te Deventer, dat een oogenblik met slooping of althans met verminking van gevel

bedreigd werd. Gelukkig werd hier het gevaar afgewend, doordat het gemeentebestuur van Deventer het huis aankocht en zodoende het behoud er van verzekerde. Het bestuur van den Bond heeft zich natuurlijk gehaast aan den magistraat dier stad oprecht hulde voor dit kloeke besluit te brengen.

Tot de verdere bemoeiingen van den Bond behoort de instelling van den Nederlandschen Klokken- en Orgelraad, eene Commissie van advies betreffende klokken, klokkenspelen en orgels. In het laatst van het vorige jaar wendde zich de gewezen voorzitter der Utrechtsche Carillon-Commissie, welke het gemeentebestuur van Utrecht had voorgelicht in zake klokkenspelen in 't algemeen en het Domspel in 't bijzonder, tot den voorzitter van den Bond met de vraag of het niet mogelijk ware door bemiddeling van den Bond een permanente Commissie in het leven te roepen voor het geven van adviezen bij het vervaardigen en restaureeren van orgels en klokkespelen. Nadat deze vraag door het bestuur van den Bond gunstig was ontvangen, hadden eenige voorloopige besprekingen plaats, waarna definitief tot de instelling van zulk een Commissie werd besloten. In Januari van dit jaar werd vervolgens deze Nederlandsche Klokken- en Orgelraad door onzen voorzitter geinaugureerd. De statuten van dezen raad zijn in gemeenschappelijk overleg vastgesteld; de Raad werkt geheel zelfstandig en is aan den Bond geen verantwoording schuldig voor de door hem uitgebrachte adviezen, alleen zendt hij jaarlijks (vóór 15 Juni) bij het bestuur van den Bond een verslag in van zijne werkzaamheden over het afgelopen jaar benevens rekening en verantwoording en eene begrooting. Uit het onlangs ontvangen verslag, dat in het Bulletin zal worden afgedrukt, zal U blijken, dat deze raad inderdaad aan zijn doel beantwoordt.

Tenslotte moge hier nog een voorbeeld van een geslaagd bemiddelend optreden van den Bond vermeld worden. Zoodra onzen voorzitter gebleken was, dat de tusschenkomst van den Bond de mogelijkheid opende om een einde te maken aan de onaangename kwestie betreffende het Zuid-Afrikaansch Museum te Dordrecht, wendde hij zich tot de partijen met het voorstel om de hangende geschillen te onderwerpen aan de uitspraak van eene door den Bond te benoemen commissie. Dit voorstel werd aanvaard, en het gelukte hem om de heeren Mr. J. Oppenheim, lid van den Raad van State, Prof. Mr. A. C. Visser van IJzerdoorn, en Prof. Mr. W. L. P. A. Molengraaff, hoogleeraar te Utrecht, bereid te vinden om als door den Bond benoemde Commissie te trachten de partijen tot een vergelijk te brengen. Het zal u genoeg doen te vernemen, dat de bemoeiingen dezer Commissie tot resultaat hebben gehad, dat de hangende kwesties, die reeds lang in den lande, vooral ook in het buitenland, een ongunstigen indruk hebben gewekt, binnenkort tot het verleden zullen behooren.

JAARVERSLAG VAN DEN NEDERLANDSCHEN KLOKKEN- EN ORGELRAAD.

Het eerste jaarverslag van den Nederlandschen Klokken- en Orgelraad, dat we de eer hebben U hierbij te overhandigen, kan uiteraard zeer kort zijn. Sedert de instelling van den Raad door Uwen Voorzitter is er immers korten tijd verloopen, en vanzelf is die oprichting het grootste feit van beteekenis.

Onmiddellijk na de oprichting kreeg de Raad twee zaken in behandeling, welk aantal in den loop van dat jaar tot 5 gestegen is. Daaruit blijkt wel 't best, dat er behoefte was aan een belangeloos raadgevend lichaam. En vergissen we ons niet, dan zal het genoemde aantal in de tweede helft van 1917 worden verdubbeld.

Dat het bestaan van den Raad ook in belanghebbende kringen gewaardeerd wordt is af te leiden uit de omstandigheid, dat het bestuur van den Bond van Nederlandsche Orgelbouwers samenwerking vroeg (en toegezegd kreeg) en het voornemen heeft de arbitrage van den Raad op te nemen in het eenheidsbestek voor den aanbouw van kerkorgels, dat weldra van kracht zal zijn voor Nederlandsche orgelbouwers.

Om den Raad in ruimeren kring bekendheid te geven zullen de Statuten en het huishoudelijk reglement op bescheiden schaal aan de pers en lichamen, die hiervoor in aanmerking komen, worden gezonden.

Van de werkzaamheden van den Raad noemen we hier:

De firma Petit en Fritsen te Aarle-Rixtel noodigde onzen Raad uit tot een bezoek aan het klokkenspel door deze firma tentoongesteld op de eerste Utrechtsche Jaarbeurs, welk carillon door een aantal leden onderzocht werd. In vervolg daarop heeft deze firma zich met ons in verbinding gesteld teneinde haar in 't vervolg van raad en voorlichting te dienen. In verband daarmee heeft onze Voorzitter een aanvang gemaakt met een uitvoerige studie over klokprofielen, voornamelijk die der Hemonybellen. Het ligt in de bedoeling de uitkomsten van dit onderzoek nader bekend te maken.

Dokkum. — De Kerkeraad der Gereformeerde Gemeente A. te Dokkum heeft onze voorlichting verzocht bij eene vrij uitvoerige restauratie van het orgel in het kerkgebouw dier gemeente. Daar deze herstelling reeds was toevertrouwd aan een te goeder naam en faam bekend staanden orgelmaker en de besprekingen deswege te ver gevorderd waren, moest de Raad zich bepalen tot het maken van enkele opmerkingen.

We mogen aannemen dat hiermede rekening wordt gehouden, en het bestek, dat gereed was, gewijzigd, en daarna uitgewerkt is.

Haarloo. — De predikant der Ned. Herv. Gemeente te Haarloo (Gelderl.) heeft onze voorlichting ingeroepen bij een zeer verwaarloosd kabinetpijorgel, dat in het kerkgebouw dier gemeente dienst moest doen.

Afgaande op de in het begin verstrekte gegevens meende de Raad met een instrument te doen te hebben, zeer geschikt tot plaatsing in een onzer musea, bij een nader ter plaatse ingesteld onderzoek bleek echter de onmogelijkheid daarvan.

Bij gebrek aan geldmiddelen om tot den bouw van een nieuw en grooter

instrument over te gaan, beperkt men zich nu tot een eenvoudige, voor een aantal jaren afdoende herstelling, die onder 's Raads toezicht geschiedt, en waarschijnlijk in den loop van dezen zomer voltooid zal zijn.

Scheveningen. — Blijkens dagbladberichten besloot de Maatschappij Zeebad Scheveningen bij de vergrooting van de muziekzaal in het Kurhaus tot den aanbouw van een concertorgel.

De vereeniging Nederl. Fabriikaat vestigde naar aanleiding daarvan de aandacht van voornoemde Maatschappij op de wenschelijkheid, het nieuwe concertorgel door de Nederlandsche Industrie te doen bouwen, en vestigde voorts de aandacht op onzen Raad. Sedert heeft de Maatschappij zich tot ons gewend en zich van onze medewerking in de toekomst verzekerd.

Utrecht. De afdeeling Utrecht van den Nederlandschen Protestantenvbond noodigde onzen Raad uit een volledig plan in te dienen voor den bouw van een orgel in haar kerkzaal aan de Boothstraat te Utrecht. Het Bestuur dier afdeeling heeft zelfs het voornemen alle voorbereidende maatregelen door onzen Raad te laten treffen.

Bij het schrijven van dit verslag zijn een drietal ontwerpen met bestekken van verschillende orgelbouwers aan de leden ter beoordeeling rondgezonden, en was een beslissing derhalve niet mogelijk.

Het is echter de bedoeling den bouw van dit orgel zoodra mogelijk ter hand te nemen.

Archief. — Het archief verkeert in goede orde.

Namens den Nederlandschen Klokken- en Orgelraad:

N. HEGGESTEIJNE, *Voorzitter.*

A. BROM JR., *2^e Secretaris-Penningmeester.*

AANWINSTEN VAN HET MAURITSHUIS.

De Man met de Simson-medalje.

In het najaar van 1916 werd ik bij de firma Fred. Muller & Co. getroffen door de bijzondere kleurenschoonheid van een »primitief" mansportretje, behoorende tot de kunstverzameling van den Heer Nardus te Parijs. Pogingen aanwendend om dit prachtstukje voor het Mauritshuis te verkrijgen, stootte ik eerst op verschillende finantieele moeilijkheden. Dank zij echter een voorschot der Vereeniging Rembrandt en royale giften van eenige vermogende Nederlanders, die een belangrijk bedrag schonken, dank tevens de hulp der Regeering, die mij toestond, het nog van vóór den oorlog door het Mauritshuis opgespaarde geld te gebruiken, kon de aankoop in het begin van dit jaar tot stand komen.

Het was de eerste belangrijke aankoop voor een der Rijksmusea sinds den oorlog. Waar onze musea en vooral het Mauritshuis zeer weinig vroeg-Nederlandsche

kunst bezitten, is de aanwinst ook als vermeerdering van dit gedeelte onzer verzamelingen een heugelijk feit te noemen. Er zijn toch weinig zeer goede werken uit dien tijd aan

Brugsch Meester ± 1510.

de markt en de prijzen zijn doorgaans van dien aard, dat ze zelfs uit vrij groote museum-budgetten niet te betalen zijn.

Het portret, dat wij hierbij afbeelden, is op paneel geschilderd en meet 34 bij 24.7 c.M. De afgebeelde, tegen een lichtgroenen, bijzonder mooien achtergrond uitkomend, draagt een muts van vlammend oranjerood laken. Daaraan is een medalje gehecht, waarop Simson, die den leeuw den muil openrijt.

De donkerkarmijnkleurige kleeding met bruin bont geeft, met achtergrond en muts, een eigenaardige, fascinerende kleurschoonheid aan het geheel en bepaalt de coloristisch belangrijke werking der vleeschkleur van gelaat en hand, in dit verband dáárom zoo bijzonder, omdat het gelaat en de vingers, ondanks de felheid van het coloriet der muts, toch geheel tot hun recht komen.

Met eigenaardige, half droomende oogen voor zich uit starend en onzen blik vermijdend, de tengere lippen oopen geklemd, doet het wezen van den afgebeelde typisch laat-middeleeuwsch aan. De tengere vingers en de subtiële wijze van vasthouden van den rooden anjer verraden hetzelfde sentiment. De behandeling daarentegen: de schaduwgeving bij de jukbeenderen, de plaatsing van den kop in de omlijsting, wijzen op het eerste begin der zestiende eeuw, terwijl ook de muts en de medalje een datering omstreeks 1510 waarschijnlijk maken. Zuiver picturaal-technisch komt Brugge als plaats van ontstaan van dit stukje in aanmerking.

Om deze redenen is »de Man met de Simson-medalje» in het Mauritshuis tentoongesteld als het werk van een »Brugsch Meester van omstreeks 1510».

Het eerst was — gelijk later bleek — mijn aandacht op het portretje gevallen op de groote Primitieven-Tentoonstelling te Brugge in 1903 ¹⁾, waar het door den Heer Nardus was ingezonden als Petrus Cristus. Voordien behoorde het tot de bekende verzameling Pallavicini-Grimaldi, die in 1899 te Genua werd verkocht, bij welke gelegenheid het Brusselsch Museum de prachtige »Nood Gods met den rooden avondhemel» van Rogier van der Weyden verwierf.

Naar aanleiding van de Primitieven-Tentoonstelling is ons portretje nogal eens in de literatuur vermeld. Allereerst in Hulin's Catalogue critique (1903), die het noemt (n°. 146): Inconnu (Brugeois?) vers 1510—25, en die zich kant tegen de toeschrijving aan Petrus Cristus, daarbij eenige andere werken van dezelfde hand vermeldende.

Later is Friedländer in het Repertorium f. Kunstwissenschaft (1903, blz. 147) en in het bij Bruckmann uitgegeven prachtwerk over de Brugsche tentoonstelling uitvoeriger erop teruggekomen (blz. 26). Hij houdt het portret voor het werk van een onbekend navolger van den Brugschen Gerard David, en schrijft aan dezen navolger bovendien nog toe een schilderijtje in de collectie J. Simon (Berlijn, Kaiser Friedrich-Museum, foto Bruckmann in de serie 1903 Brugsche tentoonstelling); één in de collectie Farrer te Londen en één in den Londenschen kunsthandel ²⁾. Hulin noemt — in verband met opmerkingen van Friedländer — in den catalogue critique bij het daar als »Inconnu Brugeois vers 1520?»

1) Vgl. »Elzevier's Maandschrift», Winternummer 1903, blz. 14.

2) Bij Colnaghi. Later (1904) tent. Dusseldorp, Cat. n°. 157. Fot. Bruckmann.

onder n°. 217 gecatalogiseerde portret van een geestelijke der coll. Simon nog een mansportret in het Antwerpsch Museum (coll. van Ertborn)¹⁾ en een vrouweportret, dat in 1900 eigendom was (als Jacob Cornelissen) van den Heer Charles T. Crews te Londen.

E. von Bodenhausen heeft in zijn beroemde werk over Gerard David²⁾ in hoofdzaak aan Friedländer's groepeerings van 4 vastgehouden³⁾. Hij kende echter van de 4 schilderijen slechts 2, en die alleen maar naar fotografieën. Waarom Friedländer in het Brugsche tentoonstellings-prachtwerk de groep niet verder uitbreidt dan tot 4 portretten, terwijl er 5 tot die groep worden gerekend, is niet duidelijk.

Al deze portretten hebben één punt van overeenstemming, n.l. dat de meester in de school van G. David en vermoedelijk te Brugge valt te zoeken in het eerste kwart der 16de eeuw. Onderling vertoonen zij echter nog eenige verschillen en het schijnt mij nog niet zóó geheel zeker, dat die werken alle van één hand zijn. Althans voor zoover betreft het portretje in het Mauritshuis moet ik in alle bescheidenheid bekennen, dat ik, ondanks veel overeenkomst, toch ook eenige kardinale verschilpunten meen op te merken. De door Hulin, Friedländer en Bodenhausen gesignaleerde overeenkomst is in zooverre geheel juist, als de plaatsing in de school van G. David, in Brugge, en in het eerste kwart der 16de eeuw niet valt tegen te spreken, ja m. i. uitermate duidelijk uitkomt.

Evenwel missen de andere in dezelfde groep gebrachte schilderijen, die ik alle (op dat van de coll. Farrer en dat der coll. Crews na) van aanzien ken, geheel en al het éclatante, op 't eerste gezicht boulevardseerende kleureffect, dat b.v. onze schilders het stuk zoo doet bewonderen, en het zoo sterk sprekende primitieve karakter, dat, ondanks de vroeg 16de eeuwse plastische verlangens⁴⁾ van den kunstenaar, niet is onderdrukt en dat in den tijd van ontstaan als iets ouderwetsch, iets conservatiefs, moet hebben aangedaan. Het zou ons dus niet verwonderen, indien de specialisten op dit gebied nog eens, bij nader onderzoek, althans dit stukje uit de Hulin-groep zouden lichten om het te geven aan een anderen, tot denzelfden kring behoorenden schilder, die, ondanks zijn pogen om in vroeg 16de eeuwse stijl te werken, nog meer 15de eeuwse gevoelens had dan de anderen en tevens de gave bezat om sterk sprekende, eveneens nog 15de eeuwse coloristische effecten te weeg te brengen⁵⁾.

Als het dezelfde meester is, dan moet al het andere werk later zijn en moet dit

1) Cat. Antwerpen 1911, n°. 460.

2) München 1905, blz. 229.

3) Grete Ring, »Beiträge z. Geschichte Niederländischer Bildnismalerie“, Leipzig 1913, blz. 141, somt, blijkbaar op de geheele genoemde litteratuur steunend, 5 portretten op, n.l. Antwerpen, Berlijn, Londen Farrer, Londen Colnaghi, en Nardus.

4) Men vergelijkte b.v., hoe Massys daarin slaagt in het portret te Chicago, afgebeeld bij Friedländer, von Eyck bis Brueghel, tegenover blz. 92. De keuze van de lijn van het gezichtssilhouet is dezelfde als bij het Mauritshuis-schilderij. Men vergelijkte tevens het Gossaert genoemde Mansportret te Brussel n°. 720 (afgeb. in het prachtwerk der Toison d'Or-tentoonstelling).

5) De »glasige Behandlung“ en andere eigenschappen, die Bodenhausen, op voorbeeld van Friedländer (»Repert.“ 1903, S. 147) karakteristiek noemt voor deze groep, zijn niet geheel toepasselijk op ons portret.

dateeren uit zijn vroegen tijd. In ieder geval is dit werkje — ook volgens oordeel van andere zijde — niet later dan 1510, veeleer nog vroeger te dateeren, hetgeen ook klopt met de kleeding.

Immers, niet alleen stijlcritisch, doch ook historisch valt de tijd van ontstaan van dit stukje te benaderen, want zoowel muts als kraag en jas wijzen op den tijd tusschen 1500 en 1510¹⁾.

Het dragen van medaljes op de muts ontwikkelde zich onmiddellijk nadat men wederom medaljes (ter herinnering aan een feit of persoon) was gaan vervaardigen, die zich van de munten eenigzins begonnen te onderscheiden²⁾. Dit was tegen het eind der 15de eeuw.

In de Mémoires van Philippe de Comines wordt er reeds een vermeld in 1468³⁾. In Engeland draagt de in 1502 overleden Arthur Prince of Wales reeds het heiligenbeeld als medalje op den hoed⁴⁾.

De geteekende »tabellen» van hoofddekseis in het proefschrift van Dr. Carla de Jonge toonen als eerste een medalje op een muts tusschen 1497 en 1501. Weldra wordt het medalje-hoofddekseis meer en meer mode⁵⁾ en worden zelfs geheele randen van medaljes gedragen. Wie herinnert zich in dit verband niet de bladzijde uit Walter Scott's *Quentin Durward*, waarin deze verhaalt, hoe Lodewijk XI, die een hoed droeg met een rand van minstens een dozijn heiligenportretten van lood, den hoed afneemt, uit de heiligen den H. Julianus uitkiest, dezen vóór zich op tafel legt en hem aanroept met een: »Sancte Juliane, adsis precibus nostris! Ora, ora pro nobis!»

Wat nu de medalje op het Mauritshuis-portretje betreft, het is opvallend, hoezeer

1) Vgl. de dissertatie van Dr. C. H. de Jonge: »Bijdrage tot de kennis van de Noord-Nederl. Costuum-Geschiedenis in de 1ste helft van de XV^{de} eeuw», blz. 440.

2) Vgl. Maurice Prou in André Michel, »Histoire de l'Art», III, 1, 439.

3) Uitgave van Michaud en Poujoulat, 1850, deel 4, blz. 42.

4) Vgl. Lionel Cust, »Burlington Magazine», Vol 19, p. 127.

5) Van de menigte voorbeelden sommen wij er hieronder eenige op. De ontwikkeling is deze, dat de vroegste is de enkele medalje en dat daarna meer medaljes worden gedragen en ook strikjes of agraffes van edele metalen.

Een enkele medalje komt o. m. voor op het boven geciteerde portret in het Antwerpsch museum; op een portretje van Lucas van Leyden in de collectie Six (fot. Bruckmann, n°. 33); op zijn portret van Maximiliaan van 1525 en op de aan hem toegeschreven Schaakspelers te Berlijn; op een zoogenaamden Gossaert (schilderij van 1510 à 15) op de tentoonstelling te Brugge 1902, n°. 161 (coll. Macquoid, Londen; fot. Bruckmann); op een Jan Provoost (?), legende van St. Franciscus, collectie Sutton-Nelthorpe (tent. Brugge 1902, n°. 150, fot. Bruckmann); en op een stuk van Pierre du Mares te München (A. P., n°. 120, fot. Bruckmann). Voorts b.v. op Quinten Massys' Zelfportret in de Uffizi. De van de Utrechtsche tentoonstelling 1913 (n°. 110) bekende maaltijd van de Heeren van Liere te Antwerpen in 1523 vertoont de verschillende varianten, die op den duur uit die gewoonte waren gegroeid: medalje, agraffe en een combinatie van een of beide met andere sieraden. Deze combinatie vindt men o.a. ook op het portret van den 1523 overleden Jan van Wassenaer door Mostaert (verk. Fred. Muller & Co., 14 Mei 1912, thans Stedelijk Museum Leiden). Voor Engelsche en Fransche voorbeelden zie Lionel Cust in »Burlington Magazine», t. a. p. Aan Dr. H. Schneider dank ik voor een goed deel de samenstelling van deze gegevens.

zij in de voorstelling: Simson met den leeuw, als ook in de afwerking gelijkt op de in denzelfden trant ontworpen Simson-munt, die Charles de France, duc de Guyenne, liet slaan in 1469. Zij is van een voor dien tijd ongewoon model, type en opschrift en stelt den hertog voor, van top tot teen gewapend, een leeuw ter aarde werpend, wiens bek hij met beide handen opent¹⁾. Men noemde deze munt een »fort», vermoedelijk omdat er een »sterke man» op was afgebeeld. Het prototype der door onzen Man gedragen medalje is dus van 1469 en het is zeer wel mogelijk, dat medaljes op de oorspronkelijke munt gelijkende nog een dertig à veertig jaar later werden gedragen.

Het type was uit Engeland afkomstig²⁾. In dit verband wordt het Engelsche uiterlijk van den op het Mauritshuis-portretje afgebeelden man merkwaardig. Het is immers geenszins ondenkbaar, ja komt ons zelfs waarschijnlijk voor, dat de afgebeelde een Engelschman is, die zich door een Brugsch meester heeft laten vereeuwigen. Iets bijzonders was dat geenszins: men behoeft slechts aan Memlinc's portretten van Engelschen te denken om een voorbeeld te hebben.

Bij nader onderzoek naar de indentiteit van den afgebeelde zal in deze richting moeten worden gevorscht. Voorloopig geven wij den onbekende nog den aan zijn eigenaardige muts-versiering ontleenden naam van »*Man met de Simson-medalje*».

Aug. 1917.

W. MARTIN.

AANWINSTEN DER VERZAMELING-KAM TE NIJMEGEN.

De twee Romeinsche voorwerpen, die hier worden beschreven en afgebeeld, zijn dezen zomer door den Heer Kam aangekocht. Aan den bezitter ben ik dank verschuldigd voor de photo's en de vergunning de voorwerpen te mogen publiceeren.

Op de eerste afbeelding ziet men een klein bronzen beeldje, geplaatst op een modern voetstuk. De grootste lengte is 16 c.M., de hoogte zonder voetstuk 8 c.M. Aan den linkeroever van de Waal beneden Nijmegen onder Deest heeft men het bronsje opgebaggerd tusschen de kribben. — Het is de afbeelding van een van die phantastische dieren, die in de Oudheid zoo geliefd waren, een zeepaard of *hippocampus*, van voren een paard en van achteren een visch.

Het paard heeft het hoofd een weinig naar den linkerschouder gewend, het linkerbeen is naar voren uitgestrekt, het rechterbeen is hoog opgetrokken. Breed is de borst en zeerorsch is de nek. De mond is een weinig geopend en de neusgaten schijnen te snuiven. De ooren zijn nerveus bewogen en het linkeroor is daarbij iets meer naar achteren gespist dan het rechter. Om den hals heeft het paard een band, breed op de borst en smal op den rug. Deze band is geschulpt en in elke schulp is een klein gat.

Onmiddelijk achter den schouder gaat het paard over in een visch. Het visschenlijf

1) Maurice Prou, t. a. p., blz. 439. Men vindt daar de afbeelding.

2) Prou, t. a. p., »En 1469, Charles de France, ayant reçu de Louis XI l'Aquitaine en apanage, fit frapper des pièces aux mêmes types que celles des princes anglais.»

trekt terstond een weinig naar de rechterzijde en is krachtig opgeheven aan het einde. Daar is een groote en breede staartvin, verdeeld in drie deelen. Van elk deel is de punt naar beneden gebogen. De achterste punt steekt aan het einde weder omhoog. — De buik van den visch is geheel vlak. Daarin vindt men een gat en twee uithollingen voor een stift met vleugels, waarop het dier had te rusten. — Thans is het beeldje ook op een dergelijke stift geplaatst. — Aan beide zijden van den visch zijn buikvinnen. Deze vinnen sluiten tegen het lichaam aan en eindigen, waar het visschenlijf overgaat in den staart.

Door de compositie van het geheel is de linkerzijde als de voorzijde aangeduid. En daarom ziet men het bronsje ook van die zijde op de afbeelding. Van de rechterzijde gezien bevredigt het voorwerp niet. Want daar is door de houding van schouder en staart een te krachtig en gelijkmatig inbuigen van het lichaam. Ook zijn aan de rechterzijde de spieren aan den hals van het paard eenigszins verwaarloosd. En juist deze spieren zijn

aan de linkerzijde op zoo voortreffelijke wijze in beeld gebracht. Het is duidelijk, dat deze zijde veel beter is verzorgd. Door de wending van het hoofd en de houding van de beenen ten opzichte van den hals komen alleen van die zijde gezien de verschillende deelen volkomen tot hun recht.

Het beeldje is massief gegoten van brons, waar-

schijnlijk *à cire perdue*, en geheel zonder fouten. De oogappels, de neusgaten, de mond, de band om den hals, het haar op het voorhoofd en aan de hoeven, de manen, de lijnen op de vinnen en aan den staart zijn afgewerkt met de ciseleerstift. Aan den staart zijn de randen der vinnen met een vijl bijgesneden. Het geheel heeft een gladde, lichtgroene, zeer gelijkmatige patina. Op den rug is een groote vlek van ijzerroest. — Aan de linkerzijde heeft men op ruwe wijze met een vijl de patina verwijderd. Daar ziet men het koper geel schitteren door de dekkende groene laag. Enkele zandkorrels zijn in de patina vastgeoxydeerd. Mond, neusgaten en oogen zijn nog gedeeltelijk met leem gevuld.

Zoals wij reeds opmerkten, stelt het beeldje een zeepaard of *hippocampus* voor. Maar met dezen naam alleen is de beteekenis van het voorwerp zeker niet voldoende aangeduid. Want het is niet waarschijnlijk, dat het bronsje een zelfstandig kunstwerk was, vervaardigd uitsluitend met het doel een dergelijk wezen der phantasie in beeld te brengen. In dat geval immers was een karakteriseeren van het element, waarin het dier zich bewoog, niet achterwege gebleven. En bovendien bewijst reeds de opening aan den

buik van het dier, dat het een onderdeel was van een grooter geheel. Het moest dus wellicht dienen ter versiering van een ander voorwerp. Waarschijnlijk is dit evenwel niet. Want bij een zeedier zou men verwachten, dat het ook geheel aansloot bij het voorwerp, waarop het was aangebracht. Maar door de wijze van bevestigen kon dit nooit het geval zijn. En ook de bouw van de onderzijde en de houding der voorbenen bewijzen, dat het dier niet op een ander voorwerp heeft gerust.

Men heeft dus voor het bronsje een andere beteekenis te zoeken. En reeds de Heer Kam sprak het vermoeden uit, dat de *hippocampus* een onderdeel was van een Romeinsch veldteeken. Dit vermoeden vond steun door de vergelijking met een bronzen voorwerp, gevonden in 1833 in den Taunus en thans in het Museum te Wiesbaden¹⁾. Het is een zeegeit of *capricornus*, van voren een geit en van achteren een visch. Dit dier is bevestigd op een achtkantige huls. Onder aan de huls zijn twee horizontale oogen. Het geheel is ruim 16 c.M. hoog. Bestemd was dit voorwerp om als bekroning op een stok te worden geplaatst. Het uiteinde van den stok verdween daarbij in de huls. En door schroeven of pennen of wellicht door een koord, gestoken door de beide horizontale oogen, was de huls met den stok verbonden. Reeds lang heeft men opgemerkt, dat dit voorwerp de bekroning was aan een Romeinschen vaandelstok. Waarschijnlijk is het afkomstig van een veldteeken van het XXIIste legioen. Van dit legioen was de *capricornus* het herkenningsteeken. En het had zijn garnizoen te Mainz, in de nabijheid van den Taunus.

De plaats van dergelijke dieren was oorspronkelijk lager aan den vaandelstok, niet als bekroning. Oudtijds immers bestond het veldteeken uit een stok met een lanspunt of de afbeelding van een hand aan de spits. Onder de spits bevond zich dan een dwarshout, bestemd voor een inscriptie met naam en nummer van het onderdeel. Daaronder volgden de eereteekens, die aan de geheele afdeeling waren verleend, en de afbeelding van het dier, dat diende als herkenningsteeken voor den troep, en verder nog kwasten en andere versierselen. Afbeeldingen van veldteekens zijn ons bewaard op de grafmonumenten van vaandeldragers. Want daar ziet men veelal het portret van den overleden vaandeldrager met zijn veldteeken in de hand. En naar deze afbeeldingen heeft men in het Museum te Mainz dergelijke vaandels gereconstrueerd. Bovendien vindt men veldteekens ook afgebeeld op munten.

Zooals uit deze afbeeldingen blijkt, gebruikte men het dier eerst in later tijd als bekroning van den vaandelstok. Het bronsje te Wiesbaden is, naar men meent, uit den tijd van Alexander Severus, het midden der eerste helft van de derde eeuw na Christus.

Figuren die als bekroning van veldteekens hebben gediend, zijn in onze verzamelingen niet zeldzaam. Opmerkelijk zijn een paard, een rund, een everzwijn, een

1) Afgebeeld bij: E. Ritterling, Kastell Wiesbaden, Ober-Germanisch-Raetische Limes Lief. XXXI (Heidelberg, 1909), blz. 73, pl. IX, 3; en bij F. Koepp, Die Römer in Deutschland. 2te Aufl. (1912), blz. 97, afb. 72. — Door de slechte verbinding per post was het niet mogelijk het voorwerp ook hier af te beelden.

ruiter, geplaatst op een huls als de *capricornus* te Wiesbaden. En zoo aanstonds zullen wij uit de Verzameling van den Heer Kam een dergelijke bekroning van een vaandelstok leeren kennen met de afbeelding van een leeuw. Het bronsje dat wij thans beschrijven, was zeker niet voor de spits van een veldteken bestemd. Daarvoor was de vorm geheel ongeschikt. Wel zou het lager aan den stok op zijn plaats zijn. Want bij de houding van het dier, met de sterke inbuiging aan de rechterzijde, zou het op die wijze ook geheel tot zijn recht komen. Dan immers was de minder verzorgde zijde geheel bedekt. En volkomen op deze wijze vindt men de afbeelding van zulke dieren aangebracht bij veldtekens op Romeinsche munten¹⁾. Deze munten dateeren meestal uit de tweede eeuw na Christus. Om den tijd te bepalen van het beeldje, dat wij thans bespreken, zal het noodig zijn het voorwerp zelf nog eens nauwkeuriger te bezien. Op die wijze zullen wij ons tegelijkertijd een voorstelling kunnen maken van de waarde van het bronsje als kunstwerk.

Bij het beschouwen van het beeldje trekt zeker eerst het niet alledaagsche onderwerp de aandacht. De vereeniging van twee dieren is evenwel in de kunst der Oudheid geenszins ongewoon. Reeds in de kunst der groote Oostersche rijken en in de oudste kunst van Griekenland vindt men daarvan de voorbeelden. De Hellenistische kunst na Alexander den Groote heeft deze motieven geheel in Griekschen geest veranderd en op die wijze overgeleverd aan de Romeinen. Vond dus de kunstenaar het voorbeeld voor zijn schepping niet in de natuur, wel werd zijn phantasie bij het werk geholpen door een oude traditie. En daarbij was de voornaamste moeilijkheid voor den kunstenaar, hoe hij twee dieren met zoo geheel verschillenden bouw, als paard en visch, zou kunnen vereenigen tot een bevredigend geheel. Vooral moest hij tot overeenstemming trachten te brengen de beweging der beide deelen, elk met hun zoo sprekend karakter. Bij het paard immers ziet men terstond de krachtige ledematen en het stevig stel van beenderen, waarover sterke spieren bewegen onder de zachte behaarde huid. Maar bij den visch met het gladde lenige lijf is de bouw geheel in het inwendige verborgen. En deze eigenaardigheden moesten toch ook in het beeldje tot hun recht komen.

Bezien wij eerst de beide deelen afzonderlijk. Onze aandacht wordt daarbij vooral op het paard gevestigd. Dit deel is zonder twijfel het voornaamste. Men merke nu op, hoe de beenen van het dier, dat hier is afgebeeld, niet bewegen als bij een paard, dat loopt. En ook aan een zwemmend paard denkt men niet. De beweging is veeleer bedacht voor dit bijzondere geval. En men wordt het meest herinnerd aan de beweging van een paard, dat zich opricht uit liggende houding. Daarbij drukt de borst op den grond. En de beenen slaan en tasten naar een steunpunt om het lichaam te kunnen opheffen. Dit bewegen der beenen is door den kunstenaar als motief gebruikt om het

1) Afgebeeld bij: A. von Domaszewski, Die Fahnen im Römischen Heere. Abh. des archäologisch-epigraphischen Seminars (Wien, 1885), afb. 48–50. — Een dergelijke munt (Cohen 2de uitg. IV, 275) bevindt zich in het Koninklijk Penningkabinet in Den Haag. Voor een reproductie was deze munt niet geschikt.

zwellen van het zeepaard uit te drukken. — Ook de staart is niet afgebeeld als bij een zwemmenden visch, maar krachtig opgeheven in een kunstige kromming, minder geschikt om te zwemmen dan om te slaan in het water. Want al wordt het element nergens aangeduid, men zal het dier zich toch natuurlijkerwijze in het water denken.

Bijzonder moeten wij nog opmerken, hoe juist aan het paardenlijf de beweging der spieren en de loop der beenderen is uitgedrukt. Zeer fraai is de houding van het linkerbeen met den krachtigen hoef en de fijne knoken, waarover spieren en huid spannen. De weeke plooiën aan mond en neus en de zware oogkas zijn zeer precies weergegeven. Daarvoor heeft de kunstenaar de natuur nauwkeurig waargenomen. Bij de manen en het haar op het voorhoofd is het geheel eerst in lokken verdeeld en dan is door fijne lijnen elke lok aangeduid als een massa van dunne zelfstandige deelen. Elders zijn geen haren afgebeeld, evenmin als schubben aan den visschenstaart. En op die wijze is vermeden om door een karakteriseeren der oppervlakte de tegenstelling tusschen de deelen nog te versterken.

De overgang van paard tot visch heeft den kunstenaar blijkbaar veel moeite gegeven. Wanneer men het beeldje betast, bespeurt men, hoe de beide deelen afzonderlijk zijn geboetseerd en daarna aaneen gevoegd. De verbindingslijn loopt over den rug achter den nek van het paard naar het punt, waar het voorbeen verdwijnt in het lichaam. — En op die wijze bemerken wij, dat het voorwerp een oorspronkelijk kunstwerk is en geen gedachteloos gemaakte kopie. — Maar de deelen sluiten niet alleen volkomen aaneen, zij zijn ook voor elkander geschapen. Want de kunstenaar heeft het geheel van zijn werk ondergeschikt weten te maken aan één gedachte. En daarbij is het hem ook gelukt om de beide lichamen met hun zoo geheel verschillenden bouw tot overeenstemming te brengen. Deze overeenstemming heeft hij weten te bereiken door bij het paard de beweging der beenen geheel te brengen in de richting van het geheel, zooals op natuurlijke wijze geschiedde bij den visschenstaart. Daar immers schuilt de kracht in de geheele massa en niet in de spieren en sterke beenderen van de deelen. Bovendien heeft hij bij den visch meer beweging willen brengen in de onderdeelen. En met deze bedoeling zijn aan de vinnen van den staart de punten zoo krachtig gebogen en omgekruld.

Is op deze wijze getracht overeenstemming te brengen tusschen de deelen, deze overeenstemming wordt voltooid door de lijnen van het geheel. Daarbij wordt de compositie beheerscht door het hoofd, dat naar links is gewend, en door den staart, die naar rechts buigt. En de richting van het geheel wordt voortgezet door de lichaamsdeelen. Het linker voorbeen immers steekt nog eenigszins naar links uit. En daarentegen is de staartvin naar rechts uitgespreid en trekt aan de linkerzijde naar beneden. Op die wijze is een schuine lijn in de compositie van het bronsje gebracht, als diagonaal. Maar deze lijn beheerscht het geheel niet alleen; daarnaast laat zich ook de gebogen lijn aan de rechterzijde gelden, die de diagonaal doorkruist. En deze gebogen lijn wordt, zooals reeds is opgemerkt, gevormd door het rechterbeen, dat met den schouder een weinig naar rechts is geplaatst, door een kleine buiging in het lichaam van den visch op het

punt, waar de beide dieren aan elkander zijn verbonden, en door den staart, die naar rechts is uitgespreid. Op die wijze is het dier in een eenigszins golvende beweging gebracht. En deze vorm is zeker het meest geschikt om den levendigen loop der lijnen en de onrust der ledematen te binden en te brengen tot evenwicht. Bovendien zijn de deelen daarbij tot een onverbreekbare eenheid samengevoegd.

Maar men denke nu niet, dat het bronsje op die wijze den indruk maakt van rust. Daarvoor spreekt de golvende lijn in de compositie te sterk. En van beweging getuigt ook elk onderdeel. Zelfs de ooren maken de wending van het lichaam mede en accentueeren de richting van het geheel. Ook bij den staart met het krachtig trekken naar rechts en het krullen en buigen der vinnen is gezocht naar leven en variatie. Van voortgang en beweging spreken de fladderende manen, de spartelende beenen en de plassende staart. Maar het is een bewegen zonder moeite. In dit dier zijn de stuwende kracht van den sterken visch en het élan van het snelle paard vereenigd om den indruk te wekken van driftige voortvarendheid.

Deze voorliefde voor leven en beweging in het beeldje stelt ons in staat ook den tijd van het kunstwerk nauwkeuriger te bepalen. Dat het voorwerp waarschijnlijk uit den vroegen Keizertijd dateert, merkten wij reeds op. Het precies nabootsen van de vormen met zorgvuldige studie der natuur herinnert aan de kunst der eerste eeuw. En de wensch naar een bewegelijk afbeelden der werkelijkheid is een kenmerk van het midden en de tweede helft dezer eeuw. In den tijd van Nero of de Flavische keizers is zonder twijfel dit kleine kunstwerk ontstaan. Ja, men zou kunnen vermoeden, dat het is verloren gegaan bij de gevechten aan de Waal in het jaar 70, tijdens den opstand der Bataven.

Een andere nieuwe aanwinst der Verzameling Kam vertoont onze tweede afbeelding. Het is een bronzen voorwerp, gevonden op de heide onder Overasselt, in de nabijheid van de ruine Valenburg, ongeveer 9 K.M. ten Zuidwesten van Nijmegen. Vroeger waren op die zelfde plaats reeds andere Romeinsche outheden gevonden: een bronzen kannetje, een pan met steel, een gegraveerde spiegel. Deze voorwerpen kwamen al eerder in het bezit van den Heer Kam. Maar er is geen reden om aan te nemen, dat de oude vondsten met de nieuwe aanwinst te zamen behooren. Ook is niets naders bekend over de plaats, waar de verschillende voorwerpen aan het licht kwamen. Of daar een Romeinsche nederzetting was of een kamp van troepen of een begraafplaats, weten wij niet. Het is mogelijk, dat het gevondene slechts bij toeval is verloren gegaan. Wij kunnen ons dus bepalen tot een bespreking van de nieuwe aanwinst.

Het voorwerp bestaat uit twee deelen: het beeldje van een leeuw en een hoog achtkantig voetstuk. De hoogte van het geheele voorwerp is $9\frac{1}{2}$ c.M., de hoogte van het leeuwje alleen $4\frac{1}{2}$ c.M., de grootste breedte gemeten van neus tot staart $5\frac{1}{2}$ c.M. Op de afbeelding is het voorwerp bijna niet verkleind.

De leeuw staat op een achthoekig eenigszins gekromd vlak. Juist op den rand van dit vlak rust de linker voorpoot. Door een kleine verhevenheid met een insnijding,

als waren het twee rotsblokken, wordt deze poot ondersteund. De linker achterpoot staat op den rand. Een weinig meer achterwaarts geplaatst is de rechter achterpoot. Alleen de nagels grijpen daar vast. De leeuw heeft den kop naar den rechter schouder gewend. De staart hangt laag en sluit aan bij den rechter achterpoot. Op die wijze is het geheel beter te begrijpen van de rechter zijde. En het is deze zijde, die als voorzijde is aangeduid. Ook de manen, die langs nek en schouders van het dier golven, zijn aan de rechterzijde met meer zorg afgebeeld dan aan den anderen kant.

Het voetstuk is achtkantig en hol. Het is een huls, die bestemd is om te worden geplaatst op een vrij dikken stok. Boven en beneden is deze huls afgezet door een verdikten rand. Het leeuwje rust op den bovensten rand. Aan den ondersten rand zijn twee groote oogen aangebracht. Deze oogen dienden om het bronsje door middel van schroeven of pennen, of wellicht met een koord te bevestigen aan den stok, die in de huls was gestoken.

Het voorwerp is uit één stuk gegoten. Aan het leeuwje is een gietfout op den rug, achter links boven den linker achterpoot. In de huls zijn thans twee gaten, in de zijde van den achthoek onder den kop en onder de linker zijkant van den leeuw. De patina is ruw en donkergroen. Zandkorrels zijn vastgeoxydeerd aan het leeuwje, in de opening tusschen staart en achterpoot en in de huls. De oogen zijn gegraveerd. Een vijl is gebruikt om de klauwen bij te werken en aan de manen, maar enkele bijzonderheden zijn ook daar met de graveerstift aangeduid of door slagen met een minder scherp instrument.

Over de beteekenis van het voorwerp kan geen verschil van meening zijn. Het is geheel gelijk aan het zoeven genoemde bronsje in het Museum te Wiesbaden met den *capricornus*. Zonder twijfel was het de bekroning van den stok van een veldteken. De leeuw, die het voorwerp in de Verzameling-Kam versiert, was evenals de *capricornus* te Wiesbaden, het herkenningsteeken voor den troep.

Wij vermeldden reeds, dat dergelijke dieren eerst in lateren tijd werden geplaatst op den top van het vaandel. Vroeger vindt men de dieren lager, te midden van de eere teekens der afdeeling. Het thans beschreven leeuwje zal dus ook uit lateren tijd stammen. Den *capricornus* dateert men in het begin der derde eeuw na Christus. Een nauwkeurige

beschouwing van het leeuwte zal ons in staat stellen, onafhankelijk van uiterlijke omstandigheden, den tijd van het voorwerp nader te bepalen.

In de eerste plaats moeten wij opmerken, dat de kunstenaar, die het bronsje boetseerde van een leeuw slechts een zeer flauwe voorstelling bezat. Wel is de houding van het dier zeer juist getroffen met den grooten kop en de zware omlijsting van manen. Maar de details verraden een geringe kennis van den werkelijken leeuw. De neus springt krachtig uit den kop naar voren. Duidelijk is de geopende muil. De ooren zijn gespist. Bij de oogen daarentegen en het omgevende deel van den kop bespeurt men zeer weinig bijzonderheden. Alleen door een kleine gegraveerde kring met een stip in het midden is het oog aangeduid. Van de sprekende oogkassen en de sterke spieren op zijde van den kop is niets te zien. Ook de structuur van het achterlijf komt niet tot haar recht. Aan den loop der spieren en het beendergestel is daar geen aandacht besteed. En toch is de krachtige bouw van dit deel van het leeuwenlijf, dat voor den sprong is bestemd, zoo bijzonder karakteristiek.

Kenmerkend voor het afbeelden der vormen is het weergeven van de manen. Zij zijn verdeeld in een partij langs de ruggegraat als bij een paard, een krans van manen om den kop en een massa aan nek en schouders tusschen de beide voornaamste partijen. Aan den krans om den kop zijn de manen aangeduid door gleuven, geslagen in het brons met een volkomen bereiken van het verlangde effect. Anders is de massa verdeeld in groote vlokken door zware groeven. En in elke vlok is door flauw gegraveerde lijnen het haar duidelijk gemaakt. Aan de linkerzijde is het graveeren achterwege gebleven.

Dit afbeelden der vormen is slechts zeer oppervlakkig. En ook aan andere deelen van het lichaam bespeurt men alleen het allervoornaamste. Blijkbaar is het leeuwte berekend om op eenigen afstand te worden gezien. Bijzonderheden waren daarvoor onnoodig. Alleen de groote lijnen moesten spreken. Deze manier van behandelen der details, waarbij het effect van het geheele voorwerp toch volkomen tot zijn recht kwam, herinnert aan werken der kunst uit de derde eeuw na Christus. Wij mogen dus met groote zekerheid het leeuwte aan dezen tijd toeschrijven. Zeker is het, evenals het bronsje te Wiesbaden, verloren gegaan bij een gevecht tegen Germanen in den tijd der Severi.

Door deze twee kleine kunstwerken, in het bezit van den Heer Kam, zijn wij in staat twee hoofdmomenten der kunst in den Romeinschen Keizertijd nader te omschrijven. De *hippocampus* leerde ons de kunst kennen uit de tweede helft der eerste eeuw. Daar vonden wij een groote kennis van de natuur met het bestudeeren en weergeven van bijzonderheden in een zuiver plastische kunst, als de Helleensche was. En daarnaast merkten wij op de voorliefde voor leven en beweging, die een kenmerk zijn van dit tijdperk. — De leeuw bracht ons naar een ruim honderd jaar lateren tijd. En bij den kunstenaar van dit voorwerp was de belangstelling voor het model al eenigszins verflauwd. Hij wenschte niet meer een zoo nauwkeurig afbeelden van de werkelijkheid met plastisch juist weergeven der vormen. Vooral wilde hij het optisch effect bereiken en den bouw

van het geheel door enkele lijnen duidelijk maken. En daarbij was het niet de studie der natuur, die hem de motieven leverde voor zijn kunstwerk, maar veeleer een algemeene voorstelling van de dingen met enkele karakteristieke momenten. — Op die wijze begon de kunst reeds in den Romeinschen Keizertijd zich los te maken van de Helleensche traditie en kwam tot iets nieuws, om eindelijk in de Middeleeuwen de overlevering der Oudheid voort te zetten als Byzantijnsche kunst.

A. W. BIJVANCK.

DE ST. CATHARINA- OF KRUISKERK TE 'S-HERTOGENBOSCH.

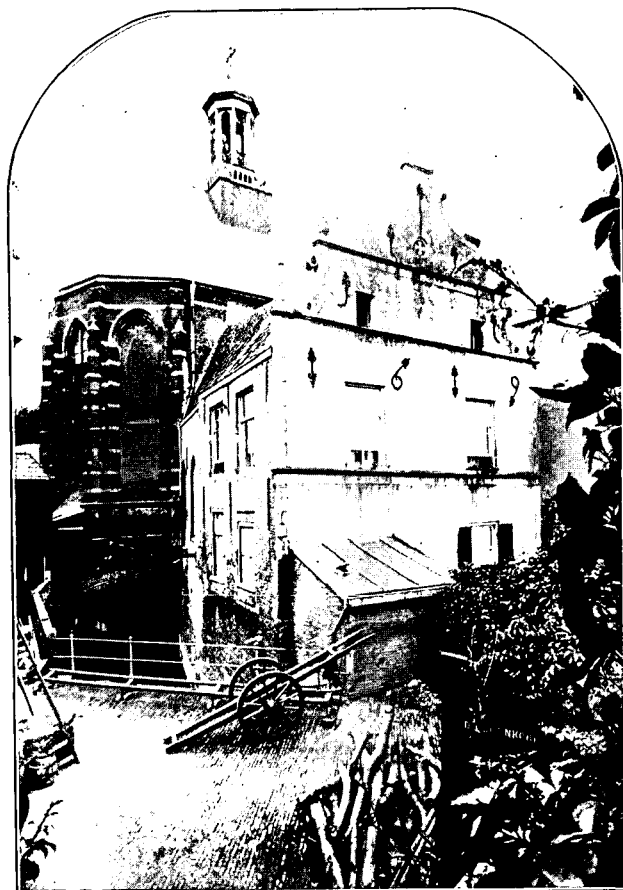
Op het oogenblik ondergaat een der parochiekerken van 's-Hertogenbosch, de St. Catharina- of Kruiskerk, een zeer ingrijpende verbouwing. Feitelijk kan men van de stichting van een geheel nieuw gebouw spreken, immers het koor en de oude pastorie (de tegenwoordige kosterwoning), de eenige oude deelen, die in den nieuwen bouw zijn opgenomen, nemen daarin slechts een ondergeschikte plaats in.

De lotgevallen dezer kerk zijn in het kort de volgende. Oorspronkelijk slechts kapel van het Kruisbroedersklooster, bestond zij toen alleen maar uit het tegenwoordige koor. Dit bouwwerk, uit baksteen met zandstenen banden opgetrokken, is waarschijnlijk in het tweede kwart der 16^e eeuw ontstaan; in een van de dommers toch moet het jaartal 1533 uitgehouwen geweest zijn, terwijl in het gewelf het jaartal 1542 geschilderd stond ¹⁾. Het is een merkwaardig en belangrijk stuk architectuur, welks behoud in den nieuwen bouw niet anders dan toegejuicht kan worden. In 1569, bij de oprichting van het bisdom 's-Hertogenbosch, werd deze kapel tot parochiekerk verheven; al ras te klein geworden om de geloovigen te bevatten, moest zij vergroot worden; in 1601 werd een schip aan het koor gebouwd, dat in 1616 voltooid schijnt geweest; dit jaartal stond tenminste in het gewelf van het schip geschilderd. Aan de noordzijde werd hieraan nog een dwarspand toegevoegd; aan de zuidzijde echter niet, waarschijnlijk wegens de daar zich bevindende kloostergebouwen der Kruisheeren, welke met verschillende bestemming tot in de 19^e eeuw zijn blijven staan. De oude pastorie (thans kosterwoning), aan den noordkant der kerk, dateert van 1619. Na de voltooiing dezer vergrooing werd op de kerk een torentje met hooge spits geplaatst, waarin twee luidklokken gehangen werden. Nadat deze spits door den storm van 8 December 1703 was afgewaaid, werd zij door een lagere vervangen. In 1609 en 1620 ontving de nieuwe parochiekerk van den bisschop en de stedelijke overheid twee geschilderde ramen.

Bij de belegering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik in 1629 had de Kruiskerk veel te lijden. Zij werd eerst laat hersteld; pas tegen het midden der 17^e eeuw kon zij weder in gebruik genomen worden, thans door de Hervormden, die na den

1) Volgens eene 18de eeuwsche, onuitgegeven Beschrijving van 's-Hertogenbosch door Mr. J. H. van Heurn, verwerkt in Jhr. Mr. A. F. O van Sasse van Ijsselt, De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, I, 345 vlg., waaraan het volgende grootendeels ontleend is.

vrede van Munster in 1648 alle katholieke kerkgebouwen genaast hadden. In hun bezit is zij gebleven tot 1794, toen de Hervormden haar voor de Franschen moesten ontruimen, die haar tot garnizoensbakkerij inrichtten. Intusschen had zich in 1758 gevaar voor instorting voorgedaan, doordat de vijf pilaren aan de noordzijde der kerk — de eenige, die zij toen bezat — sterk westwaarts begonnen over te hellen; het gevaar is toen door het bouwen van een sterken muur binnen de kerk tusschen den laatsten pilaar en den westelijken wand voorkomen.

Koor en oude pastorie der Kruiskerk te 's-Hertogenbosch.

In 1810 keerde de Kruiskerk tot het gebruik der Roomsch-Katholieken terug, die haar in 1841 opnieuw verbouwden en vergrootten¹⁾. Toen waren de oude kloostergebouwen der Kruisheeren verdwenen en was er geen beletsel meer de kerk ook naar den zuidkant uit te breiden en haar aldus een meer regelmatigen vorm te geven. Ook inwendig werd de kerk toen zeer verfraaid. In dien toestand heeft de Kruiskerk tot verleden jaar bestaan, toen een nieuwe, ditmaal zeer ingrijpende verbouwing werd ondernomen, welke nog voortduurt.

Behalve een aantal grafzerken²⁾, bezit de Kruiskerk iets, wat haar in het oog van een Noord-Nederlander een bijzondere bekoering verleent, n.l. een vrij groote verzameling schilderijen. Weliswaar is dit geen oorspronkelijk bezit; de schilderijen werden in 1829 voor een luttele som van de abdij Averbode in België gekocht. Het zijn negen

groote doeken, voorstellende verschillende episoden uit het leven van Jezus, welke de historieschilder Pieter Jozef Verhaghen (geb. 19 Maart 1728 te Aarschot, gest. 3 April 1811 te Leuven) in de jaren 1768 tot 1780 voor de abdij Averbode vervaardigd

1) Vgl. Schutjes, Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch IV, 1873, p. 348.

2) Beschreven bij Van Sasse van IJsselt, a. w. I, p. 348 vlg.

heeft¹⁾. Deze schilderijen zullen ook het nieuwe kerkgebouw versieren. Daarnaast bezit de Kruiskerk nog eene Madonna met Kind en St. Dominicus, geschilderd door Theodorus van Thulden, afkomstig uit de voormalige schuurkerk der parochie van St. Catharina in de Vughterstraat²⁾.

De nieuwe kerk, welke door Jan Stuyt is ontworpen, wordt eveneens van baksteen opgetrokken; zij wordt echter gepleisterd. Evenwel zal men het oude koor ongepleisterd laten; er bestaat zelfs het voornemen, zoodra de beschikbare fondsen het toelaten, het oude koor te restaureeren, waaraan dringend behoefte is. De oude pastorie (thans kosterswoning), die vroeger al eens gepleisterd was, zal echter opnieuw gepleisterd worden. Dit laatste is stellig ten zeerste te betreuren. Immers bij het losbikken der oude pleister kwam hier een fraaie vroeg-Renaissance-gevel van baksteen met zandsteenen banden voor den dag (het huis dateert van 1619); hetgeen bij iederen oudheidkundige reeds bij voorbaat groote vreugde had gewekt over het kleurrijk en schilderachtig effect, dat dit gebouw met het in de nabijheid gelegen oude koor, dat eveneens ongepleisterd zou blijven, in dien hoek van het Kruisbroederskerkhof te weeg zou brengen. Deze vreugde zou echter slechts van korten duur zijn, want al spoedig waren de pleisteraars ook aan de oude pastorie begonnen. Bij informatie naar de redenen hiervan werd gezegd, dat de kosten eener restauratie van den voorgevel der pastorie te hoog zouden zijn geweest; de zandsteen bleek o. a. geheel verteerd. Bij allen eerbied voor dit argument zou men toch willen vragen, of het niet mogelijk geweest ware, in plaats van aanstonds tot pleisteren over te gaan, althans te *trachten* het bedrag voor deze herstelling bijeen te brengen, temeer daar dit bedrag, vergeleken bij de som, die met de geheele verbouwing dezer kerk gemoeid is, uiterst gering geweest zou zijn. Men mag deze ietwat overrijlde handeling destemeer betreuren, daar het kerkbestuur aan den anderen kant door het behoud van het oude koor en van de collectie schilderijen uit Averbode, al ging het daartoe vooral ook op aandrang van buitenstaanders over, juist van eene zeer loffelijke piëteit getuigenis gegeven heeft.

H. P. C.

1) Bijzonderheden over Verhaghen en diens verhouding tot Averbode vindt men in een door deze abdij uitgegeven blaadje, Bode der Aartsbroederschap van O. L. V. van 't H. Hart, jrg. 1912, n°. 7, 10 en 12.

De negen thans in Den Bosch aanwezige schilderijen zijn de volgende: 1. De aanbidding der herders, 4.89 × 3.41; 2. De aanbidding der drie koningen, 4.89 × 3.39; 3. De kindermoord te Bethlehem, 4.84 × 3.40; 4. De bruiloft van Kana, 2.96 × 2.88; 5. De gedaanteverwisseling op den berg Tabor, 2.96 × 2.85; 6. De genezing der zieken, 3.37 × 2.87; 7. De overspelige vrouw, 3.37 × 2.84; 8. De voetwassching, 2.96 × 2.84; 9. De roeping van Petrus, 2.98 × 2.93; alle maten zijn binnen de lijsten opgegeven.

2) Vgl. Van Sasse van IJsselt, a. w. I, p. 342.

HET DAGHET IN HET OOSTEN.

Zonder verder te treden in het werk van mijn geachten mederedacteur, die sinds eenige jaren op zoo verdienstelijke wijze de kunstafdeeling van de Staatsbegrooting behandelt, mag ik toch niet nalaten reeds in dit nummer met een woord melding te maken van de belangrijke wijziging op het gebied van de Monumentenzorg, welke de begrooting voor 1918 ons brengt.

Naast de bestaande Rijkscommissie voor de Bescherming der monumenten wordt eene nieuwe commissie voor het beheer der Monumenten ingesteld, aan welke tevens wordt opgedragen om aan de Regeering van advies te dienen bij de restauratie, waardoor dit belangrijke onderdeel van de monumentenzorg niet meer alleen zal staan onder het eenzijdig beheer van het Departement, doch ook aan de voorstanders der nieuwe richting de gelegenheid geboden zal worden om op dit gebied hun gevoelen kenbaar te maken. De beslissing blijft natuurlijk bij de Regeering, doch deze zal thans niet alleen behoeven af te gaan op de voorlichting der aan het Departement verbonden ambtenaren. Deze nieuwe regeling, die geheel aansluit bij de voor den Bond geuite wenschen, behoedt ons voor de officieele voogdij, welke zoolang reeds de met de restauraties belaste deskundigen dwong om in de vooraf bekende officieele richting werkzaam te zijn. Bij verschillen in opvatting tusschen den architect en den officieelen Rijksadviseur zal de Regeering thans van deze Commissie het advies kunnen inwinnen, waardoor de mogelijkheid geopend wordt voor eene meer onpartijdige behandeling.

Nu de nieuwe opvattingen, »die de tot heden gevolgde methode van restaureeren veroordeelen . . . door de voornaamste bouwmeesters en bevoegde oudheidkundigen worden aanbevolen», acht de regeering zich »niet verantwoord, indien zij langer uitstelt, zich bij dit vraagstuk te verzekeren van de voorlichting eener commissie van deskundigen». Na deze verklaring is het niet aan te nemen, dat de Kamers aan den Minister of zijnen raadsman deze verantwoordelijkheid toch zouden willen opdringen door de voorgestelde regeling te verwerpen.

Terecht heeft de Minister het advies niet opgedragen aan de bestaande Rijkscommissie, omdat deze, welke uitnemende krachten zij ook onder hare leden moge tellen, niet voor dit doel is samengesteld, en omdat deze uitbreiding van hare werkzaamheid allicht haar eigen werk, dat der inventarisatie, zoude op den achtergrond dringen. De verschillen over de wijze van restaureeren, die bij een onpartijdig samengestelde commissie in het begin niet kunnen nalaten tot uiting te komen, zouden te zeer belemmerend werken op de beschrijving, welke geheel hare aandacht vordert.

Het arbeidsveld van beide commissies is echter nauw verbonden en beiden vereischen de beschikking over technisch geschoolde ambtenaren en wetenschappelijke hulpmiddelen, zoodat zij als twee secties vormen van één geheel. De Minister brengt dit tot uiting door beiden te verbinden tot ééne Rijkscommissie voor de monumentenzorg, waarvan de beide commissies elk eene afdeeling zullen vormen. Aan deze vereenigde

commissie zal een Rijksbureau voor de monumentenzorg verbonden worden, waarvan de algemeene secretaris tevens directeur zal kunnen zijn. Aan dit bureau zullen zoowel het materiaal en de bibliotheek van de Beschrijvingscommissie als dat van het tegenwoordige bureau van K. en W. worden toevertrouwd, waardoor ook hierbij de zoolang gewenschte eenheid zal verkregen worden.

De nieuwe regeling wordt geacht met 1 April 1918 in werking te kunnen treden. Zooverre wij thans reeds over de groote lijnen van dit plan kunnen oordeelen zal hierdoor eene groote verbetering in de monumentenzorg verkregen worden. Tevens brengt het ons ook nader tot de zoolang verbeidde wet tot bescherming der monumenten, over de voorbereiding waarvan aan de nieuwe commissie uitdrukkelijk het advies bij de voorbereiding wordt opgedragen.

Mogen deze voorstellen bij de Kamers een gunstig oor vinden en spoedig in verwezenlijking komen! Reeds thans past ons hier een woord van erkentelijkheid tegenover den Minister, die deze voorstellen heeft ingediend, en aan de ambtenaren, die hem hiertoe hebben geadviseerd, in het bijzonder aan den secretaris-generaal Mr. Kan en aan den referendaris Mr. Duparc, die niet heeft geschroomd om afstand te doen van eene uitgebreide en aantrekkelijke bevoegdheid, welke het Departement op dit gebied bezat, omdat hij inzag, dat het belang van de monumenten het wenschelijk maakte om die bevoegdheid en de daarmee gepaard gaande verantwoordelijkheid ook door anderen te doen deelen.

J. C. OVERVOORDE.

NASCHRIFT OP: EEN XV^{DE} EEUWSCHE NEDERLANDSCHE MISKELK
IN ZUID-AMERIKA. (ZIE BOVEN BLZ. 120).

Ongeveer tegelijkertijd dat bovengenoemd artikel het licht zag, plaatste de Z.E. Heer C. J. Zwijsen in *Bossche Bijdragen* (I, 241–244) een bladzijde uit zijn dagboek over hetzelfde kunstvoorwerp, dat hij 13 Oct. 1906 te Georgetown, waarheen het ter reparatie was opgezonden, had aangetroffen. Met welwillend verlot van den schrijver neem ik van zijn bijdrage hier enkele gedeelten over, die tot verbetering of aanvulling van mijn gegevens en gissingen kunnen dienen.

De beschrijving luidt: »Een kelk met breedgemonde, vergulde cuppa. De nodus springt sterk vooruit en heeft geslepen steenen, waarop om de beurt een familiewapen en een dubbelhoofdige adelaar gegraveerd is. Het voetstuk is verdeeld in zes vakken. In een van deze bevindt zich een plat kruis met het opschrift *A. D. H. A.* in gothieke letters. In het tegenoverliggende vak een wapen in email. Het is hetzelfde wapen als in den nodus, nl. een zilveren veld met twee dwarsbalken van keel. Op het uiterste randje aan den voet is een rondlopend opschrift in gothieke letters»

Daar het afschrift, zooals de schrijver mij meedeelde, vluchtig was genomen, zijn er een paar onnauwkeurigheden ingeslopen, die uit de foto te verbeteren waren. Na het jaartal volgt: *ora pro eo* (sic), blijkbaar een vergissing van den graveur.

Wat hier over het wapen wordt gezegd, bevestigt volkomen de blazoenering door Jhr. Beelaerts van Blokland gegeven. Op den nodus zien we de vier stukken van het wapenschild der Van Oudheusden's, op den voet de kleuren, juist gelijk hij ze aangaf.

Op de vraag: »hoe kwam die kelk in Amerika?» geeft de heer Zwijzen het volgend antwoord:

Ziehier wat ik nog kon achterhalen. In het begin der 19^e eeuw emigreerden twee jonge katholieke Nederlanders naar de kolonie Berbice. Zij heetten Jacobus en Mathias Jozef Timmers. Zij werden in hun reis en onderneming geholpen door hun grootvader Jan Jozef Debets en hun oom Baron Eduard van Voorst tot Voorst. Deze laatste gaf hun dezen kelk als een deel van hun uitzet. Zij vestigden zich op de Plantage: *Nomen Nescio* en bouwden daar een kapel, die tegelijk dienst deed voor de nabijgelegen Plantage *Bestendigheid*. Beide plantages zijn nog (althans in 1906, toen ik de kolonie bezocht) het eigendom van Mej. Anneke Zabette Timmers, de hoogbejaarde dochter van bovengenoemden Mathias Jozef. De kapel werd later overgeplaatst naar *New-Amsterdam* en met de kapel kwam ook de kelk daarheen. Meer bijzonderheden kon ik niet te weten komen. Een onderzoek, ingesteld bij de hooggeachte familie Van Voorst tot Voorst, bracht geen nieuw licht."

L. VAN MIERT.

BEGLAASDE PANDRAMEN BIJ DE OBSERVANTEN TE WEERT TEGEN HET EINDE DER MIDDENEUEWEN.

De bijdrage van den heer Muller (zie blz. 118 vv.) kan worden aangevuld uit de archieven van het Minderbroedersklooster te Weert.

Op het jaar 1546 vermeldt de kloosterkroniek: »Cooperunt poni *nova vitra in ambitu* hujus conventus." Wanneer er gesproken wordt van *nova vitra*, denkt men natuurlijk aan een vernieuwing of verwisseling. Bijgevolg waren de ramen van de pandgang reeds vóór 1546 met glas gedicht. Of uit deze korte aanteekening nog meer valt te besluiten? Het Weertsche klooster, in 1462 gesticht voor de Minderbroeders-observanten, werd na een eeuw nog bewoond door mannen, bij wie de naleving van Sint Franciscus' regel ook op 't stuk van armoede ernst was. Juist daardoor wilden zij zich onderscheiden met name van hun orde-broeders, die de observantie nog niet hadden aangenomen. Dus, zou men zeggen, als zulke Observanten glasvensters in hun kloostergangen duldden, dan waren gedichte pandramen geen *articles de luxe* en in rijke abdijen en gegoede kloosters zeker zeer gewoon. Doch de conclusie, hoe verleidelijk ook, is gewaagd. Juist om hun strengere armoede telden de Observanten meer en grootere weldoeners. Verscheen in hun klooster een nieuw glasraam, dan wist iedereen, dat het geschonken was. Een gebrandschilderd wapentje met bijschrift vertelde dan nog wel iets naders.

Het necrologium of liber recommendationis van ons klooster brengt ook nog eenige bijzonderheden omtrent de pandglazen. Op 9 Juli wordt daar herinnerd: »Fiat memoria specialis honesti viri Johannis Custodis et Cecilie Swyns uxoris sue, parentum

confratris nostri fr. Petri de Antverpia, quorum beneficiis conventus noster diversis temporibus largas recepit eleemosynas necnon opera divi Hieronymi in bibliotheca nostra cum praeclaro ac perlucido vitro, quod habetur in ambitu nostro." De tijdsbepaling ontbreekt, doch dezelfde hand schreef op 1 Mei een overledene in van het jaar 1545. Of er nu eenig verband tusschen gemeld echtpaar met het laatste geschenk en de *nova vitra* van 1546 bestaat, is niet uit te maken. Doch wel blijkt, dat niet alleen de kerk maar ook zoo'n pandgang beglaasd kon worden zonder groote bezwaren voor de kloosterlingen zelf. Tevens geeft het necrologium eenige eigenschappen van het nieuwe glas. Het was zeer helder en doorzichtig, dus heel wat beter dan het vroegere en gewone donkerkleurige (grauw of groen), dat weinig licht doorliet en het uitzicht onmogelijk maakte.

De Weertsche pandgang mocht dus in het midden der 16de eeuw gerust gezien worden. Of de kloostergangen toen elders ook zoo »rijk" waren, zullen nieuwe berichten moeten leeren. Alleen herinneren we hier nog aan de pandgang der Dominicanen te 's-Hertogenbosch en die der Karthuizers te Vucht, waarvoor de stedelijke Bossche regeering respectievelijk in 1496 en 1539/40 een glasraam bekostigde ¹⁾. Het eerste glas prijkte met »vele verscheydene wapenen".

fr. D. VAN ADRICHEM, O. F. M.

MUNT- EN PENNINGVERZAMELING P. J. VAN DIJK VAN MATENESSE.

Alvorens ons verslag van deze belangrijke veiling, die 10 en 11 October te Amsterdam bij Fred. Muller en Co. gehouden werd, aan te vangen, een enkel woord over het ontstaan der verzameling.

Jacob van Dijk, boekhandelaar te Schiedam, begon omstreeks 1825 met het bijebrengen van eene verzameling Nederlandsche legpenningen ²⁾, die toen meerendeels, vooral de 16de en 17de eeuwsche, hier te lande nog vrij veelvuldig voorkwamen. Zijn doel was, eene zoo volledig mogelijke verzameling van dat soort penningen te verkrijgen, van die stukken, zooals hij in de Konst- en Letterbode van 1850 p. 157 mededeelde, afbeeldingen te doen vervaardigen naar door hem gemaakte afteekeningen, en deze uit te geven. Bekende verzamelaars uit die dagen, J. J. Becker, P. O. van der Chijs, J. van Dam Dwzn., P. Smidt van Gelder, Van Harderwijk en niet het minst G. van Orden, de schrijver van de Handleiding voor verzamelaars van Nederlandsche Historiepenningen (Legpenningen), hadden hem hun steun toegezegd en hunne verzamelingen beschikbaar gesteld. Vele afteekeningen zijn dan ook door Jacob van Dijk vervaardigd, maar tot eene uitgave is het nimmer gekomen, waarschijnlijk hebben de hooge kosten deze onmogelijk gemaakt. Veel belangstelling in zijn verzameling vond Van Dijk bij zijn zoon, die na den dood

1) R. A. van Zuylen Jr.: *Inv. der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch*, (*Stads Rekeningen...*), I, blz. 30 en 568.

2) Legpenningen dienden oudtijds als hulpmiddel bij het rekenen. Eene duidelijke beschrijving van het gebruik dezer soort penningen komt voor bij G. van Loon, *Hedendaagsche Penningkunde*, 's-Gravenhage, 1734, p. 158-165.

zijns vaders haar aanzienlijk uitbreidde en elke gelegenheid dankbaar aangreep om haar vollediger te maken en de minder fraaie exemplaren door betere te vervangen.

Sedert ongeveer 1860 was deze zoon, P. J. van Dijk van Matenese, de latere burgemeester van Schiedam, dan ook »de" specialiteit voor legpenningen; geen variëteit of stempelverschil ontging hem, de penningveilingen, zowel in Noord- als Zuid-Nederland, werden regelmatig door hem bezocht en niet spoedig liet hij een stuk, van belang voor zijn verzameling loopen. Na den dood van zijn vriend en mede-verzamelaar van legpenningen J. P. van der Auwera († 1881), kocht hij diens geheele verzameling aan, terwijl hij ook uit de collectie van Dr. J. F. Dugniolle, den schrijver van »le Jeton historique des dix-sept provinces des Pays-Bas", vele der belangrijkste stukken verkreeg. In twee artikelen, verschenen in de Revue belge de Numismatique van 1885, beschreef Van Dijk eenige der belangrijkste stukken uit zijn verzameling. Maar niet alleen tot legpenningen voelde hij zich aangetrokken, ook de Nederlandsche munten, penningen en noodmunten genoten, vooral toen hij pas begon te verzamelen, zijn belangstelling. Hier was zijn doel niet complete seriën bijeen te brengen, maar kocht hij bij voorkeur stukken aan, die door fraaie conservatie uitblonken of wel belangrijke historische gebeurtenissen of personen herdachten. Tot omstreeks 1898 is de verzameling regelmatig uitgebreid, korten tijd daarop brak voor den kundigen verzamelaar een tijd van lang en bitter lijden aan, waaraan de dood eerst in 1905 een einde maakte. De verzamelingen werden sedert door de weduwe bewaard, maar niet verder uitgebreid. Toen nu begin van dit jaar ook deze kwam te overlijden, besloten de erven de verzamelingen te verkoopen. De gedurende een 70-tal jaren bijeengebrachte verzameling Nederlandsche legpenningen werd door mij voor het Kon. Penningkabinet aangekocht en vereenigd met de zich reeds in het Kabinet bevindende stukken, terwijl de dubbelen van de hand werden gedaan. Het overige gedeelte der verzameling werd, met uitzondering van eenige weinige stukken, die door een der familieleden werden aangekocht, en van de penningen op Schiedam betrekking hebbende, die door het museum dier stad werden verkregen, te Amsterdam geveild.

Het drukke bezoek op de kijkdagen, deed reeds verwachten, dat er voor de veiling veel belangstelling zou zijn; en, al miste men in de ruime veiling-zaal in de Doelenstraat de bekende figuren der Brusselsche en Frankforter munthandelaren, toch was de opkomst, vooral met het oog op het kleine aantal penningverzamelaars en -koopers hier te lande, zeer bevredigend. De goede naam, waarin de verzameling zich zoo lang mocht verheugen, scheen nog niet te zijn vergeten en naast onze verzamelaars deden verder de beheerders van een aantal stedelijke verzamelingen eene poging, om de belangrijkste munten, penningen of noodmunten, op hunne stad betrekking hebbende, te verkrijgen.

Voor de penningen betreffende den 80-jarigen oorlog, een 100-tal nummers tellende, bleek reeds dadelijk veel belangstelling. Een zeer zeldzaam stuk, op het nemen van Grol en Bredevoort door Prins Maurits in 1597, door de Staten van Zutfen geslagen (56)¹⁾

1) De tusschen haakjes geplaatste nummers, zijn die uit den Catalogus.

werd voor *f*30.— niet duur verkocht, de fraaie penning op den slag bij Nieuwpoort met Prins Maurits te paard (58) bracht *f*85.— op, de penning door de Staten-Generaal aan de buitenlandsche gezanten vereerd (65) *f*42.—, een zeer zeldzame penning op het innemen van Gulik door Prins Maurits in 1610 (67) *f*50.—. Twee verschillende penningen op de Synode te Dordrecht in 1619 gehouden met gezicht in de zaal, waarin de vergaderende godgeleerden (73 en 74), werden voor *f*26.— en *f*24.— het eigendom van Nederlandsche verzamelaars. De penning op Piet Heyn's verovering van de zilverbloot, met gezicht op de Baai van Matanzas (83) werd voor *f*51.— zeker goedkoop toegeslagen. Een mooie penning op den slag op het Slaak in 1631 door A. van der Willige met Prins Frederik Hendrik te paard (87) werd voor *f*92.— door het Nederl. Historisch Scheepvaart Museum te Amsterdam aangekocht, welk Museum eveneens eigenaar werd voor *f*120.— van den fraaien penning op den vrede van Westminster in 1654 gesloten (115).

Onder 127 en 128 vermeldde de catalogus twee weinig voorkomende penningen in 1665 vervaardigd op den aanval door den Engelschen admiraal Graaf van Sandwich op de O.-I. Retourvloot die, gewaarschuwd voor den uitgebroken oorlog in den »neutralen» haven van Bergen (in Noorwegen) een schuilplaats gezocht had. Door den Commandeur Pieter de Bitter werd de aanval afgeslagen en de Engelschen genoodzaakt de vlucht te nemen.

Van de beide penningen, die *f*135.— en *f*91.— opbrachten, is de hierbij afgebeelde door den Amsterdamschen stempelsnijder G. Pool gesneden. Hij vertoont op de voorzijde het zeegevecht in den haven van Bergen terwijl de keerzijde onder het opschrift: op de roofzugt van Carel de tweede voorgevallen den 10 Augusti 1665 voor bergen in Noorweegen, het volgende versje te lezen geeft:

Dus wort Brittanjes Trotz gestuyt,
Die zelfs by Vriendt vaert op vrybuyt;
En tergt de Noortsche Wallen.
Hy schaekt Vorst Fredricks haven recht
Dog krygt Syn loon, door boeg en plecht
Van Neerlandts donderballen.

1665. Aanval op de Nederlandsche retourvloot door de Engelschen in de haven van Bergen afgeslagen.

Twee verschillende zeldzame penningen op het innemen van Breda in 1637 door den Middelburgschen stempelsnijder J. Looff (91 en 92) gingen voor *f*70.— en *f*75.— de reeds zoo rijke serie Noord-Brabantsche penningen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant te 's-Hertogenbosch verrijken. Voor *f*150.— werd een Nederlandsch verzamelaar eigenaar van den fraaijen door Pieter van Abeele omstreeks 1660 gedreven penning ter herdenking van het begiftigen met het wapen door Graaf Willem in 1342 en met de keizerskroon door Keizer Maximiliaan in 1488 (105).

Amsterdam begiftigd met het wapen (1342) en met de keizerskroon (1488).

Eveneens voor Nederlandsche rekening werd voor *f*70.— aangekocht de fraaie penning met borstbeeld en wapen van Maarten Harpertsz. Tromp door denzelfden kunstenaar in 1653 gedreven (113).

Een fraaie zilveren doos bestemd om den gouden penning op den vrede van Rijswijk in te bewaren met de wapens en namen van de 4 Amsterdamsche burgemeesters en de 36 raadsleden (192) bracht *f*810.— op.

Een 80-tal legpenningen, alle betrekking hebbende op onze geschiedenis ter zee (245), een aardige serie van zeer goed bewaarde stukken, verkreeg het Scheepvaart Museum voor *f*200.—.

Zeldzame stukken bevatte ook de ruim 180 nummers tellende serie Nederlandsche munten. Een hoogstzeldzame proef van een Hollandschen leeuwendaalder op dubbele zwaarte van 1589 (369) werd voor *f*180.— voor Nederlandsche rekening aangekocht, *f*200.— bracht no. 425 op, een eveneens op dubbele zwaarte geslagen leeuwendaalder

van Utrecht van 1578, welke, evenals no. 437 een fraaie en hoogstzeldzame halve leeuwen-
daalder van Overijsel van 1584 op een vierkant muntplaat geslagen voor *f*155.— het
eigendom werd van de firma J. Schulman. Een gehelmde Rijksdaalder van Zeeland van
1603, met borstbeeld van Prins Maurits (404), het tweede bekende exemplaar¹⁾ bracht
*f*85.— op. Duur werden ook verkocht het 20- en 10-guldenstuk van Koning Lodewijk
Napoleon van 1810 (493 en 494) door den Franschen stempelsnijder George aan de
Munt te Utrecht in slechts enkele exemplaren vervaardigd, die elk *f*200.— opbrachten.

Zeker het zeldzaamste stuk onder de Nederlandsche munten was de dubbele dukaat
van 1867, waarvan slechts drie exemplaren
bekend zijn, twee er van berusten in het
muntkabinet van 's Rijks Munt te Utrecht.
Deze munt werd geslagen voor de door
's Rijks Munt op de wereltentoonstelling
te Parijs van 1867 tentoongestelde Neder-
landsche moderne munten. Voor *f*515.— ver-
kreeg de firma J. Schulman dit stuk.

1867. Dubbele gouden dukaat.

Veel belangstelling trok ook de af-
deeling noodmunten, een 100-tal nummers tellende, en wel in de eerste plaats de nood-
munten uit onzen 80-jarigen oorlog. De noodmunt van Bergen-op-Zoom, in 1588 door
de Spanjaarden belegerd (545), een der zeldzaamste stukken uit deze serie, bleef voor

*f*150.— in ons land. Drie noodmunten van
Gulik, tijdens het beleg door Prins Maurits
in 1610 (584—586), brachten *f*120.—, *f*210.—
en *f*110.— op. De bevelhebber Johan van
Rauschenberg, besloot de vesting tot het
uiterste te verdedigen en liet niets onbeproefd
om den moed der bezetting aan te wakkeren.
Maar, zooals Van Loon²⁾ zoo aardig zegt:
»gelijk dusdanige aanmoedigingen van weynig
naadruks zijn, bijaldien de deugd door de
beoogde belooningen niet wordt opgewekt,
noch de uytgestaane ongemakken door ruyme
vergeldingen bekroond worden, taste hij (d. i.
de bevelhebber) zijne eygene zilvere vaten
aan en liet, by gebrek van geld, van de
zelve noodstukken munten, om daarmede,
geduurende de belegering, zyne onderhoorige

1610. Noodmunt van Gulik van 10 gulden.

1) Het andere berust in het Kon. Penningkabinet.

2) G. van Loon, Beschrijving der Nederlandsche Historiepenningen II, pag. 69.

manschap, haare verscheene soldy van tyd tot tyd te bezorgen, doch wel voornaamelyk om de zulken, wier moedigheyd in 't doen van dapperen tegenweer uytblonk, ryklyk naar verdienste te beloonen."

De hier afgebeelde noodmunt is vervaardigd van een in stukken gesneden zilveren schaal met gegraveerden rand. Binnen een ovaal schildje met parelrand de gekroonde letter R (Rauschenberg), waaronder de Letter L (aartshertog Leopold) tusschen het jaartal 16 — 10. Een afzonderlijk ingeslagen X duidt het aantal guldens aan, waarvoor het stuk is uitgegeven.

Hooge prijzen besomden ook de noodmunten van het beleg van Leiden, een tweetal papieren van 20 en 28 stuivers (602, 606) brachten *f*100.— en *f*76.— op, terwijl twee afslagen in zilver van papieren noodmunten van 20 en 5 stuivers (601, 603), na afloop van het beleg als gedachtenis-stukken geslagen, elk *f*100.— opbrachten.

Ten slotte vermelden wij een unieke vierkante proef van een tot heden onbekenden thaler met geharnast borstbeeld van Adolph graaf van Nuenar, in 1583 geslagen (46) die voor *f*1050.— voor buitenlandsche rekening werd aangekocht.

's-Gravenhage, Oct. 1917.

A. O. VAN KERKWIJK.

BOEKAANKONDIGING.

DELFTSCHE, Hof van Delftsche en Vrijenbansche straatnamen. Delft, 1917.

Wij ontvingen ter aankondiging een werkje over de Delftsche straatnamen door J. C. Kramer met een inleidend woord door Mr. L. G. W. Bouricius. Het boekje sluit aan bij dergelijke uitgaven over 's-Gravenhage enz. en bevat verschillende historische bijzonderheden, waarbij echter ook enkele verklaringen als: »Noordelijke Avenue. Deze naam is ontleend van de windstreek waarin deze Avenue ten opzichte van de stad ligt'', welke zonder bezwaar achterwege konden blijven. Achterin is eene lijst van verdwenen straatnamen bijgevoegd, die allicht voor aanvulling zoude vatbaar blijken. Het boekje is netjes gedrukt, doch wel wat al te vol taal- en stijlfouten.

VERSLAGEN.

Verslag van het Museum »De Lakenhal'' te Leiden over het jaar 1916. — Door bruikleen en schenking kwam het Museum in het bezit van verschillende belangrijke voorwerpen, waaronder vooral eene collectie van ruim 80 stukken van Brouwer's aardewerk vermeld moet worden. Tal van voorwerpen, zoowel vaatwerk als beelden en bouwkunstige versieringen uit de jaren 1898—1915, worden in deze verzameling aangetroffen. Voorts werd eene koperen gildepenny van het Amsterdamsche St. Lucasgilde in bruikleen ontvangen, welke van Rembrandt afkomstig heet te zijn. De penny draagt het jaartal 1634, terwijl op de keerzijde »Rembrandt Hermans S'' te lezen staat. Behalve een gegraveerde

bokaal van de Volderij (1748); ontving het Museum bovendien nog ten geschenke een familieportret voorstellende L. Th. Gronovius met zijn kinderen door J. L. la Farque, genaamd van Nieuwland (1775). Tenslotte werden door aankoop eenige portretten verworven o. a. van den leerling van Boerhaave, Gerard Baron van Swieten, dat aan C. Troost wordt toegeschreven, en een portret van Johan Rippertz van Groenendijck (1518—1650), burgemeester van Leiden uit 1645. De afdeeling kunstnijverheid werd verrijkt met een staande gangklok door Franciscus le Dieux, welke uit de 2de helft der 18de eeuw dateert. Dank zij de welwillende medewerking van Dr. C. Hofstede de Groot, die zijne collectie teekeningen van Oud-Hollandsche meesters ter beschikking stelde, konden drie belangrijke tentoonstellingen dezer teekeningen in het Museum gehouden worden.

Verslag van het Gemeente Museum te 's-Gravenhage over het jaar 1916. — Als een heugelijk feit mag gemeld worden, dat het Museum, in tegenstelling met de Rijks- en de overige musea, niet alleen de jaarlijksche subsidie van f5000, doch bovendien nog een crediet tot een bedrag van f6150 van de Gemeente mocht ontvangen. Door deze belangrijke bijdragen en mede door geschenken van in het Museum belangstellende personen, werd de Directie in staat gesteld de verzamelingen aanmerkelijk uit te breiden.

Door den aankoop van Colenbrander-aardewerk uit de collectie van wijlen H. W. Mesdag en door het vorstelijk geschenk van den heer Preyer, waarvoor eene groote verzameling ontwerpen voor versiering van vazen en borden door Colenbrander op biscuit met waterwerf geteekend kon worden verworven, wordt de 19de eeuwse Haagsche ceramiek op waardige wijze gerepresenteerd. Voorts noemen we nog het geschenk van de Goudsche plateelbakkerij »Zuid-Holland'', waardoor ook het in 1912—1913 door Colenbrander gemaakte aardewerk in de collectie vertegenwoordigd is. Bovendien werden nog stalen uit de latere periode van de Rozenburgsche fabriek en een groot tegelschilderij van Jan Toorop »Jong Holland'' verworven.

Voor de kennis der 16de eeuwse Haagsche glasbrandschilderkunst zijn de fragmenten afkomstig van de St. Jacobskerk, thans geplaatst in 30 eikenhouten raampjes, van groot belang. Onder de stukken zijn belangrijke fragmenten van het raam van Maximiliaan van Buren, vervaardigd door Rijck met de stelt, die vóór 1560 overleden is, voorts van het raam door de stad Haarlem geschonken en gemaakt door Joost Jansz. Ook van het raam van Adam en Eva uit 1541 zijn fraaie overblijfselen aanwezig. Een ruitje met eene voorstelling van Daniël en Suzanna, hunne belagers aanklagende, dagteekent uit vroeger tijd.

De verzameling schilderijen werd door bruikleen en schenking met zes stukken verrijkt, o. a. door drie 16de eeuwse portretten voorstellende Vincent Corn. van Mierop, diens vrouw en dochter, voorts met eenige moderne schilderijen, waaronder twee stukken van Breitner, een Zelfportret en Een gezicht op het Rokin, en Het dal van de Ruppel in Algiers door Hart Nibbrig.

Verslag van het Museum Boymans te Rotterdam over het jaar 1916. — Hoewel door den oorlogstijd het crediet voor aankoop ingetrokken werd, konden dank zij de hulp van stadgenooten vele belangrijke kunstwerken verworven worden. In de allereerste plaats, het, onder den naam van »Le Rembrandt du Pecq», bekende schilderij van Aert de Gelder »Jehova met de engelen.» Voorts een kostelijk Stilleven van J. B. S. Chardin, dat voor de afdeling Fransche kunst eene belangwekkende en zeer fraaie aanwinst mag heeten. Uitnemende stukken van de hand van Adriaen van Ostade zijn de twee koppen van een man en een vrouw uit 1642. Ten slotte werden door den aankoop van het Haantje van Roelant Savery de twee, omstreeks 1620 als pendants geschilderde stukken van het Haantje en het Hennetje, nu wederom vereenigd. — De verzameling Oude teekeningen werd verrijkt met een schets van Willem van de Velde, voorstellende romp en spiegel van het schip »Nieuw-Rotterdam».

Voor de afdeling beeldhouwwerk mocht het Museum een bronzen Venus door Jacopo Sansovino ten geschenke ontvangen, die in de behandeling van het modelé op treffende wijze den invloed van Titiaan verraadt.

Ook de verzameling kunstnijverheid onderging eene belangrijke uitbreiding door de schenking van eene fraaie collectie Venetiaansche glazen en verschillende gegraveerde en geslepen glazen uit de XVIIde en XVIIIde eeuw, waaronder de 17de eeuwse pronkbeker, bekend als Lady Harvey's Glass, waarop de stad en haven van Hamburg zijn gegraveerd, eene eerste plaats inneemt.

Ten slotte werd de afdeling Moderne kunst door aankoop en schenking vermeerderd met een heidelandschap van A. Dirckx, twee studie's, schapekoppen in rood en zwart krijt door A. Mauve, een stemmingsvol kerk-interieur door J. Bosboom en een belangrijke aquarel van c. 1878 door Jongkind, de Seine-kaden te Parijs voorstellend.

Verslag van het Frans Hals Museum te Haarlem over het jaar 1916. — Tot de belangrijkste aanwinsten behoort het schilderij: de Koekenbakster door Judith Leijster, waarvan eene afbeelding aan het Verslag is toegevoegd. Voorts werden verschillende schilderijen in bruikleen ontvangen o. a. het portret van Nic. Stenius, pastoor te Akersloot door Frans Hals, verder een paar maangezichten door Aert van der Neer en een landschap met visschersvrouw door Cam. Corot. Een groote collectie glazen werd door het Gemeente Archief afgestaan, terwijl eenige meubels, o. a. een Louis XV klaptafel, door verschillende in het Museum belangstellende personen ten geschenke werden gegeven.

Verslag van het Museum te Dordrecht over het jaar 1916. — De collectie werd verrijkt met eenige belangrijke schilderijen, waaronder vooral het stuk van Kamerlingh-Onnes »Après», een bloemverbeelding genoemd moet worden; voorts vermelden wij nog het schilderij van J. B. J. Jungman. »Vrouw met Vogelkooien» en »Het geheim» door A. H. Bakker Korff. Ten slotte mochten nog eenige schilderijen in bruikleen worden ontvangen o. a. de Smokkelaars door J. H. Jurres, en een paar stukken geschilderd door Cool voorstellende het Pantheon en S. Paolo fuori le Mura te Rome.

Verslag van het West-Friesch Museum te Hoorn over het jaar 1916. — Behalve van de aanwinsten, wordt in het verslag nog melding gemaakt van de slooping van twee interessante oude gevels op de Breed en onder de Boompjes. Hiernaast staat echter, als een verheugend feit en als indirect gevolg van het bezoek van den Nederl. Oudheidkundigen Bond, de aankoop van het eigenaardige woonhuis »in de Fraghtwagen» aan het West door het Gemeentebestuur, met het doel de binnenarchitectuur in goeden staat te onderhouden en den fraaien gevel te restaureeren. Dank zij eene belangrijke bijdrage van een onbekend gebleven oudheidminnaar kan deze restauratie tot stand worden gebracht. Van de aanwinsten zij nog vermeld, een 4-tal portretjes belangrijk voor de West-Friesche kleederdrachten omstreeks 1800 en een 10-tal foto's van bekende monumenten te Hoorn.

Verslag van de Rijkscommissie voor Nederlandsche Monumenten over het jaar 1916. — Van de verschillende werkzaamheden wordt bericht, dat de voorloopige lijst van Gelderland thans zoo goed als persklaar is, en dat met de inventarisatie der monumenten in Friesland een begin is gemaakt door de monumenten van de tot Friesland behorende eilanden op te nemen. De secretaris heeft na de beëindiging van zijn onderzoek der St. Servaaskerk zich aan de studie der O. L. Vrouwe kerk gewijd. Voorts werden door den adj.-secretaris de kerken van St. Jan en St. Matthias en de kloosters van de Franciscanen en de kruisheeren bewerkt. Door Dr. Hofstede de Groot werden de oude schilderijen en teekeningen beschreven, terwijl de heeren Dr. W. Goossens en A. J. A. Flament de Romeinsche Oudheden en de geschiedenis van Maastricht en hare versterkingen zullen bewerken.

Met het oog op het loodgietersgevaar heeft de Commissie twee verordeningen ontworpen, welke door den Minister aan de Gemeentebesturen zijn aanbevolen. De eerste betreft de bescherming van alle gebouwen, de tweede alleen de belangrijke oude gebouwen.

Ten slotte is de Commissie in 31 plaatsen voor het behoud van monumenten opgekomen.

□ KORTE BERICHTEN. □

Amsterdam. — In een 24 Sept. gehouden veiling in Frascati is het perceel Keizersgracht 196—198, op den hoek der Westermarkt, dat in 1618 naar plannen van Hendrik de Keyser gebouwd is, en dat door den kunstlievenden Lucas van Uffelen betrokken werd, in de handen van een makelaar overgegaan. Evenzoo het huis Westermarkt 2 met de groote inrijpoort. Men vreest, dat deze huizen gesloopt zullen worden.

Ook het huis Leidsche straat 67, dat op een banderol het jaartal 1665 draagt en versierd is met een gevelsteen waarop de Hoop, wordt door den moker bedreigd.

En alsof dit niet genoeg ware, komt men ons nu nog mededeelen, dat ook omtrent het behoud van den gevel Voorburgwal 76, uit het jaar 1646, onzekerheid bestaat.

De voorgevel van het huis Groote Kattenburgerstraat 32 is, op een der laatste dagen van Mei, plotseling ingestort. De top vertoonde een overgang van den trant van

Vingboons naar den vorm van den tuitgevel. Dit geval wijst er weer op, dat meer toezicht op oude bouwwerken noodzakelijk is. »Er staan honderden gevels uit het midden der 17de eeuw in Amsterdam, is er officieel ook maar iemand, die ernaar omziet?», aldus vraagt de heer C. Visser in het »Bouwk. Weekbl.» van 30 Juni.

Te *Amsterdam* is bij de begrooting de oprichting van eene gemeentelijke afdeeling voor schoone kunsten bepleit, in werkking overeenkomende met dien van den in 1914 aangestelden stedelijken Denkmalfleggen, en waaraan opgedragen zoude worden het toezicht op de historische stadsgebouwen, het opmeten van bedreigde oude gebouwen enz. Zie uitvoeriger in de *Bouwwereld*, 1917, blz. 322.

Delft. — Provinciale Staten van Zuid-Holland hebben aangenomen een voorstel om aan de gemeente Delft een subsidie van f8500 toe te kennen voor de restauratie van den toren der Nieuwe kerk.

Gemeentelijk schacheren. — Het verschacheren gebeurt nu het meest met boomen. Doch het beperkt zich daartoe niet. Uit *Dinteloord* wordt ons bericht:

»In de gisteren gehouden raadsvergadering heeft de raad burgemeester en wethouders gemachtigd, de antieke tafel op de raadszaal, waarvoor reeds een hoog bod werd gedaan, te verkoopen.»

Het hooge bod is van f 450.

Edam. — Te Edam stond een oud pakhuis, vermoedelijk gebouwd in de 16de eeuw, met een merkwaardigen gevel, van gebakken en gehouwen steen. Op de hoeken waren twee Korinthische pilasters, door fraaie bladconsoles gedragen. Naast het fronton waren een mans- en een vrouwenkop geplaatst.

De eigenaar wilde dien gevel sloopen, waarop het gemeentebestuur kennis gaf van dat voornemen aan den minister van binnenlandsche zaken en aan het bestuur van Heemschut. Deze bond heeft subsidie verleend, en is krachtig met raad en daad opgetreden. Deugdelijke restauratie is nu verzekerd. *N. R. Ct.* 3 Oct.

Eersel. — De Gemeenteraad besloot tot de restauratie van het raadhuis, oorspronkelijk eene kapel, die in 1464 werd gesticht ter eere van O. L. Vrouwe, de H. Catharina, den H. Antonius en den H. Nicolaus. De plattegrond is een rechthoek met eene koorsluiting van een halven zeshoek. Op den nok van het leien dak staat een open torentje met klok.

De Bouwwereld, 1917, bl. 296.

Enkhuizen. — In de St. Pancraskerk zijn wederom eenige vakken met gewelfschildering blootgelegd. De Kruisiging beantwoordt niet aan een der anti-typen van het Speculum, maar staat tegenover de Serpentbijting als in de *Biblia pauperum*. Hetzelfde geldt van de Kruisdraging. Maar de tegenhanger van de Geeseling sluit zich waarschijnlijk

wel weer bij het Speculum humanae Salvationis aan; waar als zoodanig Job, door den duivel gekastijd, afgebeeld is. Waarschijnlijk — want duidelijk is deze voorstelling niet voor den dag gekomen. Aan den onderkant van een balk zijn nog overblijfselen van opschriften gevonden, waarschijnlijk woorden van het »Ave Maria», hoewel in wonderlijke volgorde.

Gorinchem. — De Provinciale Zuid-Hollandsche Archeol. Commissie heeft f 100 subsidie gegeven voor het maken van een voetstuk onder de teruggevonden beelden van Jan van Arkel en zijn vrouw. De kosten worden in het geheel geraamd op f 1500, daar men nog verder wil ontgraven en restaureeren. Een oud-ingezetene heeft ook f 100 beschikbaar gesteld.

Nieuwe kerk te 's-Gravenhage. — Den 29^{en} Sept. 1917 is de Nieuwe kerk ernstig door brand geteisterd, ontstaan door het roekeloos omgaan met een naphthalamp door een loodgieter bij de restauratie van den toren.

De kerk werd in 1649—1654 gebouwd door een stadsarchitect Pieter Aarendszoon Noorwits, in den vorm van een Grieksch kruis, en gold voor een der goede voorbeelden van protestantschen kerkbouw. Zij bezat o. a. een eiken preekstoel, een orgel van J. Duytschot met goed gesneden galerij en orgelkast en met door Theod. van der Schuer beschilderde deuren, en twee klokken, in 1656 gegoten door Coenraet Wegewaert.

Nog kort geleden werden de gemeentebesturen van hoogerhand gewezen op het loodgietersgevaar en de middelen om dit te beperken, doch het gemeentebestuur der Residentie schijnt tot deze ramp gewacht te hebben, om hieraan aandacht te schenken, of op de naleving voldoende toe te zien. Misschien komt er nu wel spoedig eenige verordening tot bescherming der monumenten, nu althans dit kalf verdrongen is. Ware het gemeentebestuur hiermee actiever geweest, dan ware de ramp waarschijnlijk voorkomen. Gelukkig is, volgens bericht in de couranten, het fraaie orgel niet beschadigd en blijft het nadeel voor de kerk in hoofdzaak tot eenige waterschade beperkt.

In de Nieuwe Courant van 3 Oct. l.l. wordt de architect A. Mondt Jr. door den president-kerkvoogd geprezen »voor hetgeen hij vóór en tijdens het ongeval gedaan heeft». Over de vraag in hoeverre de voorzorgsmaatregel, om »een flinken lap lood over de scheur te leggen» voldoende was, is zeker twijfel mogelijk, doch, als het waar is, wat in een ingezonden stuk van de loodgieterspatroons wordt gezegd, met name dat de uitvoering aan onvoldoend geschoolde krachten werd toevertrouwd, en dat de architect heeft verzuimd om zich ervan te overtuigen, dat de noodige voorzorgsmaatregelen zijn genomen, dan valt het moeilijk te betwisten, dat de architect A. Mondt Jr. op roekelooze wijze met de hem toevertrouwde belangen heeft omgesprongen.

Halsteren. — Het door den architect Jac. Gieles te Bergen op Zoom onder toezicht van den architect van het Rijksbureau van K. en W., W. Scheepens, gerestaureerde raadhuis uit 1633 is in Juli weder in gebruik genomen. Het initiatief tot de restauratie werd genomen door den heer J. M. Mastboom, burgemeester te Halsteren.

Bouwwereld, 22 Aug. 1917.

De kosterswoning der St. Catharinakerk te 's-Hertogenbosch. — In den Gemeenteraad werd door den Heer Hermsen geprotesteerd tegen de mishandeling van de aardige kosterswoning uit 1619. Het bleek, dat het gemeentebestuur van de verbouwing geen kennis had gegeven aan het Departement, omdat het niet wist, dat dit gebouwtje eenige kunstwaarde had.

Hoorn. — Blijkens het onlangs verschenen verslag van het Westfriesch museum zijn verleden jaar de 17de eeuwse topgevel Breed 20, en een huisje, Onder de Boompjes 5, afgebroken.

Middelburg. — Het jaarverslag der Vereen. tot instandhouding van oude gebouwen te Middelburg bevatte het bericht, dat een geheele restauratie van het huis »De Steenrots», in 1590 gebouwd door den steenhouwer Andries van Vlackenaere, zoowel in- als uitwendig, noodzakelijk is. Aan den heer J. A. Frederiks is opgedragen het maken van plannen en een berekening der kosten. Zoolang het herstel van het raadhuis belangrijke offers van de gemeentekas vergt, is er van stadswege geen subsidie te wachten.

Het militair hospitaal te Middelburg, vroeger het verenigingsgebouw van het schuttersgilde van den Edelen Busse of der Colveniers, welk gebouw, evenals zoovele andere gebouwen in deze oude koopstad, is gerestaureerd, nadert meer en meer de voltooiing. Nu is een modern raam boven den hoofdingang, dat niet in overeenstemming was met de andere ramen, die van een kruiskozijn met glas-in-lood zijn voorzien, dichtgemetseld.

N. R. Ct., 12 Sept.

Millingen (G.) — Reeds een tiental jaren geleden zijn in de nabijheid van Millingen zeer fraaie Romeinsche voorwerpen gevonden. Deze voorwerpen kwamen aan het licht op een terrein aan de Noordzijde van den Zeelandschen weg, bij Groot-Zeeland, ongeveer 1500 M. ten Zuidwesten van Millingen. Het is een land, dat iets hooger ligt dan de omgeving en thans voor boomgaard wordt gebruikt. De grond is daar eenigszins zandig. Ongeveer 70—100 c.M. onder de oppervlakte vond men de oudheden in de zwarte aarde. Het waren voornamelijk bronzen voorwerpen, een pan met handvatsel, een kannetje, een schaal, een hooge flesch; verder glas, o. a. een zeer groote vierkante kan, en aardewerk. Bijzonder opmerkelijk is een vlak barnsteenen doosje in den vorm van een hoofd. De voorwerpen dateeren uit de tweede helft van de eerste eeuw en de tweede eeuw na Christus. Alles bleef in het bezit van den eigenaar van het terrein, de Heer Steph. Arntz. Een volledige lijst van het gevondene gaf G. Mestwerdt in de Bonner Jahrbücher (Dl. 116, 1907, blz. 42—43).

In den vorigen winter heeft de Heer N. J. Arntz op ditzelfde terrein opgravingen gedaan. Er kwam thans niets van beteekenis aan het licht. Men vond slechts grof Romeinsch aardewerk uit de tweede eeuw. Met het vroeger ontdekte zijn de nieuwe vondsten in het bezit van den Heer Arntz. De opgravingen hebben intusschen het bewijs geleverd, dat

op die plek geen Romeinsche nederzetting was van enig belang. Wellicht is een dergelijke nederzetting in de nabijheid te vinden. Want reeds vroeger was Millingen als vindplaats van Romeinsche oudheden bekend. Het belangrijke grafaltaar van Mucronia Marcia te Leiden is o. a. uit Millingen afkomstig.

A. B.

Overlangbroek. — In de »N. R. Ct.» van eenige maanden geleden heeft de heer M. Wildeman geklaagd over verwaarloozing van een grafzerk van 1503 van heer Barend Uten Engh, in de Ned. Herv. kerk.

Rotterdam. — De betimmeringen van de Engelsche kerk te Rotterdam, die in 1913 gesloopt is, zijn in verschillende gebouwen in Engeland opnieuw aangebracht. Zij dagteekenen uit het begin der 18de eeuw en zijn aan Sir Christopher Wren toegeschreven.

De orgelkast werd door H. E. Luxmoore gekocht en door dezen geschonken aan Eton Memorial Hall. Altaar, doophek, kansel, banken, deuren en galerij zijn door den Heer A. C. Benson gekocht en bevinden zich thans te Cambridge, deels in St. Giles Church, deels in de Hall van Selwyn College. In dit laatste is de statige altaarwand opgesteld. De »Arch. Rev.» die de slooping een »vandalisme» noemde, bracht er een afbeelding van.

Bouwwereld, 10 Oct. 1917.

Tholen. — De Grootte kerk te Tholen staat onder de kerken in het zuiden van ons land bekend als een der mooiste Gothische bouwwerken. Men is thans het gebouw aan het opknappen! Het front van het transept uit natuursteen opgetrokken wordt weder onder een dikke laag verf gesmeerd, aldus schrijft de »Thoolsche Courant». Elders gaan rijk, provincie en gemeente voor om aloude bouwwerken die door een verflaag ontsierd zijn, met veelal hooge kosten deze te ontdoen van de verflaag. De heeren, die hier zeggenschap over het gebouw hebben, beginnen juist andersom te handelen en dit front met zijn 3 nissen, waarin de ijzeren haken nog aanwezig zijn, waaraan voor de hervorming ook beelden bevestigd waren met het wapen van Tholen, op zich zelf een der mooiste stukken in den bouw, wordt grijs. Wij vinden het te bejammeren, dat op deze wijze verknoeid wordt hetgeen door het besparen van kosten, of door de verf op een andere plaats aan te wenden, ware te voorkomen geweest. Te meer daar het op steen aanbrengen van verf deze toch niet beschermd wordt tegen de invloeden van het weder, steen is hiertegen op zich zelf wel bestand.

Maasbode, 30/7 '17.

Utrecht. — Uit het jaarverslag der Commissie voor de restauratie van den Domtoren:

Teneinde voor de verdere restauratie den onderbouw in studie te kunnen nemen werd een verder gedeelte van de later aangebrachte torenwachterswoning in de Egmondskapel gesloopt. Daarbij kwamen nog de resten van een ouden schouw met tegelbekleding te voorschijn, klaarblijkelijk uit den oorspronkelijken bouwtijd stammend, waarvan het

rookkanaal ongeveer 28 M. hoog in het metselwerk is opgevoerd om dan in een horizontaal kanaal, dat dwars door den toren heenliep, te eindigen, doch geen sporen vertoonde ooit gebruikt te zijn.

Ook werd het groote middenraam van de Noordzijde, dat in zeer slechten toestand verkeerde, hersteld en kwam bij het sloopen een groote diepgaande en schuin verloopende scheur in het metselwerk te voorschijn, welke blijkbaar, bij de herstelling in de eerste helft van de 19de eeuw, ook veel zorg heeft gewekt, doch toen niet behoorlijk is hersteld. Na het aanbrengen van een paar groote diepingaande ankersteenen werd het losse werk successievelijk deels vervangen deels aangegoten en daarop de groote boog weer in den oorspronkelijken vorm hersteld en aangerazeerd tot het daarboven gelegen metselwerk, dat nog sterk in elkander zit.

Verder werd nog over ongeveer $\frac{2}{3}$ gedeelte van den Noordgevel de gootlaag met ballustrade en piakels gesteld, het uurwerk aan de Noordzijde gereedgemaakt en ook de galmborden aan die zijde aangebracht.

Op aanwijzing van den rijks- en gemeente-archivaris werd in het archief het bestek gevonden van het jaar 1748 over het herstellen en inkorten van den torenkap, waardoor de in 1910 door de commissie geuite meening, dat de vroegere bekapping was misvormd door inkorting, volkomen werd bevestigd.

Voerendaal (Limburg). — Belangrijke Romeinsche oudheden zijn gevonden op een terrein der Eerste Nederlandsche Kalkbranderij. Dit terrein ligt vlak bij het bekende kasteel »Haren". — Tal van Romeinsche voorwerpen, ook aardewerk en dakpannen kwamen aan het licht. Verreweg het merkwaardigste is de vondst van een fragment van een Romeinsch beeld. Het is een vrouwenhoofd van Ninelsteiner zandsteen. Waarschijnlijk dateert het beeld uit de derde eeuw na Christus. Aan het achterhoofd ter linkerzijde is een kleine beschadiging. Overigens is het uitstekend bewaard. Tot nog toe was een dergelijke vondst in Nederland niet gedaan. — Maatregelen zijn genomen om het terrein nauwkeurig te onderzoeken. »De Tijd."

De Burcht te Wassenaar. — In de Burgweide over de Zijlwetering te Wassenaar bevindt zich, dicht bij den molen een met gras bedekt heuveltje, hetwelk volgens de volksoverlevering de plaats aanduidt van het oude stamslot der Wassenaars. Volgens de »Nederl. Stad- en Dorp-Beschrijver" zoude deze overlevering echter allen grond missen. Het oude stamhuis zoude gestaan hebben in de Ooststraat en wel op de plaats van de tegenwoordige pastorie der Herv. kerk met de twee belendende huizen, en de heuvel zoude slechts een vluchtheuvel voor het vee zijn of een bij de afgraving gespaard duin »om te kunnen toonen dat het maar afgezand Land, en geen oude Weyden is, in gevallen eens een nader Redres in het Quohier der Verponding over de Landen wierd gemaakt." Bij eene pijling en boring in de 18de eeuw, waarschijnlijk onder Jacob Jan v. Wassenaar Obdam (1724—1779) werd slechts zand en klei gevonden.

In verband met de aanstaande verkaveling der terreinen is thans door baron Van Heeckeren van Wassenaer te Twickel, den eigenaar der gronden, een wetenschappelijk onderzoek opgedragen aan Dr. J. Holwerda, hetwelk in Juni is geschied en waarbij het voorloopig onderzoek heeft aangetoond, dat zich, ongeveer ter halver hoogte binnen het heuveltje, een standspoor bevindt, dat aanduidt, dat aldaar waarschijnlijk eene kringvormige omwalling heeft bestaan van ± 30 M. middellijn. Sporen van eene steenen omwalling zijn niet gevonden.

Op den beganen grond onder den heuvel zijn eenige scherven van aardewerk gevonden, waarschijnlijk uit de 8ste tot het begin der 14de eeuw.

Het voorloopig onderzoek schijnt dus de volksoverlevering te bevestigen; mogelijk is het huis in de Ooststraat een later slot, gebouwd nadat de primitieve woning op den heuvel reeds verlaten was.

Bij de definitieve afgraving van het heuveltje zullen wellicht nadere gegevens gevonden worden, die met meer zekerheid eene conclusie mogelijk maken.

O.

Zalt-Bommel. — Het gevelfragment van 1717 aan de Bositstraat D 84 wordt van Rijkswegen gerestaureerd. Het draagt, tusschen twee leeuwenkoppen, het opschrift:

Die ter werelt goet ghesciet
Onbenyt en blijft hy niet.

*Zierikzee*¹⁾. — Mr. M. C. Nyland te Rotterdam deelt ons het volgende mede: Eenige dagen te Zierikzee vertoevend, had ik gelegenheid op te merken, met hoeveel liefde het gemeentebestuur zijn oude bouwwerken verzorgt; de mooie toren van het Stadhuis, de Zuid-Noordhaven, en Nobelpoorten zijn een lust van de oudheidminnende oogen. Het Rijk bleef niet achter en verzorgde met het gemeentebestuur de St. Lievenmonstertoren, een machtig gothiek bouwwerk, en het 's Gravensteen, het belangwekkende huis van bewaring, dat uit het begin der 16de eeuw dagteekent. Enkele particulieren, vooral op de Oude haven, wedijverden met het gemeentebestuur om hun fraaie gevels in goeden toestand te houden.

In de Meelstraat staat echter een oud mooi gebouw, dat ten onrechte het Huis der Tempeliers wordt genoemd. Allicht dagteekent de gothische gevel, van onder zandsteen, van boven baksteen, uit het begin der 15de eeuw. Het is zeer in verval, wordt niet spoedig ingegrepen, dan zal dit oude huis, dat wel zeer waard is om behouden, en zoo noodig hersteld te worden, verdwijnen. Naar ik te Zierikzee vernam, is de eigenaar niet in staat of van wil om veel aan dit huis te doen, en zou het o. i. op den weg van particulieren, gemeente of Rijk liggen, hier de behulpzame hand te bieden.

1) Eene afbeelding is opgenomen in »Buiten» van 19 Mei II.

GEDENKBOEK VAN BATAVIA.

Het Bestuur van het Bataviaansch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen heeft in zijne vergadering van 25 Juni j.l. besloten tot het uitgeven op 30 Mei 1919 van een Gedenkboek ter herinnering aan het driehonderdjarig bestaan van Batavia. Dit boek zal een plaatwerk worden, waarin een overzicht wordt gegeven van de geschiedenis der stad en van het leven harer inwoners. Ter illustratie zullen o.a. afbeeldingen worden opgenomen van oude gebouwen met hunne stoffeering, meubelen, porcelein, zilveren schotels, wandversieringen als Delftsche tegeltjes, enz., kortom alles, wat tot dagelijksch gebruik diende.

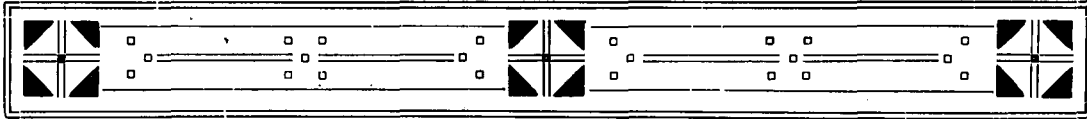
In den loop der tijden is er heel wat van dien aard naar Nederland overgebracht en bewaard gebleven. De bezitters van dergelijke voorwerpen, die door de daarop afgebeelde voorstellingen of op andere wijze hun Bataviaschen oorsprong vertoonen, worden beleefd uitgenoodigd, daarvan mededeeling te willen doen aan den heer J. W. IJzerman, Huize »Oosterbeek» Haagsche Bosch, den Haag en daarbij vergunning te verleen en te desgewenscht te laten photografeeren. In het Gedenkboek zal van den naam van hen die voorwerpen ter reproductie afstonden, dankbaar melding worden gemaakt.

Personalia.

Aan de Universiteit te Utrecht is Dr. R. Ligtenberg, pater te Woerden, benoemd tot privaatsdocent in de kerkelijke bouw- en meubelkunst en de ikonographie.

De heer G. de Hoog Hz., architect-teekenaar bij de Rijkscmissie voor de beschrijving der monumenten is benoemd tot architect bij deze Commissie.

OFFICIEELE BERICHTEN.

VRIJWILLIGE VERHOOGING VAN DE JAARLIJSCHE BIJDRAGEN.

Naar aanleiding van de circulaire om vrijwillige verhooging van de bijdragen voor den Bond ontving het bestuur van verschillende zijden toezeggingen tot een bedrag van *f* 360 per jaar. Gaarne betuigt het bestuur zijne erkentelijkheid aan hen, die op zoo vriendelijke wijze aan de oproeping gehoor gaven.

De prijzen van papier en clichés zijn sinds dien tijd weder niet onbelangrijk gestegen. Mochten nog eenige leden verzuimd hebben om de circulaire te beantwoorden, dan herinneren wij hen gaarne aan het adres van onzen penningmeester Dr. H. P. Coster, Luybenstraat, 's-Hertogenbosch.

ALGEMEENE VERGADERING.

Het bestuur bericht hiermede, dat op **Zaterdag 12 Januari 1918** ten 2.15 ure eene **algemeene vergadering** van den Bond gehouden zal worden in Café Hollandais, Groenmarkt 29 te 's-Gravenhage.

Agenda: Notulen. — Geldelijke voorstellen betreffende de uitgave van het Bulletin. — Subsidie- en crediet-aanvragen voor het uitgeven van de stellingen over het museumbeheer (*f* 300), voor de Repertorium-commissie (*f* 250), voor de prijsvraag betreffende den spits op de Jacobitoren te 's-Gravenhage (*f* 75) en voor den Klokkenraad (*f* 50). — Aanvullende stellingen over het museumbeheer. — Mededeelingen over het architectuurmuseum. — Rondvraag.

Zij, die voorstellen ter vergadering wenschen te doen, worden verzocht om hiervan vóór 5 Januari 1918 kennis te geven aan den Bondssecretaris Dr. E. J. Haslinghuis, Sonostraat 69 te 's-Gravenhage.

Door de Bondscommissie voor de stellingen betreffende het museumbeheer enz. wordt voorgesteld om alsnog eene stelling op te nemen:

Reiscollecties.

Het zal het doel der Rijks-verzamelingen bijzonder bevorderen, indien kleine keurcollecties beschikbaar worden gesteld om, telkens gedurende termijnen van 2 of 3 maanden, in verschillende kunst- en plaatselijke musea elders, die daarvoor voldoende waarborgen bieden, te worden tentoongesteld.

en om stelling 52 (oorspronkelijk 32) uit te breiden met de volgende cursief gedrukte woorden:

De plaatselijke musea behooren, voor zoover daarin niet op andere wijze wordt voorzien, ook te streven naar de verwezenlijking van hun doel door:

- a. het publiceeren enz.
- b. het houden van *en het deelnemen aan* tentoonstellingen.
- c.—g. blijven zooals zij zijn.

N.B. De museumbeheerder stelle zich niet op een der uiterste standpunten van nooit of altijd te voldoen aan aanvragen tot uitleening. Hij beschouwe iedere aanvraag op zich zelf en onderwerpe ze op de volgende punten aan eene strenge toetsing:

1°. Geven de leidende persoonlijkheden, geeft vooral degene, die werkelijk de zaak in handen heeft, voldoende waarborgen wat degelijkheid en kennis betreft, om hem (hun) museumsvoorwerpen tijdelijk toe te vertrouwen?

2°. Wordt door de deelneming een ernstig kunst- of oudheidkundig belang gediend, door niet-deelneming geschaad?

3°. Kan het gevraagde voorwerp zonder groote bezwaren verplaatst en in eene andere omgeving tentoongesteld worden?

4°. Levert het tentoonstellingsgebouw op zijn minst even voldoende veiligheid op wat betreft brand, inbraak en beschadiging van welken aard ook?

Deze stellingen zullen in behandeling komen op de algemeene vergadering van 12 Januari a. s.

Naar aanleiding van het voorstel tot instelling van eene Commissie van Advies inzake het restaureeren van bouwwerken is aan de leden der Tweede Kamer den 10^{en} December l.l. het volgende adres verzonden:

Het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond heeft met groote belangstelling kennis genomen van de voorstellen, door Z. E. den Minister van Staat, Minister van Binnenlandsche Zaken, bij de Tweede Kamer aanhangig gemaakt, ten einde te geraken tot de instelling eener Commissie van Advies inzake het restaureeren van oude bouwwerken.

Door de toenemende belangstelling in onze oude architectuur heeft men meer aandacht gewijd aan de methoden, welke bij de restauratie daarvan dienen gevolgd te worden. Er zijn nieuwe opvattingen hierover ontstaan, afwijkende van de tot nu toe door den officieelen adviseur der regeering, Dr. P. J. H. Cuypers, voorgestane beginselen, die een tijdlang algemeen gehuldigd werden op het gezag van Viollet-le-Duc e. a. De geniale wijze, waarop de zoo bekwame bouwmeester de oude methode toepaste, en waarop Jhr. Mr. V. de Stuers haar verdedigde, heeft langen tijd de eraan verbonden bezwaren minder doen gevoelen, doch langzamerhand is men gaan inzien, dat deze manier van herstellen gevaar oplevert voor het behoud van de documenteele waarde der

gerestaureerde gebouwen, in zooverre er niet zorgvuldig genoeg voor gewaakt wordt te behouden, wat nog te behouden valt, en daar, waar oude gegevens ontbreken, te veel wordt getracht het ontbrekende aan te vullen naar analogie van andere gebouwen, waardoor een nieuw-oud ontstaat, dat geen nieuwe schoonheidswaarde bezit en een misleidend beeld der kunst van het verleden geeft.

De tegenstanders der bedoelde methode wenschen het nog aanwezige zoo volledig mogelijk te behouden, doch, waar de oude gegevens ontbreken, aan den architect vrijheid te laten eene oplossing te zoeken, waardoor het nieuwe werk harmonisch aansluit bij het bestaande zonder de vormen daarvan na te bootsen. Aldus keeren zij terug tot de historische lijn, daar vroegere geslachten steeds in dezen geest hebben bijgebouwd.

Deze opvatting, feitelijk eene historische, daar zij aansluit bij de in het verleden gevolgde methode, werd belichaamd in de stellingen, behandeld in de Algemeene Vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond te Arnhem in 1915, en definitief vastgesteld in die te Hoorn in 1916. Deze stellingen werden daarna onderworpen aan het oordeel van de voornaamste bouwkundige vereenigingen, die daarmede algemeen hare instemming betuigden. De hoofdbeginselen hiervan mogen derhalve geacht worden het gevoelen weer te geven van een zeer groot gedeelte der deskundigen op oudheidkundig en bouwkundig gebied en het is een billijk verlangen, dat de gelegenheid gegeven worde hiermede rekening te houden bij de door het Rijk ondernomen of gesteunde restauraties. Dit is echter niet mogelijk, als de Regeering alleen moet oordeelen op grond van eenzijdige, door slechts ééne Rijksadviseur verstrekte, adviezen.

Juist hierom begroet het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond met voldoening het voorstel van den Minister om zich door eene — natuurlijk onpartijdig samengestelde — Commissie van advies te laten dienen. Het oordeel over aesthetische en technische vraagpunten, waar het hier om gaat, beruste niet uitsluitend bij een afdeling of bureau van het Departement of bij één enkelen adviseur, hoe bekwaam hij ook zij. Een college van advies daarentegen, zooals de Minister aanvraagt, waarin verschillende richtingen op het onderhavige gebied door mannen van gezag vertegenwoordigd zijn, geeft allen waarborg, dat voortaan ten opzichte van onze oude monumenten een gezond beleid gevolgd wordt.

Het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond neemt derhalve de vrijheid ten zeerste op de aanneming van de bedoelde voorstellen aan te dringen.

Ter tegemoetkoming aan de van verschillende zijden bij het Bestuur ingekomen verzoeken tot het herdrukken van den definitieven tekst der Grondbeginselen betreffende restauratie, enz., welke niet in het »Bulletin» is afgedrukt, heeft het Bestuur eene afzonderlijke uitgave hiervan doen verschijnen met eene inleiding door Dr. J. Kalf. Deze uitgave der grondbeginselen is tegen toezending van f0.50 per exemplaar te verkrijgen bij den Secretaris van den Bond, Dr. E. J. Haslinghuis, Statenlaan 82 te 's-Gravenhage, en bij den drukker van het »Bulletin», den Heer G. F. Théonville, Steenschuur 9 te Leiden.

'S RIJKS ARCHITECTUURMUSEUM.

Nu op de Staatsbegrooting voor 1918 een post is uitgetrokken tot dekking van de uitgaven eener Rijkscommissie, die de plannen voor de oprichting van een Rijks Architectuurmuseum zal hebben uit te werken, is het wellicht goed dat over de voorbereiding van deze plannen in ruimeren kring een en ander bekend wordt gemaakt, in de hoop, dat van den aanvang af de sympathie voor het nieuwe instituut bij zeer velen gewekt zal worden. Want voor dit museum is groote sympathie en sterke centralisatie daarvan wel bijzonder gewenscht. Groot moet de belangstelling in de bouwkunstverzameling zijn, want het slagen van een museum dat eerst zóó laat, zoo lang na de andere kunst-collecties wordt opgericht, hangt niet alleen van de Regeering en hare adviseurs af, maar ook en zeker niet minder van de houding, die particulieren en openbare of particuliere instellingen er tegenover aannemen. En slechts wanneer die belangstelling sterk gecentraliseerd wordt, wanneer zij zich op dit gebied niet versnipperd over verschillende verzamelingen, is er kans, dat de collectie na verloop van tijd zóó volledig wordt, dat zij zonder al te groote lacunes een goed beeld geeft van de ontwikkeling der bouwkunst — in de eerste plaats in Nederland; dit zal bij het weinige dat nog bewaard is gebleven slechts mogelijk zijn, wanneer inderdaad al het beschikbare (en bruikbare!) materiaal vereenigd wordt.

Den 9^{en} Augustus 1916 werd het volgende verzoekschrift verzonden aan den Minister van Binnenlandsche Zaken:

Geven met verschuldigten eerbied te kennen de ondergeteekenden, Jhr. H. Teding van Berkhout, W. A. E. van der Pluym, Prof. Dr. H. Brugmans, Jos. Th. J. Cuypers en D. F. Slothouwer, allen wonende te Amsterdam en te samen vormende eene commissie, die zich ten doel stelt het voorbereiden van de oprichting van een openbaar architectuurmuseum, — dat zij overtuigd zijn van de wenschelijkheid en van de mogelijkheid van een openbaar museum, waarin eene zoo compleet en representatief mogelijke serie bouwkunstige teekeningen, modellen en dergelijke documenten benevens reproducties daarvan, een goed beeld geeft van de geschiedenis van de bouwkunst, in de eerste plaats in Nederland, uit artistiek en kunsthistorisch oogpunt, — dat zij tevens overtuigd zijn van de wenschelijkheid, dat een zoodanig museum als Rijksinstelling te Amsterdam gevestigd wordt, — dat zij hunne overtuiging in een bij dit verzoekschrift gevoegde memorie van toelichting nader en naar zij hopen genoegzaam gemotiveerd hebben, — en dat zij mitsdien Uwe Excellentie verzoeken over te willen gaan tot de stichting van een Rijks Architectuurmuseum overeenkomstig de in bedoelde memorie van toelichting geformuleerde voorstellen.

Het volgende is in hoofdzaak ontleend aan de memorie van toelichting, die bij dit verzoekschrift was gevoegd.

In het najaar van 1912 nam het Genootschap Architectura et Amicitia het initiatief tot het voorbereiden van de oprichting van een openbaar Nederlandsch Architectuurmuseum, nadat in het tijdschrift De Bouwwereld de wenschelijkheid eener zoodanige instelling

bepleit was. Het Genootschap benoemde eene commissie, die in opdracht kreeg te onderzoeken, hoe ver zich het terrein van dit museum zou uitstrekken, waaruit het in verband hiermede zou bestaan en op welke wijze de uitvoering van het plan behoorde te geschieden, en vereenigde zich met de conclusie van het in Februari 1913 door deze commissie uitbrachte rapport.

Het Genootschap noodigde daarop de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en den Bond van Nederlandsche Architecten uit, elk twee leden af te vaardigen in eene Commissie van Voorbereiding. Deze Commissie werd samengesteld door de heeren prof. dr. A. J. der Kinderen, Voorzitter, W. A. E. van der Pluym, Secretaris, J. H. de Groot, A. W. C. Dwars, D. F. Slothouwer, Jos. Th. J. Cuypers, P. J. Houtzagers, Jhr. H. Teding van Berkhout en prof. dr. H. Brugmans. Zij kwam tot overeenstemming omtrent door haar aan te bevelen doel, karakter en samenstelling van het museum, plaats voor de vestiging en wijze van oprichting; een en ander kwam in hoofdzaak overeen met het rapport van de commissie uit het Genootschap Architectura et Amicitia en werd den Minister meegedeeld inplaats van dit rapport, dat de verschillende punten minder gedetailleerd behandelde.

De sterk toenemende belangstelling in kunst — een van de beste factoren in de geestelijke ontwikkeling van een volk — wordt in ruime mate bevredigd en ontwikkeld door de groote en kleinere openbare verzamelingen; in de rij dezer instellingen ontbreekt echter de bouwkunst ten eenenmale. Toch is — en men kan dit niet genoeg waardeeren — ook in dit onderdeel der kunst de belangstelling reeds groot en zij zal nog zeer toenemen, zoodra eene goede keuze van de schoone werken onzer bouwmeesters uit vroegeren tijd en van onze dagen de gelegenheid geeft, het inzicht ook op dit gebied te verruimen. Dat de architecten het ontbreken van eene goede gemeenschap met de beste werken van voorgangers en tijdgenooten ten zeerste betreuren en dat de gelegenheid tot het bestudeeren van deze werken ook voor de toekomstige bouwmeesters van onschatbare waarde zou zijn, ligt voor de hand; de Commissie meende echter er met den meesten nadruk op te moeten wijzen, dat deze groepen slechts een numeriek zeer klein onderdeel zijn van de groote schare geestelijk ontwikkelde, die het ontbreken van een openbaar architectuurmuseum als een ernstig gemis gevoelen — en wel zuiver als een gemis aan gelegenheid tot artistieke ontwikkeling in deze richting; de technisch-wetenschappelijke zijde van de bouwkunst kan slechts voor de toekomstige en gevestigde bouwmeesters evenveel belang hebben; collecties op dit gebied behoeven dus alleen voor architectenkringen gemakkelijk toegankelijk te zijn en zijn dus, als onderwijs-verzamelingen, eventueel in de Technische Hoogeschool te Delft op hunne plaats. Het Architectuurmuseum echter zij eene openbare kunstinstelling ten behoeve van het gansche volk, zooals de Rijksmusea van schilderijen, beeldhouwkunst, grafische kunsten en kunstnijverheid dit zijn. Een museum, dat zoowel de artistieke als de technisch-wetenschappelijke belangen wil dienen, zou op den duur te omvangrijk en te onoverzichtelijk worden en voor de groote schare der kunst-begeerigen weinig aantrekkelijks hebben, zoodat later toch tot splitsing zou moeten worden besloten.

Doel en karakter van het Museum zijn hiermede wat de ideëele kant betreft genoegzaam omschreven; zij hebben echter ook eene praktische zijde. Tallooze architectuurteekeningen en vele modellen enz. van groote artistieke waarde bevinden zich in Rijks- of Gemeentearchieven en in handen van particulieren of zijn verspreid over verzamelingen, waarmede zij weinig verband houden; zij zijn daardoor niet of slechts zeer bezwaarlijk toegankelijk, terwijl niet zelden aan de conservatie zóó weinig aandacht geschonken wordt, dat de kans op beschadiging, zelfs op verlies, groot is. Deze bezwaren worden geheel opgeheven, door bedoelde zaken tot eene openbare, met zorg beheerde verzameling te vereenigen. Het Museum zal dus niet slechts een zoo volledig en representatief mogelijk overzicht geven van de geschiedenis der bouwkunst uit artistiek oogpunt, in de eerste plaats in Nederland, maar tevens het behoud van vele kunstschaten waarborgen.

Het Architectuurmuseum zal in verband met zijn doel moeten bevatten bouwkunstige schetsen en teekeningen, modellen en dergelijke documenten, benevens reproducties daarvan, welke voorwerpen slechts om hun artistieke of kunsthistorische waarde zullen worden opgenomen, terwijl er voor zal zijn te waken, dat zaken van in dit opzicht gering belang geweerd worden. Ongetwijfeld zal het in sommige gevallen moeilijk zijn uit te maken of de artistieke of kunsthistorische waarde dan wel een ander belang overheerscht; steeds zal dan een gemeenschappelijk overleg van de beheerders van het Museum met die van in zulke gevallen concurrerende instellingen tot eene bevredigende oplossing kunnen leiden, zooals dit later eveneens zal moeten plaats hebben, wanneer naast de kunstverzamelingen ook een historisch museum zal bestaan. En waar tot een goed beheer o. m. behoort het samenstellen van de noodige catalogi en het wetenschappelijk ordenen van de voorwerpen, daar zal het Museum evenals de andere openbare kunstverzamelingen niet alleen den belangstellenden leek zoowel als den kunstenaar gelegenheid tot ontwikkeling bieden, maar ook het geheele onderwijs en in 't bijzonder het kunstonderwijs in ruime mate dienstbaar zijn.

De commissie kwam ook tot eenstemmigheid omtrent de plaats, waar het Museum behoort te worden gevestigd. Het kwam haar voor dat deze behoort te zijn een volkrijke, ten opzichte van ons land zooveel mogelijk centraal gelegen en gemakkelijk bereikbare stad met een krachtig artistiek en wetenschappelijk leven, waar de bouwkunst en hare zusterkunsten bloeien en waar de aanwezigheid van groote openbare verzamelingen op het gebied der andere kunsten gelegenheid biedt tot het bestudeeren van alle kunstuitingen in onderling verband. Uit dien hoofde komt zeer zeker Amsterdam het meest in aanmerking. Amsterdam voldoet echter niet alleen het best aan de combinatie der eischen, die aan de plaats der vestiging van het Museum moeten gesteld worden, maar bevat tevens het grootste aantal instellingen voor kunstonderwijs; dit moge geen motief zijn bij de keuze van de plaats, men mag echter niet vergeten, dat het Museum ongetwijfeld van groot belang zal zijn voor deze instellingen.

Ten slotte achtte de Commissie het noodzakelijk, dat het Museum van den aanvang af eene Rijksinstelling wordt. Het feit, dat naast de Rijksverzamelingen van alle andere

soorten van kunstproducten nog geen Rijksmuseum voor bouwkunst bestaat, wettigt de vraag, waarom een land, dat het oprichten en uitbreiden van de Rijksmusea blijkbaar eene belangrijke noodzakelijkheid acht, één van de kunstuitingen van die Staatszorg uitsluit. Voor het oprichten van een architectuurmuseum, niet als particuliere of gemeentelijke maar als Rijksinstelling, bestaan dezelfde redenen als voor de andere musea; er is echter in dit geval nog een motief te noemen, dat elders ontbreekt. Dat een Rijksinstituut meer het karakter van onverkoopbaar nationaal bezit draagt dan eenig ander, dat het beter een wetenschappelijk beheer waarborgt, dat men slechts hier voor alle tijden verzekerd is van openbare toegankelijkheid, dat het, althans in normale tijden, minder afhankelijk is van particulieren geldelijken steun en dat besturen van gemeenten en van instellingen zoowel als particulieren er eerder toe te bewegen zijn er hun bezit ten geschenke of in bruikleen aan af te staan, zijn motieven, die voor een architectuurmuseum minstens even zwaar wegen als voor ieder ander. Maar geen kunstwerken worden in zoo gering aantal vervaardigd en geen kunstenaarsproducten zijn zoo weinig bewaard gebleven als belangrijke architectuurteekeningen en modellen. Des te meer is hier dus centralisatie gewenscht teneinde het overzicht, dat toch reeds noodwendig lacunes zal vertoonen, althans zoo volledig mogelijk te maken. En slechts wanneer het architectuurmuseum eene Rijksinstelling wordt is de kans, dat daarnaast gelijksoortige verzamelingen als concurrenten zullen ontstaan, zooal niet uitgesloten dan toch tot een minimum gereduceerd.

Nadat de Commissie omtrent een en ander tot overeenstemming was gekomen benoemde zij eene Werkcommissie, die werd samengesteld uit de heeren Jhr. H. Teding van Berkhout, Voorzitter, W. A. E. van der Pluym, Secretaris, prof. dr. H. Brugmans, Jos. Th. J. Cuypers en D. F. Slothouwer.

Deze Werkcommissie formuleerde het verzoekschrift en de memorie van toelichting, die beide door de groote Commissie werden goedgekeurd voordat zij den Minister werden toegezonden. Vervolgens bespraken Voorzitter en Secretaris de plannen met den Chef der Afdeling Kunsten en Wetenschappen, die zijne instemming ermee betuigde — en aan wiens bijzonder te waardeeren medewerking het vooral te danken is, dat het plan tot oprichting van een Rijks Architectuurmuseum nog slechts de goedkeuring van de Staten-Generaal behoeft om tot uitvoering te geraken.

De Werkcommissie sprak in een nader schrijven aan den Minister de hoop uit, dat zoodra tot de oprichting van het Museum zal zijn besloten, eene Rijkscommissie zal worden benoemd met de opdracht voorstellen te doen omtrent het programma van het museum en het terrein, waartoe het zich, mede in overleg met andere instellingen, bepaalt, opdat van den aanvang af het eerste goed omschreven, het tweede nauwkeurig begrensd zij; verder zal deze Rijkscommissie, naar men hoopte, een aanvang kunnen maken met het verzamelen, voor zoover dit om de in boven aangehaalde memorie aangegeven redenen gewenscht mocht zijn, — het aldus verzamelde beheeren totdat het Museum zelf onder de leiding van een beheerder zal zijn tot stand gekomen, dus zorg dragen voor goede

bewaring, catalogiseering en zoo mogelijk expositie der voorwerpen. In dit verband kan nog worden medegedeeld, dat de Voorzitter der Werkcommissie zich in zijne kwaliteit van Directeur van 's Rijks Prentenkabinet bereid verklaarde, op eventueel verzoek der Rijkscommissie voor de berging van teekeningen, reproducties enz. te zorgen en toezicht te houden op het onderhoud en de catalogiseering dezer objecten, zoolang het Museum geen eigen huisvesting heeft; deze voorwerpen zouden op die wijze dus voor het publiek toegankelijk gesteld worden zoodra zij bij het Rijk in eigendom of bruikleen komen. Tenslotte kwam het de Werkcommissie gewenscht voor, dat de Rijkscommissie wordt belast met het doen van voorstellen omtrent definitieve organisatie en installatie van het Museum en met het ontwerpen van reglementen voor de instelling en van instructies voor de ambtenaren.

Het welslagen van de plannen voor een Rijks Architectuurmuseum zal hoofdzakelijk van de Rijkscommissie afhangen. Maar het feit dat de voorstellen ertoe bij de Staten-Generaal zijn ingediend is, behalve in de eerste plaats aan den Minister van Binnenlandsche Zaken vooral te danken aan de heeren mr. J. B. Kan, Secretaris-Generaal, en mr. M. I. Duparc, Chef van de Afdeling Kunsten en Wetenschappen bij het Departement van Binnenlandsche Zaken, die de zaak van den aanvang af met grootte belangstelling hebben gevolgd en krachtig hebben gesteund; zeer zeker zal een uiting van oprechte erkentelijkheid hiervoor algemeene instemming vinden. Daarnaast komt een woord van hulde toe aan het Genootschap Architectura et Amicitia, dat het initiatief nam en aan de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en den Bond van Nederlandsche Architecten, die met eerstgenoemd lichaam hunne medewerking bij de voorbereiding verleenden.

H. TEDING VAN BERKHOUT.

NOORDHOLLANDSCH BORDUURWERK VAN 1639.

In den afgelopen zomer werd in de R. K. pastorie van Heiloo onder afgedankte borduurstoffen een werkstuk ontdekt, waarvan de nevensgaande plaat als lichtdruk eene goede voorstelling geeft.

Het merkwaardige van het doek bestaat vooral hierin, dat het, bij een meesterlijke bewerking en zeldzaam goeden toestand, niet slechts een jaartal van vervaardiging draagt, maar tevens duidelijke aanduiding van de streek waarin het vervaardigd werd, ja, naar geground vermoeden, ook van een schenker van het kunstwerk of lastgever daartoe, en zelfs van een borduurster in eigen persoon.

De grondstof is zwart laken voor het geheel, behoudens eene baan die van rood laken in het bovenste gedeelte is tusschengevoegd. Deze baan draagt het jaartal »ANNO 1639" en den naam [A]ERIAN CLAES SO[ON]. Dat de eerste letter eene A was, maar verloren raakte, blijkt uit twee achtergebleven draadstreepjes van de aanhechting. Twee spreukbanden sieren als bovenranden, en luiden: *Er neman vt [uit] den huuse gart*

behoort hij te dencke wat hem te doen staet. En: sonder natuer oefening en useren ¹⁾ en cannen consten noch ambachten leere.

In de onderste baan volgt nu in twee gedeelten: *bidt ende waer lit di eber edes*; waarvan ik mij de oplossing als volgt voorstel. Vooreerst behooren *lit* bij het voorafgaande *waer*, derhalve: *waerlit*; *di eber* is bijeen te lezen, alzoo: *dieber* d. i. de in Noord-holland algemeen verspreide en nog veel gebruikte voornaam *Diever*, *Dievertjen*; *edes* eindelijk wil zeggen *Edesdochter*. Ede toch is Oud-Germaansche en nog Friesche persoonsnaam, in den tweeden naamval *Edes* ²⁾).

Zoo stel ik mij dan voor, dat Adriaan Claeszoon een bemiddeld man der parochie was,

die het doek liet vervaardigen, en dat Dievertjen Edesdochter met kunstvaardige hand het werk ten uitvoer bracht. Voor de echt Noordhollandsche afkomst pleiten ook de drie gemeentewapens: boven in de roode baan van Purmerend, beneden in de zwarte van Hoorn en van Alkmaar.

Het doek mist een omzoomenden rand van passement of franje, maar moet overigens geacht worden, een geheel te zijn dat af is. Met goed overleg is het zeer fraai in ruiten afgedeeld; en de versiering met bloemen en vogels is aangebracht in rijke kleurenschakeering,

1) *Useren*: Gebruiken aanwenden, zich bedienen van, toepassen (Verdam, Middelned. Woordenb. D. VIII, Kol. 861).

2. Bij *Winkler*. *De Nederl. geslachtsnamen* (blz. 519) wordt ook nog de andere vorm van genitief opgegeven namelijk *Eden*. En verder moge ik hier verwijzen naar mijne *Nederlandsche doopnamen naar oorsprong en gebruik*. Bussum, Paul Brand 1915, blz. XVIII N. 172.

waarvan echter op de lichtdrukplaat de donkere kleuren rood, bruin en groen niet voldoende kenbaar zijn. Het fijnste borduurwerk is met zijde en wol uitgevoerd in kettingsteek en lange steek; het overige werk in appliqué van wol, uitgeknipt, met dunnen draad vastgehecht en verder omzoomd. Aldus zijn de letters behandeld der spreukbanden, de groote bloemen, tulpen, anjelieren en de bloemenvaasjes, de loopende hoentjes, gelijk ook het in stralen gevatte monogram I H S. Met bijzonderen smaak is dat appliqué-werk kleurrijk behandeld, doch zóó dat de harmonie van het geheel een ongemeen fraaien indruk maakt.

Op verrassende wijze is het borduursel onverlet en frisch gebleven, zóó zelfs dat het bij de ontdekking eer een voorwerp van hedendaagsch »kunstnaaldwerk" leek dan eene antiquiteit, terwijl er wegens de hoogst kunstvaardige werkwijze aan buitenlandschen oorsprong gedacht werd. En meer bepaaldelijk werd ik, door de belangstellende dienstvaardigheid van eenen kunstvriend opmerkzaam gemaakt op de, inderdaad treffende overeenkomst die er te vinden is tusschen het eigenaardig siersel der bloemvaasjes en loopende vogeltjes en tusschen het bloemwerk waarmee in Rusland het landvolk voorheen handdoeken en bedgordijnen placht te borduren¹⁾. Intusschen heeft nadere bevinding mij tot de overtuiging gebracht, dat de zoo even bedoelde beschouwers wel wat voorbarig waren met, naar vaderlandsche doch weinig vaderlandslievende hebbelijkheid, al te bescheiden te oordeelen over eigen kracht en bekwaamheid. Waarlijk, Dievertjen Edes heeft méér zelfvertrouwen gehad dan hare beoordeelaars. Ook zij erkende wel, blijkens hare spreuken, het »natura artis magistra," maar door »oefening" en toepassen geleerd, wist zij, toen zij hare taak aanvaardde, degelijk »wat haar te doen stond", en zij volbracht het op eene wijze die aan onze vaderlandsche volkskunst nog tot eer strekt; doch in haren arbeid was de vinding der sierwijze geen andere dan die wij bij de volkskunst der natiën als eene algemeen aangenomene en verbreide gebruikt vinden, want hare bloemtuiltjes en pluimdiertjes kwamen van oude tijden af tot aan onze eeuw allerwegen voor, niet slechts op de handdoeken en bedgordijnen der boerinnen van Rusland maar ook in de zoogenaamde »Antwerpsche potjeskant", zij hebben zelfs tot in onze eeuw haar plaats weten te behouden op de zoogenaamde »teekenlappen", waarvan ik zelf nog een tweetal bezit, dat door mijn eigene oudtantes in 1774 en 1789 vervaardigd is.

Dat er op het borduurwerk twee persoonsnamen worden aangetroffen en drie stedewapens, wekt de begeerte op om meer te achterhalen over afkomst en oorspronkelijke bestemming van het doek. Ik heb daarom aan den tegenwoordigen heer pastoor voorgesteld, dat hij in zijne archiefstukken of memorieboeken zou willen nazien, of er van die twee namen soms ook sporen zijn achtergebleven. Dat onderzoek bracht tot nog toe slechts aan het licht, dat in het Memorieboek (de zoogen. doodceel) de naam ingeschreven is van eene »Dievertjen Edel uit Alkmaar". Er is, zooals men ziet, verschil in de laatste

1) Aldus volgens het werk *Peasant art in Russia*, edited bij Charles Holme 1912 »The Studio" London, Paris, New-York. Bijv. uit Groot Rusland plaat 69, pl. 84, en vooral uit Klein Rusland (Ukraine) tekst blz. 28 en 29 en de platen 345 tot 352.

letter van den geslachtsnaam; doch niet onwaarschijnlijk kan de familienaam in den loop der volgende eeuw wel gewijzigd zijn geraakt; de inschrijving toch komt eerst voor achter namen van personen, die tusschen 1720 en 1750 fundatiën hebben gemaakt. Wel opmerkelijk intusschen, dat de ruit waarin de naam der vermoedelijke borduurster gelezen wordt juist ook het wapen der stad Alkmaar vertoont.

En wat de vraag betreft: tot welk gebruik het doek oorspronkelijk bestemd mag zijn geweest, doet de aanwezigheid in eene R.K. pastorie gissen naar een kerkelijk gebruik; en het voorkomen van den Zoeten Naam I H S in de middelste ruit, met de gebruikelijke omraming van vlammeende stralen, geeft kracht aan dit vermoeden. De eerste gedachte zou dan gaan naar een voorhangsel van de altaartafel; maar, terwijl de hoogte van 1 M. met deze veronderstelling goed strooken zou, is de breedte van 1.47 daarvoor te gering. Doch, al ware dit zoo niet, dan zou nog de eenig mogelijke veronderstelling van gebruik bij Requiemmis weersproken worden door de roode baan en de al te vroolijke kleurenmengeling van het geheel. Alzoo is eene bekleeding der tafel van het misaltaar uitgesloten; maar, zooals gebleken is, werd nog niet zoo lang geleden, onder pastoor Kimman (1879—97) het doek wel gebruikt tot voorhangsel van een rustaltaartje bij processie in den pastorietaan. Later echter verviel dit gebruik en raakte het stuk vergeten en geheel onbekend.

Eerder zou ik daarom willen denken aan rugbekleeding van eene zitbank, voor celebrant en zijne assistenten onder Hoogmis of Vesper bestemd. Maar dergelijk gestoelte, alhoewel reeds in de 17^e eeuw officieel voorgeschreven¹⁾, is in onze streken al te lang vervangen gebleven door kamerstoelen, en bovendien laat een zoo deftig meubelstuk zich in onze schuilkerken ten jare 1639 bezwaarlijk aanwezig denken.

Tot deftige muurbekleeding evenwel kan het borduurwerk gediend hebben, maar dan toch eer in eene pastorie dan in een kerkgebouw; en ik zou zelfs geneigd zijn, de oorspronkelijke bestemming veeleer van burgerlijken dan van kerkelijken aard te achten. De spreuken immers, die niets hoogers bevatten dan lessen van burgerlijke levenswijsheid, en de wapens der drie Noordhollandsche steden raken slechts het gewone alledaagsche leven. Ook is het voorkomen van de letters I H S, juist omdat het hier Noordhollandschen arbeid geldt, heel geen bezwaar. Vanouds toch werd, en in onze dagen nog wordt de Zoete Naam in de puiramen aangebracht van de boerenwoningen der zoogenaamde »Streek" tusschen Hoorn en Enkhuizen.

Het borduurwerk is als bewaargeving geplaatst in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem en daar ter beschouwing gesteld, wijl het voor kerkelijke niet minder dan voor burgerlijke borduurkunst in velerlei opzichten leerzaam en voorbeeldig mag genoemd worden.

Overveen, 2 October 1917.

J. J. GRAAF.

1) *Scamnum oblongum coöpertum aliquo tapete aut panno*". *Caeremoniale episcoporum* Lib. I C. 12 N. 20.

NOORD-NEDERLANDSCHE MINIATUREN DER 15DE EEUW IN HANDSCHRIFTEN VAN DEN BIJBEL.

Handschriften te Amsterdam en Middelburg.

De studie der schilderkunst in Noord-Nederlandsche handschriften heeft in de laatste jaren weinig voortgang gemaakt. Reeds in 1899 gaf Prof. Vogelsang een voortreffelijk overzicht van deze kunst in zijn dissertatie: *Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters*. Daarmede was het onderzoek in zekeren zin afgesloten. En men is bij de resultaten van dit werk blijven staan.

Toch zal zonder twijfel een uitvoerig beschrijven der handschriften en het vergelijken van deze beschrijvingen onze kennis nog in allerlei bijzonderheden kunnen verbeteren. Bovendien zijn nieuwe handschriften met miniaturen bekend geworden. En deze handschriften moet men voegen bij de vroeger vastgestelde groepen. Daarbij zijn deze groepen wederom te bestudeeren. En op grond van het nieuwe materiaal en de nieuwe kennis zal het noodig wezen het overzicht van de ontwikkeling der schilderkunst in de handschriften te herzien.

Voor een dergelijk overzicht moet men trachten de handschriften te brengen in een doorlopende en geordende reeks. En het zal niet moeilijk zijn een dergelijke reeks samen te stellen. Want bij de handschriften is men veelal door uiterlijke omstandigheden in staat een aantal exemplaren met volkomen zekerheid te dateeren. Met hulp van die gedateerde handschriften kan men dan door vergelijken ook anderen in de reeks opnemen.

Bovendien weet men van enkele handschriften de plaats, waar zij zijn ontstaan. Daarbij leert men eenige scholen van schilders kennen. En men kan ook een voorstelling geven van de kunst van versieren der handschriften in verschillende plaatsen van ons land op verschillende tijden. Bij andere handschriften weet men door de manier van schilderen en door de gebruikte motieven een aantal meesters aan te wijzen, die te zamen in een atelier hebben gewerkt. En men zal ook de overlevering in een dergelijk atelier kunnen naspeuren.

Op die wijze is het dus wellicht mogelijk een volledig geordende en gedateerde reeks van handschriften te verkrijgen, een reeks, die men zoo hij geen andere klasse van monumenten kan samenstellen. En een dergelijke reeks zal voorzeker onze kennis van de kunst in Noord-Nederland ten zeerste verrijken.

Maar voorloopig is van zulk een vermeerdering van kennis nog geen sprake. Eerst heeft men zich bij de studie nog telkens te bepalen tot een beperkt gebied. Alleen wanneer men het materiaal in bijzonderheden kent en voldoende heeft bewerkt, zal het mogelijk zijn ook van het geheel een betere voorstelling te vormen. Het onderzoek der nog niet bekend gemaakte handschriften met het bestudeeren van alle beschikbare gegevens moet daarbij voorafgaan.

Als bijdrage tot de kennis der schilderkunst in Noord-Nederlandsche handschriften der 15de eeuw wil ik thans een Nederlandschen Bijbel met miniaturen bekend maken. Van

dezen Bijbel zijn ons twee deelen bewaard. Het eerste bevindt zich in de verzameling van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam en het tweede in het Museum van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg. Aanleiding voor deze publicatie was het vaststellen van het feit, dat de beide deelen behooren tot hetzelfde geheel. Dit kon met volkomen zekerheid geschieden, omdat het mij mogelijk was, door de vriendelijke bemiddeling van de Heeren Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam en Dr. K. Heeringa te Middelburg, de beide deelen met elkander te vergelijken in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Ook voor de vergunning den Bijbel te mogen publiceeren ben ik Prof. Six en Dr. Heeringa dank verschuldigd.

Het is een van die groote Bijbels in het Nederlandsch, een exemplaar van de zoogenaamde Tweede Historie-Bijbel, waarvan de tekst is besproken in de dissertatie van Dr. C. H. Ebbinge Wubben: Over Middel-Nederlandsche vertalingen van het Oude Testament. Door een aanteekening in deze Bijbels weten wij, dat de vertaling is gemaakt in 1360. Maar van deze vertaling is ons geen handschrift ouder dan de 15de eeuw bewaard.

De Bijbels met miniaturen zijn steeds in groot folio formaat met twee kolommen tekst op de bladzijde. In enkelen van deze geïllustreerde handschriften is het jaar aangeteekend, waarin het boek is vervaardigd. Als oudste dateering vindt men het jaar 1431 en als jongste het jaar 1468.

Reeds Prof. Vogelsang heeft een aantal van deze handschriften van den Bijbel besproken. Een lijst en beschrijving met opgave van de literatuur vindt men in de dissertatie van Dr. Ebbinge Wubben. In geen van deze boeken evenwel wordt vermeld het gedeelte van den Bijbel, dat eenige jaren geleden mijn bijzondere aandacht trok in het Museum te Middelburg. Wij zullen beginnen met een beschrijving van dit handschrift.

De Bijbel te Middelburg is een deel in groot folio van 164 bladen perkament en bovendien een onbeschreven blad perkament en een blad papier aan het begin en nog een onbeschreven blad perkament aan het einde van het boek. De bladen zijn groot 367×272 en de beschreven ruimte 262×187 mM. Op elke bladzijde zijn twee kolommen schrift van 54 regels met 16 mM. tusschenruimte. Het handschrift bestaat uit drie afdeelingen: I. fol. 2—32, 4 katernen van 8 bladen (aan het eerste katern ontbreken 3 bladen) en één dubbel blad; II. fol. 33—60 (de Psalmen), 3 katernen van 8 bladen en één katern van 4 bladen; III. fol. 61—164, 2 katernen van 10 bladen, 9 katernen van 8 bladen en één katern van 12 bladen. De onbeschreven bladen perkament aan het begin en het einde zijn in het handschrift gekomen bij een moderne restauratie. Toen is er tegen het vóór- en achterplat van den band aan de binnenzijde een dubbel blad perkament aangebracht. Het blad papier aan het begin en fol. 1 zijn bij het handschrift gevoegd in de 16de eeuw, toen het is gebonden. Van het handschrift zelf zijn fol. 8vo, 29vo, 32vo, 88vo en 164vo niet beschreven.

Het handschrift is geschreven met een zeer regelmatige hand. De bladzijden zijn

met zorg gelinieerd. De lijnen, die de kolommen van den tekst omsluiten, en de lijnen, waartusschen de regels 1, 27 en 54 zijn geschreven, heeft men over de geheele lengte van de bladzijde doorgetrokken. Op eenigen afstand van den tekst zijn bovendien aan de boven-, onder- en buitenzijde van de pagina twee lijnen aangebracht op korten afstand van elkander.

Het deel is gebonden in een bruinen stempelband uit het midden van de tweede helft der 16de eeuw, versierd met smalle rolstempels en voorzien van lederen sluitingen met koperen haken. De rug, kleine stukken aan de platten en de sluitingen zijn vernieuwd.

Het handschrift bevat een gedeelte van een Nederlandschen Proza-Bijbel, dat omstreeks 1580 in dezen omvang is gebonden. Het is zonder twijfel slechts een fragment. Dat wordt bewezen door het ontbreken van drie bladen aan het eerste katern.

In dit deel vindt men de volgende boeken van den Bijbel: fol. 2 Esdras, fol. 5 Tobias, fol. 9 Judith, fol. 14 Hester, fol. 19 Daniël, fol. 30 Habacuc, fol. 31 Ezechiël, fol. 33 Psalmen, fol. 61 Job, fol. 69vo Hooglied, fol. 72 Spreuken, fol. 80 Prediker, fol. 83 Wijsheid, fol. 89 Sirach, fol. 104 Alexander, fol. 118 en 130 de twee boeken der Maccabeeën, fol. 137 Jan Hyrcanus, fol. 141 Destructie van Jeruzalem.

Alle boeken behalve het Hooglied beginnen op een rechter bladzijde. Op die wijze zijn een aantal bladzijden, die men boven vindt opgenoemd, onbeschreven gebleven. Veelal vond evenwel de Proloog van het volgende boek op de voorafgaande linker pagina een plaats. — De geschiedenis van Suzanna is als een afzonderlijk boek beschouwd.

Over de herkomst van het handschrift worden wij ingelicht door eenige aantekeningen vóór in den Bijbel en door papieren uit de 18de eeuw, die bij het deel behooren. Het boek was in 1579 in het bezit van Maria Hupperts, weduwe van Mr. Wilhelm Radermacher te Aken. Op de keerzijde van het tweede schutblad vóór in het deel teekende zij aan: de verovering van Maastricht, 29 Juni 1579 (daarbij kwam om het leven Henricus Ros, echtgenoot van haar dochter Catharina) en het overlijden van haar dochter Odyllia, 19 Juli 1579. Kort daarna is zij zelf gestorven. Dit blijkt uit een aantekening van haren kleinzoon, Daniël Radermacher. Toen kwam de Bijbel in het bezit van Johan Radermacher. Hij teekende zijn naam vóór in het boek en op fol. 2, boven het begin van den tekst, schreef hij: »In manibus Domini sortes meae, 18 Junij 1580". Ook zijn zoon Daniël schreef eenige aantekeningen vóór in het handschrift.

De beschrijving uit de 18de eeuw vermeldt nog als bezitter: Gerlach Radermacher, geboren te Aken in 1460 en gehuwd met Mechtel van der Haegen, die woonde te Aken op de markt in het huis genaamd de Wildeman. Hij was de vader van Mr. Wilhelm Radermacher.

De Bijbel is gebleven in het bezit der familie Radermacher en was in den boedel van Samuel Radermacher, Heer van Nieuwkerk, Burgemeester der Stad Middelburg en bewindhebber der O. I. Compagnie, geboren in 1693 en overleden in 1761. Later behoorde het boek aan de geslachten Radermacher-Schorer en Schorer. — De bezitters wilden het in 1910 verkoopen. En het zou worden geveild op de auctie bij Frederik Muller, 16—17 Juni 1910.

Daarvoor is het beschreven in den Catalogus der veiling, blz. 68—70, nr. 1727. Een viertal afbeeldingen naar miniatures in het boek vonden achter in den Catalogus een plaats. Maar het handschrift werd voor de veiling teruggenomen en in 1911 namens de bezitters geschonken aan het Zeeuwsch Genootschap. Bij die gelegenheid is het deel gerestaureerd. Aan het slot staat aangetekend: »Mensing restauravit MCMXI.» Een vermelding van de schenking en een korte beschrijving is te vinden in het Archief van het Genootschap van 1911, blz. V—IX.

De versiering van het handschrift is het werk van ten minste twee meesters. Voordat evenwel tot een bespreking van deze versiering wordt overgaan, is het noodig eerst het deel te Amsterdam te beschrijven.

De Bijbel te Amsterdam is van hetzelfde formaat als de Bijbel te Middelburg. Alleen zijn de bladen op eenigszins andere wijze afgesneden. Het deel heeft daarom een meer vierkanten vorm. Het bevat 205 bladen perkament en bovendien aan het begin en het einde een onbeschreven blad zwaar papier en een schutblad, met gemarmerd papier beplakt. De bladen zijn groot 360×274 en de beschreven ruimte 263×188 mM. Op elke bladzijde zijn twee kolommen schrift van 54 regels met 16 mM. tusschenruimte. Het deel bevat 24 katernen van 8 bladen, één katern van 10 bladen (fol. 65—74) en 3 losse bladen aan het slot. De bladzijden fol. 37vo, 95vo, 134vo en 185vo zijn niet beschreven.

Het schrift en de wijze van linieeren is geheel als in den Bijbel te Middelburg. Gebonden is dit deel in een band van lichtbruin kalfsleer over bordpapier met gouden stempels, uit de 18de eeuw. Op den rug staat de titel op zwart leer: »De vijf boeken Mosis etc.»

Het handschrift bevat het eerste gedeelte van een Nederlandschen Proza-Bijbel, waarvan het tweede gedeelte zich bevindt te Middelburg. Uiterlijk zijn de twee deelen geheel gelijk. In het handschrift, dat het eerst is beschreven, vindt men het vervolg van den tekst. En de drie losse bladen, aan het slot van het deel te Amsterdam, zijn de drie eerste bladen van het katern, waarmede het handschrift te Middelburg opent. De twee deelen waren reeds omstreeks 1575 gescheiden. Van den volledigen Bijbel ontbreken thans nog slechts de Inhoud en de Proloog van het Oude Testament en het geheele Nieuwe Testament.

Het deel te Amsterdam bevat de volgende boeken van den Bijbel: fol. 1 Genesis, fol. 38 Exodus, fol. 63 Leviticus, fol. 75 Numeri, fol. 96 Deuteronomium, fol. 112 Josua, fol. 123 Richteren, fol. 135 Ruth, fol. 137, 153, 166 en 186 de vier boeken der Koningen.

Over de herkomst van het handschrift is slechts weinig bekend. Het is aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap geschonken door den heer D. Henriquez de Castro Mzn. Zijn naam vindt men geschreven op de keerzijde van het voorste schutblad. Zeker was het boek langen tijd in het bezit van zijn familie. En waarschijnlijk was het dit handschrift, dat wordt genoemd door Is. Le Long in zijn Boekzaal der Nederduytsche Bijbels (blz. 252, nr. XXII). Le Long heeft het deel gezien vóór 1732 en zeker bij

gelegenheid van een verkooping in 1724. Want hij citeert een catalogus: »Catal. Claramont. Amst. 1724. Msc. in Folio, N°. 4.» — Deze catalogus was in geen Bibliotheek te vinden. — Van de vroegere lotgevallen van het handschrift weten wij niets.

Aan de versiering van dit deel hebben eveneens twee meesters gewerkt. Een van hen, die het grootste aantal miniaturen schilderde, herkent men terstond als een der beide meesters van het deel te Middelburg. Voor het waardeeren van de versiering in den Bijbel zullen wij de beide deelen beschouwen als een geheel. En daarbij zullen de bladen van het deel te Amsterdam kenbaar zijn door de letter A en de bladen van het deel te Middelburg door de letter M.

De versiering van dezen Bijbel bestaat uit 42 groote beginletters (vijf daarvan zijn gehistorieerde letters of »vignetten»), randversiering en 31 miniaturen of »storie'n». Initialen, randversiering en miniaturen vindt men aan het begin van alle boeken van den Bijbel. De miniaturen zijn steeds ter breedte van een kolom en ongeveer vierkant van vorm. Alleen aan het begin van Genesis vult de miniatuur de geheele kolom. Omlijst zijn de miniaturen door een dubbelen rand: eerst een band van blauw of rood en daarop een smalle witte lijn, die in het midden is geknoopt, en een gouden band daaromheen. Bovendien bevat het handschrift een groot aantal roode en blauwe letters aan het begin van de afdeelingen der boeken. Deze letters zijn, zooals gewoonlijk, zeer veel talrijker in het boek der Psalmen dan elders.

In den regel is de geheele versiering op een bladzijde het werk van denzelfden kunstenaar. Maar juist in dezen Bijbel zijn een aantal miniaturen met de randversiering daarnaast van een andere hand dan de initialen en de overige randversiering op dezelfde bladzijde. En in dat geval is steeds zonder twijfel de miniatuur met de randversiering daarnaast later geschilderd dan het overige. Blijkbaar is dus de Bijbel aan een kunstenaar gegeven ter versiering. Maar deze versiering is door hem in onvoltooiden staat gelaten en door een ander voortgezet. Van een verdeling van arbeid tusschen twee meesters kan geen sprake zijn. — Een derden meester vinden wij nog aan het einde van het deel te Middelburg. Van zijn hand zijn wederom een aantal letters en miniaturen met de geheele versiering op een bladzijde in het derde gedeelte van dit handschrift.

Het onderscheiden der drie meesters geschiedt zonder moeite. Wij zullen elk van hen afzonderlijk bespreken.

Van den oudsten Meester zijn alle groote beginletters, met uitzondering van den initialen op fol. 1, en de daarbij behorende randversiering en vijf miniaturen met randversiering in het deel te Amsterdam en ook de groote letters en randversiering in het eerste gedeelte van het deel te Middelburg.

De initialen zijn van goud op rooden en blauwen grond. Op dezen grond zijn met witte lijnen bloemen, bladen en takken geteekend. Een dubbele lijn, half rood en blauw en een witte lijn daarop, half goud, daalt van de letters af langs den tekst. Naast

deze lijn en verder om de geheele bladzijde zijn de witte randen om den tekst met de pen versierd. Het zijn ranken en twijgen met kleine gekleurde blaadjes en grootere vergulde bladen. Tusschen deze ranken staan sterren en rozetten, met de pen geteekend om een gouden kern.

Van de miniaturen van dezen Meester geven onze beide eerste afbeeldingen een paar voorbeelden. — Fol. A 38, de Israëlieten aan de Roode Zee. (Afb. 1). — Rechts trekt Mozes op met een aantal mannen van zijn volk. Mozes is kenbaar aan de horens op zijn voorhoofd. Hij is gehuld in een blauwen mantel en gouden onderkleed. Eenige Israëlieten hebben gouden vaatwerk in de handen en de laatste draagt een bak met goud op den rug. Het is een dicht opeengedrongen troep, de achtersten van een langen stoet, die zich bevinden op het droge in het midden van de zee. Dadelijk achter hen heeft het water zich weer aaneengesloten. Daar ziet men het leger der Egyptenaren verdrinken. Pharaon, met een gouden kroon op het hoofd en in een gouden harnas, wenkt om hulp. Bij hem is zijn gouden wagen. Een paard zwemt rond. Stalen helmen en een gouden vaandel drijven op het water. Zwaar gewapenden probeeren zich zwemmende te redden. Geheel links klemt een man zich vast aan een steile kust met rotsen. Op den achtergrond is daar weer vlak land met boomen en twee kasteelen. Een lichtblauwe lucht sluit de voorstelling af.

Deze miniatuur stelt ons reeds dadelijk in staat om de verwantschap duidelijk te maken van onzen Bijbel met andere dergelijke werken. Prof. Vogelsang immers merkte reeds op, dat wij in verschillende Bijbels deze gebeurtenis op geheel dezelfde wijze vinden afgebeeld. Blijkbaar hebben de schilders juist voor deze voorstelling, waar zij geen hulp vonden in de dagelijksche ervaring, een voorbeeld gezocht bij anderen. Vergelijkt men nu de afbeeldingen 3, 4 en 7 bij Prof. Vogelsang met deze miniatuur, dan bespeurt men terstond de groote overeenkomst. Pharaon bij zijn wagen, het zwemmende paard, de mannen die worstelen met de golven, dit alles vindt men in de miniaturen uit andere Bijbels terug. Maar tegelijkertijd moet men opmerken, dat elk der schilders de motieven toch op een geheel eigen wijze heeft gebruikt. — De eigenaardigheden van onzen Meester leeren wij evenwel nog beter kennen bij de volgende miniatuur.

Het is de afbeelding van de volkstelling der Israëlieten, fol. A 75. (Afb. 2). — Op

Afb. 1.

een hoogte in het midden ziet men daar Mozes en Aäron. Mozes is kenbaar aan de horens. Aäron draagt een mijter. Links staan de Leviëten in priesterkleeding, vooraan een jonge man met geschoren kruin en naast hem een oudere met een kapje op het hoofd. Rechts zijn soldaten met zilveren helmen. Een van hen draagt een gouden vaandel en een zilveren kuras. Het zilver heeft het perkament aangetast en daardoor is de omgeving verkleurd. Beneden op den voorgrond staan eenige oude mannen. Zij maken levendige gebaren in de richting van een groepje vrouwen, die tegenover hen staan aan de rechterzijde. Om deze vrouwen spelen drie jongens krijgertje. De achtergrond is zwaar verguld met bladgoud.

Door deze miniaturen zijn wij in staat de kunst van den Meester te leeren

kennen. — Hij heeft voorliefde voor grove typen en zijn werk kenmerkt zich door een bijzonderen zin voor natuurlijkheid. Aan de kleine figuren, die zijn voorstellingen vullen, weet hij groote levendigheid te geven. Daarbij karakteriseert hij de verschillende personen scherp en het gelukt hem soms reeds om ook in het gelaat een bepaalde uitdrukking te leggen.

Maar bespeurt men bij dezen kunstenaar veelal een scherp waarnemen der natuur, tot het afbeelden van een landschap heeft hij het nog niet gebracht. Bijna altijd is de voorstelling geplaatst tegen een gouden of versierden achtergrond. Een geschilderde lucht vindt men slechts bij de miniatuur met het verdrinken van Pharao. Maar ook daar is het niet meer dan een vlak, dat de voorstelling afsluit. Want de kleuren blijven op den achtergrond hun volle kracht behouden. En eerst wanneer

Afb. 2.

de kleuren in de verte verflauwen en opgaan in de tinten van de atmosfeer, kan een indruk van diepte en ruimte ontstaan.

Op verschillende manieren is evenwel getracht toch den indruk van ruimte te geven. De horizon is altijd nog betrekkelijk hoog in de miniatuur aangebracht. Het is dan mogelijk een groot aantal personen boven en achter elkander af te beelden. Daarbij schijnen de figuren te staan op een hellend vlak. En op die wijze is ook een zekere diepte in de voorstelling gebracht. Bovendien heeft de kunstenaar voorliefde voor het afbeelden van groepen. Hij plaatst zijn personen dicht op elkander. En van de achtersten blijft dan slechts een deel van het hoofd of het hoofddekseel zichtbaar. Maar de indruk van ruimte gaat zoo ook weer gedeeltelijk verloren. Want een eenheid van voorstelling wordt

met deze verschillende groepen niet bereikt. En afstand tusschen de figuren onderling schijnt niet te bestaan.

Aan de figuren, die geheel zichtbaar zijn, is steeds groote zorg besteed. En de voorstelling is vol leven door een opvallend spel van gebaren. Zoo krijgen de personen onderling verband en zij spreken bovendien tot den beschouwer. Ook een trek als bij de jongens, die krijgertje spelen, getuigt voor het verlangen naar natuurlijkheid.

Door allerlei bijzonderheden is voor afwisseling gezorgd. De kleeding is gelegd in zware plooiën met diepe schaduwen en glanslichten. Daarvoor is wit gebruikt en een enkele maal ook goud. Het gelaat is meestal met zorg gemodelleerd en steeds vindt men met een enkele stip het wit der oogen aangeduid. Ook in het haar en bij de baarden is geprobeerd den glans af te beelden.

Deze wensch naar leven en beweging gaat gepaard met een groote levendigheid van kleur. En het zijn juist de krachtige kleuren en de eigenaardige bontheid, die aan de miniaturen hun bijzonder karakter verleen. De kleuren zijn helder en ongebroken naast elkander geplaatst. Alleen het juiste verdeelen en zorgvuldig groepeeren der kleuren geeft eenheid aan het geheel. Helder wit en sterk blauw heffen de kracht van het felle geel en rood eenigszins op. En ook de gouden ondergrond werkt dikwijls mede om de kracht der kleuren te dempen.

Door hun ongebroken kracht werken de kleuren, zooals reeds werd opgemerkt, ook mede om den indruk van ruimte te verstoren. De afbeeldingen zonder kleuren geven daarom een verkeerd effect. En op die wijze gaat ook het bijzondere van deze miniaturen geheel verloren. Want kleur en teekening werken daar samen om leven te geven aan de voorstelling. En deze overeenstemming geeft juist aan de schilderstukjes hun bijzondere bekoring en een bepaalde waarde als kunstwerken.

De overige miniaturen van dezen Meester zijn: fol. A 63, God verkondigt zijn wil aan Mozes en de Israëlieten; fol. A 96, toespraak van Mozes tot de Israëlieten aan gene zijde van den Jordaan; fol. A 112, een gevecht tusschen rotsen.

De tweede Meester heeft geschilderd de gehistorieerde letter, de miniaturen en de randversiering op de eerste bladzijde van het deel te Amsterdam en verder nog zes miniaturen in dit deel en acht miniaturen in het deel te Middelburg met de randversiering daarnaast.

De gehistorieerde letter op fol. A 1 vindt men hier afgebeeld. (Afb. 3). Het is de

Afb. 3.

letter I in den vorm van een monsterachtigen kop met zeer wijd geopenden muil op gouden grond. In den muil op een regenboog is gezeten God de Vader, gehuld in een grooten mantel met gouden reflexen, een kroon op het hoofd en een scepter in de hand. De figuur is geschilderd tegen een blauwen grond met gouden versiering en omgeven door een spits ovale omlijsting.

Afb. 4.

De randversiering is een weinig grover dan bij den vorigen Meester. De blaadjes zijn wat grooter en de ranken zijn sterker gekromd. Werden zij bij de eerste versiering los op het blad geteekend, thans gaan zij steeds uit van de lijn, die den tekst omsluit, of van de omlijsting der miniatuur.

De miniatuur aan het begin van Genesis vult de geheele linker kolom der eerste bladzijde. Het zijn zes kleine afbeeldingen van het werk op de dagen der Schepping. Daarnaast is aan beide zijden een breede gouden band aangebracht met een rij roode en blauwe rozetten, telkens afwisselend met een tak zware bladeren.

Van de zes tafreelen van het Scheppingsverhaal zijn niet afgebeeld de beide eersten met de voorstelling van het werk van den eersten en den tweeden dag. De vier volgenden vindt men hiernaast. (Afb. 4).

Derde dag, het scheiden van land en zee en de schepping der planten. — God staat in het midden, een nimbus achter het hoofd en gehuld in een grooten mantel. Deze mantel is, evenals het onderkleed, met goud doorwerkt. In eenigszins gebogen houding en met opgeheven rechterhand is Hij bezig de planten

te scheppen op het veld. Op den achtergrond aanschouwt men de zee met begroeide rotsige eilanden. De lucht is donkerblauw met gouden wolkjes en licht van kleur aan den horizon.

Vierde dag, de schepping van zon, maan en sterren. — God bevindt zich in een landschap met rotsen. Daar groeien boomen en ontspringen beken. Links in de lucht staat de zon, gedeeltelijk in vollen glans tegen den blauwen hemel en gedeeltelijk door donkere wolken bedekt. En het zonlicht brengt in die wolken rossige tinten. In het midden is donkere nacht. Rechts staan de afnemende maan en sterren in een helderen hemel.

Vijfde dag, de schepping van dieren, visschen en vogels. — Het is een landschap met ver uitzicht over de zee met eilanden. Op het land loopen dieren, in de lucht vliegen vogels, in het water zwemmen visschen. God staat op den voorgrond, afgewend van den beschouwer, met opgeheven hand. De zee verdonkert naar den achtergrond. Aan den gezichteinder rijzen bergen op. Gouden wolkjes drijven in de lucht.

Zesde dag, de schepping van den mensch. — Adam ligt te slapen in een weide, waar dieren rondloopen. Over hem heen gebogen staat God. Zoo juist heeft Hij Eva geschapen. Nu blaast Hij haar leven in. Op den achtergrond zijn rotsen. In de verte bespeurt men de zee met begroeide eilanden in lichte kleuren tegen de lucht.

Deze miniaturen zijn zonder twijfel het beste werk van dezen Meester in den Bijbel. Bij grooter afbeeldingen weet hij niet zoo te boeien. En nergens heeft hij dergelijke effecten van licht en landschap bereikt. Een tweetal voorbeelden van miniaturen in grooter formaat mogen hier nog volgen.

Fol. A 136, de geschiedenis van Ruth. (Afb. 5). — Op den voorgrond is een akker. Een man is daar aan de rechterzijde bezig koren te snijden met een sikkel. Meer naar links leest Ruth de aren op. Een pad voert naar den achtergrond. Daar staat een stevig gebouwd huis met een toren, een berg schoven en een groote schuur op een erf, dat door een haag van gevlochten teenen van den akker is gescheiden. Men kan in de schuur zien door de geopende muur. Hoog opgestapeld ligt daar het koren tegen de wanden en op een vliering. In een groot bed met blauw dek ligt Boaz te slapen. Ruth staat aan het voeteneinde en slaat het dek op. Boven de daken der gebouwen is de lucht verguld.

Fol. M. 9, de geschiedenis van Judith. (Afb. 6). — Men ziet in den tent van Holofernes, waarvan de wanden aan den ingang zijn opgeslagen. De tent is van buiten helder wit en van binnen verguld. In den tent staat een bed met blauw dek. Het lijk van Holofernes ligt daarin zonder hoofd. Tegen den tentpaal leunt de ledige schede van een zwaard.

Afb. 5.

Judith staat in de opening van den tent. Zij is prachtig gekleed in een gouden gewaad met wit bont omzoomd, met gouden schoentjes en een hoofdbedekking met veel goud doorwerkt. In de rechterhand houdt zij het zwaard en in de linkerhand het afgehouwen hoofd van Holofernes. Haar dienares naast haar houdt een zak open om het hoofd in te bergen. Links op den achtergrond bespeurt men de stad der Israëlieten met haar torens en muren. Rechts zijn heuvels en daarachter steken weer torens op in lichte tinten tegen de blauwe lucht.

Beschouwt men het werk van dezen Meester, dan is in de eerste plaats opmerkelijk de groote vooruitgang vergeleken bij de zoeven besproken miniaturen. Reeds de oudere meester bestudeerde de houdingen en bewegingen der personen en tal van bijzonderheden

Afb. 6.

naar de natuur. Thans is het ook mogelijk de figuren te plaatsen in de ruimte. Elk staat op zich zelf en los van de anderen. En door het verdeelen van de figuren ontstaat in de compositie de indruk van diepte.

Men kan thans ook spreken van de afbeelding van een landschap. Maar toch kwam dit in het werk van dezen Meester slechts een enkele maal volledig tot stand. Er zijn bij hem nog tal van elementen uit ouderen tijd. Zelfs de vergulde achtergrond is nog niet geheel opgegeven. En ook bij geschilderde lucht is slechts zelden de volledige indruk van een landschap bereikt.

De lucht is meestal donker blauw met lichten horizon. Tegen die lichte lucht steken veelal torens op en soms het silhouet van een stad. En deze gebouwen zijn dan geheel in blauwe tinten geschilderd. Het principe van het perspectief der kleuren was

dus bekend. Maar de verbinding ontbreekt meestal nog tusschen de dingen in de verte en het tafereel op den voorgrond. En de lucht is meer een willekeurige afsluiting van de voorstelling dan het natuurlijke eindpunt van den blik en de voortzetting van het afgebeelde op den voorgrond. De volledige toepassing van het principe was nog niet gemakkelijk.

Alleen in de miniaturen van het verhaal der Schepping vindt men bij een zeer zorgvuldige uitvoering een beter resultaat. Daar is gezorgd voor overgang naar den achtergrond en daar schijnt ook de lucht zich te welfen van den horizon naar voren. Op die wijze is een gesloten beeld verkregen. En ook alleen daar heeft de Meester, zooals reeds werd opgemerkt, de merkwaardige effecten van het licht in de wolken toegepast.

Vinden wij dus in deze kunst een bepaalden vooruitgang, de zorgvuldigheid der

miniaturen van vroeger is daarbij niet verloren gegaan. Kleinigheden zijn nog altijd met groote liefde weergegeven. Van een muur is dikwijls elken steen met de voegen afgebeeld. En elders vindt men pleisterwerk of hout en marmer met zorg gekarakteriseerd. Bij het afbeelden van het menschelijk lichaam zijn ook moeilijke verkortingen niet vermeden. Alleen het naakt gaf nog veel moeite. — Dadelijk te herkennen is de Meester door het afbeelden der oogen. Daarbij hangt het boven ooglid zeer laag. Het oog zelf is dan slechts aangeduid door een lijntje. Meestal blijft de oogbal onzichtbaar of wordt weergegeven door een enkele stip. En ook andere bijzonderheden zijn nog geheel schematisch. Maar toch weet de Meester soms ook reeds een bepaalde uitdrukking te geven aan het gelaat zijner personen.

Dezelfde zorgvuldigheid bespeurt men ook bij het behandelen der kleuren. Zij zijn niet glad gestreken, maar liggen eenigszins korrelig op het blad. Er is met andere tinten in gewerkt om leven te geven aan het vlak of om vorm aan te duiden. Sterke tegenstellingen van kleur vindt men ook bij deze miniaturen. Maar de kleuren, meestal is het blauw en geel, zijn toch altijd eenigszins gedempt en elk effect van bontheid is geheel vermeden. Want de miniaturen zijn steeds gehouden in een bepaalden toon. Gewoonlijk overheerschen wit, blauw en geel. Andere miniaturen vertoonen somberder tinten. Maar ook in dat geval is het geheel harmonisch. En door deze harmonie der kleuren is de indruk van de schildering rustig en voornaam. Zij vertoonen het karakter van een meer bezonken opvatting der dingen.

Afb. 7.

Behalve de reeds genoemden zijn van de hand van dezen Meester de volgende miniaturen: fol. A 123, een rechtsgeding; fol. A 137, Elkana, de vader van Samuël, met zijn gezin; fol. A 153, de dood van Saul en zijn zoons; fol. A 166, Koning David huwt een jonge vrouw; fol. A 186, Elia en Koning Ahazia; fol. M 2, de bouw van den tempel te Jeruzalem; fol. M 5, de geschiedenis van Tobias; fol. M 14, Esther voor Ahasverus; fol. M 19, Daniël in den leeuwenkuil; fol. M 28, Suzanna voor de onrechtvaardige rechters (afgebeeld in den Catalogus der veiling bij Frederik Muller); fol. M 31, Ezechiël; fol. M 33, David en Goliath; fol. M 61. Job op den mesthoop.

De derde en jongste Meester heeft alle initialen geschilderd in het derde gedeelte

van het deel te Middelburg met tien miniaturen en de randversiering. In elk opzicht is dit werk van veel minder gehalte.

Hiernaast vindt men de groote beginletter op fol. M 118, een blauwe letter met witte versiering op gouden grond. (Afb. 7.) In de letter is de afbeelding van een school. Het is een gewelfd lokaal. De meester zit daar in een grooten zetel, een roede in de hand. Bij hem zijn een vijftal leerlingen, elk met een boek.

Opmerkelijk is ook vooral nog de letter met de afbeelding van Koning Salomo, gezeten in een hof met een zwarte vrouw, aan het begin van het Hooglied. In de overige letters vindt men monniken geteekend. — De groote beginletters van dezen Meester, die niet zijn gehistorieerd, zijn met bloemen en vruchten in natuurlijke kleuren versierd.

Afb. 8.

De miniaturen zijn terstond te herkennen door de manier van omlijsten. Want behalve de gewone dubbele rand is steeds nog met de pen een zwarte lijn getrokken op eenigen afstand van den gouden band. Maar ook de techniek van het schilderen is bij dezen Meester geheel anders dan bij de twee vorigen.

Twee van zijn miniaturen zijn hier afgebeeld. (Afb. 8). — Fol. M 118, Koning Alexander op zijn doodsbed. — In een vertrek met houten zoldering ligt de Koning te bed, met een kroon op het hoofd. Het bed is toegedekt door een blauwen deken met goud borduursel. Om het bed staan twaalf mannen, oude en jonge, in rijke fantastische kleeding, alle met een gouden diadeem om het hoofddekseel.

Fol. M 141, het beleg van Jeruzalem. (Afb. 9). — Op den achtergrond ligt de stad

met zware muren en torens. Gewapenden zijn op de wallen. Naast de stad op een hoogte staat een windmolen. Een breede gracht loopt vóór de stad en den molenheuvel. Daarin drijven kleine bootjes. Over de gracht ligt een brug met twee bogen. Op de brug zijn soldaten. Een gevecht wordt geleverd vóór de brug. Links op den voorgrond is een kamp van tenten. Een boogschutter staat daarbij en schiet.

Het werk van dezen meester is weinig aantrekkelijk en zijn kunst verdient nauwelijks een uitvoerige karakteristiek. In de eerste plaats is op te merken, hoe men bij hem allerlei eigenaardigheden bespeurt uit lateren tijd. Er is een zeker gemak om een landschap in elkander te zetten en de lucht daarboven te schilderen. Ook het teekenen van een kamer met de zoldering en de wanden kost blijkbaar weinig moeite.

In dezen Bijbel is hij de vertegenwoordiger van een nieuwe kunst. Maar hij vertegenwoordigt die kunst slecht. Blijkbaar beschikte hij over goede voorbeelden. Die voorbeelden heeft hij evenwel in geen enkel opzicht evenaard. Wel bespeurt men eenige details, die goed zijn gelukt. Opmerkelijk is de molen op den heuvel, een galg en rad buiten de stad op een ander miniatuur, een vergezicht over het water met heuvels op den achtergrond. Bij de interieurs verrast een zorgvuldig waarnemen der constructie.

De Meester heeft een groote voorliefde voor rijkdom en pracht. Zijn figuren zijn veelal uitgedost in gouden gewaden. En deze gewaden zijn gelegd in sterke plooiën en op uiterst schilderachtige wijze gedrapeerd. De kleeding is meestal fantastisch en rijk opgeschikt.

Maar deze pracht en praal vindt geen steun in de wijze van afbeelden. De kleuren zijn onzuiver en missen alle kracht en glans. Er is niet gezorgd voor een juist verdeelen en samenstemmen der tinten. In het landschap is geen licht en in het interieur ontbreekt de ruimte. Het karakteriseeren van een handeling, het samenstellen van een groep, de compositie van het geheel, dit alles is zeer onhandig. Alleen op het kleine bestek van een gehistorieerde letter weet hij soms iets beters te geven. Maar ook daar hinderen de doffe kleuren en de houterige teekening.

Van dezen Meester zijn nog de volgende miniaturen; fol. M 30 Habacuc; fol. M 72, Salomo op zijn troon; fol. M 80 Ecclesiastes op zijn troon; fol. M 83, Salomo ontvangt de koningin van Saba (deze drie miniaturen zijn afgebeeld in den veilingscatalogus); fol. M 89, Jesus Sirach; fol. M 104 Neptanabus bij Olympias en de dood van Neptanabus; fol. M 109, de graftombe van Alexander den Groote; fol. M 130, een overwinning der Israëlieten.

Afb. '9.

Wij missen alle gegevens om de plaats te bepalen, waar deze Bijbel is vervaardigd. En ook om den tijd vast te stellen vinden wij in het handschrift zelf geen enkele aanwijzing. Het zal alleen mogelijk zijn door vergelijken met de versiering in andere handschriften een datum te vinden.

Daarbij komt allereerst in aanmerking een Bijbel, waarvan het eerste deel is in het Britsch Museum te Londen. (Add. 10043) en twee volgende deelen in de Koninklijke

Bibliotheek te Brussel (9018—9, 9020—3; J. v. d. Gheyn. Catalogue des manuscrits I, blz. 52—55). In dit handschrift vindt men aangeteekend, dat het is geschreven in 1431. En een repliek daarvan is de Bijbel op perkament van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (Hs. 78 D 38 = Y 401).

De oudste versiering in deze handschriften vertoont het karakter van een vroegeren tijd dan het werk van den eersten Meester in den Bijbel te Amsterdam en Middelburg. Maar toch konden wij vaststellen, dat de oudste versieringen in dezen laatgenoemden Bijbel behooren tot dezelfde groep als de Bijbels te Londen, Brussel en Den Haag. Want in al deze handschriften vindt men voor de miniatuur met het verdrinken van Pharao dezelfde motieven gebruikt. En wij wisten ook reeds, dat de traditie zich geruimen tijd in deze Bijbels handhaafde. De Bijbel immers in de Hofbibliotheek te München (C. Gm. 1102), die tot dezelfde groep behoort, draagt het jaartal 1439.

Een tweede groep handschriften van den Bijbel is een dertigtal jaren later te stellen. Daarvan is de voornaamste de Bijbel in twee deelen te Weenen, die nog onlangs is besproken door F. Winckler (*Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses* XXXII, 1915, blz. 324). In dezen Bijbel is het belangrijkste de miniaturen van twee schilders. Elk van hen heeft het begin van een der beide deelen versierd. En door deze schilders is, zooals Winckler opmerkte, ook het Gebedenboek van Gijsbrecht van Brederode gemaakt, dat thans berust in de Bibliotheek te Luik (No. 13). De heiligen in den kalender van het Gebedenboek bewijzen, dat het is vervaardigd in het Bisdom Utrecht. En ook de versiering van het boek vertoont geheel het karakter van Noord-Nederlandsche kunst. — Gijsbrecht van Brederode is geboren in 1416. Bisschop van Utrecht geworden, moest hij reeds in 1456 plaats maken voor David van Bourgondië. Het portret van Gijsbrecht met zijn wapen vindt men in het Gebedenboek. Hij is daar afgebeeld als een betrekkelijk jonge man. En Winckler meent te mogen vaststellen, dat het Gebedenboek is versierd omstreeks 1455.

De versiering van den Bijbel te Weenen is voltooid door eenige andere meesters. En onder hen was de voornaamste de Meester van den papieren Bijbel in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag (Hs 78 D 39 = Y 402). Van dezen Bijbel bevindt zich het tweede deel in de Universiteitsbibliotheek te Gent (430, 632). En in dit laatste deel staat het jaartal 1468.

De versiering in de Bijbels van de tweede groep is nu zonder twijfel jonger dan het werk van den tweeden Meester in den Bijbel te Amsterdam en Middelburg. Op die wijze vult de thans bekend gemaakte Bijbel een leemte in onze kennis van de ontwikkeling der handschriften. En daarom zijn juist deze miniaturen van zoo bijzonder groot belang. Er zijn in dit werk nog tal van elementen, die herinneren aan oudere kunst, vooral bij het behandelen der kleuren. Maar in andere opzichten heeft deze Meester den voortgang der kunst medegemaakt. Zijn werk is een voortzetting van de oudere miniaturen. Daarvan bewaart het nog de oorspronkelijke kracht. En tegelijkertijd bereidt het de kunst der volgende groep voor.

De derde Meester eindelijk brengt ons waarschijnlijk in nog lateren tijd. Door zijn werk krijgen wij wederom een bewijs voor de snelle achteruitgang der kunst in de Noord-Nederlandsche handschriften. En ook andere handschriften uit de tweede helft der 15de eeuw zijn van dit verval de getuigen.

Een uitvoerige bespreking zou het wellicht mogelijk maken op meer overtuigende wijze te zeggen, wat hier slechts met enkele woorden kon worden aangeduid. In de eerste plaats is dan een nauwkeurige beschrijving noodzakelijk van de andere ons bekende handschriften. Maar daarvoor ontbreekt thans de gelegenheid. Een dergelijke bestudeering zal zijn uit te stellen tot later.

A. W. BIJVANCK.

EENE ROMEINSCHE KOOPAKTE UIT DE TERP TE TOLSUM.

In het jaar 1914 heeft het Friesch Museum te Leeuwarden uit de terp »Groot Tolsum» ten zuiden van Franeker een romeinsch schrijftafeltje verworven, waarop aan beide zijden in zwarte was eene inscriptie is gegrift, die door Prof. C. W. Vollgraff is ontcijferd en gepubliceerd in het laatste deel van het tijdschrift van het Friesch Genootschap (Vrije Fries dl. 25). Door mij is daaraan toegevoegd eene bespreking van andere romeinsche vondsten uit Tolsum en uit Friesland in het algemeen, in het bijzonder van terra-sigillata, de gids-oudheden in de uit den romeinschen tijd dateerende lagen der terpen, voorwerpen die zeer geschikt zijn om, in onderling verband, een indruk te geven van den rechtstreekschen of indirecten invloed, dien de Romeinen op Friesland uitoefenden.

Het tafeltje behoort ongetwijfeld tot de belangrijkste archaeologische vondsten, die in de laatste jaren in Nederland gedaan zijn, en wij mogen dan ook van geluk spreken, dat dit broze voorwerp zoo betrekkelijk goed geconserveerd tot ons is gekomen.

Het materiaal is dennenhout, uitgediept als een leitje, terwijl in het midden van zijde B. nog eene diepere strook is weggenomen om de zegels der getuigen te kunnen opnemen. Van de waslaag zelf is alleen de kool overgebleven, waarmede deze zwart gemaakt is; terwijl de letters zichtbaar bleven, omdat zij in hoofdzaak met den stilus door het was heen in het hout gegrift werden, dat daar, door zijne blanke kleur, duidelijk zichtbaar werd in tegenstelling met de zwarte deklaag.

Het tafeltje is het middenstuk van een triptychon, doch bevat de volledige akte en het merkwaardige van de vondst blijkt wel uit het feit, dat noch uit ons land, noch uit Engeland of Duitschland een houten schrijftafeltje bekend is, waarop de inscriptie volledig bewaard bleef. Lindenschmit, die in 1907¹⁾ aan de hand van Duitse vondsten eene aardige beschrijving gaf van romeinsch schrijfgereedschap, zag dan ook af van eene afbeelding van de in het centraalmuseum te Mainz bewaarde fragmenten. De vertaling van Vollgraff luidt als volgt:

1) Die Altertümer a. heidn. Vorzeit. B. V, H. IX, T. 53.

A.

Ik, Gargilius Secundus, heb voor honderdvijftien sestertiën van Stelus, zoon van Riperius, den Beosiër, van het landgoed van Lopetejus, op de gebruikelijke wijze, zooals geoorloofd is, een rund gekocht, waarbij getuige was Cesdius, centurio van de legio Victrix, en Mutus Admetus, centurio van de legio Rapax. Het burgerlijk recht sta hier buiten. Gekocht onder het consulaat van Caius Fufius en Gnaeus Minicius op den vijfdien dag voor de idus van September (den 9^{en} September). Dat voor de zaken naar behooren wordt ingestaan (hebben beloofd) Lilus en de veteraan Duerretus.

A.

B.

Titus Cesdius, Zoon van Titus, van de legio Victrix.

Numerius Iunnius, zoon van Marcus.

Tiberius Lievus Erepus, van de legio Victrix, zoon van Numerius.

Caius, zoon van Tiberius, Secedus.

(Het zegel) van den verkooper zelf.

Reeds de afbeeldingen, die vervaardigd zijn naar bijgewerkte foto's, doen zien dat het ontcijferen van eene dergelijke inscriptie in loopend romeinsch schrift verbazend moeilijk is, een werk van maanden. Het vergelijkingsmateriaal uit dezen tijd is schaarsch, de afkortingen talrijk en enkele plekken onduidelijk, doordat de vinder de zijde A

blijkbaar zorgeloos heeft afgeveegd. Ik meen, dat hier een woord van hulde op zijn plaats is voor de wijze waarop Prof. Vollgraff zijn taak heeft volbracht.

De hoofdinhoud van de akte staat m. i. volkomen vast en van de beide consuls, die er in genoemd worden, weten wij dat Gn. Minicius, althans een naamgenoot, zijn ambt bekleedde in het jaar 116 n. C. De andere consul uit dat jaar was tot dusverre niet bekend. Wij mogen dus, zij het ook niet met absolute zekerheid, voorloopig met V. voormelden datum aannemen als dien van de akte.

Ik acht mij niet bevoegd om de lezing van V. in alle onderdeelen te beoordeelen. Daarvoor is vereischt eene grondige bekendheid met de finesses van het romeinsche

B.

cursiefschrift. Ten aanzien van één enkele plaats waag ik het echter eene bedenking te opperen. Op vier plaatsen, die ik onlangs op verzoek van Prof. Roos te Groningen nog eens nauwkeurig op het origineel naging, leest V. aanduidingen van legioenen. Zeer duidelijk is dat in den eersten regel van B, geheel rechts, waar *leg. V* staat. De *e* is aangeduid door twee streepjes. Er staat hier werkelijk niets anders; niets meer en niets minder. De letterteekens op de andere drie plaatsen zijn minder duidelijk, doch ik ga hier niet verder op in, om niet vooruit te loopen op eventueele beschouwingen van Prof. Roos.

Het voormelde laatste teeken van B. 1 is van vorm gelijk aan het ook door V. als eene romeinsche vijf opgevatte achtste teeken van A. 9. Volgraff leest het als een *U*

(V), wat natuurlijk naar den vorm juist kan zijn en ziet er eene afkorting in van *Victrix*, waarmede hier alleen de legio VI *Victrix* bedoeld zou zijn.

Waar echter in de o. a. door Riese¹⁾ vermelde, op de romeinsche legers betrekkelijke inscripties steeds het cijfer voorkomt, waarmede de verschillende legioenen werden onderscheiden, zie ik niet in, dat men het recht zou hebben op deze plaats iets anders te lezen dan eene vermelding van de legio V, het vijfde legioen, dat o. a. blijkens de vondsten van vele gestempelde tegels²⁾ jaren lang te Vetera bij Xanthen lag en volgens de laatste onderzoekingen van Riese³⁾ geen bijnaam droeg. De bijnaam *Alauda* (leeuwerik) moet in zijn eerstgemeld werk geschrapt worden, als behoorende bij een vijfde legioen, dat o. a. deel uitmaakte van het Macedonische leger. Een bezwaar, door V. reeds aangevoerd, blijft het, dat het vijfde legioen uit Vetera, volgens Riese en anderen, in 116 n. C. niet meer bestond. De mogelijkheid is wellicht niet uitgesloten, dat onze inscriptie deze opvatting wijzigt, maar mogelijk blijft het vooral ook, dat de in de akte genoemde Gn. Minicius niet dezelfde is als die welke vermeld wordt in een diploma uit het jaar 116.

Het vijfde legioen heeft o. a. in het jaar 28 n. C. tegen de Friezen gevochten en is ook belast geweest met de bewaking van deelen van Nederland, zooals blijkt uit gestempelde legioen-tegels uit Nijmegen en eene inscriptie uit Heerlen. Te Vetera heeft het in het jaar 70 n. C. kennis gemaakt met de Batavieren, onder leiding van *Claudius Civilis*.

Uiteraard werpt onze inscriptie nieuw licht op de geschiedenis van Friesland in den romeinschen tijd en op het romeinsche recht, zooals het gold in de provincie, gelijk in de aangehaalde artikelen in de »Vrije Fries» nader is uiteengezet. Dat de romeinsche soldaten goede scribenten waren, blijkt reeds uit de opmerking van Vollgraff, dat de getuige *Cesdius* eigenhandig zijn naam op het tafeltje grifte, en verder uit de omstandigheid dat er in de eerste-eeuwsche legerplaats bij Hofheim in den Taunus niet minder dan 80 tot 100 schrijfgriffels (*stili*) gevonden zijn⁴⁾, meerendeels van ijzer en twee van been. De gemiddelde lengte bedraagt 10—11 c.M., wat overeenkomt met den maat van een door mij in de »Vrije Fries» afgebeelde beenen stilus uit de terp te Hijum, die 10.8 c.M. lang is.

Leeuwarden.

Mr. P. C. J. A. BOELES.

DE LEGIOEN-TEEKENS IN DE VERZAMELING KAM.

Dr. A. W. Byvanck heeft in de vorige aflevering van dit tijdschrift eene uitvoerige beschrijving gegeven van twee aanwinsten der verzameling Kam te Nijmegen bestaande uit diervoorstellingen van brons, gelijk bij de Romeinen in zwang ter onderscheiding van de verschillende legioenen. Uit een oogpunt van kunst is althans het paardje niet zonder belang en ook als historische dokumenten verdienen deze zeldzame bronsjes onze volle

1) *Das Rheinische Germanien in den Antiken Inschriften*, S. 59 ff.

2) P. Steiner. *Xanten (Katalog.)* S. 50 ff.

3) *Korrespondenzblatt*, I, S. 38 ff.

4) Ritterling, *Nassauer Annalen*, B. 40, S. 186.

aandacht; indien zij althans als zoodanig aanvaard mogen worden. Dit laatste mag echter m. i. nog wel wat nader aangetoond worden en het doel van deze regelen is dan ook uitsluitend om aan te dringen op verder onderzoek naar de herkomst der beeldjes, op een oogenblik waarop zulks nog met kans op resultaat kan geschieden.

Hoewel het reeds in het algemeen gewenscht is om bij belangrijke vondsten de vindplaatsen zoo nauwkeurig mogelijk vast te stellen, meen ik dat er in dit geval ook bijzondere redenen zijn om de opgaven van de verkoopers te controleeren.

In dezen zomer bracht ik, in verband met eene nieuwe beschrijving van in Friesland gevonden romeinsche oudheden, weer eens een bezoek aan de verzameling van den heer Kam, waarop ons land recht heeft trotsch te zijn.

Het kan zeker geen kwaad er nog weer aan te herinneren hoezeer deze collectie, speciaal de romeinsche oudheden uit Nijmegen en omtrek, in binnen- en buitenland door deskundigen gewaardeerd wordt en men begrijpt de voldoening, waarmede de gelukkige en verdienstelijke bezitter van deze verzameling, al rondleidend door zijn museum vertelt van de bezoeken van bekende geleerden, die met hem hebben gestaan bij dit onuitputtelijk rijke materiaal: van Curle, die de eerste volledige en moderne beschrijving gaf van eene romeinsche legerplaats in het noorden van Engeland en hier de prachtige romeinsche helmen kwam bestudeeren; van Prof. Schumacher uit Mainz en nog vele anderen, te talrijk om te noemen.

De thans 81-jarige, maar nog altijd onvermoeid hulpvaardige heer Kam bracht mij eerst in zijn studeervertrek om de laatste aanwinsten te toonen. Op een tafel stond het door Dr. B. afgebeelde leeuwte, waarin onmiddellijk een legioenteeken te herkennen viel, wegens de overeenkomst van het holle voetstuk met dat van den bekenden bok uit Wiesbaden.

Toevallig had Dr. Byvanck mij een paar weken te voren medegedeeld dat de heer Kam een legioen-teeken in den vorm van een zeepaardje verworven had en was het dan ook wel eene verrassing hier nog een ander teeken als jongste aanwinst aan te treffen, te meer waar mij uit de literatuur alleen de voormelde bok bekend was. Het leeuwte maakte geen onverdeeld gunstigen indruk. De kleur was donker en dof, met hier en daar leelijke hard-groene patina en in het algemeen ontbrak m. i. het uiterlijk van een brons, dat eeuwen in den grond heeft gezeten.

De heer Kam vertelde dat hij het voorwerp gekocht had van een handelaartje, tegelijk met een paar vuursteenbeitels, die mij voorkwamen wel echt te zijn. De vindplaats zou zijn de Hatertsche heide, wat wel overeenkomt met de opgave van Dr. B. »de heide onder Overasselt ten Z.W. van Nijmegen».

Nu kan men helaas de door kooplieden opgegeven vindplaatsen zonder contrôle zelden als juist aanvaarden. De geschiedenis van het bronzen beeld van keizer Augustus uit deze zelfde verzameling is daarvan een waarschuwend voorbeeld. Het is ook afkomstig van een handelaar en zou gevonden zijn bij Millingen in de buurt van Nijmegen, niet ver van eene echte munt, door een arbeider, die een en ander anderhalf jaar onder zich gehouden zou hebben, voordat hij het aan den antiquair verkocht; maar na de

mededeelingen van Zahn en Loeschcke¹⁾ is de echtheid van dit in een uit twee helften bestaanden vorm gegoten beeldje, waarvan meerdere geheel gelijke exemplaren bekend zijn, door niemand meer staande gehouden.

In casu, nu wij weer met de opgaven van een koopman te doen hebben, is er dus alle aanleiding om die nauwkeurig na te gaan en heb ik dan ook terstond den heer Kam gewezen op het opmerkelijke dat hem in één jaar twee van die zoo zeldzame legioen-teekens werden aangeboden; onder toevoeging, dat bij het Friesch Museum de gewoonte bestaat om in dergelijke gevallen een vertrouwd persoon uit te sturen om de opgaven van den aspirant-verkooper te controleren.

Volgens Dr. Bijvanck zijn de figuren, die als bekroning van veldteekens gediend hebben in onze verzamelingen niet zeldzaam. Uit ons land was er mij geen bekend. Wel zijn er vele signa (veldteekens) met diervoorstellingen afgebeeld op grafzerken van vaandeldragers, op triumphzuilen en munten, maar de voorwerpen zelf komen toch niet zoo dikwijls voor. Domaszewski noemt in zijn door Dr. B. aangehaald werkje alleen den steenbok uit Wiesbaden en in zijne latere studie: »Die Thierbilder der Signa''²⁾ wordt van nieuwe vondsten van dien aard niet gerept. Dr. B. zou ons dus kunnen verplichten met eene nadere aanduiding van de terloops door hem genoemde n.l. een paard, rund, everzwijn en ruiter.

Aan den heer Kam werd ook in dit jaar aangeboden een in koper gedreven Medusa-kop met randschrift, waarin een mij ontschoten jaartal (omstreeks 1550) en den naam van den goudsmid. Een important museumstuk, dat uit de Waal zou zijn opgebaggerd. Nu worden er vele romeinsche oudheden uit de Waal opgebaggerd en het is wel bekend dat de heer Kam ze gaarne koopt, maar voor dit voorwerp leek mij die herkomst niet zeer aannemelijk, vooral ook omdat het veel had van een galvano. Uit een brief van Dr. A. Pit, dien mij daarna werd getoond, bleek dan ook dat een geheel gelijk stuk aanwezig is in een museum te Weenen en tevens dat de briefschrijver eveneens aan namaak denkt.

Waar dus de legioen-teekens niet behooren tot het gelukkig overgrootte deel der verzameling Kam, dat uit eigen ter oudheidkundige afgraving aangekochte velden of andere zekere vindplaatsen afkomstig is en het ook in den laatsten tijd blijkbaar niet aan pogingen ontbroken heeft om te Nijmegen onechte waar te plaatsen, is een nader onderzoek in voormelden zin zeker niet overbodig te achten.

Leeuwarden, 17 November 1917.

Mr. P. C. J. A. BOELES.

NASCHRIFT.

Ik stel het op hoogen prijs, dat de Heer Boelès weer de aandacht vestigt op de beide bronzen voorwerpen, die ik in de vorige aflevering van dit tijdschrift mocht bekend maken. En ik wil mij nog eens uitdrukkelijk aansluiten bij de woorden van waardeering, die de Heer Boeles thans wijdt aan de Verzameling van den Heer Kam. Er is inderdaad

1) Arch. Anz. XXI en Bonner Jahrb. 1906.

2) Arch.-Epigraphische Mitt. aus Oesterreich-Ungarn, 1892.

reden voor ons land, en vooral voor de stad Nijmegen, om trotsch te zijn op deze collectie met haar overvloed van schoone en belangrijke oudheden.

Tot deze belangrijke oudheden blijf ik rekenen de twee door mij gepubliceerde bronsjes. Want de Heer Boeles is, geloof ik, in dit geval wat al te voorzichtig. Van beide voorwerpen immers is de vindplaats met betrekkelijk groote zekerheid bekend. Het zeepaardje werd uit de Waal opgebaggerd tusschen de kribben onder Deest. En dat is toch werkelijk geen bekende vindplaats van Romeinsche oudheden. Controle was bij deze opgaaf niet mogelijk. Maar reden tot wantrouwen was er naar mijn meening niet. Bovendien is dit voorwerp zonder twijfel antiek.

Minder zekerheid heeft men aanvankelijk omtrent het leeuwte. Bij bronzen uit later tijd, die in de provincie zijn gemaakt, kan men imitaties zeer veel moeilijker herkennen. Maar ook in dit geval behoeft men niet te twijfelen. Een dergelijke patina is immers bij bronzen uit zoo laten tijd niet ongewoon. En de vrij enstige beschadigingen getuigen voor de echtheid. Bovendien maakt de Heer Kam mij nog opmerkzaam op een gedeelte van den hals, waar het metaal door den tijd is verteerd. — Wel is de overeenkomst met het bronsje te Wiesbaden opvallend. Maar er is ook weer een belangrijk onderscheid. De maten en verhoudingen zijn geheel anders. En vooral het holle voetstuk is bij de twee veldteekens van verschillenden vorm.

Ook de herkomst van het voorwerp is niet verdacht. De Heer Kam kon mij zelfs op de stafkaart precies de plaats aanwijzen, waar het bronsje was opgedolven: op de Heide onder Overasselt, waar op de kaart is te lezen het woord *Ruïne*. Vroeger had de Heer Kam op dezelfde wijze en uit dezelfde omgeving reeds een groot aantal ongetwijfeld echte voorwerpen verworven. Ik hield een nader onderzoek dus voor overbodig.

Het vertrouwen in de echtheid werd nog versterkt door de bestudeering. Want het bleek daarbij, dat de stijl van het beeldhouwwerk volkomen overeenstemt met de dateering, die de vorm van het voorwerp aanwees. De falsificatie, als daarvan sprake kon zijn, moest dus zijn geschied door een vrij ervaren archaeoloog.

Een falsificatie uit Nijmegen kreeg ik nog onlangs in handen. Het was een antieke bronzen ketel, waarop blijkbaar niet lang geleden een aantal voorstellingen en ornamenten waren gegraveerd, ontleend aan een of ander oudheidkundig handboek. Neptunus, een vaandeldrager van een legioen, een decoratie naar kommen van terra-sigillata, waren op dien ketel te zien. Dat het leeuwte zou zijn gemaakt op dezelfde plaats als deze onhandige imitatie, is geheel ondenkbaar.

Bovendien zijn dergelijke veldteekens niet zoo buitengewoon zeldzaam. Alleen is op te merken, dat wij van geen van deze teekens met zekerheid weten, dat het een herkenningsteeken was van een legioen. Het was ook niet moeilijk een lijst van deze figuren samen te stellen. Daarbij wees het artikel *signum* in de Dictionnaire des antiquités den weg. En ik vond een aantal van zulke voorwerpen bij het naslaan van de catalogi der verzamelingen van bronzen. Bijna allen waren ook opgenomen in het Répertoire de la Statuaire van S. Reinach. Een lijst van deze voorwerpen had evenwel naar mijn meening

geen waarde zonder een nadere bewerking. En daarvoor ontbrak mij de gelegenheid.

Verwonderlijk is het dus niet, dat thans ook een paar veldteekens in de Verzameling-Kam zijn te zien. Ontbraken deze voorwerpen daar vroeger, dan is dat verklaarbaar door den aard der verzameling. Want daarvan is het meeste opgedolven in de groote grafvelden bij Nijmegen. Het zijn evenwel juist niet de belangrijkste bronzen, die afkomstig zijn uit eigen ter oudheidkundige opgraving aangekochte velden. De meesten dezer voorwerpen, evenals de munten, zijn door aankopen verkregen. Maar gelukkig is bij nagenoeg alle twijfel aan de echtheid geheel uitgesloten. En ook omtrent de nieuwe aanwinsten mogen wij, geloof ik, gerust zijn.

A. W. BIJVANCK.

DE KRUISKERK TE 'S-HERTOGENBOSCH.

Het zoo waardeerend slot van het artikel over de kruiskerk in de October-aflevering stemt tot dankbaarheid — de betrokkenen zijn dankbaar doch niet voldaan.

Men heeft het dus niet aan het kerkbestuur, doch indirect aan de buitenstaanders te danken, dat het koor der Kruiskerk en de groote schilderijen behouden zijn gebleven, jawel, hiermede is prachtig de situatie geteekend, die voor ons lieve land in kunstzaken zoo kenmerkend is. De kunstenaars behoeven er geen eigen opinie op na te houden, doch hebben zich maar te richten naar de adviezen der bescheiden stuurder aan den wal, die het in de meeste gevallen dan ook veel beter weten dan de uitvoerende kunstenaars zelve. En kunnen dan ook veel gemakkelijker een oordeel uitspreken, wijl dit gewoonlijk oppervlakkig wezen zal. Zoo ook hier. Hoe weet de Heer H. P. C., dat de kosten van restauratie der oude Pastorie betrekkelijk gering zouden zijn geweest? Ik kan ZED. verzekeren, dat dit bedrag zeer hoog, zoowel absoluut als relatief zeer hoog, moest worden begroot. En wijl er wegens die hooge kosten tot onzen spijt geen denken was aan eene herstelling in den ouden toestand, is alles weer met dezelfde pleisterlaag bedekt, waarmede het nu reeds jaren werd *geconserveerd*, tot tijd en wijle men wél fondsen beschikbaar hebben zal tot algeheele restauratie. En hoe weet verder de geachte schrijver, dat niet *getracht* is het benodigde bedrag bijeen te brengen? ¹⁾

Ten slotte is het wellicht niet van belang ontbloot de redenen te ontvouwen, waarom de nieuwe kerk, die »eveneens van baksteen (is) opgetrokken, echter gepleisterd wordt», wijl hier ook beginselen te pas komen, waarvoor de Oudheidkundige Bond zich, en misschien niet ten onrechte, bijzonder interesseert. Bij den opzet van het plan werd

1) Ik kan U de verzekering geven, dat het kerkbestuur niet slechts op aandrang van buitenstaanders besloten heeft het oude priesterkoor en de schilderijen van P. J. Verhaghen te behouden, maar dit geheel uit eigene beweging heeft gedaan. Wel is die aandrang uitgeoefend; doch het kerkbestuur heeft zich bij zijne beslissing niet daardoor op de eerste plaats laten leiden, maar door het verlangen om voor de parochie en voor de stad merkwaardige monumenten te behouden, en hierdoor had het kerkbestuur den aandrang van buitenstaanders niet noodig, het post hoc, ergo propter hoc, gaat hier dus niet op!

de eisch gesteld door het kerkbestuur, dat het oude koorgedeelte zou blijven bestaan en voor de schilderijen eene waardige plaats in de nieuwe kerk zou worden gereserveerd. Was het uit oudheidkundig oogpunt van belang alleen het priesterkoor-gedeelte te conserveeren, uit constructief oogpunt bleek het gewenscht de schipmuren voor een groot gedeelte en ook de in 1841 gebouwde transepten te behouden.

De vormenspraak van de nieuwe kerk is van geheel ander karakter dan die van het oude koor; door het laten staan van groote partijen metselwerk uit de 16e, 17e en 19e eeuw (die echter geen de minste architectonische waarde hadden) en de aansluiting daarvan aan het nieuwe metselwerk, ontstond eene kakelbonte kleur-combinatie, die de lijnen van het gebouw in stukken zou breken; het eenige middel om de gewenschte rust te verkrijgen was alles van een kleur te maken, weshalve men moeielijk anders kon doen dan de nieuwe kerk geheel te pleisteren.

Er is dus nog wel iets meer blijven staan dan het koor en de oude Pastorie, zij het ook dat alleen deze laatste deelen zich in ongewijzigden toestand bevinden en er dus nog elk oogenblik tot restauratie kan worden overgegaan. En nu de geachte inzender deze zaak eenmaal heeft ter sprake gebracht, nu meenen wij geheel in zijn geest te handelen door bij deze de buitenstaanders en de teleurgestelde oudheidkundigen op te roepen, om door ruime bijdragen hunnerzijds, het kerkbestuur in staat te stellen de oude Pastorie, en wie weet ook het Pricsterkoor, op waardige wijze te herstellen, dan zal onze dankbaarheid nog grooter zijn dan ze nu reeds is.

Den Haag, 1917.

JAN STUYT.

BOEKAANKONDIGING.

DIE ROMANISCHE PLASTIK IN DEN NÖRDLICHEN NIEDERLANDEN,
door P. fr. Raphael Ligtenberg O. F. M., Freiburg 1916.

Het schijnt wel, dat ik aangewezen ben bovengenoemd boekje te bespreken, waar schrijver zelf getuigt, dat het de kanteekeningen bij mijn studie over de Noord-Nederlandsche beeldhouwkunst waren, uitgewerkt en omgewerkt, welke ten slotte aan zijne gedachten vorm gaven. Ik mag niet anders dan mij geveid gevoelen, alhoewel de zeer conscientieuse overwegingen waaraan Dr. Ligtenberg de overblijfselen van Romaansche plastiek in ons land onderwerpt, nauwelijks iets te danken kunnen hebben aan hetgeen, als aanloop tot mijne beschouwingen over eene latere periode, vluchtig werd behandeld. Trouwens het zal den lezer spoedig blijken, dat mijne woorden hoogstens prikkelend gewerkt hebben en slechts de twijfelachtige verdienste hadden, bij wijze van hypothese, eene zelfde conclusie aan te geven, namelijk, dat er in de monumenten van de Romaansche beeldhouwkunst van geen specifiek Noord-Nederlandschen stijl kan gesproken worden. Overigens moet de zeer fijne stijlkritiek, de dateering, de iconographische interpretatie, kortom eigenlijk alles, waardoor de hypothese tot aannemelijke stelligheid wordt gemaakt,

als het werk van den schrijver beschouwd worden, werk dat niet minder hem tot eer strekt dan het kunst-historisch instituut te Utrecht, waar hij onder leiding van den hoogleeraar Vogelsang zijn studiën volbracht. Voortreffelijke methode, inzicht en geduld hebben tot alleszins gelukkige resultaten geleid, hebben ons eenige welhaast afdoende bladzijden van de vaderlandsche kunstgeschiedenis bezorgd, althans voor zoover hier eene doorwerkte analyse wordt gegeven welke de ontstaansvoorwaarden der behandelde beeldhouwwerken helder voor den geest brengt. Er werd gezuiverd materiaal gegeven voor latere aesthetische studiën.

Naast de beschouwingen over het Tympaan van Egmond, waarover merkwaardige technische beschouwingen worden gegeven en waarvan het vraagstuk der dateering nog eens in den breedte wordt behandeld, naast ook hetgeen over het minder belangrijke stuk in de St. Michaelskerk te Zwolle wordt gezegd, valt het zwaartepunt van het boekje ontegenzeggelijk op het tweede hoofdstuk.

Alles schijnt er op te wijzen, dat er inderdaad aan het einde der twaalfde en in het begin der dertiende eeuw een bloeiend beeldhouwers-atelier in Maastricht heeft bestaan. En naast alle punten van stijlovereenkomst, was het toch nog mogelijk de productie van twee verschillende meesters te onderscheiden niet alleen, maar ook een zeer merkbaren ontwikkelingsgang bij elk dier twee vast te stellen, ontwikkeling welke culmineert voor den één in de bekende »Vierge de Dom Rupert'' te Luik, voor den ander in den H. Bernhard, te Maastricht. Zoo hebben eenige kunstwerken, welke tot dusver min of meer verward in onze voorstelling stonden, hun aesthetische individueele waarde verkregen.

Dit laatste is zeker van gewicht en pleit er voor, dat de Heer Ligtenberg zich in zijn onderwerp heeft weten in te leven. Bij oppervlakkige kennismaking gelijken de producten uit de kindsheid der kunst veel op elkaar en is het moeilijk een goed en een beter te onderscheiden. In het geval van de twaalfde-eeuwsche beeldhouwkunst wil ons alles als onbeholpen afhankelijkheid toeschijnen van Byzantijsche voorbeelden en toch was in het Westen dadelijk een eigen geest werkzaam, die alle beloften voor de toekomst inhield. De symptomen van dien geest na te gaan en het innerlijk leven daarvan reeds bij de vroegste voortbrengselen vast te stellen was een verdienstelijk werk waarvoor wij Dr. Ligtenberg erkentelijk moeten zijn.

A. PIT.

OUDE TEEKENINGEN VAN AMSTERDAM, door H. P. Schouten. Uitgegeven voor de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst.

Bij de opheffing der Amsterdamsche afdeeling werd op voorstel van den heer J. H. W. Leliman het batig saldo aan de Maatschappij geschonken, op voorwaarde dat deze hiervoor eene geillustreerde uitgave betreffende Amsterdam zoude doen verschijnen. Wij danken hieraan de aardige uitgave van 20 reproducties naar waterverfteekeningen, omstreeks 1792 door H. P. Schouten vervaardigd en thans aanwezig in den atlas van

Amsterdam, collectie L. Splitgerber in het Museum Fodor. Eene uitgave in kleurendruk zoude te kostbaar geworden zijn, doch ook reeds deze uitstekende reproducties in zwart zijn een waardevol bezit wegens de daarop afgebeelde stadsgezichten en gebouwen en de aardige stoffeering hiervan. Het belang hiervan wordt nog verhoogd door de korte historische toelichtingen van de hand van den heer C. J. Gimpel.

Afgebeeld zijn verschillende poortjes, 3 gezichten bij den Dam, de vermakelijke tuin van Semiramis aan het Rokin, de Westertoren, de Munt, de Waag, de Schouwburg van 1774, de Grimborgwal (2) en het 's Gravelandsche veer.

VERSLAGEN.

Verslag van het Friesch Museum over het jaar 1916. — In het verslag wordt ditmaal geen overzicht gegeven van de meest belangrijke aanwinsten, doch in het bijzonder gewag gemaakt van de Vereeniging voor terpenonderzoek, welke in 1916 werd opgericht. Deze vereeniging, welke zich ten doel stelt, de terpen in Friesland en Groningen op wetenschappelijke wijze af te graven, heeft al spoedig een aanvang gemaakt met de afgraving van de terp te Wierhuizen bij Appingedam. Eene uitvoerige beschrijving van den stand der afgraving op 23 Oct. 1916 is aan het verslag toegevoegd. Onder de aanwinsten bevinden zich verschillende voorwerpen als kannen, potten, scherven, voorts schaatsen van been en bronzen naalden om netten te breiden, welke voor het meerendeel uit de Friesche terpen zijn opgegraven.

Voor het munt- en penningkabinet werden nog verworven: een dubbele stuiver van Hertog Albrecht van Saksen als Gubernator Frisiae 1500, een Stichtsche stuiver van de stad Deventer 1481 en een halve obool van de abdij St. Bertin à Saint-Omer.

Oudheidkamer te Middelburg. — Volgens het verslag der Oudheidkamer over 1916 te Middelburg, werd de verzameling verrijkt met een groot zilveren koelvat, door de stad in 1776 geschonken aan prof. Andreas Andriessen bij het aanvaarden van het professoraat aan de illustre school aldaar. Het koelvat was geleverd door den zilversmid Hendrik Boshart.

Een oorkonde van 1254 werd gerestaureerd door den heer Van Dijk.

Verslag van het Museum van Oudheden te Rotterdam over het jaar 1916. — Onder de aanwinsten noemen we een stoel uit het begin der 17de eeuw, afkomstig van het vroegere gebouw der Rem. Geref. Gemeente aan den Visschersdijk, voorts eenige gedenkpenningen en een afgietsel van de penning door J. Collan voorstellende: de nieuwe beurs te Rotterdam. Deze penning vertoont groote overeenkomst met die van M. Holtzhey uit 1736. Door afbraak van oude huizen zijn vele stukken aan het Museum ter bewaring gegeven o. a. smeedwerk, deelen van betimmeringen, vloertegels en gevelstenen. — De

verzameling oud Rotterdamsch aardewerk werd verrijkt met een vrouwenkop. Voorts ontving het Museum uit de nalatenschap van den heer G. W. Burger de portretten van den Rotterdamschen burgemeester J. F. Hoffmann en zijne vrouw, door C. Cels in 1819 geschilderd. Behalve deze stukken noemen wij nog een portret van Hoffmann door J. Spoel, een schoorsteenstuk uit het midden der 18de eeuw, verder eenige miniaturen, sieraden en diverse gebruiksvoorwerpen waaronder eenige fraaie Fransche horloges.

□ KORTE BERICHTEN. □

De Schreierstoren te Amsterdam. — In verband met noodige uitbreiding van den havendienst, welke reeds 1489 in den Scheierstoren schijnt gevestigd te zijn, werd door B. en W. voorgesteld om hierin te voorzien door een aanbouw aan den toren. Na krachtige bestrijding door de H. H. J. Loopuyt en D. H. de Vries is het plan door den Raad den 30 October l.l. met 20 tegen 15 stemmen verworpen, en terecht, want waar niet bleek, dat niet op andere wijze in den dienst was te voorzien, was de noodzakelijkheid van den aanbouw niet aangetoond en had deze, — hoe goed ook op zich zelf, — aan het monument en aan het stadsgezicht slechts kunnen schaden.

Akerendam te Beverwijk. — In het Bouwk. Weekbl. van 24 Nov. l.l. wordt gewezen op de roekelooze wijze, waarop door de genie wordt omgesprongen met het buiten Akerendam te Beverwijk. De stucplafonds worden vernield en ook de wallen en de gracht zullen gesloopt worden. Aan den gemeente-architect van Beverwijk, den Heer Kerkhof, werd de toegang geweigerd, toen hij zich met den architect der Rijksmonumenten, den Heer Ad. Mulder, ter plaatse vervoegde. Het Bouwk. Weekbl. eindigt de mededeeling aldus: »Wellicht zal een protest aan den Minister van Oorlog, die den opzichter Scholten (van de Genie) wellicht speciaal vergunning gaf om deze restauratie te »leiden'', het meeste succes hebben, want vóór alles moet de Genie verwijderd worden. Deze hoort in de loopgraven thuis''.

Eersel. — De raad van Eersel heeft besloten tot restauratie van het raadhuis, oorspronkelijk eene kapel, in 1464 door den edelman Van Eyck wonende te Dinzel gesticht. In den Protestantschen tijd is ze aan den R.-K. eeredienst onttrokken en ingericht tot raadhuis. De plattegrond van het gebouw is een rechthoek aan de zijde van het koor gesloten door een halven zeshoek. De muren worden gestut door 3 afgedekte beeren aan de rechthoekzijden en 3 aan de hoeken van het koor. Op de nok van het leien dak staat een open torentje met klok.

N. R. Ct. 12 Sept.

De sint Bavo te Haarlem. — De herstelling van de Groote of sint Bavokerk loopt reeds sedert 40 jaar. In 1910 meende men nog f80.000 noodig te hebben om de restauratie van het kerkgebouw te voltooien; maar 't is nu gebleken, dat er nog een

f50.000 te kort komt, in vijf jaren te verwerken. Volgens de mededeelingen van Dr. P. J. H. Cuypers en Prof. J. A. G. van der Steur, die het werk leiden, moeten nog gerestaureerd worden de buitenmuren van de zijbeuken aan de noordoostzijde, de ondergedeelten van de contraforten en de daartusschen zich bevindende muurvakken benevens de vijf ramen in den noordoostelijken zijbeuk en het groote raam in het noordertransept. Het houten gewelf boven het westelijk gedeelte van het schip der kerk moet nog in kleuren en goud worden geschilderd, om in zijn oorspronkelijken toestand te worden teruggebracht, en nog verschillende herstellingen dienen te worden aangebracht aan eenige kapellen. Voor deze herstellingen is gedurende vijf jaar telkens f10.000 noodig, die waarschijnlijk zullen bijeengebracht worden door het Rijk f5000, kerkvoogden f2000, gemeente Haarlem f1000 en de provincie — volgens voorstel van Gedeputeerden f2000.

N. R. Ct., Av. 16 Nov. '17.

Schoonhoven. — Het rijk heeft f700 aangeboden voor de restauratie van de veerpoort, uit 1601. De kosten daarvan worden geraamd op f2370.06, zoodat de gemeente de rest moet bijpassen.

Ubbergen (G.) — In eene vergadering van de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging heeft Dr. Holwerda eene voordracht gehouden over zijne opgravingen bij Nijmegen en Ubbergen van den afgelopen zomer. De onderzoeking van de groote nederzetting achter het Hotel Valk bij den Kopschen Hof werd ook dit jaar voortgezet. Alles wat daar tot nu toe aan het licht kwam, is ouder dan het jaar 70 na Christus. Dr. Holwerda meent een stad der Bataven te hebben weergevonden. Het was deze stad, die in het jaar 70 door brand is vernietigd, toen de Bataven onder Civilis moesten terugtrekken voor de Romeinen. — Naast deze nederzetting, op een afstand van eenige honderden meters, is nu dezen zomer de vesting ontdekt van de Legio X. Dit legioen is na het onderdrukken van den opstand nog een dertigtal jaren als bezetting in het onderworpen land gelaten. Deze vesting was ongeveer 690 M. lang en 460 M. breed en besloeg dus een oppervlakte van meer dan 30 H.A. Het terrein van de vesting is nog slechts voor een klein gedeelte ingenomen door villa's. Dr. Holwerda hoopt de opgraving daar nog te kunnen voortzetten.

N. Ct., 1 Dec. '17.

Venlo. — Naar aanleiding van de voorgenomen restauratie van de Minderbroederskerk werd van den Minister het volgende schrijven ontvangen:

»Met ingenomenheid vernam ik uit uw schrijven, dat uw college voornemens is, den Raad uwer gemeente voor te stellen om de voormalige Franciskanerkerk te behouden en in gunstiger tijden te restaureeren.

Te zijner tijd zal overwogen worden, of ten behoeve van die restauratie eene Rijkssubsidie zal kunnen worden verleend.

In binsel bestaat er geen bezwaar tegen, dat tegen den noordgevel van de kerk

een gebouw wordt geplaatst, mits daardoor geen misstand ontsta. Het komt mij voor, dat het daarom noodig is deze aangelegenheid te doen behandelen door of althans in overleg met den ontwerper van het uitbreidingsplan uwer gemeente.

Wat ten slotte het uitschrijven van eene prijsvraag voor de restauratie betreft, merk ik op, dat dit mij niet alleen onmogelijk maar ook niet wenschelijk voorkomt, aangezien een restauratieplan in den regel bezwaarlijk van te voren in bijzonderheden kan worden vastgesteld, doch herhaaldelijk naar tijdens de uitvoering ontdekte gegevens dient te worden herzien.

Ik verklaar mij gaarne bereid uw College desgewenscht te zijner tijd de noodige plannen van Rijkswegen kosteloos te doen verstrekken.

Limb. Koerier, Nov. 1917.

Indische tempels. — Uit Indië wordt gemeld, dat de Tjandi Kaliasan, een der tempels in de Prembananvlakte, gerestaureerd wordt. Volgens een in de nabijheid gevonden steen met opschrift in Sanskriet in Nagari schrift, is deze tempel in 778 n. Chr. gesticht. Hij is gebouwd in den vorm van een Grieksch kruis, waarvan de langste zijde 21 M. lang is. De vier poorten zijn met kala-makara-ornament versierd en geflankeerd door bijna levensgrooten beelden in half reliëf. De tempel met nissen — helaas zonder beelden — en dagobs vertoont groote verwantschap met den Boroboudour. In de hoofdkamer is de zijde tegenover den ingang nagenoeg geheel ingenomen door een groot voetstuk voor een thans verloren beeld.

Restauratie in Frankrijk. — De Société française d'archéologie, waarvan Lefebvre-Portalis voorzitter is, heeft haar herbouw voor de Fransche kerken geformuleerd. Zij hoopt, dat men bij de reconstructie den stijl van het gebouw zal respecteeren, terwijl men de deelen, die schade leden, maar toch bleven staan, niet moet restaureeren, maar de gaten en bressen eenvoudig moet dichten, opdat deze een eeuwige getuigenis zullen blijven van het Germaansche vandalisme. Ook beelden en beeldhouwwerk moeten in hun gehavenden toestand bewaard blijven.

Zij wenscht verder, dat nieuwe kerken, in overeenstemming met de traditie, die zich in de religieuse architectuur voortzette, zullen worden gebouwd, zoo veel mogelijk op de plaats, waar de vorige kerk stond.

Ten slotte vraagt zij de openbare en religieuse autoriteiten de plannen betreffende de niet-geclassseerde kerken ter nadere goedkeuring voor te leggen aan een commissie van archeologen en architecten.

Bouwkw. Weekbl. 12 Mei 1917.

Verbeteringen.

Blz. 203. Sint Martinuskerk, leest: Martinikerk.

Blz. 204. Praalgraf van Ripperda te Loppersum, leest: te Oosterwijverd.

Blz. 214. N. Heggesteyne, leest: B. A. J. v. d. Hegge Zijnen.

REGISTER.

- Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, met afb., 116–118; van het Openluchtmuseum te Arnhem, 46; van het Museum te Dordrecht over 1916, 240; van het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage, 37; van het Mauritshuis, met afb., 214–219; van het Gemeentemuseum aldaar, 239; van het Frans Hals-museum te Haarlem, 135, 240; van het Bisschoppelijk Museum aldaar, 256–258; van het Westfriesch Museum te Hoorn over 1916, 241; van het Friesch Museum te Leeuwarden over 1916, 285; van het museum »De Lakenhal« te Leiden over 1916, 238–239; van de Oudheidkamer te Middelburg over 1916, 285; van de verzameling-Kam te Nijmegen, met afb., 219–227, 278–282; van het Museum Boymans te Rotterdam over 1916, 240; van het Museum van Oudheden aldaar over 1916, 285–286; van het Museum te Schiedam, 234.
- Abeele (Pieter van), drijver, 236.
- Aberg (Nils), Die Steinzeit in den Niederlanden, bespr., 39–41.
- Adami (C.), 183.
- Adelbert, aartsbisschop van Hamburg, begiftigd met Hunsingo en Fivelgo, 52.
- Admetus (Mutus), 276.
- Adrichem (D. van), Beglaasde pandramen bij de Observanten te Weert tegen het einde der middeleeuwen, 232–233.
- Aduard, Overblijfselen der voormalige Cistercienser abdij, met afb., 154–156, 166–167.
- Aernout, Lanth van Peyse, abt, 120.
- Agapitus, 42.
- Akersloot, Portret van Nicolaas Stenius, door Frans Hals, met afb., 37–38.
- Alblasserdam, Muntvondst, 35–37.
- Alting (H.), 64.
- Amersfoort, Restauratie van de Gasthuiskapel, 19, 113–114; van den O. L. V. toren aldaar, 107.
- Amsterdam, Afbraak van perceelen, 46, 136, 241–242; Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, met afb., 116–118; Restauratie van het Kon. Paleis, 135–136; Oprichting van een gemeentelijke afdeeling voor schoone kunsten bepleit, 242; Oude teekeningen van Amsterdam door H. P. Schouten, 284–285; Aanbouw Schreierstoren verworpen, 286.
- den An del, Baksteen kerkje, met afb., 170–171.
- Andriessen (Andreas), hoogleeraar, 285.
- ter Apel, Het klooster, met afb., 183–188.
- Appens (Cornelius), 190.
- Appingedam, Het raadhuis, met afb., 190–191.
- Arenberg (Antonia van), 132.
- Arkel (Jan van), bisschop, 34.
- Arkel (Jan van), Subsidie voor het maken van een voetstuk onder de teruggevonden beelden van – en zijne vrouw, 243.
- Arnhem, Een fraai interieur, met afb., 30–34; Aanwinsten van het Openluchtmuseum, 46; Restauratie van de Groote kerk, 107.
- Arnhem (Godfried van), abt, 119.
- Auwers (J. P. van der), penningkundige, 234.
- Bakker Korff (A. H.), *Het geheim*, 240.
- Batavia, Uitgifte van een gedenkboek van – ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan, 248.
- Beckerlingh (F.), 97.
- Beckerlingh (Th.), Kaart van Groningen en Omme-landen, 190.
- Beeldhouwkunst, Beweening van Christus te Amsterdam, met afb., 116–118; Beeldhouwerk in de kloosterkerk te ter Apel, met afb. 188; Justitia-beeld in het raadhuis te Appingedam, 191; Voetstuk onder de teruggevonden beelden van Jan van Arkel en zijne vrouw te Gorinchem, 243; Zandsteen schousteenbeelden te Groningen, met afb., 103; Gedenksteen in den toren te Saaksum, met afb., 166;

- Schoorsteenmantels in de Menkema-borg te Uithuizen, 190; Fragment van een Romeinsch beeld te Voerendaal gevonden, 246; Het bisschopsbeeld in de kerk te Westbroek, 34.
- Bespreking van R. Ligtenberg's Die romanische Plastik in den nördlichen Niederlanden, 283-284.
- Benninge, (Sicco), 92, 144.
- Berkhout, (H. Teding van), De staatsbegrooting voor 1917, 105-111; 's Rijks Architectuurmuseum, 252-256.
- Beverwijk, Roekeloze restauratie van het buiten Akerendam, 286.
- Bitter (Pieter de), commandeur, 235.
- Blankenheim (Frederik van), bisschop, 75.
- Boekbespreking, 38-45, 238, 283-285.
- Boeles (P. C. J. A.), Eene Romeinsche koopakte uit de terp te Tolsum, met afb., 275-278; De legioentekens in de verzameling-Kam, 278-280.
- Boerenwoningen, 192-194.
- Bol (Ferd.), Portretten der beide de Ruyter's, 135.
- Borduurwerk, 252-256.
- Borgesius (T.), 162.
- Bosboom (J.), Kerkinterieur, 240.
- Boshart (Hendrik), zilversmid, 285.
- Brantsen (Hendrik Willem), secretaris van Arnhem, 31.
- Brantsen (Johan), ontvanger-generaal van Veluwe, 31.
- Breda, Restauratie van de N.-H. kerk, 107.
- Brederode (Gijsbrecht van), Zijn gebedenboek, 274.
- Breitner, Zelfportret en Gezicht op het Rokin, 239.
- Brielle, Restauratie van de Grootte kerk, 107.
- Brons, 43, 219-227, 240, 244, 278-282, 285.
- Bijvanck (A. W.), Aanwinsten der verzameling-Kam te Nijmegen, met afb., 219-227, 280-282; Noord-Nederlandsche miniaturen der 15e eeuw in handschriften van den bijbel, met afb., 260-275; Bespr.: Nils Aberg, Die Steinzeit in den Niederlanden, 39-41; De katakomben, Rome-Valkenburg, 41-44; J. H. Holwerda, De Hunenborg in Twente, 44-45.
- Caius, 276.
- Camp (van der) = van den Campe = uten Campe, 122, 123.
- Carillons, 23-28, 138, 191.
- Ceel (Herman van der), 133.
- Cels (C.), Portretten van J. F. Hoffmann en diens vrouw, 286.
- Ceramiek, 40, 43, 45, 154-158, 238, 239, 244, 246, 247, 278, 285, 286.
- Cesdius (Titus), 276.
- Chardin (J. B. S.), Stilleven, 240.
- Chrispianus, klokkengieter, 39.
- Claeszoon (Adriaan), 257.
- Clant van Stedum (Adriaan), Zijn graffombe, door Rombout Verhulst, met afb., 182.
- Cloots (Cornelius), priester, 124.
- Coehoorn (Menno van), 81.
- Coenders (A.), burgemeester van Groningen, 102.
- Colenbrander, Ontwerpen voor versiering, 239.
- Collan (J.), penningsnijder, 285.
- Collenius (H.), Behangelschildering, 100.
- Conders (W. en F.), Kaart van Groningen, 190.
- Cool, Gezichten op het Pantheon, en S. Paolo fuori le Mura te Rome, 240.
- Cornelissen (Jacob), 217.
- Corot (Cam.), Landschap met visschersvrouw, 240.
- Coster (H. P.), De St. Catharina- of Kruiskerk, met afb., 227-229. Zie ook: 282-283.
- Cristus (Petrus), De man met de Simson-medalje, toegeschreven aan -, met afb. 214-219.
- Culemborg, Verkoop van een molen, 137.
- Custodis (Johannis), 232.
- Damman (Joan Bapt.), priester, 124.
- David (Gerard), 216, 217.
- Debetz (Jan Jozef), 232.
- Deest, Vondst van een Romeinsch veldteeken, met afb., 219-224, 281.
- Delft, Gids voor het museum Lambert van Meerten, 45; Herbouw van den ouden korenmolen aan het kanaal Delft-Den Haag te Arnhem, 46; J. C. Kramer's Delftsche straatnamen, bespr., 238; Restauratie van den toren der Nieuwe kerk, 109, 242.
- Deventer, Restauratie van de St.-Lebuïnuskerk, 107; van het Muntentorentje, 109; De Gemeente koopt »Di drie vergulde herick«, 136.
- Dieux (Franciscus le), 239.
- Dievertjen Edesdochter, 257, 258.
- Dinteloord, Een antieke tafel uit de raadzaal verschacherd, 242.
- Dirckx (A.), Heidelandschap, 240.
- Doesburg, Restauratie der N.-H. kerk, 109.
- Dongen, De R.-K. kerk afgebrand, 136; Restauratie der N.-H. kerk, 109.
- Dordrecht, Restauratie van de Grootte kerk, 107; Aanwinsten van het museum over 1916, 240.
- Duerretus, 276.
- Duiven, Restauratie van de R.-K. kerk, 109.
- Duytschot (J.), orgelbouwer, 243.

- Dijk (Jacob van), boekhandelaar en penningkundige, 233.
- Dijk van Matenesse (P. J. van), Zijn munt- en penningverzameling, met afb., 233–238.
- Edam, Restauratie van gevels, 136, 242.
- Edel (Dievertjen), 258.
- Eersel, Restauratie van het raadhuis, 242, 286.
- Eexta, De afgebroken kruiskerk, met afb., 174.
- Elliger (Antonie), Plafondschildering, met afb., enz., 32, 34.
- Elliger (Ottmar), 32.
- Emmen (Johannes), prior, 184.
- Emmius (Ubbo), 67, 155.
- Emo, abt, 143.
- Enkhuizen, Schilderingen in de kap van de Zuider- of St.-Pancraskerk, 28–29, 107, 242–243; Restauratie van den Drommedaristoren, 108.
- Enschedé (J. W.), [Modernisatie der klokken- spel-inrichting], 27–28.
- Ensing (J.), Aquarel van het huis Quintus te Groningen, met afb., 101; van het Goud- en zilversmids-keurhuis aldaar, 102; Het klooster te ter Apel, met afb., 185.
- Eppo, abt, 178.
- Erepus (Tiberius Lievus), 276.
- Ewsum (Anne), Haar graftombe, door Rombout Verhulst te Midwolde, 150.
- Eyck (van), 286.
- Eycke (Wouter van der) = Wouter van Oudheusden.
- Farque, genaamd van Nieuwland (J. L. la), Familieportret van L. Th. Gronovius met zijn kinderen, 239.
- Felicissimus, 42.
- Folckerts (H. W.), ingenieur en landmeter, 192.
- Fufius (Caius), 276.
- Gargilius secundus, 276.
- Garmerwolde, De vroegere kruiskerk, met afb., 171–174.
- Geertgen tot St. Jans, 116.
- Gelder (Aert de), Jehova met de Engelen, 240.
- George, stempelsnijder, 237.
- Gevelsteen, 47–48, 136, 241, 285.
- Gheyn (Jacob de), 132.
- Ghiberti, 118.
- Glasschilderkunst, 47, 239.
- Glasvensters (Middelleeuwsche), 118–120, 232–233.
- Glaswerk, 240, 244.
- Goes, Restauratie van de N.-H. kerk, 107.
- Goltzius (Hendrik), 132, 135.
- Gorinchem, Afbraak van de oliemolen »De Eendracht«, 46; Voetstuk onder de teruggevonden beelden van Jan van Arkel en zijne vrouw, 242.
- Gossaert, Mansportret, 217, 218.
- Gouda, Restauratie van de Groote kerk, met afb., 12–15, 16, 107, 108, 112–116.
- Goudsmidswerk, 120–124, 231–232, 238, 285, 286.
- Graaf (J. J.), Noordhollandsch borduurwerk van 1639, met afb., 256–259.
- 's-Gravenhage, Aanwinsten van het Kon. Penningkabinet, 37; Restauratie van de St.-Jacobs- en de Kloosterkerk, 107; Gewijzigde rangschikking in het Mauritshuis, 134–135; Aanwinsten van dit museum, met afb., 214–219; van het Gemeentemuseum over 1916, 239; Brand van de Nieuwe kerk, 243.
- Groenendijck (Johan Rippertz van), burgemeester van Leiden, 239.
- Groenloo, Met snijwerk versierde poorthoog naar het Openluchtmuseum te Arnhem overgebracht, 46.
- Groningen, Jaarvergadering Nederl. Oudheidk. Bond, 8, 197–212; Restauratie van het geveltje van het huis-Cardinaal, 46, 104; Beschrijving der stad, met afb., 49–104.
- Gronovius (L. Th.), Portret van — met zijn kinderen, door J. L. la Farque, 239.
- Haarlem, Afbraak der Commiezenhuisjes bij de vroegere Groote Houtpoort voorkomen, 46, 136; Aanwinsten van het Frans Hals-museum, 135, 240, en van het Bisschoppelijk Museum, 256–258; Restauratie van de St. Bavo, 107, 286–287.
- Haarlem (Cornelis van), 135.
- Haegen (Mechtel van der), 262.
- Hals (Frans), Portret van Nicolaas Stenius, met afb., 37–38.
- Halsteren, Restauratie van het raadhuis, 243.
- Hart Nibbrig, Het dal van de Ruppel, 239.
- Haslinghuis (E. J.), Een fraai interieur te Arnhem, met afb., 30–34.
- Haubois (E.), kaartteekenaar, 64, 77, 79, 92, 99, 100, 192.
- Heemskerck (M. van), 135.
- 's-Heerenberg, Restauratie van het raadhuis, 108.

- den Helder, Verkoop kerk en pastorie der Luth. Gemeente, 136.
- Helst (B. van der), Portret van Paulus Potter, 135.
- Hendrik IV, schenkt Hunsingo en Fivelgo aan Adelbert, aartsbisschop van Hamburg, 52.
- Hengeloo (G.), Verkoop van een molen, 137.
- s-Hertogenbosch, Restauratie van de St.-Janskerk, 107; De St.-Catharina- of Kruiskerk, met afb., 227-229, 244, 282-283.
- Heumen (Karel van), priester, 124.
- Hövell (van), Geslachtswapen, 48.
- Hoffmann (J. F.), Zijn portret en dat zijner vrouw, door C. Cels, 286; Zijn portret, door J. Spoel, 286.
- Holland (Boudewijn van), bisschop, 34.
- Holtzhey (M.), penningsnijder, 285.
- Holwerda (J. H.), De Hunenborg in Twente, bespr., 44-45.
- Hoog Hz. (G. de), benoemd tot architect bij de Rijkscommissie voor de Monumenten, 248.
- Hoorn, Oprichting eener vereeniging tot behoud stadsschoon en tot in eere houden van Hoorn's grootste burgers, 137; Aanwinsten van het Westfriesch Museum over 1916, Sloopen van twee gevels en aankoop door de Gemeente van »in de Fraghtwagen«, 241.
- Horssen, Restauratie der R.-K. kerk, 109.
- Hugenpoth (van), 48.
- Hupperts (Maria), 262.
- Husly (J. O.), bouwmeester, 85, 96.
- Huyter (J. Pieter de), 123.
- In en Knyphuizen (van), Hun graftombe, door Rombout Verhulst te Midwolde, 150.
- Isbrants (Johan), stadsbouwmeester van Groningen, 81.
- Isenburg (Salentin von), bisschop van Keulen, 128, 132.
- Jaarverslagen, 210-214, 238-241, 285-286.
- Jansz. (Joost), Glasraam, 239.
- Jarges (Coppen), bouwmeester, 166.
- Jongkind, De Seine-kaden, 240.
- Jungman (J. B. J.), Vrouw met vogelkooien, 240.
- Junius (Hadrianus), 125, 131.
- Junnius (Numerius), 276.
- Jurres (J. H.), De smokkelaars, 240.
- Kalf (Jan), Gevraagd antwoord, 15-23.
- Kerkelijke kunst, 120-124, 136, 178, 188, 243, 245, 285.
- Kerkorgels, 177, 213-214, 243.
- Kerkwijk (A. O. van), Muntvondst te Alblasser-dam, 35-37; Munt- en penningverzameling van P. J. van Dijk van Matenesse, met afb., 233-238.
- Keyser (Hendrik de), 241.
- Klokken, 23-28, 138, 182, 191, 213-214, 242, 243, 286.
- Knijf, bisschop, 53.
- Koper, 177, 280.
- Langeweerd (J. L.), graveur, 99.
- Layens (Mathias), bouwmeester, 116.
- Layn von Lennep (Peter ter), 131.
- Ledenlijst Nederl. Oudheidk. Bond, 1-8.
- Leeuwarden, Aanwinsten van het Friesch Museum over 1916, 285.
- Leiden, Restauratie van de St.-Pieterskerk, 107; Aanwinsten van het Museum »De Lakenhal«, over 1916, 238-239.
- Lemmege (Johannes de), 144.
- Leyden (Lucas van), 218.
- Leijster (Judith), De koekenbakster, 240.
- Ligtenberg (R.), benoemd tot privaats-docent te Utrecht, 248; Bespr. van zijn: Die romanische Plastik in den nördlichen Niederlanden, 283-284.
- Lilus, 276.
- Looff (J.), stempelsnijder, 236.
- Loosjes (A.), Modernisatie der klokkenspel-inrichting gewenscht en in 't belang van onze oude speeklokken, 23-27. Zie ook: 28.
- Lopetejus, 276.
- Ludger, bisschop van Munster, 55, 63, 144.
- Maastricht, Restauratie der O. L. Vrouwe- en der St.-Servaaskerk, 18; van de Dominicanerkerk, 108.
- Mares (Pierre du), 218.
- Massegne (delle), 118.
- Massys (Quinten), Portret, 217; Zelfportret, 218.
- Mauve (A.), Schapekoppen, 240.
- Mededeelingen (Korte), 45-48, 133-138, 241-248, 286-288.
- Megen, Restauratie van den Gevangentoren, 110.
- Menko, abt, 144.
- Merian (C.), 91; Gezicht op de stad Groningen, met afb., 49.
- Meubelen, 39, 118, 239, 240, 242, 285.
- Middelburg, Restauratie van het raadhuis, 107, 108, en van het huis »de Steenrots« en het Militair hospitaal, 244; Aanwinsten van de Oudheidkamer over 1916, 285.

Midwolde, Graftombe voor de heeren van In en Knyphuizen en vrouwe Anne van Ewsom, door Rombout Verhulst, 150.

Mierop (Vincent Corn. van), Portretten van —, diens vrouw en dochter, 239.

Miert (L. van), Een XV-eeuwsche Nederlandsche miskelk in Zuid-Amerika, met afb., 120—124; met Naschrift, 231—232.

Milligen, Opgravingen, 244—245.

Miniaturen, met afb., 260—275, 286.

Minicius (Gnaeus), 276, 277.

Ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen, 134.

Molens, 46, 137.

Monnikendam, Herbouw van een huis aan de Kerkstraat, 137.

Monumenten, Restauratiën in historischen en in z. g. nieuwen stijl, met afb., 9—15. Zie ook: Gevraagd antwoord, 15—23, en dupliek, 112—116; Het daghet in het Oosten [nieuwe rijkscommissie voor de monumenten], 230—231; Adres aan de Tweede Kamer in zake de voorgestelde Commissie van advies voor de monumenten, 250—251; 's Rijks Architectuurmuseum, 252—256; Staatsbegrooting, 105—110; Verslag van de Rijkscommissie voor Nederl. monumenten over 1916, 241; Correspondenten in Zuidholland met het oog op het behoud van oude monumenten, 133—134; Beschrijving van Oud-Groningerland, met afb., 139—195.

Overblijfselen der v.m. Cistercienserabdij te Aduard, met afb., 154—156, 166—167; Restauratie van de Gasthuiskapel te Amersfoort, 19, 113—114; van den O. L. V. toren aldaar, 107; Afbraak van perceelen te Amsterdam, 46, 136, 241—242; Restauratie van het Kon. Paleis, 135—136; Oprichting van een gemeentelijke afdeeling voor schoone kunsten bepleit, 242; Aanbouw aan den Schreierstoren door den Raad verworpen, 286; Baksteenerkerkje te den Andel, met afb., 170—171; Het klooster te ter Apel, met afb., 183—188; Het raadhuis te Appingedam, met afb., 190—191; Een fraai interieur [De oude munte] te Arnhem, met afb., 30—34; Restauratie van de Groote kerk aldaar, 107; Roekelooze restauratie van het buiten Akerendam te Beverwijk, 286; Restauratie van N.-H. kerk te Breda, 107; van de Groote kerk te Brielle, 107; van den toren der Nieuwe kerk te Delft, 109, 242; van de St.-Lebuiskerk, 107; en van het Muntentorentje te Deventer, 109; Het perceel »Di drie vergulde herick« aldaar door de Gemeente

gekocht, 136; Restauratie der N.-H. kerk te Doesburg, 109; van de N.-H. kerk te Dongen, 109; De R.-K. kerk aldaar afgebrand, 136; Restauratie van de Groote kerk te Dordrecht, 107; van de R.-K. kerk te Duiven, 109; van gevels te Edam, 136, 242; van het raadhuis te Eersel, 242, 286; De afgebroken kruiskerk te Eexta met afb., 174; Restauratie van den Drommedaristoren te Enkhuizen, 108; De vroegere kruiskerk te Garmerwolde, met afb., 171—174; Restauratie van de N.-H. kerk te Goes, 107; Oliemolen »De Eendracht« te Gorinchem afgebroken, 46; Restauratie van de Groote kerk te Gouda, met afb., 12—15, 16, 107, 108, 112—116; van de St.-Jacobs- en de Kloosterkerk, 107; Brand van de Nieuwe kerk te 's-Gravenhage, 243; Met snijwerk versierde poortboog van Groenlo naar het Openluchtmuseum te Arnhem overgebracht, 46; Restauratie van het geveltje van het huis-Cardinaal te Groningen, 46, 104; Beschrijving van Oud-Groningen, met afb., 49—104; Afbraak der Commiezenhuisjes bij de vroegere Groote Houtpoort van Haarlem voorkomen, 46, 136; Restauratie van de St. Bavo, 107, 286—287; van het raadhuis te Halsteren, 243; van dat te 's-Heerenberg, 108; Verkoop kerk en pastorie der Luth. Gemeente te den Helder, 136; Restauratie van de St.-Janskerk, 107; De St.-Catharina- of Kruiskerk te 's-Hertogenbosch, met afb., 227—229, 244, 282—283; Sloopen van twee gevels, aankoop van het huis »in de Fraghtwagen« door de gemeente Hoorn, 241; Restauratie van de R.-K. kerk te Horssen, 109; van de St.-Pieterskerk te Leiden 107; der O. L. Vrouwe- en der St.-Servaaskerk te Maastricht, 18, en van de Dominicanerkerk, 108; van den Gevangentoren te Megen, 110; van het raadhuis, 107, 108, en van het huis »de Steenrots« en het Militair hospitaal te Middelburg, 244; Herbouw van een huis aan de Kerkstraat te Monnikendam, 137; Inwijding van de N.-H. kerk te Oegstgeest, 137; Baksteenerkerkje te Oldenzijl, met afb., 167—170, 171; Het kapelletje in Opwetten (gem. Nunen) afgebroken, 47; Het huis »De Voetangel« te Ouder-Amstel afgebroken, 137; Restauratie der N.-H. kerk te Oud-Vossemeer, 107; De vroegere borg Dijksterhuis te Pieterburen, met afb., 189—190; Een 17e-eeuwsch trapgeveltje te Rotterdam afgebroken, 137; Vroegere kerk der Benedictijner-abdij te Rottum, met afb., 154, 166; Restauratie van het raadhuis te de Rijp,

109; der pastorie van het voormalige kasteel Schelluinenburg, 138; van de Veerpoort te Schoonhoven, 287; van kerk en toren te Sleen, 106–107; der waterpoorten met aangrenzend deel stadsmuur te Sloten (Fr.), 47; De kerk te Stedum, met afb., 180–182; Restauratie van den toren der Groote kerk te Steenwijk, 107; De vroegere kruiskerk te Termunten, met afb., 178–179; De natuursteen van de Groote kerk te Tholen wordt beschilderd, 245; De Menkemborg te Uithuizen, met afb., 190; Restauratie van den Domtoren te Utrecht, 245–246; van den Kampveerschen toren te Veere, 109; der Minderbroederskerk te Venlo, 287–288; van de N.-H. kerk te Vlissingen, 107; van de N.-H. kerk te Voorhout, 110; Onderzoek naar de plaats van het oude stamslot te Wassenaar, 246–247; De baksteen kerk te Westerwijtwert, met afb., 177–178; De baksteen kerk te Winschoten, met afb., 174–177; Restauratie der N.-H. kerk te IJsselstein, 107, 108; van een gevelfragment te Zaltbommel, 247; De kerk te Zandeweer, met afb., 182; Verkoop van een 17e-eeuwsch poortje te Zierikzee, 138; Verval van het z. g. huis der Tempeliers aldaar, 247; De kruiskerk te Zuidbroek, met afb., 180; De vroegere Hankema-borg te Zuidhorn, met afb., 190; Restauratie van den kerktoren te Zuidland, 110; van de St.-Walburgskerk te Zutphen, 107; van het Reventer te Zwolle, 107.

Regels voor den herbouw der Fransche kerken, 288.

Mostaert, Portret van Jan van Wassenaer, 218.

Mulder (Ad.), Restauratiën in historischen en in z.g. nieuwen stijl, met afb., 9–15, 112–116.

Muller Fz. (S.), Het bisschopsbeeld in de kerk te Westbroek, 34; Beschrijving der Utrechtsche stadszegels, bespr., 38–39; Middeleeuwsche glasvensters, 118–120.

Munten en penningen, 35–37, 233–238, 238, 285.

Musea, Staatsbegroting, 110–111; Stellingen betreffende het museumbeheer, 249–250.

Musius (Cornelis), 125, 126, 131.

Muur-, gewelf- en plafondschilderingen, 28–29, 42–43, 47, 107, 180, 182, 242–243.

Neer (Aert van der), Maangezichten, 240.

Nieuwland (van), zie: J. L. la Farque.

Noorwits (Pieter Arendszoon), bouwkundige, 243.

Nunen, Het kapelletje in Opwetten afgebroken, 47.

Nijmegen, Aanwinsten der verzameling-Kam, met afb., 219–227, 278–282.

Oegstgeest, Inwijding van de N.-H. kerk, 137.

Oldenburch (Wilbrand van), 34.

Oldenzijl, Baksteen kerkje, met afb., 167–170, 171.

Onnes (Kamerlingh), Après, 240.

Opmeer (Pietér van), 125, 126, 131, 132.

Orsini (Gianfrancesco), 129.

Ostade (Adriaen van), Portretten van een man en een vrouw, 240.

Ouder-Amstel, Het huis »De Voetangel« afgebroken, 137.

Oudheden, Opgravingen te Milligen, 244–245; Aanwinsten der verzameling-Kam te Nijmegen, met afb., 219–227, 278–282; Opgravingen bij Nijmegen en Ubbergen, 287; Eene Romeinsche koopakte uit de terp te Tolsum, met afb., 275–278; Opgravingen te Ubbergen, 47; Romeinsche oudheden te Voerendaal gevonden, 246. ▲

Die Steinzeit in den Nederlanden, door Nils Aberg, bespr., 39–41; De katakomben, Rome-Valkenburg, bespr., 41–44; De Hunenborg in Twente, bespr., 44–45.

Restauratie van de Tjandi Kaliasan, 288.

Oudheusden (geslacht van), 121–124, 232.

Oud-Vossemeer, Restauratie van de N.-H. kerk, 107.

Oud-Zevenaar, Oude gevelsteen, 47–48.

Overasselt, Vondst van Romeinsch veldteeken, met afb., 224–227, 279, 281.

Overlangbroek, Verwaarlooizing van de grafzerk van Barend Uten Engh, 245.

Overradius (Petrus), 131, 132.

Overvoorde (J. C.), Openingsrede ter jaarvergadering van den Nederl. Oudheidk. Bond, 205–210; Het daghet in het Oosten, 230–231; Bespr.: Beschrijving der Utrechtsche stadszegels, door mr. S. Muller Fz., 38–39.

Pacciotto, ingenieur, 53.

Personalia, 48, 248.

Peters (C. H.), Beschrijving van oud-Groningen, met afb., 49–104; Beschrijving van oud-Groningerland, met afb., 139–195.

Peters (Garwer), bouwmeester, 81.

Peyse (Aernout Lanth van), abt, 120.

Pieterburen, De vroegere borg Dijksterhuis, met afb., 189–190.

Pit (A.), Bespr. van: R. Ligtenberg's Die romaanische Plastik in den nördlichen Nederlanden, 283–284.

Pool (G.), stempelsnijder, 235.

Post (Johan Rengers van ten), 145.

- Potter (Paulus), Zijn portret, door B. van der Helst, 135.
- Pronk (C.), Teekening van het kasteel Poelwijk, 47; Gezicht op de Groote markt van Groningen, 78, 100; Gezicht op het raadhuis te Appingedam, 191.
- Prooyen (A. J. van), Aquarel van het huis Wijchel te Groningen, met afb., 101.
- Provoost (Jan)?, Legende van St. Franciscus, 218.
- Quercia, (Jacopo della), 118.
- Radermacher (geslacht), 262.
- Rauschenberg (Johan van), bevelhebber van Gulik, 237.
- Rekamp (Johannes), abt, 156.
- Rengers van ten Post (Johan), 145.
- Roeloffs (Coenraet), fabrieksmeester, 81.
- Ros (Henricus), 262.
- Rotterdam, Een 17^e-eeuwsch trapgeveltje afgebroken, 137; Aanwinsten van het museum Boymans over 1916, 240; Betimmeringen der voormalige Engelsche kerk, 245; Aanwinsten van het Museum van Oudheden over 1916, 285-286.
- Rottum, Vroegere kerk der Benedictijner-abdij, met afb., 154, 166.
- Ruyter (Michiel Adr. en Engel de), Hun portretten, door Ferd. Bol, 135.
- Rijck met de stelt, glasbrandschilder, 239.
- Rijnevelt (Anna de Voocht van), 124.
- Rijnevelt (Joan van), 124.
- de Rijk, Restauratie van het raadhuis, 109.
- Sansovino (Jacopo), Venus, 240.
- Savery (Roelant), Het haantje en het hennetje, 240.
- Savry (S.), graveur, 92.
- Schelluinen, Restauratie van de pastorie van het voormalige kasteel Schelluinenburg, 138.
- Schiedam, Aanwinsten [penningen] van het museum, 234.
- Schilderijen (Onbenoemde), 192, 214-219, 239, 241.
- Schoonhoven, Restauratie van de Veerpoort, 287.
- Schouten (H. P.), Teekeningen van Oud-Amsterdam, 284-285.
- Schuer (Theod. van der), Beschilderde orgeldeuren, 243.
- Sems, landmeter, 165.
- Six (E. W. C.), Willem Daniëlsz. van Tetrode, 125-133.
- Six (J.), Vijfde voorloopig verslag omtrent de schilderijen in de kap van de Zuider- of St.-Pancraskerk te Enkhuizen, 28-29.
- Sleen, Restauratie van kerk en toren, 106-107.
- Sloten (Fr.), Restauratie der waterpoorten met aangrenzend gedeelte stadsmuur, 47.
- Sluter (Klaas), 118.
- Spoel (J.), Portret van J. F. Hoffmann, 286.
- Staatsbegrooting, 105-111.
- Stedum, De kerk, met afb., 180-182.
- Steen (Jan), 134.
- Steenwijk, Restauratie van den toren der Groote kerk, 107.
- Stefano, schrijnwerker, 129.
- Stelus, 276.
- Stenius (Nicolaas), Zijn portret, door Frans Hals, met afb., 37-38.
- Sterckenborch (Boudewijn van), bisschop, 34.
- Stuyt (Jan), De Kruiskerk te 's-Hertogenbosch, 282-283.
- Swieten (Gerard van), Zijn portret, toegeschreven aan C. Troost, 239.
- Swyns (Cecilie), 232.
- Tentoonstellingen, 239.
- Termunten, De vroegere kruiskerk, met afb., 178-179.
- Terpen, 275-278, 285.
- Tetrode (Willem Daniëlsz. van), beeldhouwer, 125-133.
- Teijsing (H.), ingenieur en landmeter, 192.
- Tholen, Beschildering van den natuursteen der Groote kerk, 245.
- Thulden (Theodorus van), Madonna met Kind en St. Dominicus, 229.
- Timmers (Jacobus, Mathias Jozef en Anneke Zabelle), 232.
- Tollet (Thomas), architect, 127, 128, 130.
- Toorop (Jan), Tegelschilderij »Jong Holland«, 239.
- Trancen (Apert), 127.
- Tromp (Maarten H.), Penning met zijn borstbeeld en wapen, 236.
- Troost (C.), Portret van Gerard van Swieten, toegeschreven aan —, 239.
- Ubbergen, Opgravingen, 47, 287.
- Uffelen (Lucas van), 241.
- Uithuizen, De Menkema-borg, met afb., 190.

- Uten Engh (Barend), Zijn grafzerk, te Overlangbroek, 245.
- Utrecht, De stadszegels, bespr., 38–39; Gewelfschilderingen en, oude ruiten der St.-Janskerk, 47; Restauratie van den Domtoren, 245–246.
- Valkenburg, Katakomben, 41–44.
- Veere, Restauratie van den Kampveerschen toren, 109.
- Velde (Willem van de), Romp en spiegel van de »Nieuw-Rotterdam«, 240.
- Vendael (Franc Adrian van), priester, 124.
- Venlo, Restauratie der Minderbroederskerk, 287–288.
- Verburcht (Augustijn), 128.
- Vergaderingen van den Nederl. Oudheidk. Bond, 8, 197–212, 249.
- Verhaghen (Pieter Jozef), Episoden uit het leven van Jezus, 228–229, 282.
- Verhulst (Rombout), Graftombe van de heeren van In en Knyphuizen en vrouwe Anne Ewsum, 150; van Adriaan Clant van Stedum, met afb., 182.
- Vingboons, bouwmeester, 46.
- Vitelli, ingenieur, 53.
- Vlackenaere (Andries van), steenhouwer, 244.
- Vlissingen, Restauratie der N.-H. kerk, 107.
- Voerendaal, Romeinsche oudheden gevonden, 246.
- Voorhout, Restauratie van de N.-H. kerk, 110.
- Voorst tot Voorst (van), 232.
- Vosmeer (Michael), rechtsgeleerde, 127, 128.
- Vree (Elisabeth de), 31.
- Vree (Hester Henriette de), 31.
- Wassenaar, Onderzoek naar het oude stamslot, 246–247.
- Wassenaar (Jan van), Zijn portret, door Mostaert, 218.
- Wassenaar Obdam (Jacob Jan van), 246.
- Weenix (Jan), Doode zwaan, 135.
- Weerseloo, De Hunenborg, 44–45.
- Weert, Beglaasde pandramen in het Minderbroedersklooster, 232–233.
- Weert (Adrianus de), 131, 132.
- Wegewaert (Coenraet), klokkengieter, 243.
- Westbroek, Het bisschopsbeeld in de kerk, 34.
- Wester (Hendrik), 174.
- Westerwijtwert, De baksteen kerk, met afb., 177–178.
- Weyden (Rogier van der), Nood Gods, 216.
- Wierhuizen, Afgraving van de terp, 285.
- Wildervanck (A. G.), 162.
- Winschoten, De baksteen kerk aldaar, met afb., 174–177.
- Winter (de), Gezicht op het raadhuis te Appingedam, 191.
- Wren (Christopher), bouwmeester, 245.
- Wyck van Onsenoort (Huberta van), 124.
- IJsselstein, Restauratie der N.-H. kerk, 107, 108.
- IJzer, 178.
- Z. (J.), De Frans Hals van Akersloot, met afb., 37–38.
- Zaltbommel, Restauratie gevelfragment, 247.
- Zandweer, De kerk, met afb., 182.
- Zegels, 38–39, 104.
- Zierikzee, Verkoop van een 17^e-eeuwsch poortje, 138; Verval van het z.g. Huis der Tempeliers, 247.
- Zuidbroek, De kruiskerk, met afb., 180.
- Zuidhorn, De vroegere Hankema-borg, met afb., 190.
- Zuidland, Restauratie van den kerktoren, 110.
- Zutphen, Restauratie van de St.-Walburgskerk, 107; Klachten over het carillonspel gedurende den nacht, 138.
- Zwolle, Restauratie van het Reventer, 107.

